

วุดโตททยมัญชร

เสาสิ่ง

พระคันธสารากิวงศ์ รจนา

วุดโตททยมัญชร

พระคันธसारากวรงค์ รจนา

เสาสังห

คณะศึกษานุกรณจัดพิมพ์น้อมถวายบูชาคุณ

ในโอกาสมงคลอายุ ๘๑ ปี

พระธัมมานันทมหาเถระ อัครมหาบัณฑิต

วัดท่ามะโอ จังหวัดลำปาง

๘ มกราคม ๒๕๕๕

วุดโตทอมัญชรี

พระคัมภีร์สาราภิงค์

เรียบเรียง

พระธรรมโมลี (สมศักดิ์ อุปสโม ป.ธ.๙.MA., Ph.D.)

พระมหานิมิตร ธมฺมสาโร (ป.ธ.๙)

ตรวจชำระ

เวทย์ บรรณกรกุล

คอมพิวเตอร์

จำนวนพิมพ์ : ๒,๐๐๐ เล่ม

พิมพ์ครั้งที่ ๒ : ๑๐ พฤษภาคม ๒๕๕๕

ISBN : 974-497-361-7

ลิขสิทธิ์ : มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย

วิทยาเขตบافیศึกษาพุทธโฆส นครปฐม

พิมพ์ที่ : โรงพิมพ์พิทักษ์อักษร บางกอกน้อย กรุงเทพฯ

โทร. ๐-๒๔๑๒-๒๙๗๕

หน้า

ประวัติและผลงาน

พฤษภาคม ๒๕๖๕

เสาสี

สารบัญ

วุดโตทยปกรณ	[๑-๑๕]
คำนำ	[๑๗-๒๓]
ลำดับคาถา	[๒๕-๒๙]
ดรรชนีคำย่อ	[๓๐-๓๑]
กถามุข	[๓๒]
กถามุข	[๓๓]

ปริเฉทที่ ๑

สัญญาปริภาสานิเทศ (แสดงชื่อและกฎทั่วไป)

คำเริ่มคัมภีร์	๑
เหตุในการรจนาคัมภีร์	๓
ใจความ ๕ อย่าง	๔
คณะ ๘ ในวรรณพฤติ	๘
คณะ ๕ ในมาตราพฤติ	๒๒
ครู, ลูก และสัญลักษณ์	๒๔
สังโยคาคติครูเป็นลูกบ้าง	๒๘
อุทาหรณ์	๒๙
สังเกตสังขยา, บาท, ยติ	๓๒
คาถา ๓ ประเภทในวรรณพฤติ	๔๓
ฉันท ๒๖ ประเภท	๔๗
ชื่อเฉพาะของคาถาไม่มีในพระพุทธรพจน์	๖๑
แนวทางในการประพันธ์	๖๒

ปริเฉทที่ ๒

มัตตาวุตตนิเทศ (แสดงมาตราพฤติ)

อวิจจวตติกา

การกำหนดคณะ	๖๙
การกำหนดยติ	๗๓
อริยาสาัมณ	๗๖
ปฐยาอริยาคาถา	๗๗
วิปูลาอริยาคาถา	๘๗
จปลาอริยาคาถา	๙๓
มุขจปลาอริยาคาถา	๙๖
ชฌนจปลาอริยาคาถา	๙๙

คิตติชาติ ๔

คิตติคาถา	๑๐๒
อุปคิตติ	๑๐๕
อุคคิตติคาถา	๑๐๖
อริยาคิตติคาถา	๑๐๘

เวตาลียชาติ ๙

เวตาลียคาถา	๑๑๑
โอปัจฉันทสกคาถา	๑๑๗
อาปาตลิกาถา	๑๒๒
ทักษิณันติกาถา	๑๒๔
อุทิจจวตติคาถา	๑๒๖
ปัจจวตติคาถา	๑๒๙

ประวัติตกคาถา	๑๓๑
อปรัันติกาคาถา	๑๓๓
จารุหาสินีคาถา	๑๓๖

มัตตาสมกขาติ ๗

อจลธิติคาถา	๑๔๐
มัตตาสมกคาถา	๑๔๓
วิสิโลกคาถา	๑๔๕
วานวาสีกาคาถา	๑๔๗
จิตราคาถา	๑๔๙
อุปจิตราคาถา	๑๕๑
ปาทากุลกคาถา	๑๕๓

ปริจเจทที่ ๓

สมวุตตินิเทศ (แสดงสมคาถา)

ค้ายัตติฉันท์ ๖ พยางค์

ตณัมัชฌาคาถา	๑๖๒

อุณ्हิกากฉันท์ ๗ พยางค์

กุมารลลิตาคาถา	๑๖๗

อนุญจุภาฉันท์ ๘ พยางค์

จิตรปทาคาถา	๑๖๘
วิชชুমมาลาคาถา	๑๖๙
มาณวกคาถา	๑๗๑
สมานิกาคาถา	๑๗๒
ปมาณิกาคาถา	๑๗๔

พรหมทีฆนันท ๙ พยางค์

หลุมขี้คาถา	๑๗๕
ภุชคสุสุสฎาถา	๑๗๖

บันตินิกัณฑ์ ๑๐ พยางค์

สุทรวีราชิตคาถา	๑๗๗
ปณวคาถา	๑๗๘
รุมมวดีคาถา	๑๘๐
มัตตาคาถา	๑๘๑
จัมปกมาลาถา	๑๘๓
มโนรมาถา	๑๘๔
อุพาสกคาถา	๑๘๕
อุปฐิตาถา	๑๘๗

ติฎฐุภานันท์ ๑๑ พยางค์

อินทรวีเชียรคาถา	๑๙๐
อุเปนทรวีเชียรคาถา	๑๙๒
อุปชาติคาถา	๑๙๔
สุมุขีคาถา	๒๐๓
โทธกคาถา	๒๐๕
สาลินีคาถา	๒๐๗
วาโตมมีคาถา	๒๐๘
สิรีคาถา	๒๑๑
รโถธฎาถา	๒๑๓
สวาคตาถา	๒๑๕
ภัททิกาคาถา	๒๑๖

ชดศัณัันท์ ๑๒ พยงค์

วังสัณฐคาถา	๒๑๘
อินทรวงศ์คาถา	๒๒๐
โศกคาถา	๒๒๑
ทตวิลัมพิตคาถา	๒๒๓
ปฐคาถา	๒๒๕
กุสุมวิจิตราคาถา	๒๒๗
ภุชังคัปปยาตคาถา	๒๒๘
ปิยัฆวทาคาถา	๒๓๐
ลลิตาคาถา	๒๓๑
ปมิตักขราคาถา	๒๓๓
อุชชลาคาถา	๒๓๔
เวสสเทวีคาถา	๒๓๕
ตามรสคาถา	๒๓๖
กมลาคาถา	๒๓๘

อติชดศัณัันท์ ๑๓ พยงค์

ปหัสสัณเฑคาถา	๒๔๐
รุจิราคาถา	๒๔๑

สักรัณัันท์ ๑๔ พยงค์

อปราชิตาคาถา	๒๔๔
ปหรณกลิกาคาถา	๒๔๗
วสันตติลกคาถา	๒๔๘

อติสักริฉันท ๑๕ พยางค์

สลิกลาคาถา	๒๕๐
มณिकุณนิกรคาถา	๒๕๒
มาลินีคาถา	๒๕๔
ปัทมทกคาถา	๒๕๖

อัญชลีฉันท ๑๖ พยางค์

วาณีนีคาถา	๒๕๗

อัจฉลฉันท ๑๗ พยางค์

สิขรีนิคาถา	๒๕๙
หรีนิคาถา	๒๖๐
มันท์กกันตาคาถา	๒๖๓

ธิตินันท์ ๑๘ พยางค์

กุสุमितลตาเวลลิตาคาถา	๒๖๔

อติธิตินันท์ ๑๙ พยางค์

เมฆวิปยุชชีตาคาถา	๒๖๖
สัททูลวิกกีฬิตคาถา	๒๖๘

กตินันท์ ๒๐ พยางค์

วุตตคาถา	๒๗๑

ปกตินันท์ ๒๑ พยางค์

สัทธราคาถา	๒๗๒

อากตินันท์ ๒๒ พยางค์

ภัททกคาถา	๒๗๕

ปริจเฉทที่ ๔

อรรถสมวุตตินิเทศ (แสดงอรรถสมคาถา)

อุปจิตตคาถา	๒๘๐
ทุตัมชฌมาคาถา	๒๘๑
เวควตีคาถา	๒๘๔
ภัททวิราชคาถา	๒๘๖
เกตุมตีคาถา	๒๘๘
อาชยานกีกาถา	๒๘๙
วิปริตชยานกีกาถา	๒๙๒
หริณปลุตาคาถา	๒๙๓
อปรวัตตคาถา	๒๙๕
ปุปผิตตคาถา	๒๙๗
ยวมตีคาถา	๓๐๐

ปริจเฉทที่ ๕

วิสมวุตตินิเทศ (แสดงวิสมคาถา)

วัตตคาถา	๓๐๕
ปฐยาวัตตคาถา	๓๑๗
วิปริตปฐยาวัตตคาถา	๓๑๙
จปลาวัตตคาถา	๓๒๑
ปิงคลวิปูลาคาถา	๓๒๓
เสตววิปูลาคาถา	๓๒๕
ภการวิปูลาคาถา	๓๒๗
รการวิปูลาคาถา	๓๓๑

นการวิปูลาคาถา	๓๓๓
ตการวิปูลาคาถา	๓๓๕
คาถาสัมณคาถา	๓๔๔

ปริเฉทที่ ๖

ฉัปปัจจยวิภาค (จำแนกนัย ๖ อย่าง)

ปัตถารนัย	๓๕๒
นัฏฐนัย	๓๕๗
อุททิฏฐนัย	๓๕๘
สัพพคณกริยานัย	๓๖๐
วุตตสังขยานัย	๓๖๗
วุตตอัฏธานัย	๓๖๙

คําลงท่าย

นิคมนคาถา	๓๗๒
คําลงท่าย	๓๗๘
บรรณานุกรม	๓๗๙
รายนามผู้ร่วมสร้าง	๓๘๑

วุดโตทยปฺปกรณํ

นโม ตสฺส ภควโต อรหโต สมฺมาสมฺพุทฺธสฺส.

๑. สญญาปริภาสานิทุเทศ-ปจฺมปริจฺเจท

๑. นมตฺถุ ชนสนฺตาน-	ตมสนฺตานเกทินโน
ธมฺมุชฺชฉนตฺตฺรจฺฉินโน	มุนินฺโททาทโรจฺฉินโน.
๒. ปิงฺคฉลาจฺฉริยาทีหิ	ฉนทํ ยมฺมทิตํ ปุรา
สฺสทฺธมาคฺฉิกานํ ตํ	น สาทฺเตติ ยถิจฺฉินฺตํ.
๓. ตโต มาคฺชภาสาย	มตฺตาวณฺณวิเกพนํ
ลกฺขขลฺกขณสํยุตฺตํ	ปสนฺนตฺถปทกุกมํ
๔. อิทํ วุดโตทยํ นาม	โลกิยฉนฺนทนิสฺสิตํ
อารภิสฺสมหํ ทานิ	เตสํ สฺสขวิพฺพธิยา.
๕. สพฺพคฺฉลา มฺหานาคฺฉลฺหุ	ภฺยา มชฺฉนฺตคฺครุ ชฺสา
มชฺฉนฺตลา รเตเตญฺญจ	คณฺหา โค คฺรุ โล ลฺหุ. ^๑
๖. ภชฺสา สพฺพคฺฉลฺหุ	ปณฺจิเม สณฺจิตา คณฺหา
อริยาทิมฺหิ วิณฺณเยยฺยา	คโณ อธิ จตฺตูกฺกโล. ^๒
๗. สโยคาคิ จ ทีโฆ จ	นิกฺคหิตปโร จ โย
คฺรุ วงฺโก ปาทนฺโต วา	รสฺโสณฺโณ มตฺตติโก ลฺลฺหุ. ^๓
๘. ปเร ปาทาทิสโยเค	โย ปุพฺโพ ครุกฺกชโร
ลฺหุ ส กฺวจิ วิณฺณเยยฺโย	ตทฺทาทรรณํ ยถา. ^๔

^๑ วร. ๑/๗, ปน. ๑-๑๙

^๓ วร. ๑/๙

^๒ วร. ๑/๘, ปน. ๔/๑๒-๓

^๔ วร. ๑/๑๐

๙. ทสฺสนรสาณฺวเน	นิพทฺธเคธา ชินฺสฺสยํ ชนตา
วิมุหฺยชนนี สณฺณต-	กฺริยา ญํ กํ นานุรณฺชยติ.
๑๐. วิญเญยฺยา โลกโต สณฺณา	สมฺพุทฺโธสุรสาทินํ
ปาโท เญยฺโย จตฺตถโส	ปทจฺเจโท ยตี ภาเว. ^๑
๑๑. สมมทฺธสมํ วุตฺตํ	วิสมํ จาปรี ติธา
สมา ลกฺขณโต ปาทา	จตฺตาริ ยสฺส ตํ สมํ. ^๒
๑๒. ยสฺสนฺติเมณ ทฺติโย	ตติเยนาทิมो สโม
ตททฺธสมมณฺณํ ตุ	ภินฺนลกฺขณปาทิกํ. ^๓
๑๓. ปาทเมกฺกขรารพฺภ	ยาว ฉพฺพีสตกฺขรา
ภาเว ปาทฺเหติ ตํ ฉนฺทํ	นานานาโมทิตํ ตโต.
๑๔. ทณฺฑกกา จณฺทวฺภูจฺยาที	ปาเทหิ ฉหิ ติหิ ตุ
คาถาติ จ ปฺรตฺถเว	ฉนฺโทสณฺณา ปกาสิตา. ^๔
๑๕. อนนฺตโรทิตํ จณฺณ-	เมตํ สามณฺณนามโต
คาถาอิจฺเจว นินฺทิตฺถจฺจํ	มุณินฺทวจเน ปน.
๑๖. วิเสสนามโต ภิกฺขุ	คเหตฺวา สพฺพโถจิตํ
ทสฺสยิสฺสามหํ เตตฺถ	นามานาวิ ภวิสฺสเร.
อิติ วุตฺโตทฺเถ ฉนฺทสิ สณฺณาปริภาสานิทฺเทโส นาม	
ปจฺจโม ปฺริจฺเจโท.	

* * * * *

^១ វរ. ១/១២, ឋន. ២/១៥, ឧ/១០, ង/១

๒ วร. ๑/๑๓, ปน. ๕/๒-๓

^៣ វរ. ១/១៥, ឋន. ៥/៣-៤

၄ ဘွ. ၁/၁၈

๒. มตฺตาวุตฺตนิทฺเทส-ทฺตฺติยปริจฺเจท

๑๗. ญฺโฆชิลลหุ โช วา คยฺตาณฺเณ ญคฺคณา น โช วิสเม
อริยายนฺตทฺเธ โล ญฺโฆนฺเต โค คณา ญณฺเณ.^๑
๑๘. ปจฺมทฺเธ ญฺโฆโจ เจ สพฺพลเหตุถาทิลหฺนํ ภาวติ ยติ
ตปฺปรโกนฺเตปิ ส เจ จริเมปิ ภาวติ จตฺตโกนฺเต.^๒
๑๙. อริยาสามณฺณํ เจ ปุพฺโพทิตลฺกขณํ ภาเว ยสฺสา.
๒๐. อาทิมมถ ปาทยฺกํ ยสฺสา ตยฺสํเหติ สา ปถยา.^๓
๒๑. ยตฺถ คณตฺตยมฺลลฺงฺมิ- โยภยตฺถาทิม ภาเว วิปฺลา.^๔
๒๒. ครุมฺชณฺโค ชกาโร จตฺตถโก ทฺตฺติยโก จปฺลา.^๕
๒๓. จปฺลาตฺตาขิลํ เจ ทลาทิมํ ลกฺขณํ ภาวติ ยสฺสา
ปถยาลกฺขณมณฺณํ มุขจปฺลา นาม สา ภาวติ.^๖
๒๔. ปถยาย ลกฺขณํ เจ ปจฺมทฺเธ ลกฺขณํ ตฺว จปฺลาย
ทฺตฺติเย ทเลถ ยสฺสา ปกิตฺติตา สา ชมฺนจปฺลา.^๗
- อริยชาติโย.
๒๕. สพฺพํ ปจฺมทเล ยทิ ลกฺขณมริยาย วุตฺตมฺภเยสุ
ยสฺสา ทเลสุ ยตฺตํ วุตฺตา สา คีติ วุตฺตยติลลิตา.^๘

^๑ วร. ๒/๑, ปน. ๔/๑๕-๗

^๒ วร. ๒/๒, ปน. ๔/๑๘-๒๐

^๓ วร. ๒/๓, ปน. ๔/๒๒

^๔ วร. ๒/๔, ปน. ๔/๒๓

^๕ วร. ๒/๕, ปน. ๔/๒๔

^๖ วร. ๒/๖, ปน. ๔/๒๕

^๗ วร. ๒/๗, ปน. ๔/๒๖

^๘ วร. ๒/๘, ปน. ๔/๒๘

[4]

๒๖. อริยาบํ ทุติยทุธะ	คทิตาขิลลภณํ ยํ ตํ
ภวติ ทเลสุภเยสุปิ	ยทิ ยสุสา สายมุปคิตี. ^๑
๒๗. อริยายทุธทุติยํ	ปุพฺพโพิทตลภฺขโณเปตํ
วิปริยเยนาภิหิตํ	ยสุสา สมภวติ เจห สเคคิตี. ^๒
๒๘. อริยาปุพฺพทุธํ ยทิ	ครุเนเกนาภิเกน นิธเน ยุตฺตํ
ยทิ ปุพฺพทุธสมานํ	ทลमितฺรํ โจทิตายมริยาคิตี. ^๓

คิติชาติโย.

๒๙. วิสเม น ลีโยํ กลา มุเข
สเม ตวณฺณจ รลคา ตโตปริ.
เวตาลีโยํ ตมฺจุจเต
ลหุณฺณกํ น นีรฺนตฺรํ สเม.^๔
๓๐. เวตาลีโยปมํ มุเข ตํ
โอปจฺจนฺทสํ ทยา ยทฺนเต.^๕
๓๑. อาปาณฺณิกา กิตายํ
ภคคานฺเต ยทิ ปุพฺพมิวณฺณ.^๖
๓๒. ยทาทีโต ทกฺขิณฺนตฺติกา
จิตฺตตฺถ ปาเทสฺวาขิเลสุ โช.^๗
๓๓. อุทิจฺจุตฺตํ ตีติ วุจฺจเต โช จาโท วิสเมสุ สณฺหิจิตฺ.^๘

^១ រក. ២/៩, ឋាន. ៤/២៩

^២ វរ. ២/១០, ឋន. ៤/៣០

^៣ វរ. ២/១១, ឋ. ៤/៣១

៤ វរ. ២/១២, ឋន. ៤/៣២

๕ วร. ๒/๑๓, ปฉ. ๔/๓๓

^๖ วรรณ. ๒/๑๔, ปน. ๔/๓๔

៧ វ. ២/១៥

⁂ វរ. ២/១៦, ឋន. ៤/៣៦

๓๔. ปุพฺพตถ สเมสฺ เจ คชา ปจฺจุตฺติริทิตาติ สณฺธิตา.^๑
 ๓๕. สมาสมาตุราทินํ สมาสํ สยฺดา ภาวติ ตํ ปวตฺตกํ.^๒
 ๓๖. อสฺส สํ สมกตาปรนฺติกา.^๓
 ๓๗. ตทณฺณชา จารุหาสินี.^๔

เวตาลียชาติโย.

๓๘. ทฺวิกวิหตวสฺสหุ อจลธิติริห.^๕
 ๓๙. มตฺตาสมกํ นวโม ลคนฺเต.^๖
 ๔๐. โช นฺลาถวณฺณวา วิสิโลโก.^๗
 ๔๑. ตทวยโต วานวาสิกาขยา.^๘
 ๔๒. ปณฺจภูจนวสฺส ยทิ โล จิตฺรา.^๙
 ๔๓. คลฺยาภูจฺหิ เจสา วุปฺจิตฺรา.^{๑๐}
 ๔๔. ยมตีตลฺกขณวิเสสยฺตํ
 มตฺตาสมาทิปาทาภิตํ
 อนิยตฺตฺตปริมาณสทิตํ
 ปถิตํ ชเนสฺส ปาทากุลกํ.^{๑๑}

มตฺตาสมกชาติโย.

^๑ วร. ๒/๑๗, ปน. ๔/๓๗

^๔ วร. ๒/๒๐, ปน. ๔/๔๐

^๗ วร. ๒/๓๓, ปน. ๔/๔๓

^{๑๐} วร. ๒/๓๖, ปน. ๔/๔๖

^๒ วร. ๒/๑๘, ปน. ๔/๓๙

^๕ วร. ๒/๓๑

^๘ วร. ๒/๓๔, ปน. ๔/๔๓

^{๑๑} วร. ๒/๓๗, ปน. ๔/๔๗

^๓ วร. ๒/๑๙, ปน. ๔/๔๑

^๖ วร. ๒/๓๒, ปน. ๔/๔๒

^๙ วร. ๒/๓๕, ปน. ๔/๔๕

[6]

๔๕. วินา วณฺเณหิ มตฺตา คา วินา วณฺณา ครุหิ ตุ
วินา ลหุหิ ครโว ทเล ปถยาทีโน มตา.^๑
อิติ วุตฺโตทเย ฉนฺทสิ มตฺตาวุตฺตินิกฺขเทโส นาม
ทฺติโย ปริจฺเจโท.

* * * * *

๓. สมวุตฺตินิกฺขเทส-ตติยปริจฺเจท

๔๖. ตฺยา เจ ตนฺมชฺฌา.^๒
กายตฺติ.
๔๗. กุมารลลิตา ชฺศคา.^๓
อุณฺหิกา.
๔๘. จิตฺรปทา ยทิ ภา คา.^๔
๔๙. โม โม โค โค วิชฺชุมฺมาลา.^๕
๕๐. ภา ตลคา มาณวก.^๖
๕๑. คฺลา สมานิกา รชา จ.^๗
๕๒. ปมาณิกา ชฺรา ลคา.^๘

^๑ วร. ๒/๓๘

^๒ วร. ๓/๗, ปน. ๖/๒

^๓ ปน. ๖/๓

^๔ วร. ๓/๑๒, ปน. ๖/๕

^๕ วร. ๓/๑๓, ปน. ๖/๖

^๖ วร. ๓/๑๔

^๗ วร. ๓/๑๖

^๘ วร. ๓/๑๗

อนัญจุภา.

๕๓. รา นสา ยทิ หลมุขี.^๑

๕๔. ภูษคสุสุสฎา นา โม.^๒

พฺรหฺตี.

๕๕. มุสา ชุคา สุทฐิวิราชิตํ มตฺ.^๓

๕๖. มุนา โย โค ยทิ ปณโว ขยาโต.^๔

๕๗. ภูมา สคยุตตา รุุมวตี สา.^๕

๕๘. เมยฺยา มตฺตา มภสคยุตตา.^๖

๕๙. จมฺปกมาลา เจ ภมสา โค.

๖๐. นรชเคหิ सा मन्त्रमा.^๗

๖๑. อุพฺภาสกํ ตํ เจ โต มรา ลจ.

๖๒. โต ชา ครุณายมุปฺภิจิตา.^๘

ปนฺติ.

๖๓. อินฺทาทิกา ตา วชิรา ชคา โค.^๙

๖๔. อุปาทิกา สาว ชตา ชคา โค.^{๑๐}

๖๕. อนนฺตโรทิตฺตลกฺขณา เจ

ปาทา วิมิสฺสา อุปชาติโย ตา

เอวํ กิรณฺณาสฺปิ มิสฺสิตาสฺ

วทนฺติ ชาติสฺวิทเมว นาม.^{๑๑}

^๑ วร. ๓/๑๙, ปน. ๖/๙

^๔ วร. ๓/๒๒, ปน. ๖/๑๑

^๗ วร. ๓/๒๖

^{๑๐} วร. ๓/๒๙, ปน. ๖/๑๗

^๒ วร. ๓/๒๐, ปน. ๖/๘

^๕ วร. ๓/๒๔, ปน. ๖/๑๒

^๘ วร. ๓/๒๗, ปน. ๖/๑๕

^{๑๑} วร. ๓/๓๐, ปน. ๖/๑๘

^๓ วร. ๓/๒๑, ปน. ๖/๑๐

^๖ วร. ๓/๒๕, ปน. ๖/๑๔

^๙ วร. ๓/๒๘, ปน. ๖/๑๖

๖๖. นชชลคา คทิตา สุมุขี.^๑
 ๖๗. โทธกมิจุนติ เจ ภภภา คา.^๒
 ๖๘. เวทสเสหิ, มุตตา ตคคา สาลินี सा.^๓
 ๖๙. วาโตมมี सा, ยติ सा म्भा तका को.^๔
 ๗๐. भा तनका को,सुरस लीरी सा.^๕
 ๗๑. रो नरा इह रलोत्तुणा लका.^๖
 ๗๒. สุวาคเตติ รนภา ครุกา เทว.^๗
 ๗๓. นนรลหุครุหิ ภาทิกกา.^๘

ติฏฐุภา.

๗๔. วทนติ วสฏฐมิทं ชตา ชรา.^๙
 ๗๕. सा อิน्हवासु खु यत्त ता चरा.^{๑๐}
 ๗๖. อิธ โตฏฐกम्मพุธิเสหิ मितं.^{๑๑}
 ๗๗. तुत्तवल्लमित्तमाह नभा मरा.^{๑๒}
 ๗๘. वसुयुक्किरुत्ती ना, मया पुण्ण्य.^{๑๓}
 ๗๙. नयसहिता नया गुसุม्वิจิตता.^{๑๔}
 ๘๐. गुชงคप्पयात्तं भावे वेทयेहि.^{๑๕}

^๑ วร. ๓/๓๒

^๔ วร. ๓/๓๕, ปน. ๖/๒๑

^๗ วร. ๓/๓๘, ปน. ๖/๒๔

^{๑๐} วร. ๓/๔๗, ปน. ๖/๓๐

^{๑๓} วร. ๓/๕๐, ปน. ๖/๓๓

^๒ วร. ๓/๓๓, ปน. ๖/๑๙

^๕ วร. ๓/๓๖

^๘ วร. ๓/๔๑

^{๑๑} วร. ๓/๔๘, ปน. ๖/๓๒

^{๑๔} วร. ๓/๕๒, ปน. ๖/๓๕

^๓ วร. ๓/๓๔, ปน. ๖/๒๐

^๖ วร. ๓/๓๘

^๙ วร. ๓/๔๖, ปน. ๖/๒๘

^{๑๒} วร. ๓/๔๙, ปน. ๖/๓๑

^{๑๕} วร. ๓/๕๕, ปน. ๖/๓๘

๘๑. นกขเรหิ ภวติปิยวทา.^๑
 ๘๒. วุตฺตา สุวึหิ ลลิตา ตมา ชรา.^๒
 ๘๓. ปมิตกฺขรา สขสเสหฺกิตา.^๓
 ๘๔. นนภรสฺหิตาภิตฺตฺชลา.^๔
 ๘๕. ปญฺจสฺสจฺฉินฺนา, เวสฺสเทวี มมา ยา.^๕
 ๘๖. ภวติห ตามรํ นชชา โย.^๖
 ๘๗. กมลลติ เถยฺยา สยเสหิ โย เจ.

ชคตี.

๘๘. มฺนา ชรา โค, ติตฺสยติปฺปหฺสฺสึณี ส.^๗
 ๘๙. จตุคฺคเห,หิห รุจฺจรา ชภา สฺชคา.^๘

อติชคตี.

๙๐. นนรสลหฺคา, สเรหฺยปราชิตา.^๙
 ๙๑. นนภนลคิตฺติป,ปฺหรณฺกลิกา.^{๑๐}
 ๙๒. วุตฺตา วสนฺตติลกา ตมาชา ชคา โค.^{๑๑}

สภกรී.

๙๓. ทุวิทตฺทหฺยลหฺรณ คิตฺติ สฺสึกลา.^{๑๒}

^๑ วร. ๓/๕๗

^๒ วร. ๓/๕๙

^๓ วร. ๓/๖๐, ปน. ๖/๔๐

^๔ วร. ๓/๖๑

^๕ วร. ๓/๖๒, ปน. ๖/๔๒

^๖ วร. ๓/๖๘

^๗ วร. ๓/๗๐, ปน. ๗/๑

^๘ วร. ๓/๗๑, ปน. ๗/๒

^๙ วร. ๓/๗๗, ปน. ๗/๖

^{๑๐} วร. ๓/๗๘, ปน. ๗/๗

^{๑๑} วร. ๓/๗๙, ปน. ๗/๘

^{๑๒} วร. ๓/๘๔

๙๔. วสุหทยติริห, มณิกุณนิกโร.^๑

๙๕. นนหมยยุต่าย, มานีนี้ โภคิสีห.^๒

๙๖. ภวติ นชา ภาชา รสหิตา ปภทก.^๓

อติสกุกรี.

๙๗. นชภชรา สทา ภวติ วาณินิ คยุดตา.^๔

อฏฺจ.

๙๘. ยมา โน โส ภลฺลคา, รสทรวีรามา สิชริณ.^๕

๙๙. รสยฺกิสฺสโต, โน โส มฺรา สฺลา, คยทา หริณิ ตทา.^๖

๑๐๐. มนทกุกนฺตา, มกนตตคา, โค ยฺคุตฺวสฺสเกหิ.^๗

อจจฏฺจ.

๑๐๑. โม่ โต โน โย ยา, กุสุมิตลตา, เวลฺลิตากุขฺตุวิสีหิ.^๘

อิติ.

๑๐๒. รุสฺตฺวสฺสเอหิ ยมา นสรวรรุ, เมฆวิปฺมุขชิตา सा.

๑๐๓. อุกกสฺสเอหิ ยติ มฺสชา สตตคา, สทฺทูลวิกิพิต.^๙

อติริติ.

๑๐๔. วุตฺตมฺมิตฺสํ ตฺ นามโต รชา รชา รชา ครูลฺลหุ จ.^{๑๐}

กติ.

^๑ วร. ๓/๘๖, ปน. ๗/๑๓

^๒ วร. ๓/๘๗, ปน. ๗/๑๔

^๓ วร. ๓/๘๘

^๔ วร. ๓/๘๒

^๕ วร. ๓/๘๓

^๖ วร. ๓/๘๖, ปน. ๗/๑๖

^๗ วร. ๓/๘๗, ปน. ๗/๑๙

^๘ วร. ๓/๑๐๐, ปน. ๗/๒๑

^๙ วร. ๓/๑๐๑, ปน. ๗/๒๒

^{๑๐} วร. ๓/๑๐๓, ปน. ๗/๒๔

๑๐๕. มรา ภา โย โยตร เยนตฺ,ติมนิยติยฺตา, สทฺธรา กิตฺติตํ.^๑

ปกติ.

๑๐๖. ภา นรนา รนา จถ ครู, ทสฺสกวิรมํ หิ ภาทกมิตํ.^๒

อากติ.

อิติ วุตฺโตทเย ฉนฺทสิ สมวุตฺตินิทฺเทโส นาม

ตติโย ปริจฺเจโท.

* * * * *

๔. อหุสฺสมวุตฺตินิทฺเทส-จตุตฺถปริจฺเจท

๑๐๗. วิสเม ยทิ สํ สลคา สเม

ภตฺตยโต ครูกา วุจฺจิตํ.^๓

๑๐๘. ภตฺตยโต ยทิ คา ทุตมชฺฌา

ยทิ ปุณเรว ภวนฺติ นชา ชฺยา.^๔

๑๐๙. ยทิ สตฺติตยํ ครุยฺยตํ

เวควตี ยทิ ภตฺติตยา คา.^๕

๑๑๐. โต โห วิสเม รโต ครู เจ

มสา ชฺคา ภาทวิราชเมตฺถ โค เจ.^๖

๑๑๑. วิสเม สชา สครุยฺยตฺตา

เกตุมตี สเม ภรรนคา โค.^๗

^๑ วร. ๓/๑๐๔, ปฉ. ๗/๒๕

^๒ วร. ๓/๑๐๕, ปฉ. ๗/๒๖

^๓ วร. ๔/๑, ปฉ. ๕/๓๒

^๔ วร. ๔/๒, ปฉ. ๕/๓๓

^๕ วร. ๔/๓, ปฉ. ๕/๓๔

^๖ วร. ๔/๔, ปฉ. ๕/๓๕

^๗ วร. ๔/๕, ปฉ. ๕/๓๖

๑๑๒. อาชยานกั ตา วิสเม ชคา โค
ชตา ชคา โค ตุ สเมถ ปาเท.^๑
๑๑๓. ชตา ชคา โค วิสเม สเม ตุ
ตา โช คคา เจ วิปริตปุพฺพา.^๒
๑๑๔. สสโต สลคา วิสเม สเม.
นภรรา ภวเต หริณฺปลุตา.^๓
๑๑๕. ยทิ นนรลคา นชา ชรา
ยทิ จ ตทาปรวตฺตมิจฺจติ.^๔
๑๑๖. วิสมมุปกตา นนา รยา เจ
นชชรคา สมเก จ ปุปฺผิตคฺคา.^๕
ทวยมฺหิํ เวตาสึยฺปปเกโท.
๑๑๗. สา ยวาทิกา มตี รชา รชา ตว-
สเม สเม ชรา ชรา ครุพฺภเวยฺย.^๖
อิติ วุตฺโตทยे ฉนฺทสิ อหุสฺสมวุตฺตินิทุเทโส นาม
จตุตฺถเฏ ปริจฺเจโท.

* * * * *

^๑ วร. ๔/๖, ปน. ๕/๓๗

^๔ วร. ๔/๙, ปน. ๕/๔๐

^๒ วร. ๔/๗, ปน. ๕/๓๘

^๕ วร. ๔/๑๐, ปน. ๕/๔๑

^๓ วร. ๔/๘, ปน. ๕/๓๙

^๖ วร. ๔/๑๒, ปน. ๕/๔๒

๕. วิสมวตฺตนิทฺเทส-ปญฺจมปริจฺเจท

๑๑๘. นาฏจกฺขเรสุ ปาเทสุ สุนาทิมฺหา โยถฺตนา วตฺตํ.^๑
 ๑๑๙. สเมสุ สินฺธุโต เซน ปถยวตฺตํ ปกิตฺตํ.^๒
 ๑๒๐. โอเชสุ เซน สินฺธุโต ตเมว วีปริตฺตาที.^๓
 ๑๒๑. นกาโร เจ ชลธิตฺโต จปลาวตฺตมิจฺเจตฺ.^๔
 ๑๒๒. สเม โล สตฺตโม ยสุสา วิปฺปลา ปิงฺกลสุสฺสา.^๕
 ๑๒๓. เสตวสุสาชิลฺลสฺวาปี.^๖
 ๑๒๔. เกณถฺตนา ภาพฺพิปฺปลา.^๗
 ๑๒๕. เอวมถฺตนา โร จตฺตธา.^๘
 ๑๒๖. โนนถฺตนา เจ นวิปฺลา.^๙
 ๑๒๗. โตถฺตนา ตถาถฺตนา ลียา.^{๑๐}

วตฺตปฺปเกโท.

๑๒๘. น ทิสฺสเตตฺถ ยํ จนนํ ปโยเค ทิสฺสเต ยทิ
 วิสมกฺขรปาทํ ตํ คาถา สามถฺตนาถ.^{๑๑}

อิติ วุตฺตโตทเย จนนทฺสิ วิสมวตฺตนิทฺเทโส นาม

ปญฺจโม ปริจฺเจโท.

* * * * *

^๑ วร. ๒/๒๑, ปน. ๕/๑๐-๓

^๒ วร. ๒/๒๒, ปน. ๕/๑๔

^๓ วร. ๒/๒๓, ปน. ๕/๑๕

^๔ วร. ๒/๒๔, ปน. ๕/๑๖

^๕ วร. ๒/๒๕, ปน. ๕/๑๗

^๖ วร. ๒/๒๖, ปน. ๕/๑๘

^๗ วร. ๒/๒๗

^๘ วร. ๒/๒๘

^๙ วร. ๒/๒๙

^{๑๐} วร. ๒/๓๐

^{๑๑} วร. ๕/๑๒, ปน. ๘/๑

๖. ฉบับจุฬารีกา-ฉฏ®ปริจเจท

๑๒๙. ปตถาเร สพพะเค ปาเท ปุพพะคาโธ ลุปรเ สมา
 ปุพพะ ครุ เต จ มิเม กตตพพา ยาว สพพลา.^๑
๑๓๐. นฏจสส โย ภเวยุงโก ตสมี โลทฐิกเต สเม
 วิสเม ตเวกสหิตะ ภเวยยทฐิกเต ครุ.^๒
๑๓๑. เอกาทินุกกเมนงเก ปุพพะคาโธ ทวิคฺเณ ลิเช
 มิสสเกหิ ลหุฏเจหิ เสเกหุทฐิกจกั ภเว.^๓
๑๓๒. วุตตกขรสมา สงฺขยา ลิขย เสโกปรุปริ
 เอเกกหีนเมกาทิ- นฏจาเน สพพะคาทิก.^๔
๑๓๓. ครุกริยาङกสนโทเห ภเว สงฺขยา วิมิสฺสิตะ
 อุทฺทิกจกสมหาโร เสโก เวมฺ สมานเย.^๕
๑๓๔. สงฺเขยว ทวิคฺเณภฺนา วิตุถารายามสมภวา
 วุตตสสทฺธนฺตรานญจ ครุลานญจ อङฺคฺล.^๖

อิติ วุตฺโตทเย ฉนฺทสิ ฉบับจุฬารีกาโค นาม

ฉฏ®โจ ปริจเจโท.

* * * * *

^๑ วร. ๖/๒-๓, ปฉ. ๘/๒๑-๒

^๒ วร. ๖/๔, ปฉ. ๘/๒๕

^๓ วร. ๖/๕, ปฉ. ๘/๒๖

^๔ วร. ๖/๖-๗, ปฉ. ๘/๒๗

^๕ วร. ๖/๘, ปฉ. ๘/๒๘-๓๒

^๖ วร. ๖/๙

นิคม

๑๓๕. เสดนุตรายตนาวาสีกสีลเถร-
 ปาโท ครุคฺคณครุชฺชยตํ มเมโส
 ยสฺสปปภาวมวลมฺพ มเยทิสฺสปี
 สมฺปาทีโตภิมตฺสิทฺธิโร ปรตฺถโธ.
๑๓๖. ปรตฺถสมฺปาทนโต ปุณฺณเณนาธิคเตนหํ
 ปรตฺถสมฺปาทนโก ภเวยฺยํ ชาตฺตชาตฺตยํ.
๑๓๗. อวโลกิตมตฺเตน ยถา ฌปฺปจฺจยา มยา
 สวธิตา สารยณฺเตว- มิจฺฉิตตฺถมฺปิ ปาณินฺนติ.
- อิติ สัมมกฺขิตมฺหามตฺถเถเรน วิรจิตํ
 วุตฺโตทยปฺปกรณํ ปรีณฺญจิตํ.

* * * * *

คำนำ

สมัยก่อนพุทธกาล วรรณกรรมคำสอนของศาสนาพราหมณ์ที่แต่งด้วยภาษาสันสกฤตเจริญแพร่หลายมาก มีคัมภีร์จำนวนมากอธิบายกฎในการใช้ภาษา คือ ไวยากรณ์ อภิธาน ฉันทลักษณ์ และอลังการ เพื่อเป็นเครื่องช่วยศึกษาคัมภีร์พระเวท

สำหรับคัมภีร์ฉันทลักษณ์ที่ว่าด้วยระเบียบการประพันธ์บทร้อยกรอง คัมภีร์ฉันทสันสกฤตซึ่งเก่าแก่ที่สุด คือปิงคณันทสูตร แต่งโดยฤๅษีปิงคละ บุตรของพราหมณ์นคะ สันนิษฐานว่าท่านพำนักอยู่ทางอินเดียตอนใต้ ท่านมีชื่ออื่นอีกว่า ปิงคละมุณี บ้าง ปิงคละนาค บ้าง (คำว่า นาค เป็นบทกวีที่มีรูปวิเคราะห์ว่า นคสฺส ปุตุโต นาโค บุตรของนคะ ชื่อว่านาค) บางแห่งเรียกว่า ปตัญชลี บ้าง ท่านแต่งอีกคัมภีร์หนึ่งคือมหาภาษาษยะ เป็นอรรถาธิบายของคัมภีร์ปาณินีย (อักษฎาธยายี) และแต่งฉันทปรากฏชื่อปรากฏตปิงคละ บางท่านกล่าวว่าปิงคละนาคก็คือพญานาคปิงคละในรามเกียรติ์ซึ่งจำแลงร่างเป็นมาณพสอนคัมภีร์ฉันทในมนุษยโลก วันหนึ่งพญานาคตนนั้นพบกับครุฑ จึงใช้วิธีปลัดถาระในทางฉันทลักษณ์ถ่วงเวลาครุฑจนในที่สุดไปถึงมหาสมุทรแล้วหนีหลบไป แต่มตินี้ไม่เป็นที่ยอมรับ เพราะพญานาคปิงคละที่มีกล่าวไว้ในเรื่องรามเกียรติ์นั้นไม่ใช่ฤๅษี และยังถูกฆ่าตายอีกด้วย

คัมภีร์ปิงคณันทสูตรมีเพียงสูตร ไม่มีคำอธิบายเหมือนกัจจายนสูตร ประกอบด้วยสูตรทั้งหมด ๓๐๘ สูตร แบ่งออกเป็น ๘ ปริจเฉท ตั้งแต่ปริจเฉทที่ ๑-๘ มีลำดับสูตรในแต่ละปริจเฉท คือ ๑๕, ๑๖, ๖๖, ๕๓, ๔๔, ๔๔, ๓๖, ๓๔ สูตร ต่อมาท่านหลายภุคฤๅษีได้รจนาคัมภีร์อรรถาธิบายของปิงคณันทสูตรนี้ เรียกว่า อมฤตสัณยชีวนี คัมภีร์นี้มีวุตติ (คำอธิบายสูตร) และแสดงอุทาหรณ์ไว้โดยละเอียด

โดยเหตุที่คัมภีร์ปิงคณันทสูตรแสดงกฎเกณฑ์ไว้เป็นสูตรท่องจำ แม้จะมีคัมภีร์อธิบายความแล้วก็ยังเรียนรู้และทรงจำได้ยาก จึงมีปราชญ์รุ่นหลังแต่ง

ฉันทลักษณ์สันสกฤตไว้เป็นจำนวนมากในลักษณะของร้อยกรองเพื่อให้จำง่าย คัมภีร์ที่มีชื่อเสียงมากคือวฤตตรัตนากรและฉันทโหมฏฐรี ท่านศรีเทพารักษ์ภูษะ บุตรของพราหมณ์ปัญเยะ ตระกูลกาศยปะ ได้รจนาคัมภีรวฤตตรัตนากร (แหล่ง อุบัติเกิดแห่งรัตนาคือคาถา) โดยประมวลความส่วนใหญ่จากปิงคฉันทสูตร มาแต่งเป็นคาถา คัมภีร์นี้แสดงฉันท ๒๖ ประเภทตั้งแต่ฉันท ๑ พยางค์ถึง ๒๖ พยางค์ และมีคาถา ๑๓๖ ชนิด ในขณะที่ปิงคฉันทสูตรแสดงฉันทเพียง ๑๗ ประเภทตั้งแต่ฉันท ๖ พยางค์ถึง ๒๒ พยางค์ คัมภีรวฤตตรัตนากรนี้ แบ่งออกเป็น ๖ ปริจเฉท คือ

๑. สังขญาธิการ	ว่าด้วยชื่อในคัมภีร์ฉันท
๒. มาตราวฤตตาทิการ	ว่าด้วยคาถามาตราพฤติ
๓. สมวฤตตาทิการ	ว่าด้วยสมคาถา
๔. อรรธสมวฤตตาทิการ	ว่าด้วยอรรธสมคาถา
๕. วิษมวฤตตาทิการ	ว่าด้วยวิสมคาถา
๖. ปรัตยยาธิการ	ว่าด้วยนัย ๖ อย่างมีปัตถการนัยเป็นต้น

ฉันทสันสกฤตอีกคัมภีร์หนึ่ง คือ ฉันทโหมฏฐรี (ชื่อดอกไม้แห่งฉันทลักษณ์) รจนาโดยศรีคังคาทาสะ คัมภีร์นี้มี ๖ ปริจเฉทเช่นกัน แต่ลำดับความต่างจาก วฤตตรัตนากร ดังต่อไปนี้

๑. มุขพันธายายะ	ว่าด้วยคำนำ
๒. สมวฤตตาทายะ	ว่าด้วยสมคาถา
๓. อรรธสมวฤตตาทายะ	ว่าด้วยอรรธสมคาถา
๔. วิษมวฤตตาทายะ	ว่าด้วยวิสมคาถา
๕. มาตราวฤตตะ	ว่าด้วยคาถามาตราพฤติ
๖. คัทยปรทะ	ว่าด้วยลักษณะของคัชชะ (ร้อยแก้ว)

โบราณจารย์ชาวพม่ากล่าวกันต่อๆ มาว่า วุตโตทัยปกรณ์อิงอาศัย คัมภีร์วุตตรัตนการเป็นหลัก ที่กล่าวเช่นนี้คงเป็นเพราะวุตโตทัยปกรณ์มี ๖ ปริจเฉทและแสดงข้อความตรงกันกับวุตตรัตนการ ลำดับคาถาในวุตโตทัยปกรณ์ก็คล้ายกับลำดับที่มีแสดงไว้ในคัมภีร์วุตตรัตนการมากกว่าฉันทสันสกฤตอื่น เช่น โตฏกคาถา (ข้อ ๗๗) มีกล่าวไว้ก่อนทุตวิลัมพิตคาถา (ข้อ ๗๘) ซึ่งคล้ายกับวุตตรัตนการที่เรียงลำดับไว้ในปริจเฉทที่ ๓ ข้อ ๗๖ และ ๗๗ แต่ปิงคฉนันทสูตรเรียงลำดับสลับกัน คือ ทุตวิลัมพิตคาถามีกล่าวไว้ก่อนโตฏกคาถาในปริจเฉทที่ ๖ ข้อ ๓๑ และ ๓๒ แม้ลีลาการประพันธ์ของวุตโตทัยปกรณ์ก็คล้ายคลึงกับวุตตรัตนการมากโดยสักแต่เปลี่ยนจากภาษาสันสกฤตมาเป็นภาษาบาลี เช่น โม โม โค โค วิฑูมมมาลา (วร. ๓/๑๓) คาถานี้มีกล่าวไว้ในวุตโตทัยปกรณ์ ปริจเฉท ๓ คาถา ๔๙ ว่า โม โม โค โค วิฑูมมมาลา อนึ่ง คาถาที่วุตโตทัยปกรณ์ได้บัญญัติชื่อเองไม่มีปรากฏในฉันทสันสกฤต มี ๓ ชนิด คือ จัมปมาลา (ข้อ ๕๙), อุพาสกะ (ข้อ ๖๑) และ กมลา (ข้อ ๘๗) ส่วนเมฆวิพสุชิตา (ข้อ ๑๐๒) แม้ไม่มีพบในปิงคฉนันทสูตรและวุตตรัตนการ แต่มีปรากฏในฉันทมัชฌิมสูตรสันสกฤต ปริจเฉทที่ ๒ ซึ่งใช้ชื่อว่า เมฆวิสุชิตา

วุตโตทัยปกรณ์นี้เป็นฉันทลักษณะบาลีฉบับแรกซึ่งเป็นที่นิยมศึกษาท่องจำมากที่สุด ท่านผู้ประพันธ์คัมภีร์นี้ คือพระสังฆรักขิตะ พระเถระชาวลังกาในราวพุทธศตวรรษที่ ๑๗ ท่านดำรงสมณศักดิ์ว่า มหาสามี ซึ่งตรงกับตำแหน่ง “สมเด็จพระสังฆราช” ของไทย จึงปรากฏสมณนามว่า สังฆรักขิตมหาสามีเถระ ท่านเป็นผู้เชี่ยวชาญพระปริยัติธรรมและภาษาบาลีสันสกฤต มีเกียรติศักดิ์เลื่องลือและเป็นพระราชครูของพระเจ้าปรากรมพาหุที่ ๑ (พ.ศ. ๑๖๙๖-๑๗๒๙) ท่านมีชีวิตรอยุ่จนถึง พ.ศ. ๑๗๘๗ ในรัชสมัยของพระเจ้าวิชัยพาหุที่ ๓ ผู้รับาท่านสันนิษฐานว่าท่านมหาสามีอายุยืนถึง ๙๐ ปี วัดที่ท่านพำนักมีชื่อว่า อุทุมพรคิริวิหาร (วัดเขามะเตือ)

คัมภีร์มหาวงศ์ (ปริจเฉท ๕๕ คาทา ๓๑-๗) กล่าวว่า พระสังฆรักขิตเถระเป็นพระราชนัดดาของพระเจ้าทาสโปติแห่งลังกาทวีป และเป็นเจ้าคณะในเสลันตรายตนมูลนิกาย (ลังกาในสมัยนั้นมี ๘ นิกาย เสลันตรายตนมูลนิกายเป็นหนึ่งในจำนวนนั้น) ผลงานของท่านมีทั้งหมด ๑๐ คัมภีร์ คือ สุโพธาลังการ สุโพธาลังการฎีกาเก่า คัมภีร์อธิบายของสุโพธาลังการ (อรรถพยาขยา) วุตโตทัย วุตโตทัยฎีกาเก่า โมคคัลลานปัญจิกาฎีกา สัมพันธจินตา สุสัททสัทธิ มูลสิกขาฎีกาเก่า และ ขุททสิกขาฎีกาใหม่ อาจารย์ผู้สอนฉันท์ให้แก่ท่านคือพระสีลเถระผู้แต่งคัมภีร์ธาตุมัชฌิมา อาจารย์สอนพระวินัยคือพระสารีบุตรเถระผู้แต่งคัมภีร์ฎีกาพระวินัยชื่อสารัตถทีปนี ส่วนอาจารย์สอนไวยากรณ์คือพระโมคคัลลานเถระผู้แต่งโมคคัลลานไวยากรณ์

คำว่า วุตโตทัย แปลตามศัพท์ว่า “แหล่งกำเนิดคาถา” (วุตต = คาถา อุทย = แหล่งกำเนิด) คือ มีคาถาแสดงไว้ ๑๐๘ ชนิดกับฉันท์ ๑๗ ประเภท แบ่งออกเป็น ๖ ปริจเฉท คือ

๑. สัณญูปริภาสานิเทศ	ว่าด้วยชื่อและกฎทั่วไป มี ๑๖ คาทา
๒. มัตตาวุตตินิเทศ	ว่าด้วยคาถามาตรภาพฤติ มี ๒๙ คาทา
๓. สมวุตตินิเทศ	ว่าด้วยสมคาถา มี ๖๑ คาทา
๔. อัทรสมวุตตินิเทศ	ว่าด้วยอัทรสมคาถา มี ๑๑ คาทา
๕. วิสมวุตตินิเทศ	ว่าด้วยวิสมคาถา มี ๑๑ คาทา
๖. ฌปปัจจยวิภาค	ว่าด้วยนัย ๖ อย่างมีปัตถารนัยเป็นต้น มี ๙ คาทา

ข้อความส่วนใหญ่ในคัมภีร์นี้เป็นทั้งสูตรและอุทาหรณ์ในคาถาเดียวกัน มีคาถาทั้งหมด ๑๓๗ บท และได้รับการยกย่องว่ามีภาษาไพเราะสละสลวย มีเสียงราบรื่นคล้องจองสัมผัสเป็นเสาวพจน์ ดังนั้น คัมภีร์นี้จึงได้รับการยกย่องจากบัณฑิตตั้งแต่โบราณกาลจนถึงปัจจุบัน

วุดโตทัยปกรณ์นี้แต่งโดยอิงอาศัยคัมภีร์วฤตตรัตนการเป็นหลักและ
ปิงคลฉันทสูตรในบางแห่ง ดังสาธกที่มีกล่าวไว้ในคาถาที่ ๒-๔ นอกจากนั้น
พอจะสันนิษฐานได้ว่าก่อนสมัยพุทธศตวรรษที่ ๑๗ ยังไม่มีคัมภีร์ฉันทลักษณ์
บาลีเลย เพราะคนสมัยนั้นมีความจำดี จึงมักเรียนภาษาสันสกฤตแล้วนำมาประยุกต์
ใช้กับภาษาบาลี ก็จะเข้าใจบทคาถาในพระไตรปิฎกได้ เนื่องจากภาษาบาลีกับ
ภาษาสันสกฤตคล้ายคลึงกัน หากมีฉันทลักษณ์บาลีก่อนวุดโตทัยปกรณ์ ท่าน
สังฆรักขิตเถระก็คงจะกล่าวถึงความนี้ แล้วแสดงสาเหตุในการรจนาคัมภีร์นี้ขึ้น
มาอีก แต่ท่านมิได้กล่าวความนี้ไว้ จึงสันนิษฐานว่าวุดโตทัยปกรณ์เป็นฉันท-
ลักษณ์บาลีฉบับแรก

คัมภีร์นี้เป็นตำราเรียนของวัดท่ามะโอในหลักสูตรชั้นนักศึกษา (โสตุชน-
บัณฑิต) ท่านอาจารย์ธัมมานันทะ เจ้าอาวาสวัดท่ามะโอ จังหวัดลำปาง ได้สอนคัมภีร์นี้
แก่ศิษย์ผู้ที่เรียนจบปริญญานิพนธ์มาแล้ว และในพุทธศักราช ๒๕๒๗ ท่านได้
มอบหมายให้ผู้เขียนแปลคัมภีร์นี้โดยใช้ชื่อว่า วุดโตทัยฉันทปกรณ์แปล ในเวลานั้น
ผู้เขียนยังไม่ได้เรียนภาษาสันสกฤต บัดนี้พอจะมีความรู้ทางภาษาสันสกฤตจึงแปล
คัมภีร์นี้ใหม่โดยอาศัยคำอธิบายที่ได้รับมาจากท่านอาจารย์และที่มีกล่าวไว้ใน
ฉันทสันสกฤตและฉันทฎีกา ทั้งยังตรวจดูคำแปลและอธิบายจากคัมภีร์นิสสัย
แปลภาษาพม่า ตัวอย่างของคาถาแต่ละชนิดก็นำมาแสดงไว้จากพระไตรปิฎกและ
วรรณกรรมบาลีอื่นๆ นอกจากนี้ ผู้เขียนได้เทียบเคียงคาถาในวุดโตทัยปกรณ์
กับวฤตตรัตนการและปิงคลฉันทสูตร เพื่อให้นักศึกษาสามารถเปรียบเทียบความ
คล้ายคลึงกันระหว่างฉันทบาลีกับฉันทสันสกฤตได้ โดยใช้อักษรย่อว่า วร. = วฤตต
รัตนการ ปณ. = ปิงคลฉันทสูตร สำหรับในวฤตตรัตนการ เลขหน้าเป็นเลข
ปริจเฉท เลขหลังเป็นเลขคาถา เช่น วร. ๓/๕ คือ วฤตตรัตนการ ปริจเฉทที่ ๓
คาถาที่ ๕ ส่วนปิงคลฉันทสูตร เลขหน้าเป็นเลขปริจเฉท เลขหลังเป็นเลขสูตร
เช่น ปณ. ๑/๑๐ คือ ปิงคลฉันทสูตร ปริจเฉทที่ ๑ สูตรที่ ๑๐

ฉันทลักษณ์บาลีอีกสองคัมภีร์ที่จะกล่าวถึงในฉบับแปลนี้ คือฉันทโหมฏฐรี

ที่พระวิสุทธาจารย์ (พ.ศ. ๒๓๘๗-๒๔๕๙) พระเถระชาวพม่าแต่งโดยอาศัยคัมภีร์
ฉันทโหมฏฐรีภาษาสันสกฤตในราวพุทธศตวรรษที่ ๒๔ และอีกคัมภีร์หนึ่งคือ
ฉันทวุตติปทีป แต่งโดยพระเถระชาวไทยชื่อพระพุทธรักขิตะ

อนึ่ง คัมภีร์ฉันทภาษาสันสกฤต บาลี ยินดี พม่า และลังกา ซึ่งมีอ้างอิง
ไว้ในคัมภีร์นี้ มีดังต่อไปนี้

ฉันทสันสกฤต

ปิงคลฉันทสูตร

อมฤตสัณฐานี (อธิบายปิงคลฉันทสูตร)

สุขโพธิณี (อธิบายอมฤตสัณฐานี)

วฤตตรัตนากร

วฤตตรัตนากรปัญจิกา (อธิบายวฤตตรัตนากร)

ภัญญนารายณภัญญียะ (อธิบายวฤตตรัตนากร)

วฤตตรัตนากรวิวิฤติ (อธิบายวฤตตรัตนากร)

ฉันทโหมฏฐรี

สุขโพธิณี (อธิบายฉันทโหมฏฐรี)

ฉันทโกมุที

ฉันทบาลี

ฉันทโหมฏฐรี

ฉันทโสภารัตถมัญชุสา (ฉันทโหมฏฐรีฎีกา)

ฉันทวุตติปทีป

วุตโตทัยฎีกาเก่า (อธิบายวุตโตทัย)

กวิสาระ (อธิบายวุตโตทัย)

วจนัตถโชติกา (อธิบายวุตโตทัย)

ฉันทโสภารัตถวิกาสินี (อธิบายวุตโตทัย)

ฉันทโสภารัตถเมทินี (อธิบายวุตโตทัย)

ฉันทอินดี

ฉันทโสนนยพยาขยา

ฉันทโภาสพยาขยา

ฉันทโหมณิกยฎิปปณิ

ฉันทโสงจิตรฎิปปณิ

ฉันทโภาวตถสันทีปนี

ฉันทแปลพมา

ฉันทโสนนยฎิปปณิ

วุดโตทัยนิสสัยเก่า

วุดโตทัยนิสสัยใหม่

ฉันทโภาวตถสาลินี

ฉันทโภารติ

ฉันทโสรตถทีปกะ

นามกรณทีปนี

ฉันทแปลลังกา

วุดโตทัยสันนยะ

ผู้เขียนขออ้อมถวายผลบุญที่เกิดจากการแต่งคัมภีร์นี้เป็นเครื่องบูชา
บวบาทของท่านอาจารย์ธัมมานันทมหาเถระ (อัครมหาบัณฑิต, ปริณญาดุชะฎิ-
บัณฑิตกิตติมศักดิ์) ผู้ประสิทธิ์ประสาทวิชาความรู้แก่มวลศิษย์ และในศุภวาระที่
ท่านอาจารย์มีอายุครบ ๘๑ พรรษา ขออำนาจคุณพระศรีรัตนตรัยจงอภิบาลคุ้มครอง
ให้ท่านมีสุขภาพดี เป็นที่พึ่งของเหล่าศิษยานุศิษย์นานๆ

หวังว่าคัมภีร์วุดโตทยมัญชรีเล่มนี้จะเอื้ออำนวยประโยชน์แก่การศึกษา
ภาษาบาลีในประเทศไทย เป็นดั่งนาวาที่นำนักศึกษาให้ข้ามพ้นสาครอันไพศาล
คือกวีนิพนธ์บาลีได้โดยสะดวก

พระคันธसारากิจัง

ลำดับคาถา

ชื่อคาถา	ข้อ	หน้า
๑. อจลธิติ	๓๘	๑๔๐
๒. อปรวัตตะ	๑๑๕	๒๙๕
๓. อปรันตिका	๓๖	๑๓๓
๔. อปราชิตา	๙๐	๒๔๔
๕. อริยาคีติ	๒๘	๑๐๘
๖. อริยาสัมมัญ	๑๙	๗๖
๗. อาขยานกั	๑๑๒	๒๘๙
๘. อาปาภูลิกา	๓๑	๑๒๒
๙. อินทรวิเชียร	๖๓	๑๙๐
๑๐. อินทรวงศ์	๗๕	๒๒๐
๑๑. อุคคิทธิ	๒๗	๑๐๖
๑๒. อุชชลา	๘๔	๒๓๔
๑๓. อุทิจจุตติ	๓๓	๑๒๖
๑๔. อุปคิทธิ	๒๖	๑๐๕
๑๕. อุปจิตตะ	๑๐๗	๒๘๐
๑๖. อุปจิตรา	๔๓	๑๕๑
๑๗. อุปชาติ	๖๕	๑๙๔
๑๘. อุปภูติ	๖๒	๑๘๗
๑๙. อุปเนทรวิเชียร	๖๔	๑๙๒
๒๐. อุปภาสกะ	๖๑	๑๘๕
๒๑. โอปัจฉันทสกะ	๓๐	๑๑๗
๒๒. กมล	๘๗	๒๓๘

๒๓. กุมารลลิตา	๔๗	๑๖๗
๒๔. กุสุมวิจิตตา	๗๙	๒๒๗
๒๕. กุสุมิตลตาเวลลิตา	๑๐๑	๒๖๔
๒๖. เกตุมดี	๑๑๑	๒๘๘
๒๗. คีติ	๒๕	๑๐๒
๒๘. จปลา	๒๒	๙๓
๒๙. จปลาวัตตะ	๑๒๑	๓๒๑
๓๐. จัมปกมาลา	๕๙	๑๘๓
๓๑. จารุหาสินี	๓๗	๑๓๖
๓๒. จิตรปทา	๔๘	๑๖๘
๓๓. จิตรา	๔๒	๑๔๙
๓๔. ชมนจปลา	๒๔	๙๙
๓๕. ตการวิปูลา	๑๒๗	๓๓๕
๓๖. ตนมัชฌา	๔๖	๑๖๒
๓๗. ตามรณะ	๘๖	๒๓๖
๓๘. ไตฎกะ	๗๖	๒๒๑
๓๙. ทักขิณันตिका	๓๒	๑๒๔
๔๐. ทุตมัชฌา	๑๐๘	๒๘๑
๔๑. ทุตวิลัมพิตะ	๗๗	๒๒๓
๔๒. โทธกะ	๖๗	๒๐๕
๔๓. นการวิปูลา	๑๒๖	๓๓๓
๔๔. ปัจจุตติ	๓๔	๑๒๙
๔๕. ปณวะ	๕๖	๑๗๙
๔๖. ปฐยาอริยา	๒๐	๗๗

๔๗. ปัสัฎยาวัต	๑๑๙	๓๑๗
๔๘. ปภัททกะ	๙๖	๒๕๖
๔๙. ปมาณิกา	๕๒	๑๗๔
๕๐. ปมิตักขรา	๙๓	๒๓๓
๕๑. ปวัตตกะ	๓๕	๑๓๑
๕๒. ปหรณกลิกา	๙๑	๒๔๗
๕๓. ปหาสินี	๙๙	๒๔๐
๕๔. ปาทากุลกะ	๔๔	๑๕๓
๕๕. ปิงคลวิปูลา	๑๒๒	๓๒๓
๕๖. ปิย้งวทา	๙๑	๒๓๐
๕๗. ปุณฺเณ	๗๙	๒๒๕
๕๘. ปุปผิตัคคา	๑๑๖	๒๙๗
๕๙. ภการวิปูลา	๑๒๔	๓๒๗
๖๐. ภัททกะ	๑๐๖	๒๗๕
๖๑. ภัททวิราชะ	๑๑๐	๒๙๖
๖๒. ภัททิกา	๗๓	๒๑๖
๖๓. ภุขคัสสุสสุภา	๕๔	๑๗๖
๖๔. ภุขังคัปปยาตะ	๙๐	๒๒๙
๖๕. มณิกุณนิกระ	๙๔	๒๕๒
๖๖. มัตตา	๕๙	๑๙๑
๖๗. มัตตาสมกะ	๓๙	๑๔๓
๖๘. มโนรมา	๖๐	๑๙๔
๖๙. มันทักกันตา	๑๐๐	๒๖๓
๗๐. มาณวกะ	๕๐	๑๗๑

๗๑. มาลีนี้	๕๙	๑๘๓
๗๒. มุขจปลา	๒๓	๙๖
๗๓. เมฆวิปผุชชิตา	๑๐๒	๒๖๖
๗๔. ยวมตี	๑๑๗	๓๐๐
๗๕. รการวิปูลา	๑๒๕	๓๓๑
๗๖. รโถทธฎา	๗๑	๒๑๓
๗๗. รุจิรา	๘๙	๒๔๑
๗๘. รุชมมวตี	๕๗	๑๘๐
๗๙. ลลิตา	๘๒	๒๓๑
๘๐. วัตตะ	๑๑๘	๓๐๕
๘๑. วสันตติลก	๙๒	๒๔๘
๘๒. วังสิฏฐะ	๗๔	๒๑๘
๘๓. วาณินี	๙๗	๒๕๗
๘๔. วาโตมมี	๖๙	๒๐๙
๘๕. วานวาสิกา	๔๑	๑๔๗
๘๖. วิชชุมมลา	๔๙	๑๖๙
๘๗. วิปริตปฐยาวัต	๑๒๐	๓๑๙
๘๘. วิปริตขยานกี	๑๑๓	๒๙๒
๘๙. วิปูลาอริยา	๒๑	๘๗
๙๐. วิสิโลกะ	๔๐	๑๔๕
๙๑. วุตตะ	๑๐๔	๒๗๑
๙๒. เวควตี	๑๐๙	๒๘๔
๙๓. เวตาลียะ	๒๙	๑๑๑
๙๔. เวสสเทวี	๘๕	๒๓๕

๙๕. สมานิกา	๕๑	๑๗๒
๙๖. สติกลา	๙๓	๒๕๐
๙๗. สัททูลวิกกีฬิตะ	๑๐๓	๒๖๘
๙๘. สัทธรา	๑๐๕	๒๗๒
๙๙. สาลินี	๖๘	๒๐๗
๑๐๐. สวาคตา	๗๒	๒๑๕
๑๐๑. สิบรี	๙๘	๒๕๙
๑๐๒. สิริ	๗๐	๒๑๑
๑๐๓. สุธรรวราชิตะ	๕๕	๑๗๗
๑๐๔. สุมุขี	๖๖	๒๐๓
๑๐๕. เสตววิปูลา	๑๒๓	๓๒๕
๑๐๖. หริณปลุตา	๑๑๔	๒๙๓
๑๐๗. หรี	๙๙	๒๖๐
๑๐๘. หลุมขี้	๕๓	๑๗๕

วิ. มหา.	วินยปิฎก มหาวคฺค
สํ. ส.	สังยุตตนิกาย สคาถวคฺค
ขุ. ธ.	ขุทฺทกนิกาย ธมฺมปท
ขุ. อิติ.	ขุทฺทกนิกาย อิติวุตฺตก
ขุ. สุ.	ขุทฺทกนิกาย สุตฺตนิปาต
ขุ. วิ.	ขุทฺทกนิกาย วิมานวตฺถ
ขุ. เถร.	ขุทฺทกนิกาย เถรคาถา
ขุ. ชา.	ขุทฺทกนิกาย ชาตก
ขุ. อป.	ขุทฺทกนิกาย อปทาน
ขุ. พุทฺธ.	ขุทฺทกนิกาย พุทฺธวํส
เนตฺติ.	เนตฺติปกรณ
วิ. อ.	วินยปิฎก อญฺจกถา
ที. อ.	ทีฆนิกาย อญฺจกถา
สํ. อ.	สังยุตตนิกาย อญฺจกถา
อํ. อ.	องฺคตฺตรนิกาย อญฺจกถา
ธมฺม. อ.	ธมฺมปท อญฺจกถา

อป. อ.	อปทาน อฏฺฐกถา
พทุธว. อ.	พทุธวส อฏฺฐกถา
สารตุถ.	สารตุถทีปนี
สี. นวฎี.	สีลกฺขนธวคฺค อภินวฎีกา
กว.	กจฺจายนวยากรณ
กวส.	กวิสาร
กส.	กจฺจายนสุตฺต
ฉน.	ฉนฺทหนวนิสฺสย
ฉภส.	ฉนฺโทภาวตฺตสาลินี
ฉม.	ฉนฺโทมณฺชรี
ฉสม.	ฉนฺโทสารตฺตเมทินี
ฉสว.	ฉนฺโทสารตฺตวิกาสิโน
ชล.	ชินาลงฺการ
นก.	นมกฺการ
นป.	นามรูปปริจฺเฉท
นัติ. ปท.	สทฺทนัติ ปทมालา
ปฉ.	ปิงฺคฉนฺโทสุตฺต
ปส.	ปทฺฐปสัทธิ
พว.	พาลาวตาร
มปม.	มหาปณาม
วน.	วินยวินิจฺฉย
วส.	วุดฺโตะทยสฺสณฺนย
สพ.	สุขโพนฺธี
สมป.	สิริมงฺคลปริตฺต

กถามุข

๑. มาร'มาสุสโม จารุ-	รุโจ ปุริตปารมี
มุนินโท กตโลกตโถ	โส เม เทตุ ชยํ สทา.
๒. ปิงคลาจริยเกทาร-	ภฏฐาทีหิ อเนกธา
นิสสาย สมปณีนตานิ	สกกตาย นีรุตติยา.
๓. สัมรทขิตตเถเรน	โสตุณํ สุขพุทธิยา
กตํ วุตโตทยํ นาม	ฉนโทสตุถ'มนากุลํ.
๔. ตสฺสเสว นิสฺสยาเนกา	สนฺติ อตฺถุปสมฺมิตา
ตถาปิ เต น สาเรณฺติ	สฺยามิกานํ หิตํ ยโต.
๕. ตสฺมา นิสฺสาย เต จณฺเฐ	ปาฬิสกุกตวณฺณนา
พาลโพธาย ภาสิสฺสํ	วุตโตทยสฺส มณฺชรี.
๖. ปริกฺขยฉนฺโทสตุถสฺส	หิตาย วีริยํ มม
สทฺยา สนฺตุ สนฺโตตร	ฉนโทสาครปารคา.
	คณฺธสाराภิวโส

กถามุข

๑. พระจอมมุนีผู้ทรงมีพระบารมีเต็มเปี่ยม ทรงประสพชัยชนะ พญามารได้โดยพลัน มีพระรัศมีงามวิลาส บำเพ็ญประโยชน์แก่ชาวโลก แล้ว พระจอมมุนีพระองค์นั้นโปรดประทานชัยชนะแก่ข้าพเจ้าเป็นนิตย์

๒-๓. พระสังฆรักขิตเถระได้รจนาคัมภีร์ฉันทที่ชื่อว่า รุทโททัยอันกระ จ้างชัดเจน โดยอาศัยฉันทที่สันสกฤตจำนวนมากอันปึงคลาจารย์และ ทานเกทการภักฏะเป็นต้นประพันธ์ไว้ด้วยภาษาสันสกฤต เพื่อความรู้ง่าย ของนักศึกษา

๔. แม้คัมภีร์นิสสัย[แปลพม่า]จำนวนมากอันก่อปรด้วยประโยชน์ ของคัมภีร์รุทโททัยนั้นมีอยู่ แต่คัมภีร์เหล่านั้นย่อมไม่อำนวยประโยชน์ เกื้อกูลแก่กุลบุตรชาวไทย

๕. ดังนั้น ข้าพเจ้าจักอาศัยคัมภีร์นิสสัยเหล่านั้นพร้อมทั้งคัมภีร์ อธิบายภาษาบาลีและสันสกฤตอื่น จักกล่าวคัมภีร์รุทโททัยมัญชรี (ชื่อ ดอกไม้แห่งรุทโททัย) เพื่อความเข้าใจของเยาวชน

๖. ความเพียรของข้าพเจ้า ย่อมเป็นไปเพื่อประโยชน์แก่ผู้คั่นควา คัมภีร์ฉันท ขอบุคคลผู้ถึงฝั่งแห่งสาครคือฉันท ผู้เป็นสัตบุรุษ จงมีความ เอ็นดูในคัมภีร์นี้เถิด

พระคันธสाराภิวังศ์

วาทะโททยมัญชรี

นโม ตสฺส ภควโต อรหโต สมมาสมพุทฺธสฺส.

ขอนอบน้อมแด่พระผู้มีพระภาค ผู้ไกลจากกิเลส ตรัสรู้ชอบด้วยพระองค์เอง
พระองค์นั้น

ปริเฉทที่ ๑

สัญญาปริภาสานิเทศ

(แสดงชื่อและกฎทั่วไป)

คำเริ่มคำมกัร

๑. นมตฺถุ ชนสนฺตาน- ตมสนฺตานเกทฺธิโน
ธมฺมุชฺชสนฺตรุจิโน มุนินฺโททาทโรจิโน.

ขอความนอบน้อมจงมีแด่พระจันทร์อันมีรัศมีผุดผ่องคือ
พระจอมมุณี มีรังสีสว่างไสวคือพระธรรม ทรงกำจัดความมืด
ทั้งหลายในกระแสดิจิตของปวงชนโดยปรกติ

บุรพจารย์ผู้รจนาคัมภีร์มักเริ่มต้นด้วยการนอบน้อมพระศาสดาหรือเทพเจ้า
ที่ตนเคารพนับถือ เช่น ผู้รจนาคัมภีร์สันสกฤตมักนอบน้อมพระพรหมบ้าง พระศิวะ
บ้าง พระสรัสวดีบ้าง ส่วนพุทธศาสนิกชนจะนอบน้อมพระรัตนตรัย หรือพระพุทธเจ้า
ผู้เป็นประธานของพระรัตนตรัยนั้น พระสังฆรักขิตเถระได้กล่าวคาถานี้ เพื่อ
นอบน้อมพระพุทธเจ้าดังกล่าวข้างต้นนั้น

คาถานี้ไม่ปรากฏค่านอบน้อมพระธรรมและพระสงฆ์ มีเพียงค่านอบน้อม
พระพุทธเจ้าอย่างเดียว ทั้งนี้เพราะผู้ที่เคารพนับถือพระพุทธเจ้าก็ย่อมเคารพ

นับถือพระธรรมและพระสงฆ์อีกด้วย ด้วยเหตุดังกล่าว จึงนับได้ว่าคณิศรจนาคารย์ได้กล่าวนอบน้อมพระพุทธเจ้าโดยตรง และท่านได้นอบน้อมพระธรรมและพระสงฆ์โดยอ้อม สำนวนเช่นนี้เรียกว่า อวินาภาวนัย (นัยที่ไม่แยกจากกัน)

คำว่า มุณินโททาทโรจิโน (มุณินท + โททาทโรจิโน) เป็นบทสัมปทานที่สัมพันธ์เข้ากับ นโม ดังกัจจายนไวยากรณ์ (สูตร ๒๙๔) กล่าวว่า นโมโยคาทีสุวปิ จ (ลงจุดอุทเทวิวัตติโนเมื่อประกอบด้วย นโม ศัพท์เป็นต้น) เหมือนคำว่า นมตถุพุทธานิ (ขอนอบน้อมแด่พระพุทธเจ้าทั้งหลาย) ส่วนบท ๒ บทคือ ชนสนตานตมสนตานเภทิโน และ ฐมมุชชุลนตรุจิโน เป็นวิเสสนะของ มุณินโททาทโรจิโน

บทนี้มีคำแปล ๒ นัย คือ พระจันทร์อันมีรัศมีผุดผ่องคือพระจอมมุนี หรือพระจอมมุนีผู้เปรียบตั้งพระจันทร์อันมีรัศมีผุดผ่อง นัยแรกที่แปลว่า “คือ” เรียกว่า รูปกาลังการ (อสังการที่แสดงความเป็นอันเดียวกันของอุปมาและอุปไมย) ส่วนนัยหลังที่แปลว่า “เปรียบตั้ง” เรียกว่า อุปมาสังการ (อสังการเปรียบเทียบ) ทั้งสองนัยมีรูปวิเคราะห์ต่างกัณดังนี้

๑. รูปกาลังการ = มุณินิ อินโท มุณินโท (พระจอมมุนี ชื่อว่า มุณินทะ), โธทาโต โรจิ ยสสาติ โธทาโตโรจิ (พระจันทร์อันมีรัศมีผุดผ่อง เรียกว่า โธทาโตโรจิ), มุณินทสงฆาโต โธทาโตโรจิ มุณินโททาทโรจิ (พระจันทร์อันมีรัศมีผุดผ่องคือพระจอมมุนี เรียกว่า มุณินโททาทโรจิ)

๒. อุปมาสังการ = มุณินิ อินโท มุณินโท, โธทาโต โรจิ ยสสาติ โธทาโตโรจิ, โธทาโตโรจิ วิยาติ โธทาโตโรจิ (ผู้เปรียบตั้งพระจันทร์อันมีรัศมีผุดผ่อง เรียกว่า โธทาโตโรจิ), มุณินโท โธทาโตโรจิ มุณินโททาทโรจิ (พระจอมมุนีผู้เปรียบตั้งพระจันทร์อันมีรัศมีผุดผ่อง เรียกว่า มุณินโททาทโรจิ)

คำว่า ฐมมุชชุลนตรุจิโน ตัดบทเป็น ฐมม + อุชชุลนตรุจิโน คำว่า อุชชุลนต แปลว่า สว่างไสว (อุ บทหน้า + ชล ธาตุ + อ ปัจจัย + อนต ปัจจัย) ส่วนคำว่า รุจิ แปลว่า รัศมี, แสง คำว่า รุจิ ในบทนี้ กับ โรจิ ใน โธทาโตโรจิโน เป็นคำไวพจน์

กัน ทั้งสองบทมาจาก รุจ ธาตุ (ทิตฺติมหิ = รุ่งโรจน์) + อิ ปัจจัย

คำว่า ชนสนฺตานตมสนฺตานเกทินो มีความหมายตามศัพท์ว่า ชน = ปวงชน, สนฺตาน = กระแสจิต, ตม = ความมีด (คือโหมะ), สนฺตาน = หมู่, เกที = มีปรกติกำจัด (ภิติ ธาตุ + ณี ปัจจัย)

* * * * *

เหตุในการจนาคัมภีร์

๒. ปิงฺคลาจริยาทีหิ ฉนฺทํ ยมุทิตํ ปุรา
สฺสทุธมาคฺคิกานํ ตํ น สาเรติ ยถิจฺฉิตํ.

คัมภีร์ฉันทที่ปิงคลาจารย์เป็นต้นกล่าวไว้ในกาลก่อน
ไม่ยังประโยชน์ตามที่ปรารถนาให้สำเร็จแก่ชนผู้รู้ภาษามคธ
อย่างเดียว

สมัยก่อนนักปราชญ์ผู้เชี่ยวชาญคัมภีร์มีมากมาย แต่ท่านไม่ต้องการจะ
แต่งคัมภีร์อวดความรู้ ส่วนใหญ่จะแต่งก็ต่อเมื่อมีผู้มาขอรับรองวิงวอนบ้าง
เล็งเห็นประโยชน์ของปวงชนในอนาคตบ้าง ท่านสังฆรักขิตเถระได้เห็น
ประโยชน์ของอนุชนว่า ฉันทที่แต่งด้วยภาษาสันสกฤตและปรากฤตมีอุปการะ
แก่การศึกษาพระเวท แต่ชนผู้รู้ภาษามคธอย่างเดียวไม่อาจอิงอาศัยกฎใน
คัมภีร์เหล่านั้นมาศึกษาพระไตรปิฎกได้ ท่านจึงอาศัยคัมภีร์เหล่านั้นแล้วรจน
ฉันทลักษณ์บาลีคือคัมภีร์วุตโตทัย

ผู้ที่ศึกษาฉันทลักษณ์อยู่ พึงสังเกตลีลาการประพันธ์คาถาในรูปแบบต่างๆ
เพื่อที่จะนำมาใช้ในการแต่งคาถาได้ เบื้องแรกต้องฝึกเรียบเรียงเป็นร้อยแก้วก่อน
แล้วจึงนำมาแต่งเป็นคาถาต่อมา ในคาถาที่ ๑ เรียบเรียงเป็นร้อยแก้วว่า ชน-
สนฺตานตมสนฺตานเกทินो ธมฺมุขชลนฺตรุจิโน มุนินฺโททาตโรจิโน นโม อตฺถุ ส่วน
คาถาที่ ๒ เรียบเรียงได้ว่า ปิงฺคลาจริยาทีหิ ยํ ฉนฺทํ ปุรา อุทิตํ, ตํ สฺสทุธ-
มาคฺคิกานํ ยถิจฺฉิตํ น สาเรติ สองคาถาข้างต้นจึงประพันธ์ใหม่ได้ว่า

๑. นมามี ชนสนุดาน-	ตมสนุดานเกทิน
ธมมุชชลนตรุจัน	มุณินโททาทโรจัน.
๒. ปิงคลาจริยาที่หิ	ฉนุหิ สมุทิตํ ปุรา
ชนานํ มาครณญน	นาราเอติ ยทิจฉก.

* * * * *

ใจความ ๕ อย่าง

๓. ตโต มาครณาสาย	มตตาวณณวิเกทน
ลกขยลกขณสยุดต	ปสนนตถปทกม.
๔. อิทํ วุดโตทยํ นาม	โลกียฉนุทนิสสิต
อารภิสสมหํ ทานิ	เตสํ สุขวิพทุธิยา.

ด้วยเหตุนี้ บัดนี้ ข้าพเจ้า (ผู้ชื่อว่าพระสังฆรักขิตะ) จัก
ประพันธ์คัมภีร์ฉันท์นามว่าวุดโตทัย อันจำแนกตามมาตรา-
พฤติและวรรณพฤติ ประกอบด้วยสูตรที่เป็นอุทาหรณ์ มีลำดับ
อรรถและบทชัดเจน อิงอาศัยฉันท์ของชาวโลก ด้วยภาษาที่มี
ในแคว้นมคธ เพื่อความรู้ง่ายของชนผู้รู้ภาษามครอย่างเดียว
เหล่านั้น

คาถาที่ ๓-๔ แสดงใจความ (ปิณฑัตถะ) ๕ ประการ คือ

๑. สญญา ชื่อคัมภีร์ คือ อิทํ วุดโตทยํ นาม (คัมภีร์ฉันท์ชื่อว่าวุดโตทัยนี้)
๒. นิमितฺต เหตุในการประพันธ์ ในที่นี้คือความสงสารที่เป็นเหตุภายใน
และความมุ่งประโยชน์แก่อนุชนผู้ไม่รู้ภาษาสันสกฤตซึ่งเป็นเหตุภายนอก ท่าน
แสดงโดยปริยายด้วยคำว่า อารภิสสํ (จักรจนา)
๓. กตฺตา ผู้ประพันธ์ คือ อหํ (ข้าพเจ้าผู้ชื่อว่าพระสังฆรักขิตเถระ) ท่าน
แสดงด้วยคำว่า อารภิสสํ

๔. ปริมาณ ขอบเขตของคัมภีร์ คือ มตฺตาวณฺณวิเภทน์ (อันจำแนกตามมาตราพฤติและวรรณพฤติ)

๕. ปโยชน วัตถุประสงค์ คือ เตสํ สุขวิพฺพุทธิยา (เพื่อความรู้ง่ายของชนผู้รู้ภาษามคธอย่างเดียวเหล่านั้น)

คำว่า มตฺตาวณฺณวิเภทน์ (อันจำแนกตามมาตราพฤติและวรรณพฤติ) คือ คัมภีร์วาทิตที่นี้จะแสดงคาถา ๒ ประเภท ดังต่อไปนี้

๑. มาตราพฤติ คือ คาถาที่นับมาตรา แต่งโดยกำหนดมาตราในแต่ละบาท มีทั้งหมด ๒๖ คาถา คือ อริยาชาติ ๖, คีติชาติ ๔, เวตาสีชาติ ๙ และมัตตาสมกชาติ ๗ คาถาเหล่านี้มีแสดงไว้ในปริจเฉทที่ ๒

๒. วรรณพฤติ คือ คาถาที่นับพยางค์ แต่งโดยกำหนดพยางค์ในแต่ละบาท มีทั้งหมด ๘๒ คาถา คือ สมคาถา ๖๑, อัทรสมคาถา ๑๑, วิสมคาถา ๑๐ คาถาเหล่านี้มีแสดงไว้ในปริจเฉทที่ ๓-๕ ตามลำดับ

คำว่า มาตรา ในมาตราพฤติ หมายถึงมาตราของสระเท่านั้น แม้จะประกอบกับพยัญชนะก็ให้นับเฉพาะสระ เช่นคำว่า ตถาคโต ถือว่ามีมาตราเป็นรัสสะและทีฆะ คือ ๑ มาตรา, ๒ มาตรา, ๑ มาตรา, ๒ มาตรา โดยไม่นับพยัญชนะที่มีครึ่งมาตรา ส่วนคำว่า “พยางค์” ในวรรณพฤติ หมายถึงพยางค์หนึ่งๆ ซึ่งอาจจะเป็นสระล้วนๆ หรือสระที่ประกอบกับพยัญชนะ ถ้าเป็นพยางค์ที่มี ๑ มาตรา หรือ ๑ มาตราคึ่ง ถือว่าเป็นรัสสะ หากว่าเป็นพยางค์ที่มี ๒ มาตรา หรือ ๒ มาตราคึ่ง ก็เป็นทีฆะสระ แม้เสียงที่มี ๓ มาตราที่เรียกว่า ปลูตะก็นับเนื่องในทีฆะสระ

คำว่า ลกฺขยลกฺขณสํยุตํ (ประกอบด้วยสูตรที่เป็นอุทาหรณ์) คือ สูตรกับอุทาหรณ์ที่มีแสดงไว้ในคัมภีร์ไวยากรณ์ เป็นคนละอย่างกัน ผู้แต่งจะกล่าวสูตรก่อนแล้วจึงแสดงอุทาหรณ์ แต่คัมภีร์นี้มีสูตรที่เป็นอุทาหรณ์ไปในตัว เช่น ตฺยา เจ ตฺนุมนฺชฺมา (คาถาที่มี ต ย คณะ ชื่อว่า ตฺนุมนฺชฺมา) คำว่า ตฺยา เจ ต (๒ ๒ ๑)

เป็นอุทาหรณ์ของ ต คณะ ส่วนคำว่า นุมชฎา (๑ ๒ ๒) เป็นอุทาหรณ์ของ ย คณะ

คำว่า โลกียจณฺทนิสฺสิตํ (อิงอาศัยฉันท์ของชาวโลก) หมายความว่า
ฉันท์ในภาษาสันสกฤตมี ๒ ประเภทคือ ฉันท์ที่ปรากฏในพระเวท (เวทิกฉันท์)
และฉันท์ของชาวโลกที่มีปรากฏในวรรณคดี (โลกียฉันท์) เวทิกฉันท์แตกต่าง
จากโลกียฉันท์ เพราะเป็นระเบียบของฉันท์กับคาถาที่จำกัดใช้เฉพาะพระเวทเท่านั้น
ไม่มีใช้ในที่อื่น ส่วนโลกียฉันท์เป็นระเบียบฉันท์กับคาถาทั่วไปที่วรรณคดี
สันสกฤตใช้เป็นแบบแผนในการประพันธ์ ฉันท์ชนิดนี้มีระเบียบบัญญัติ
คล้ายคลึงกับฉันท์ที่มีพบในพระไตรปิฎก ดังนั้น พระสังฆรักขิตเถระจึงอาศัย
ฉันท์ของชาวโลกเท่านั้น ไม่อาศัยฉันท์ที่ปรากฏในพระเวท คัมภีร์ฉันท์โสนนย-
ฎิปปณี (หน้า ๒๓) นำข้อความจากคัมภีร์ฉันท์โสนนยพยายยามากล่าวว่า

โลกิยํ เวทิกํ เจว จนฺทํ เตสุ ทฺวิธา มตํ
โลกิยสฺส กพฺพมฺล- ภาวโต ตํ สฺนึสฺสิตํ.

ฉันท์มี ๒ ประเภท คือโลกียฉันท์ และเวทิกฉันท์ ใน
บรรดาฉันท์เหล่านั้น คัมภีร์วุดโตทยอิงอาศัยโลกียฉันท์นั้น
เพราะโลกียฉันท์เป็นมูลเหตุแห่งกวีนิพนธ์

คำว่า วุดโตทย สำเร็จรูปมาจาก วุดฺต ศัพท์ + อุทย ศัพท์ มีรูปวิเคราะห์ว่า
สกกนามานิ ครุลหฺนึ วา วฺจฺจนฺเต อเนนาติ วุดฺตํ (คาถาอันเป็นเหตุกล่าวชื่อ
ของตนๆ หรือเป็นเหตุกล่าวครุและลหุ ชื่อว่า วุดตตะ), อุทยติ ปวฺตฺตเต เอตฺถาติ
อุทโย (คัมภีร์เป็นที่เป็นไป เรียกว่า อุทยะ), วุดฺตานํ อุทโย วุดฺโตทย (คัมภีร์เป็น
ที่เป็นไปของคาถา ชื่อว่า วุดโตทย)

คำว่า สุตฺธมาคฺธิก สำเร็จรูปมาจาก สุตฺธมาคฺธ ศัพท์ + ธิก ปัจจัย มีรูป
วิเคราะห์ว่า มาคฺเธสุ ภาว มาคฺธา (ภาษาที่มีในแคว้นมคธ ชื่อว่า มาคธะ), สุตฺธา
มาคฺธา สุตฺธมาคฺธา (ภาษาที่มีในแคว้นมคธอย่างเดียว เรียกว่า สุตฺธมาคฺธิกะ),
สุตฺธมาคฺธํ ชานนฺตํ สุตฺธมาคฺธิกา (ชนผู้รู้ภาษาที่มีในแคว้นมคธอย่างเดียว เรียก
ว่า สุตฺธมาคฺธิกะ)

คัมภีร์ฉันทโศสารถถเมทินี (อธิบายคาถา ๓-๔) กล่าวเรื่องภาษามครไว้
เป็นคาถาท่องจำโดยประมวลความมาจากคัมภีร์อรรถกถาว่า

มูลภาษาติ สา วุตฺตา โปราณา ยา'ทิกปปีกา
มาคธี'รียภาษาถ มโนรมาติ วิสสุตา.

ภาษาใดเป็นภาษาดั้งเดิม คนต้นกับปีใช้พูดกัน ปรากฏ
ว่าเป็นภาษาที่ใช้ในแคว้นมคธ ภาษาประเสริฐ และภาษา
น่าฟังใจ ภาษานั้นเรียกว่ามูลภาษา (ภาษาดั้งเดิม)

พฺรหฺมภาษา ยถาภุจ- ภาษา จาปริวตฺติ
สภาวนิรุตฺติ เหลสา เกนจิ อวิโกปิตา.

ภาษานั้นเป็นภาษาของพหฺม เป็นภาษาที่มีเสมอไม่
เปลี่ยนแปลง และพูดได้ตามธรรมชาติ ไม่มีใครทำให้วิบัติได้

นิริเย เทวโลเก จ พฺรหฺมโลเก รสาดเล
สาเยว มาคธีภาษา อุตฺตมมนา พฺรหฺมวณฺณิตา.

ภาษาที่ใช้ในแคว้นมคธนั้น ปรากฏในนรก เทวโลก พหฺม
โลก และนาคโลก เป็นภาษาอันพระพุทฺธเจ้าผู้ประเสริฐ
ทรงสรรเสริญแล้ว

อมนุสฺเส พฺรหฺมณฺเณ ชาโต โย'สฺสุตวาจิโก
ธมฺมตาย'ตฺตโน วาจํ กเถนฺโต ตํ กเถสฺสติ.

บุคคลผู้ไม่เคยได้ยินคำของคนอื่น เกิดในป่าใหญ่อันไม่มี
มนุษย์ เมื่อจะเจรจา ก็จักพูดภาษามคธนั้นตามปรกติของตน

พฺพุโรปิ โสคติ ตนฺตี นวํคํ ปิฎกตฺตยํ
อาโรเปนฺโต วิสฺสุธาย มูลภาษาย'โรปยิ.

แม้พระพุทฺธเจ้าเมื่อจะทรงยกพระไตรปิฎกมีองค์ ๙ สู่
ระเบียบแบบแผนของพระสุคต ก็ยกขึ้นกล่าวด้วยมูลภาษา

อันบริสุทธิ์

ตนตารุพหุสสุ มุลา ย ฌาณเภทสมมจัน
โสเต ฌมฺมุตมตเตว อตโถ'ปฏฺจาติ'เนกโส.

ในเมื่อมูลภาษาของศัพท์ที่ยกขึ้นสู่ระเบียบแบบแผน
มากระทบโสตของผู้ถึงพร้อมด้วยนิรุตติปฏิสัมภิทาญาณ
เนื้อความย่อมปรากฏเป็นอันมากโดยแท้

ตทณฺเฎา เทสภาสาขยา จิเรน ปริวตฺติเน
กิราโตฏฺฏนฺธกาทีนํ วเสนญฺจารสพฺพิธา.

ภาษาอื่นจากนั้น[ในประเทศอินเดีย]ชื่อว่า เทสภาษา
(ภาษาถิ่น) มี ๑๘ อย่างโดยจำแนกเป็นภาษากิราตะ, โอฏฺฏะ
และอันธกะ เป็นต้น มักเปลี่ยนแปลงตามกาลอันช้านาน

ยา สงฺขตา มหะสีหิ วามกาทีหิ วาจิตา
เวเทสุ โยชิตา เหาสา ภาสา สกฺกฏสมมตา.

ส่วนภาษาไดอันถาผู้ประเสริฐมีความกะเป็นต้นบัญญัติ
สอนไว้ มีประกอบใช้ในคัมภีร์พระเวท ภาษานั้นคือภาษา
สันสกฤต

* * * * *

คณะ ๘ ในวรรณพฤติ

๕. สพฺพคฺลา มฺนา'ทิลลหุ ภฺยา มชฺฌนตฺครุ ชสา
มชฺฌนตฺลา รเตเตฏฺฏจ คณฺา โค ครุ โล ลหุ.

คณะมี ๘ คณะเหล่านี้ คือ ม คณะที่มีครุล้วน (๒ ๒ ๒),
น คณะที่มีลหุล้วน (๑ ๑ ๑), ภ คณะที่มีครุหน้า (๒ ๑ ๑),
ย คณะที่มีลหุหน้า (๑ ๒ ๒), ช คณะที่มีครุกลาง (๑ ๒ ๑),
ส คณะที่มีครุหลัง (๑ ๑ ๒), ร คณะที่มีลหุกลาง (๒ ๑ ๒),

ต คณะที่มีลหุหลัง (๒ ๒ ๑), ครุ ชื่อว่า ค, ลหุ ชื่อว่า ล

คณะ คือ กลุ่มคำที่ท่านกำหนดด้วยครุและลหุ นับเป็นองค์ประกอบย่อยของบาทที่เป็นหนึ่งในสี่ของคาถา คณะฉันทวรรณพฤติมีครุและลหุ คณะละ ๓ พยางค์ มี ๘ คณะ ส่วนคณะฉันทในคาถามาตราพฤติกำหนดด้วยคณะที่มี ๔ มาตรา มี ๕ คณะ คณะทั้ง ๘ นั้นมีลักษณะดังต่อไปนี้ (๒ = ครุ ๑ = ลหุ)

๑.	ม คณะ	มีครุล้วน	๒ ๒ ๒
๒.	น คณะ	มีลหุล้วน	๑ ๑ ๑
๓.	ภ คณะ	มีครุหน้า	๒ ๑ ๑
๔.	ย คณะ	มีลหุหน้า	๑ ๒ ๒
๕.	ช คณะ	มีครุกลาง	๑ ๒ ๑
๖.	ส คณะ	มีครุหลัง	๑ ๑ ๒
๗.	ร คณะ	มีลหุกลาง	๒ ๑ ๒
๘.	ต คณะ	มีลหุหลัง	๒ ๒ ๑

คัมภีร์ฉันทสันสกฤตชื่อฉันทโหมฏฐรี (คาถา ๘) แสดงสัญลักษณ์ของครุเป็นรูปโค้งเหมือนพระจันทร์ครึ่งซีกและลหุเป็นรูปตรงเหมือนไม้เท้าแนวนอนว่า

๑.	ม	⌣ ⌣ ⌣
๒.	น	— — —
๓.	ภ	⌣ — —
๔.	ย	— ⌣ ⌣
๕.	ช	— ⌣ —
๖.	ร	⌣ — ⌣
๗.	ส	— — ⌣
๘.	ต	⌣ ⌣ —
๙.	ค	⌣
๑๐.	ล	—

ฉันทสันสกฤตบางคัมภีร์เช่นอมฤตสัจฉีวินี ได้แสดงสัญลักษณ์ครุเป็นรูปงอ และลหุเป็นรูปตรงเป็นไม้เท้าแนวตรงว่า

๑. ม S S S
๒. น | | |
๓. ภา S | |
๔. ย | S S
๕. ช | S |
๖. ฐ S | S
๗. ส | | S
๘. ต S S |
๙. ค S
๑๐. ล |

โบราณจารย์ของไทยได้ประพันธ์โคลงท่องจำเกี่ยวกับคณะทั้ง ๘ โดยใช้เครื่องหมาย (~) แทนครุ และเครื่องหมาย (๑) แทนลหุ ดังนี้

ม.น. ครุ อุ ล้วน ระดับกัน	คือ ม (~ ~ ~) น (๑ ๑ ๑)
ภ.ย. ครุ อุ สรร เสกหน้า	คือ ภา (~ ๑ ๑) ย (๑ ~ ~)
ช.ร. ครุ อุ พัน เนาท่าม กลางนา	คือ ช (๑ ~ ๑) ฐ (~ ๑ ~)
ส.ต. ครุ อุ อ้า อ่าไว้ หนหลัง	คือ ส (๑ ๑ ~) ต (~ ~ ๑)

สัญลักษณ์ของครุว่า (~) และลหุว่า (๑) เป็นรูปโค้งและตรงคล้ายกับสัญลักษณ์ที่แสดงไว้ในคัมภีร์ฉันทโทยมัญชรีดังที่กล่าวมาแล้ว

คัมภีร์ฉันทโทยมัญชรี (หน้า ๗๓) นำข้อความจากคัมภีร์ฉันทโทยมัญชรีที่แสดงอุทาหรณ์ของคณะ ๘ มากล่าวไว้ว่า

ชมภิตวา ส่วรี โมโร	ปโมโท คหเน ยสา
ตสุสุรคา'หารภตา	วิกตฤยุ ปริชนา.

นกยูงรำเริงยินดีเพราะมีบริวาร ลำแพนส่งเสียงร้อง
ในป่าช้าแล้ว บริวารของมันที่ยังชีพด้วยงูเป็นอาหารก็ร้อง
เซ็งแซ่อยู่

ในคาถาข้างต้นนี้ มีศัพท์ที่แสดงคณะดังต่อไปนี้

๑. ชมฺภิตฺวา (๒ ๒ ๒) = ม
๒. สํวรี (๒ ๑ ๒) = ร
๓. ปโมโท (๑ ๒ ๒) = ย
๔. คหเน (๑ ๑ ๒) = ส
๕. ตสฺสุร (๒ ๑ ๑) = ภา
๖. คาทาร (๒ ๒ ๑) = ต
๗. วิกตฺถ (๑ ๒ ๑) = ช
๘. ยุปริ (๑ ๑ ๑) = น

คำว่า วิกตฺถ ในคาถา มีศัพท์เดิมว่า วิกตฺถยฺ (วิ บทหน้า + กตฺถ ธาตุ +
ณย ปัจจัย + อุ วิภัตติ) ท่านลบนิกคิตเพื่อให้ปรากฏความเป็น น คณะ

คัมภีร์ฉันทวุตติปทีป (คาถา ๑๐) แสดงอุทธานรณของคณะทั้ง ๘ ตามพ
ระนามของพระพุทธรเจ้าเป็นรูปร้อยแก้วว่า

๑. สพุพณฺณ โม (๒ ๒ ๒) ม คณะ)
๒. สุมฺนิ โน (๑ ๑ ๑) น คณะ)
๓. สุกฺโต โส (๑ ๑ ๒) ส คณะ)
๔. มุณินฺท โช (๑ ๒ ๑) ช คณะ)
๕. มาราริ โต (๒ ๒ ๑) ต คณะ)
๖. มารชิ โภ (๒ ๑ ๑) ภา คณะ)
๗. นายโก โร (๒ ๑ ๒) ร คณะ)
๘. มเหสี โย (๑ ๒ ๒) ย คณะ)

คณะทั้ง ๘ เหล่านี้มีกล่าวไว้โดยอาทิสงเกตนัย (นัยที่สังเกตด้วยอักษรแรก) คือ คำว่า ม เป็นอักษรย่อคำว่า มโนหรี (คณะน่ายินดี) เป็นต้น เหมือนคำว่า ค เป็นอักษรย่อของครุ คำว่า ล เป็นอักษรย่อของลหุ หรือคำว่า พวาทิฆนุตน์นามหิ (ข้าพเจ้าขอน้อมไหว้พระรัตนตรัยอันมีพระพุทธเจ้าเป็นหนัดและพระสงฆ์หนปลาย) คำว่า พวาทิฆนุตน์ ตัดบทเป็น พุ + อาทิ + ฆ + อนุตน์ คำว่า พุ เป็นอักษรย่อตัวแรกของ พุทธ ส่วนคำว่า ฆ เป็นอักษรย่อของ สังฆ

คัมภีร์วชิรสารัตถสังคหะ (คาถา ๙-๑๐) แสดงลักษณะของอาทิสงเกตนัยว่า

อาทุยกุขรว ทสเสติ พนฺธจุเนโก กวิสสโร
ยตุถ ตํ อาทิสงเกตํ วิญญेยุยํ พนฺธวิญญูนา.

กวีผู้ยิ่งใหญ่ฉลาดในพันธะ แสดงพยางค์แรกเท่านั้นใน
พันธะใด พันธะนั้น ท่านผู้รู้พันธะพึงทราบว่าชื่ออาทิสงเกตะ
ชื่อเต็มของคณะเหล่านั้นเรียงตามลำดับปัตถารนัย ดังต่อไปนี้

มัชฌาณันท์ ๓ พยางค์		
ปัตถารนัย		
คณะ	ครุ-ลหุ	ชื่อคาถา
ม	๒ ๒ ๒	มโนหรี
ย	๑ ๒ ๒	ยทิจนา
ร	๒ ๑ ๒	รัมมา
ส	๑ ๑ ๒	สริตา
ต	๒ ๒ ๑	ตารินทา
ช	๑ ๒ ๑	ชนกันติ
ภ	๒ ๑ ๑	ภัททาวพิ
น	๑ ๑ ๑	นทิตา

คัมภีร์ฉันทโสนนยปฏิบัติ (หน้า ๓๐-๓๑) นำข้อความจากคัมภีร์ฉันทโสนนยปฏิบัติมากล่าวไว้ว่า

มโนหรี จ ยทิจนา รมมา เจว สริตา จ ตารินทา
ชนกนติ จ ภาทาวพิ นทิตาสวาทิลกขยา หิ เต คณา.

คณะเหล่านี้คือ มโนหรี (คณะนำยืนดี) ยทิจนา (คณะตามที่ต้องการ) รมมา (คณะนำพึงใจ) สริตา (คณะเปล่งเสียงชัดเจน) ตารินทา (คณะมีเสียงสูง) ชนกนติ (คณะที่ชนพึงใจ) ภาทาวพิ (คณะมีลำดับดี) และ นทิตา (คณะเปล่งเสียงเบา) นักปราชญ์พึงกำหนดด้วยอักษรหนดับ[มี ม เป็นต้น] อันเหมือนกัน

คณะในคถาวรรณพฤติมี ๘ คณะตามลำดับแถวปัตถารนัยที่กระจายอักษร ๓ พยางค์ออกเป็น ๘ แถว โดยเริ่มตั้งแต่แถวที่มีครุทั้งหมด จนถึงแถวที่มีลหุทั้งหมด (สำหรับปัตถารนัยจะมีแสดงไว้ในปริจเฉทที่ ๖) จะสังเกตว่าลำดับคณะที่กล่าวในคัมภีร์วุตโตทัยต่างจากลำดับในแถวปัตถาร ทั้งนี้เพราะคัมภีร์นี้ต้องการกล่าวให้เป็นคาถาที่จำง่าย จึงลำดับคณะตามความเหมาะสมในการประพันธ์ให้เป็นคาถา และการประกอบคณะก็คล้อยตามความต้องการของผู้กล่าวได้ คัมภีร์ฉันทโสนนยปฏิบัติ (อธิบายคาถา ๕) กล่าวเกี่ยวกับเรื่องนี้ว่า

ม-ย-ร-ส-ต-ช-ภ-เนติ ปตฺถารกุกเมน คณกุกโม เวทิตพฺโ. อิห ตู
คณกลาขวตถํ วตฺติจฺจนาย คณปโยคิกตฺถณจ เอวํ วุตฺตนติ ทฏฺฐพฺพ.

บัณฑิตพึงทราบลำดับแห่งปัตถารนัยว่า ม, ย, ร, ส, ต, ช, ภ และ น คณะส่วนในคัมภีร์นี้พึงทราบว่าท่านกล่าวไว้เช่นนี้ เพื่อความกระชับแห่งคัมภีร์และเพื่อประกอบคณะตามความต้องการของผู้กล่าว

คณะฉันทในคถาวรรณพฤติ มี ๓ พยางค์โดยมีเหตุ ๓ อย่าง คือ

๑. สภาพของพระศิวะที่มีอยู่ในอัตตามี ๓ อย่างคือ สัตตวะ (ความจริงคือ

๒ จันโทมาณิกยฎีปปณี

คำว่า โค ครุ, โล ลหุ (ครุ ชื่อว่า ค, ลหุ ชื่อว่า ล) หมายความว่า คัมภีร์นี้
จะใช้ชื่อย่อครุว่า ค และเรียกลหุว่า ล โดยอาทิสั่งเกตนัย หรือ ลบ รุ ใน ครุ และลบ
หุ ในลหุ ด้วยมหาสูตรหรือนิรุตตินัยประเภทวัฒนนาสะ (ลบอักษร)

คัมภีร์วุดโตทัยแสดงคณะฉันท ๘ คณะในคาถาวรรณพฤติโดยเรียงตาม
ลำดับอักษรรหัส (คณะดี) คือ ม, น, ภ, ย คณะ และอนิฆฐคณะ (คณะไม่ดี) คือ ช,
ส, ร, ต คณะ ส่วนคัมภีร์ฉันทมัชฌิมคธ (คาถา ๖) ได้เรียงตามลำดับปัตถารนัย
จะนำข้อความจากคัมภีร์นั้นมาแสดงในที่นี้เพื่อให้สังเกตลีลาการประพันธ์คาถา
อีกรูปแบบหนึ่ง ดังต่อไปนี้

สพฺพโค อาทิมชฺฉลา คลนฺตา มชฺฉอาทิกา
สพฺพโล มยรสตฺตขณฺนา คณา โค ครุ โล ลหุ.

ม คณะมีครุทั้งหมด, ย คณะมีลหุหน้า, ร คณะมีลหุกลาง,
ส คณะมีครุหลัง, ต คณะมีลหุหลัง, ช คณะมีครุกลาง,
ภ คณะมีครุหน้า, น คณะมีลหุทั้งหมด คณะทั้งหลายมีอยู่
[ในคาถาวรรณพฤติ] ครุ ชื่อว่า ค, ลหุ ชื่อว่า ล

โบราณจารย์ชาวพม่ามักตั้งฉายาพระภิกษุตามวันเกิด โดยอาศัยฉันทลักษณ์
กับโหราศาสตร์ร่วมกัน เพื่อหลีกเลี่ยงคณะไม่ดีหรือมีเทวดารักษาคณะไม่ดี เลือก
เอาเฉพาะฉายาซึ่งมีคณะที่ส่งผลดีตามอิทธิพลของดวงดาว แม้การตั้งชื่อคน
ก็นำมาใช้ตามศาสตร์นี้ได้ คัมภีร์สาहितยทรรปณะ (ปริจเฉท ๑ คาถา ๓) กล่าว
ประโยชน์ของโหราศาสตร์เป็นต้นว่า

ธมฺมตฺถกามโมกฺขเชสุ เวจฺจขณฺณํ กลาสฺ จ
กโรติ กิตฺติ ปิตฺติจ สาธุกพฺพนเวสนํ.

ความฉลาดในเหตุ ผล สิ่งที่น่าต้องการ ความหลุดพ้น
และศาสตร์[มีโหราศาสตร์เป็นต้น] ย่อมก่อให้เกิดเกียรติคุณ
และความโสมนัสอันมีกวีนิพนธ์ที่ไพเราะเป็นเหตุ

ในลำดับแรก จะกล่าวถึงคณะตามฉันทลักษณ์ก่อนว่ามี ๒ ประเภท คือ

๑. อิกฺกุสฺสคณะ คณะดี คือ ม, น, ภ, ย คณะ คณะเหล่านี้เป็นคณะดีเพราะมีเทพบุตรเทพธิดารักษาคณะเป็นคนดีและส่งผลดีแก่เจ้าของชื่อ เทพธิดาสรัสวดี รักษา ม คณะ ส่งผลให้มีวาจาไพเราะ และภุมมเทพกัฬิทักษ์คณะนี้ ส่งผลให้ได้ที่ดิน, เทพธิดาสุนทรียรักษา น คณะ ส่งผลให้มีรูปร่างงาม และพระอินทร์กัฬิทักษ์ ส่งผลให้มีอายุยืน, เทพธิดาเมฆalarักษา ภ คณะ ส่งผลให้มีความสุข และจันทรเทพกัฬิทักษ์ ส่งผลให้มีปัญญา ส่วนเทพธิดาสิริรักษา ย คณะ ส่งผลให้เจริญรุ่งเรือง และเทวดาเมฆกัฬิทักษ์ ส่งผลให้มีบิรवार

๒. อนิกฺกุสฺสคณะ คณะไม่ดี คือ ช, ส, ร, ต คณะ ท่านกล่าวว่า เทพธิดากาลกิณีรักษาคณะเหล่านี้ ทำให้ขาดความเจริญรุ่งเรือง ส่วนเทพบุตรผู้พิทักษ์คณะมีตามลำดับดังนี้คือ สุริยเทพ, วายุเทพ, อัคนีเทพ และอากาศเทพ สุริยเทพส่งผลให้เป็นทุกข์, วายุเทพส่งผลให้อยู่แดนไกล, อัคนีเทพส่งผลให้ถูกไฟเผา และอากาศเทพส่งผลให้ตกต่ำ

ต่อไปนี้คือตารางแสดงคณะดีและไม่ดีพร้อมทั้งเทพบุตรเทพธิดาผู้รักษาคณะและดาวประจำคณะ

คณะ	เทพบุตรรักษา	ดาว	คุณ-โทษ	มาตรา	เทพธิดารักษา	อิกฺกุสฺส-อนิกฺกุสฺส
ม	ภุมมเทพ	เชษฐะ	ได้ที่ดิน	๒ ๒ ๒	สรัสวดี	อิกฺกุสฺส
น	พระอินทร์	ภรณี	อายุยืน	๑ ๑ ๑	สุนทรีย	อิกฺกุสฺส
ภ	จันทรเทพ	มคสิระ	มีปัญญา	๒ ๑ ๑	มณีเมขลา	อิกฺกุสฺส
ย	เมฆเทพ	สตภิสชะ	มีบิรवार	๑ ๒ ๒	สิรี	อิกฺกุสฺส
ช	สุริยเทพ	ปุนัพสุ	ทุกข์	๑ ๒ ๑	กาลกิณี	อนิกฺกุสฺส
ส	วายุเทพ	สวาดี	พลัดถิ่น	๑ ๑ ๒	กาลกิณี	อนิกฺกุสฺส
ร	อัคนีเทพ	กัตติกา	ถูกไฟเผา	๒ ๑ ๒	กาลกิณี	อนิกฺกุสฺส
ต	อากาศเทพ	ศรวณะ	ตกต่ำ	๒ ๒ ๑	กาลกิณี	อนิกฺกุสฺส

ข้อความที่กล่าวมานี้มีปรากฏในคัมภีร์ฉันทันตีสัยเก่า (อธิบายคาถา ๕) ว่า

อิฏฐผลาที จตุตาโร อนิฏฐา ปจฺจิมำตร จ
โม ยุตโต ภูมิเชฏฺฐเจน ภูมิลำกาย วตฺตติ.

ในบรรดาคณะเหล่านี้ คณะ ๔ อย่างแรกให้ผลดี ส่วน
คณะ ๕ อย่างหลังให้ผลไม่ดี ม คณะประกอบด้วยภุมมเทพ
และดาวเชฏฐะ (ดาวงาช้าง) ย่อมเป็นไปเพื่อได้รับที่ดิน

นคโณ สกฺกภรณี ยุตโต ทีฆำยุโก ภเว
จนฺทมคสิรยุตโต ภคโณ จ มหายโส.

น คณะประกอบด้วยพระอินทร์และดาวภรณี (ดาว
ก้อนเส้า) ทำให้มีอายุยืน ส่วน ภ คณะประกอบด้วยจันทรเทพ
และดาวมคสิระ (ดาวหัวเนื้อ) ทำให้มีชื่อเสียง

อพภสฺตภิสฺสยุตฺต- ยคโณ จ สมำหิตो
รวิปฺปนพพฺสยุตฺต- ชคโณ ทุกฺขิตกฺกโร.

ย คณะประกอบด้วยเมฆเทพและดาวสตภิสชะ (ดาวพิมพ์
ทอง) ทำให้เป็นผู้นำที่หนักแน่น ส่วน ช คณะประกอบด้วย
สุริยเทพและดาวปุนัพสุ (ดาวหัวสำเภา) ก่อให้เกิดทุกข์

อนิลสฺวาติสณฺณยุตฺต- สคโณ เทสณฺททโก
อนลกตฺติกา ยุตโต รคโณ อคฺคูปททโว.

ส คณะประกอบด้วยวายุเทพและดาวสวาติ (ดาวช้างพัง)
ทำให้พลัดถิ่น ส่วน ร คณะประกอบด้วยอัคนีเทพและดาว
กัตติกา (ดาวลูกไก่) ทำให้มีอันตรายจากไฟ

อากาสสรวณฺเณน ยุตโต สุนฺณปาภิโก
รวากาเส ตฺถ สณฺณยุตเต มหาสมฺปตฺติกา อหุ.

ต คณะประกอบกับอากาศเทพและดาวศรวณะ (ดาวหลัก
ชัย) ทำให้ไม่ได้รับประโยชน์ แต่เมื่อประกอบ ช คณะ
ที่สุริยเทพรักษาและ ต คณะที่อากาศเทพรักษา ก็ทำให้มี
สมบัติมาก

สรสฺสตี สุนทรี จ มณีเมฆล สีรี จ

ม-น-ภ-เย กมา รกฺษา กาพกณฺณิว เสสเก.

เทพธิดาสรัสวดี, สุนทรี, มณีเมฆลา และสีรี รักษา ม,
น, ภ, ย คณะตามลำดับ ส่วนเทพธิดากาลกนิรักษาคณะอื่นอีก
๔ คณะ

ข้อความข้างต้นนี้คล้ายตามฉันทสันสกฤตคือฉันทโกมุที (คาถา ๗)
ที่กล่าวว่า

โม ภูมิตติครู สีรี ทิสติ โย วุฑฺธิ ชลํ จาทิโล
โร'คฺคิ มชฺฌลหุ วินาสมนิโล เทสาภูณํ โส'ณฺณโค
โต โปยมนฺตลหุ ธนาปหรณํ โช'กโก รุชํ มชฺฌโค
โก จนฺโท ยสมฺมุชฺชลํ มุขครู โน นาก आयुํ ติโล.

ม คณะมีภุมมเทพรักษา มีครู ๓ ให้สีรี, ย คณะมีเมฆเทพ
รักษา มีลหุตัน ใต้ความเจริญ[ทางบริวาร], ร คณะมี อัคนีเทพ
รักษา มีลหุกลาง ทำให้พินาศ, ส คณะมีวายุเทพรักษา มีครู
อื่น[คืออยู่ท้าย] ทำให้พลัดถิ่น, ต คณะมีอากาศเทพรักษา มี
ลหุท้าย ทำให้เสียทรัพย์ตกต่ำ, ช คณะมีสุริยเทพรักษา มี
ครูกลาง ทำให้เกิดโรค, ภ คณะมีจันทร์เทพรักษา มีครูตัน
ทำให้เกิดชื่อเสียง, น คณะมีพระอินทร์รักษา มีลหุ ๓ ทำให้
มีอายุยืน

คณะดีหรือไม่ดีที่กล่าวมานี้ ไม่สำคัญนัก เพราะกำลังของเทพรักษาคณะมีไม่มาก แต่กำลังวันกับกำลังดวงดาวมีมากกว่า ดังนั้น สิ่งที่สำคัญในการตั้งชื่อคือตั้งให้ตรงวันเกิดและมีผลดีตามดวงดาวที่รักษาคณะเหล่านั้น อักษรตามวันเกิดนี้มีแสดงไว้ในคัมภีร์นามภรณทีปนี (หน้า ๑๗๓) ว่า

สระ ๘ ตัว	เป็นอักษรแรกของ	คนเกิดวันอาทิตย์
ก, ข, ค, ฌ, ง	"	คนเกิดวันจันทร์
จ, ฉ, ช, ฌ, ญ	"	คนเกิดวันอังคาร
ย, ร, ล, ว	"	คนเกิดวันพุธ
ป, ผ, พ, ภ, ม	"	คนเกิดวันพฤหัสบดี
ส, ห	เป็นอักษรแรกของ	คนเกิดวันศุกร์
ฎ, ฏ, ฐ, ฑ, ฒ	"	คนเกิดวันเสาร์
ด, ถ, ท, ธ, น		

ก่อนตั้งชื่อนั้น พึงทำความเข้าใจลักษณะคณะของศัพท์ที่จะนำมาตั้งเป็นฉายาก่อน ยกตัวอย่างเช่น คำว่า กุมาร เป็น ช คณะที่ประกอบด้วยครุหลุคือ ๑ ๒ ๑ เป็นฉายาสำหรับคนวันจันทร์ ส่วนศัพท์บางคำมี ๒ พยางค์บ้าง ๔ พยางค์บ้าง ๕ พยางค์บ้าง ก็มีวิธีพิเศษเพื่อกำหนดคณะให้ได้ ๓ พยางค์ ดังนี้

๑. ถ้าเป็นศัพท์ ๒ พยางค์ ให้เพิ่มพยางค์หลังที่เหมือนกัน เช่น ปณฺหา (๒ ๒) เพิ่มเป็น ปณฺหาณา (๒ ๒ ๒) เพื่อให้ครบ ๓ พยางค์ ดังสาธกที่โบราณจารย์กล่าวว่า วฑฺฒเณ อนฺตสมํ ตสฺส ปเท อคณปุรเณ (เมื่อบทมีคณะไม่ครบ พึงเพิ่มพยางค์สุดท้ายของบทนั้น)

๒. ถ้าเป็นศัพท์ ๔ พยางค์ ให้ตัดพยางค์หลังออกเช่น อคฺคธมฺม (๒ ๑ ๒ ๑) ตัดพยางค์ท้ายออกเป็น อคฺคธมฺ (๒ ๑ ๒)

๓. ถ้าเป็นศัพท์ ๕ พยางค์ ให้ตัดพยางค์หน้ากับพยางค์หลังออก เช่น

วิสุทธาจารย์ (๑ ๒ ๒ ๒ ๑) ตัดพยางค์หน้ากับพยางค์หลังออกเป็น สุพุธจา (๒ ๒ ๒)

สมมุติว่าเป็นคนเกิดวันจันทร์ ก็ต้องใช้อักษรที่ขึ้นต้นด้วย ก, ข, ค, ฌ, ง เมื่อตั้งฉายาว่า คณฺหาร ก็ถือว่าเป็น ร คณะ (คณฺหา = ๒ ๑ ๒) และมีผลดีคือ ลากะ (ได้ลาก) แม้ ร คณะจะเป็นคณะไม่ดี แต่กำลังวันกับกำลังดวงดาวสำคัญ กว่ากำลังของเทพรักษาคณะ จึงถือว่าเป็นชื่อดีตามฉันทลักษณ์ที่กล่าวมานี้

ต่อไปจะแสดงตารางที่เกี่ยวกับผลลัพท์ของชื่อที่ตั้งตามวันเกิดและดาวดวง พิงหลักเสียงผลลัพท์ที่ไม่ดี เลือกเอาชื่อที่มีผลลัพท์ดี ดังต่อไปนี้

วิธีตั้งชื่อตามวันเกิด

คณะ	อาทิตย	จันทร์	อังคาร	พุธ	พฤหัสบดี	ศุกร์	เสาร์
ม	กาณะ	สิทธิ	มัจจุ	ลากะ	อุบาทว์	อมตะ	วระ
น	อุบาทว์	อมตะ	วระ	กาณะ	สิทธิ	มัจจุ	ลากะ
ภ	อมตะ	วระ	กาณะ	สิทธิ	มัจจุ	ลากะ	อุบาทว์
ย	กาณะ	สิทธิ	มัจจุ	ลากะ	อุบาทว์	อมตะ	วระ
ช	สิทธิ	มัจจุ	ลากะ	อุบาทว์	อมตะ	วระ	กาณะ
ส	วระ	กาณะ	สิทธิ	มัจจุ	ลากะ	อุบาทว์	อมตะ
ร	มัจจุ	ลากะ	อุบาทว์	อมตะ	วระ	กาณะ	สิทธิ
ด	อุบาทว์	อมตะ	วระ	กาณะ	สิทธิ	มัจจุ	ลากะ

ผลลัพท์ที่กล่าวมานี้มีความหมายว่า กาณะ (ดำ), อุบาทว์ (ไม่ดี), อมตะ (ไม่ตาย), สิทธิ (สำเร็จ), วระ (ประเสริฐ), มัจจุ (ตาย) และ ลากะ (ได้ลาก)

วิธีตั้งฉายาที่กล่าวมาแล้วนี้ยังนำมาใช้ตั้งชื่อคนไทยได้ เช่นชื่อว่า มยุรี ถือว่าเป็น ส คณะ (๑ ๑ ๒) เป็นชื่อสำหรับคนวันพฤหัสบดี หรือชื่อว่า เพลินชัย (๒ ๒) ถือว่าเป็น ม คณะที่เพิ่มพยางค์หลังเป็นรูปว่า เพลินชัยชัย (๒ ๒ ๒) เป็นชื่อสำหรับคนวันพฤหัสบดีเช่นกัน หรือชื่อว่า นิศา (๑ ๒) ก็เป็น ย คณะที่เพิ่ม

พยางค์หลังเป็นรูปว่า นิศาศา (๑ ๒ ๒) เป็นชื่อสำหรับคนวันเสาร์ เป็นต้น

วิธีตั้งชื่อณาดังกล่าวนี้นี้ มุ่งหมายจะสืบสานความรู้ของคนรุ่นก่อน มิใช่จะหวังให้ปฏิบัติตามอย่างเคร่งครัด แม้พระพุทธเจ้าก็ได้ทรงสนับสนุนให้เชื่อถืออิทธิพลของดวงดาว แต่ทรงเน้นกรรมปัจจุบันเป็นหลัก มีพระพุทธวาทะเกี่ยวกับเรื่องนี้ในนักขัตตชาดกว่า

นกุขตตํ ปฏิมานนตํ อตฺถโก พาลํ อุปจจคา

อตฺถโก อตฺถสฺส นกุขตตํ กี กริสฺสนนฺติ ตารกา.^๑

ประโยชนีย่อมล่วงเลยคนเขลาที่รอคอยดวงดาวอยู่
ประโยชนฺ์ เป็นฤกษ์ของบุคคลผู้แสวงหาประโยชน์ (คือถ้าได้
ประโยชนฺ์ก็ถือว่าฤกษ์ดี) ดวงดาวจักกระทำอะไรได้

ก่อนสมัยพุทธกาล มีมาณพคนหนึ่งชื่อนายบาป (ปาปกะ) เขาไม่ชอบชื่อนี้จึงไปขอเปลี่ยนชื่อกับอาจารย์ทศปาโมกข์ที่สอนเขาอยู่ในเมืองตักกศิลา อาจารย์ก็ให้เขาออกเดินทางไปสู่โลกภายนอก แล้วสำรวจว่าคนที่มีชื่อตรงตามความหมายจริงๆ มีมากไหม เขาได้ออกเดินทางแล้วพบคนตายที่ถูกนำไปสู่สถานเมื่อสอบถามก็ทราบว่าเป็นคนตายชื่อนายชีวก (นายชีพออยู่) ต่อมาก็พบนางธนปาลี (นางธนอมทรัพย์) ผู้เป็นนางทาสีถูกนายเชียนตีอยู่ สุดท้ายพบกับนายบันถก (นายเดินทาง) กำลังหลงทางอยู่ จึงกลับสู่เมืองตักกศิลาแล้วไม่ขอเปลี่ยนชื่ออีก มีพระพุทธพจน์ตรัสไว้ในนามสิทธิชาดกว่า

ชีวกณฺจ มตํ ทิสฺวา ธนปาลีณฺจ ทุคฺคตํ

ปนถกณฺจ วเน มุพฺพหํ ปาปโก ปุนราคโต.^๒

นายปาปเห็นนายชีวกตายแล้ว เห็นนางธนปาลีผู้เขี้ยวใจ และ
เห็นนายบันถกหลงทางในป่า จึงกลับมาอีก[สู่เมืองตักกศิลา]
คัมภีร์อรรถกถาชาดก (เล่ม ๑ หน้า ๑๖๘) ก็กล่าวเกี่ยวกับเรื่องนี้ว่า

^๑ พุ. ขา. ๒๗/๔๙/๑๒

^๒ พุ. ขา. ๒๗/๔๙/๒๔

นามํ นาม โวหารมตฺตํ. น ตํ ปณฺทิตา ปมาณํ กโรนฺติ. สุตมฺงฺคฺลิกเณ นาม
ภวิตฺตํ น วญฺญตฺติ.

ชื่อเป็นเพียงคำเรียก บัณฑิตทั้งหลายย่อมไม่ถือชื่อนั้นว่าสำคัญ จึงไม่ควร
เป็นคนที่เชื่อว่าการสดับคำดีเป็นมงคล

* * * * *

คณะ ๕ ในมาตราพฤติ

๖. ภาชสา สัพพคลหุ ปญฺจิเม สณฺจิตา คณา
อริยาทิมฺหิ วิญญะยยา คเณ อิธ จตุกฺกโล.

คณะ ๕ เหล่านี้ คือ ภา คณะ, ช คณะ, ส คณะ, สัพพครุคณะ
และ สัพพลหุคณะ พึงทราบว่าดำรงอยู่ในมาตราพฤติมีอริยา
คาถาเป็นต้น คณะในมาตราพฤตินี้มี ๔ มาตรา

มาตราพฤติ คือ คาถาที่นับมาตราเป็นหลักในการประพันธ์ มี ๔ ประเภท
คือ อริยาคาถา, คีตिकाถา, เวตาสีคาถา และมัตตาสมกคาถา เนื่องด้วยคาถา
ประเภทนี้มีกำหนดนับมาตรา ๔ มาตราเท่านั้น และคณะที่มี ๔ มาตราก็มี ๕ คณะ
คือ ภา คณะ (๒ ๑ ๑), ช คณะ (๑ ๒ ๑), ส คณะ (๑ ๑ ๒), สัพพครุคณะ (๒ ๒)
และ สัพพลหุคณะ (๑ ๑ ๑ ๑) ดังนั้น คณะที่ประกอบได้ในมาตราพฤติจึงมีเพียง
๕ คณะดังกล่าว

โดยเหตุที่คาถาที่ ๕ แสดงคณะ ๘ ในวรรณพฤติ ส่วนคาถาที่ ๖ แสดง
คณะ ๕ ในมาตราพฤติ ดังนั้น เมื่อรวมคณะในวรรณพฤติกับมาตราพฤติ คณะ
ทั้งหมดจึงมี ๑๐ คณะ คือ ม, น, ภา, ย, น, ช, ส, ร, ต, สัพพครุ และสัพพลหุ
แต่อาจารย์บางท่านกล่าวว่า สัพพครุคณะคล้ายกับ ม คณะ แม้จะมีครุ ๒ พยางค์
ก็ถือว่าเป็น ม คณะได้ เพราะมีครุล้วนเหมือนกัน แม้สัพพลหุก็คล้ายกับ น คณะ
เพราะมีลหุล้วน ตามมตินี้จึงถือว่าคณะฉันททั้งหมดยังมี ๘ คณะเท่านั้น

ในมาตราพฤติท่านกำหนดคณะเพียง ๕ คณะคือ ภ, ช, ส, สัพพครุ และ สัพพลหุ เพราะคณะในคาถาประเภทนี้ต้องมี ๔ มาตราเท่านั้น กล่าวคือ ๑ มาตราเสมอกับลหุอย่างเดียว ไม่เสมอกับครุ จึงผูกเป็น ๑ คณะที่มี ๑ มาตรา ไม่ได้ ส่วน ๒ มาตราก็เสมอกับครุ ๑ พยางค์หรือเสมอกับลหุ ๒ พยางค์ ผูกเป็นลหุคณะ (๑ ๑) ได้ แต่ผูกเป็นครุคณะไม่ได้ นอกจากนี้ ๓ มาตราก็เสมอกับลหุเท่านั้น ไม่เสมอกับครุ จึงผูกเป็นลหุคณะ (๑ ๑ ๑) ได้ แต่ผูกเป็นครุคณะไม่ได้ ส่วน ๔ มาตราถือว่าเสมอกับลหุและครุ พอจะผูกเป็นลหุคณะ (๑ ๑ ๑ ๑) และครุคณะ (๒ ๒) ได้ ดังนั้นจึงกำหนดให้คาถาประเภทมาตราพฤติมี ๔ มาตราโดยประกอบกันเป็นคณะ ๕ ดังที่กล่าวมาแล้ว คัมภีร์ฉันทโสนนยปฏิบัติ (หน้า ๓๕) นำข้อความจากคัมภีร์ฉันทโสนนยปฏิบัติมากล่าว

คลสมาสู มตฺตาสู ยา สา อาทิมฺหิ สมฺปตา
จตุมมตฺตาว ตมฺมตฺตา โคณ สมฺพชฺฌเร ธินา.

ในบรรดามาตราที่มีครุลหุเสมอกัน มาตรา ๔ มีอยู่ในหน
ต้น[คือมีจำนวนน้อยกว่า ๕ หรือ ๖ มาตรา] บัณฑิตย่อมผูก
มาตราเหล่านั้นให้เป็นคณะ[ในมาตราพฤติ]

สรุปความว่า คาถามาตราพฤติผูก ๔ มาตราให้เป็น ๑ คณะ ส่วนคาถา
วรรณพฤติผูก ๓ พยางค์เป็น ๑ คณะ

อาทิ ศัพท์ในคำว่า อริยาทิมฺหิ (อริยาคาถาเป็นต้น) หมายถึงมาตราพฤติ
๓ อย่างคือ คีติคาถา, เวตาสีลคาถา และ มัตตาสมกคาถา

คำว่า ปญฺจิเม คณา (คณะ ๕ เหล่านี้) เป็นเยกฺขยณฺยที่กล่าวไว้เป็นส่วนมาก
เพราะในเวตาสีลคาถายังมีคณะอื่นจาก ๕ คณะอันได้แก่ ร คณะและ ย คณะ

คำว่า จตุกฺกล (๔ มาตรา) สำเร็จรูปมาจาก จตุ (สี่) + กลา (มาตรา) คัมภีร์
ฉันทโสนนยปฏิบัติแสดงรูปวิเคราะห์ว่า จตฺสโส กลา มตฺตา ยสฺสาติ จตุกฺกล
(มาตราสี่แห่งคณะใดมีอยู่ เหตุนี้คณะนั้นเรียกว่า จตุกกละ)

คัมภีร์ฉันทโหมัญชริมคร (คาถา ๗) กล่าวว่า สัพพครุคณะคือ ม คณะ
และสัพพลหุก็คือ น คณะ โดยกล่าวว่า

ภสชา จ มนา จาติ ปณฺจิเม สณฺจिता คณา
มตฺตาปชฺเชสุ วิมฺเบยฺยา คเณ เตสุ จตุกกฺโข.

คณะ ๕ เหล่านี้คือ ภ, ส, ช, ม และ น คณะ บัณฑิตพึง
ทราบว่าการอยู่ในมาตราพฤติทั้งหลาย คณะในมาตราพฤติ
เหล่านั้นมี ๔ มาตรา

* * * * *

ครุ, ลหุ และสัญลักษณ์

๗. สโยคาทิ จ ทีโฆ จ นิคฺคหิตปโร จ โย
ครุ วฺงโก ปาทนฺโต วา รสฺโสณฺโณ มตฺติโก ลฺหุ.

อักษรหนตันของสังโยค, ทีฆสระ และอักษรที่มีนิคหิต
อยู่หลังชื่อว่า ครุ อักษรที่สุดของบาทชื่อว่า ครุ บ้าง ครุใช้เป็น
รูปอง รัสสระที่มีหนึ่งมาตราอื่น[จากครุ] ชื่อว่า ลหุ ลหุใช้เป็น
รูปตรง

คำว่า สโยคาทิ จ ทีโฆ จ นิคฺคหิตปโร จ โย ครุ ปาทนฺโต วา (อักษรหนตัน
ของสังโยค, ทีฆสระ และอักษรที่มีนิคหิตอยู่หลังชื่อว่า ครุ อักษรท้ายแห่งบาทชื่อ
ว่า ครุ บ้าง) แสดงครุหรืออักษรเสียงหนัก ๔ ประเภทดังนี้

๑. สโยคาทิกฺรุ คือ ครุที่อยู่หน้าสังโยคกล่าวคือพยัญชนะ ๒ หรือ ๓
ตัวที่ซ้อนกันไม่มีสระคั่น ได้แก่ รัสสระ ๓ ตัวคือ อ อิ อุ หรือมีพยัญชนะประกอบ
ร่วมกับสระ เช่น ทตุวา, หิตฺวา, ภูตฺวา ในตัวอย่างเหล่านี้ คำว่า ตฺว เป็น
สังโยค ส่วนคำว่า ท, หิ, ภู, เป็นสโยคาทิกฺรุที่ออกเสียงกล้ำให้หนักกว่าเสียงรัสสระ
ธรรมดาว่า ทัด-ตุวา, หิต-ตุวา, ภูต-ตุวา จะอ่านว่า ทะ-ตุวา, หิ-ตุวา, ภู-ตุวา ไม่ได้

๒. ทีฆะครุ คือ ครุที่เป็นทีฆะสระ (เสียงยาว) ท่านถือว่าเสียงยาวก็จัดเข้าอยู่ในเสียงหนัก ได้แก่ ทีฆะสระ ๕ ตัวล้วนๆ หรือมีพยัญชนะประกอบร่วมกับสระ เช่น อา, อี, อุ, เอ, โอ หรือ กา, กี, กู, เก, โก ปทรูปสิทธิปกรณ์ (สูตร ๗) แสดงอุทาหรณ์ตามลำดับที่ฆสระว่า นาวา, นที, วฐู, เทว, ตโย

๓. นิคคหิตปรครุ คือ ครุที่มีนิคหิตอยู่หลัง ได้แก่ รัสสระ ๓ ตัวล้วนๆ หรือมีพยัญชนะประกอบร่วมกับสระอยู่น้านิคหิต เช่น อํ, อี, อุํ, กํ, กี, กุํ สัททนีติปกรณ์ (สูตร ๘) แสดงอุทาหรณ์ว่า อหํ เกวณฺณคามสมิ อหุํ เกวณฺณทารโก (เราเคยเป็นเด็กชาวประมงในหมู่บ้านของชาวประมง)

๔. ปาทันตครุ คือ ครุที่อยู่ท้ายบาทคาถา ได้แก่ รัสสระ ๓ ตัวล้วนๆ หรือมีพยัญชนะประกอบร่วมกับสระ ความจริงครุประเภทนี้ออกเสียงเบาตามปรกติของรัสสระ แต่ถือว่าเป็นครุตามระเบียบที่ฉันทลักษณ์กำหนดไว้ ครุประเภทนี้อยู่ท้ายสมบาท (บาทคู่ คือ บาทที่ ๒, ๔) ในคาถามาตราพद्यุติ และอยู่ท้ายบาททั้ง ๔ ในคาถาวรรณพद्यุติ เช่น สพพลเหตุถาทิลหุณี ภวติ ยติ (คาถา ๑๘), ปจฺมทุพฺเพ ลกฺขณํ ตุ จปฺลาย (คาถา ๒๔), ชตา ชคา โค วิสเม สเม ตุ (คาถา ๑๑๓) แต่ครุชนิดนี้ไม่มีใช้ในร้อยแก้วหรือฉันทลักษณ์ทั่วไปเหมือนครุ ๓ อย่างแรก

คัมภีร์ฉันทโภการตี (หน้า ๑๒๘) นำข้อความจากคัมภีร์ฉันทโภการตีเกี่ยวกับ การกำหนดวิธีใช้ปาทันตครุมาแสดงว่า

ปาทนโต สมปาทนเต โลปี โค พหุโส ลียา
อณฺยตฺร นาสเต จฺนฺโท- หานิ ยตฺร ส วิชฺชเต.

แม้ลหุท้ายบาทก็มักเป็นครุในที่สุดของสมบาท (บาทคู่ = ๒, ๔) ถ้าการเสียฉันทไม่มีในวิสมบาทอื่น (บาทคี่ = ๑, ๓) ปาทันตครุย่อมมีในวิสมบาทนั้นอีก

อนึ่ง ถ้าฉันทลักษณ์กำหนดว่าพยางค์สุดท้ายในบาทคาถาต้องเป็นลหุลหุดังกล่าวจะถือว่าเป็นปาทันตครุไม่ได้ เช่นคำว่า คุลา สมานิกา รชา จ (คาถา

ที่มีครุและลหุท้าย ร คณะและ ช คณะ ชื่อว่า สมานิกา) นอกจากนี้ สังโยคาคิครุ ก็ยังถือว่าเป็นลหุได้ในบางที่ ดังจะมีปรากฏต่อไปในคาถาที่ ๘ ดังนั้น ปาทันตครุ จึงเป็นอนนิจครุ (ครุไม่แน่นอน) ส่วนครุ ๓ อย่างอื่นเป็นนิจครุ (ครุแน่นอน)

คำว่า ครุ วงโก (ครุใช้เป็นรูปงอ) คือ ท่านใช้สัญลักษณ์แทนครุโดยใช้เป็น เส้นงอโค้ง และคำว่า ลุชฺ = โล + อุชฺ (ลหุใช้เป็นรูปตรง) ก็แสดงสัญลักษณ์แทน ลหุโดยใช้เป็นเส้นตรง การใช้สัญลักษณ์ดังกล่าวนี้มีพบในที่แสดงคณะฉันท์และ ปัตถารนัย

สัญลักษณ์ครุเขียนได้ ๔ อย่างคือ

๑. รูปงาข้างหรือพระจันทร์ครึ่งซีกเป็นเส้นโค้ง คือ (˘)

๒. รูปตุ้มหูคล้ายตัวเอสในอักษรโรมัน คือ (S)

๓. รูปไม้ตีกลองที่ใช้ในประเทศศรีลังกา มีปลายงอคล้ายเครื่องหมาย คำถามแต่ไม่มีจุดล่าง (?)

๔. รูปไม้หันอากาศ คือ (ˆ)

สัญลักษณ์ที่ ๑-๒ มีใช้ในฉันท์สันสกฤต, ที่ ๓ มีใช้ในคัมภีร์สันนยะที่แปล อธิบายวุดโตทยเป็นภาษาลังกา ส่วนที่ ๔ มีใช้ในตำราฉันท์ไทย

สัญลักษณ์ลหุเขียนได้ ๓ อย่าง คือ

๑. รูปไม้เท้าเป็นเส้นตรงแนวนอน คือ (—) หรือแนวตั้งคือ (|)

๒. เลขศูนย์ คือ (๐)

๓. รูปสระอุ คือ (ॐ)

สัญลักษณ์ที่ ๑ มีใช้ในฉันท์สันสกฤต, ที่ ๒ มีใช้ในศิลาจารึกวัดพระเชตุพนฯ ส่วนอย่างที่ ๓ มีใช้ในตำราฉันท์ไทยทั่วไป

วิธีเขียนสัญลักษณ์ครุลหุดังกล่าวนี้นั้น เขียนยากและรุงรัง น่าจะล้าสมัยไปแล้ว เพื่อให้เขียนง่ายเหมาะกับสมัยปัจจุบัน คัมภีร์นิสสัยของพม่าจึงใช้เลข ๒ แทนครุ

และใช้เลข ๑ แทนลหุ หนังสือนี้ก็จะใช้สัญลักษณ์นั้น

สัญลักษณ์ของครุหลุนี้มีกล่าวไว้ในคัมภีร์ฉันทโภการตี (หน้า ๑๓๖, ๑๓๗)
ซึ่งนำข้อความมาจากคัมภีร์วาณีภูสนะและวุตโตทัยสันนยะมาแสดงว่า

ครุ ตุ ทวิกล เณโย คชทนต์สมากติ
ลหุ ตทณโย สุทโ โล เอกมตโต ปกิตติโต.

ครุที่มีลักษณะคล้ายงาช้าง ฟังทราบว่ามี ๒ มาตรา ส่วน
ลหุล้วนอื่นจากครุนั้น ท่านกล่าวว่ามี ๑ มาตรา

อฑฒจนุทสมํ วุงํ กณญูปคสมํ ครุ
เภาหิตสมํ ลิเช ลหุ ทณุทสมํ อุฑุ.

บุคคลพึงเขียนครุให้งอเหมือนพระจันทร์ครึ่งซีก, ตุ่มหู
หรือ ไม้ติกลง พึงเขียนลหุให้ตรงเหมือนไม้เท้า

คำว่า สโยคาทิ มีรูปวิเคราะห์ว่า สโยคสฺส อาทิ สโยคาทิ (อักษรหนันตันของ
สังโยค ชื่อว่า สังโยคาทิ)

คำว่า นิคคหิตปร มีรูปวิเคราะห์ว่า นิคคหิตํ ปโร ยสฺมาติ นิคคหิตปโร
(อักษรที่มีนิคคหิตอยู่หลัง ชื่อว่า นิคคหิตประ)

คำว่า ปาทนต์ มีรูปวิเคราะห์ว่า ปาทสฺส อนฺโต ปาทนต์ (อักษรที่สุดของ
บาท ชื่อว่า ปาทนต์)

คำว่า มตฺติก มีรูปวิเคราะห์ว่า มตฺตา อสฺส อตฺถิติ มตฺติโก (อักษรมีหนึ่ง
มาตรา เรียกว่า มัตติกะ)

คำว่า รสฺโสณโย ตตฺตบเป็น รสฺโส + อณโย

คำว่า ลุฑุ ตตฺตบเป็น โล + อุฑุ คำว่า โล เป็นอักษรย่อของลหุ

คำว่า อักษร คือเสียง ปัจจุบันใช้ตัวหนังสือแทนเสียงพูด จึงเรียกตัวหนังสือ

ครุ ๔ อย่างนี้มีแสดงไว้ในคัมภีร์จันโทมัญชริมตธ (คาถา ๘) เช่นกัน จะนำข้อความจากคัมภีร์นั้นมาแสดงเพื่อให้สังเกตลักษณะในการประพันธ์อีกแนวหนึ่ง ดังนี้

ทิมสระ, สระที่เป็นไปกับด้วยนิคหิตและสังโยค ชื่อว่า ครุ บางแห่งสระที่สุดของบาทก็ชื่อว่า ครุ ใช้เป็นรูปงอ สระอื่นจากนั้น ชื่อว่า ลหุ ใช้เป็นรูปตรง เมื่อสังโยคต้นบาทหลังมีอยู่ ครุก็เป็นลหุได้ในบางที่

สังโยคาคิครุเป็นลหุบ้าง

เมื่อสังโยคต้น[สม]บาทหลังมีอยู่ อักษรหน้าอันเป็นครุ
พึงทราบว่าเป็นลหุในบางที่ อุทาหรณ์ของครุ[ที่เป็นลหุ]นั้น
เป็นไฉน?

* * * * *

อุทาหรณ์

๙. ทสฺสนรสาณฺฏวเน นิพพุตฺเตชา ชินฺสฺสยํ ชนตา
วิมฺหยชนนี สณฺณต- กุริยา นุ กํ นานุรณฺชยติ.

ปวงชนนี้มีฉันทะในการเสวยรสแห่งการพบพระชินเจ้าเสมอ
พระอาการที่สงบเสงี่ยมก่อให้เกิดความอัศจรรย์ จะไม่ยังใคร
ให้พึงใจหรือ?

คาถานี้เป็นคาถามาตราพฤติชื่อว่าปฐยาอริยา คณะในคาถาชนิดนี้มี ๔
มาตรา ยกเว้นพยางค์สุดท้ายที่เป็นครุ มีตารางแสดงคณะดังต่อไปนี้

ทสฺสน	รสาณฺ	ฏวเน	นิพพุ	ตฺเตชา	ชินฺสฺส	ยํ ชน	ตา
๒ ๑ ๑	๑ ๒ ๑	๑ ๑ ๒	๑ ๒ ๑	๒ ๒	๑ ๒ ๑	๒ ๑ ๑	๒
วิมฺหย	ชนนี	สณฺณต	กุริยานุ	กํ นา	นุ	รณฺชย	ติ
๒ ๑ ๑	๑ ๑ ๒	๒ ๑ ๑	๑ ๒ ๑	๒ ๒	๑	๒ ๑ ๑	๒

ในบาทที่ ๔ คำว่า กุริ ใน กุริยา เป็นสังโยค ส่วนคำว่า ต ใน สณฺณต เป็น
ลหุที่อยู่หน้าสังโยค แม้ควรอ่านเป็นเสียงกล้ำว่า “ตฤ” แต่ถ้าถือว่าเป็นครุ คำว่า
สณฺณต ก็จะเป็น ๔ มาตรา ทำให้คณะฉันทะเสียไป คำนี้จึงต้องอ่านเป็นเสียงลหุว่า
“ต” ในกรณีนี้ ดังนั้น ท่านจึงกำหนดข้อยกเว้นพิเศษในคาถาที่มีครุ
ลหุแน่นอน

คัมภีร์ฉันทโศตราัตถเมทินี (อธิบายคาถา ๙) กล่าวว่า ในท่ามกลางบาท
รัสสะที่อยู่หน้านาปทสังโยค (สังโยคต่างบท) ก็เป็นลหุเช่นกัน ไม่ต้องอ่าน
เสียงกล้ำเป็นครุ ท่านยกอุทาหรณ์จากคัมภีร์ธรรมบทว่า

ยสฺส กาเยน วาจา ย มนสา นตฺถิ ทุกฺกณฺ
สํวตฺตํ ตีหิ ทฺวาเรหิ ตมฺหํ พุรุมิ พุราหฺมณฺ.^๑

^๑ พุ. ฎ. ๒๕/๓๔๑/๘๕

ผู้ใดไม่มีความชั่วทางกาย วาจา ใจ สรรวมระวังทั้งสาม
ทวาร ผู้นั้นเราเรียกว่า พราหมณ์

คำว่า พุรุมิ กับ พราหมณ์ เป็นนानาปทสังโยค จึงออกเสียงแยกกันว่า
พุรุมิ พราหมณ์ ไม่ต้องออกเสียงติดกันเป็นเสียงกล้ำว่า พุรุมิพราหมณ์ แม้คำว่า
ตีหิ ทวาเรหิ ก็ไม่ต้องอ่านติดกันว่า ตีหิตวาเรหิ

แม้สังโยคาคิครุจะเป็นลหุได้บ้าง แต่ก็ถือว่าครุประเภทนี้เป็นนิจจครุ เพราะ
ต่างจากปาทันตครุที่มีความเป็นครุไม่แน่นอนเสมอ ดังคัมภีร์ฉันทโสตนนยฎิปปณิ
(หน้า ๓๙) นำข้อความจากคัมภีร์ฉันทโสทนต์ถสันทีปนีมากล่าวว่า

สมพารฎฐาเน ฌาณสสุ สโยคาคิครูปิ โล
เฌยโยว ปชชวิสเย ส นิจุจวพุโพหารโก.

แม้สังโยคาคิครุก็เป็นลหุได้ ในวิสยแห่งคาถาที่หลักเสียง
ไม่ได้ ดังนั้น สังโยคาคิครุจึงเป็นนิจจครุ เป็นช้อยกเว้นพิเศษ
[ที่ไม่ถือว่าเป็นลหุ]

มติที่คัมภีร์วุดโตทยกล่าวว่าสังโยคาคิครุที่อยู่หน้าบาทหลังเป็นลหุได้นั้น
คล้อยตามคัมภีร์วุดตัตตนากร (ปริจเฉท ๑ คาถา ๑๐) แต่ความจริงไม่จำกัด
เฉพาะสังโยคาคิครุว่าเป็นลหุได้ แม้ครุอื่นคือทิมครุและนิกคหิตปรครุก็จัดเข้าใน
ลหุในฐานะที่เปล่งเสียงเร็วไม่ก่อให้เกิดเสียงหนัก ดังนั้นจึงถือว่าครุเหล่านั้นเป็น
ลหุได้ คัมภีร์ฉันทสันสกฤตชื่อนันโทมัญชรี (ปริจเฉท ๑ คาถา ๑๘) กล่าวเกี่ยว
กับเรื่องนี้ว่า

ติพพปยตโนจจารณาตฺร ลชุตตมิติ กณฺฐาภรณํ. ยพุตฺตํ

ยทา ติพพปยตเนน สโยคาคิสฺส'การว
น ฉนฺโทภงฺคมิจุจหาหุ ตทา โทสาย วิญญฺโน.

คัมภีร์[สรัสวดี]กัณฐาภรณะกล่าวว่า ความเป็นลหุย่อมมี

ในครุเหล่านี้ด้วยความพยายามออกเสียงเร็ว ดังมีสารกที่
โบราณจารย์กล่าวว่า เมื่อใด ความเป็นลหุของสังโยคเป็นต้น
มีอยู่ด้วยความพยายามออกเสียงเร็ว เมื่อนั้น กวีย่อมไม่
กล่าวเป็นโทษว่าเสียฉันท

อุทาหรณ์ของครุที่เป็นลหุในพระบาลี มีดังต่อไปนี้

ก) สังโยคาคิครุ เช่น อปฺปสฺสทา ทุกฺขา กามา^๑ คำว่า ทุกฺ ถือว่าเป็น
ลหุ คือ ทฺ จึงต้องลักษณะของคาถาปฐยวัตที่มี ย คณะท้าย ๔ พยางค์แรกเป็น
รูปคณะว่า ทฺขากา = ๑ ๒ ๒

ข) ทิฆมฺครุ เช่น น สนฺติ ปุตุตา ตาณาย^๒ คำว่า ตา ถือว่าเป็นลหุ คือ ตฺ จึง
ต้องลักษณะของคาถาปฐยวัตเป็นรูปคณะว่า ตตาณา = ๑ ๒ ๒ หรือเหมือน
คำว่า ปาปํ เม กตฺนฺติ ตปฺปติ คำว่า เม ถือว่าเป็นลหุ จึงต้องลักษณะของ
เวตาลียคาถา

ค) นิคคหิตฺปรครุ เช่น กิณฺจาปิ โส กมฺมํ กโรติ ปาปกํ^๓ คำว่า มํ ถือว่า
เป็น ลหุ จึงต้องลักษณะของคาถาอินทรวงศ์ (ปาฐะนี้ในฉบับไทยมีรูปว่า กมฺม
ส่วนฉบับฉัฏฐสังคายนามีรูปว่า กมฺม โดยลบนิคคหิตเพื่อรักษาคณะฉันทให้เป็น ต
คณะ แต่ฉบับพม่าบางฉบับมีรูปว่า กมฺมํ เหมือนฉบับไทย)

ตัวอย่างครุทั้ง ๓ ที่ถือว่าเป็นลหุนี้ มีพบมากในเมตตปริตรที่เป็นคิตติคาถา
ถ้าไม่ถือว่าครุเป็นลหุได้ เมตตปริตรก็ตรวจคณะฉันทไม่ได้เลย (สำหรับการ
ตรวจคณะฉันทในเมตตปริตร มีกล่าวไว้ใน “บทเพิ่มเติม” ใน พระปริตรธรรม)

คำว่า ทสฺสนรฺสํณฺวเน ตັตฺตบฺทเป็น ทสฺสรส + อนุวเน

คำว่า ชินฺสฺสยํ ตັตฺตบฺทเป็น ชินฺสฺส + อยํ

คำว่า ชนฺนี สำเร็จรูปมาจาก ชน ฐาตุ (ชนเน = เกิด) + เณ ปัจจัย +

^๑ พ. ขา. ๒๗/๖๙/๒๔๗

^๒ พ. ฐ. ๒๕/๒๘๘/๖๖

^๓ พ. ส. ๒๕/๒๓๕/๓๗๙

ยุ ปัจจัย + อี อิตถิปัจจัย

คำว่า เธร สำเร็จรูปมาจาก คิฐ ฐาตุ (อติกาเม = ปรารภน่ายิ่ง) + ณ ปัจจัย

คำว่า นิพฺพทฺธเธร มีรูปวิเคราะห์ว่า นิพฺพทฺธเธร อิมายาติ นิพฺพทฺธเธา (ผู้มีฉันทะเสมอ เรียกว่า นิพพทธเธา)

คำว่า สณฺณต สำเร็จรูปมาจาก สํ บทหน้า + ยมฺ ฐาตุ (อุปรเม = งดเว้น)
+ ต ปัจจัย

คำว่า กุริยา สำเร็จรูปมาจาก กร ฐาตุ (กรณ = กระทำ) + ิริย ปัจจัย ลบ
อ ใน ก อักษรเพื่อย่อคำเหมือนคำว่า กิเลส = เกลส, ปทุม = ปทุม, รตน = รตน,
สินห = เสนห, วิทฺธิสตา = วิทฺธสตา

* * * * *

สังเกตสังขยา, บาท, ยติ

๑๐. วิมฺเบยฺยา โลกโต สณฺณต สมฺพุทฺโทสุรสาทินํ

ปาโท เณยโย จตุตถโส ปทฺจเฉโท ยติ ภเว.

ชื่อของศัพท์มี สมฺพุทฺ, อุสุ และ รส เป็นต้น ฟังทราบตาม
ชาวโลก ส่วนที่สี่[ของคาถา] ฟังทราบว่าเป็นบาท การตัดบท
ชื่อว่า ยติ

คัมภีร์วฤตตรัตนการปัญชิกา (อธิบายคาถา ๑๒) กล่าวว่า คำว่า โลกโต
(ชาวโลก) คือคณัฏจนาจารย์ผู้กำหนดสัญลักษณ์แทนเลขบาลีทั่วไป อีกนัยหนึ่ง
คำว่า โลกโต แปลว่า ตามคำของชาวโลก โดยมีรูปวิเคราะห์เป็นอิกรณสาธนะ
ว่า โลกียเต ฌายเต สทฺทตฺถสมฺพทฺธเ อสฺมินฺติ โลโก (คำของชาวโลกที่รู้ความ
เกี่ยวเนื่องของศัพท์และอรรถ เรียกว่า โลกะ)

คำว่า วิมฺเบยฺยา...รสาทินํ (ชื่อของศัพท์มี สมฺพุทฺ, อุสุ และ รส เป็นต้น ฟัง
ทราบตามชาวโลก) แสดงลักษณะของสังเกตสังขยา สังเกตสังขยา คือตัวเลข

ที่กำหนดนิยามกันขึ้นเพื่อให้ใช้หมายความว่าแทนเลขทั่วไป ท่านใช้สังขยานี้ตามสิ่งที่มีปรากฏอยู่ในโลก ซึ่งมีจำนวนแน่นอน ไม่เพิ่มขึ้นหรือลดลงในกาลไหนๆ และชาวโลกก็หมายรู้อยู่ทั่วกัน เป็นศัพท์สำหรับนับจำนวนนามที่กล่าวถึง เช่นคำว่า สมุทฺท (มหาสมุทร) เป็นสัญลักษณ์ของเลข ๔ เหมือนคำว่า จตุ สังเกตสังขยานี้ นิยมใช้เพื่อให้มีพยางค์เพิ่มขึ้นหรือมีครูลหุต้องคณะฉันท ส่วนใหญ่จึงมีพบในวรรณคดีบาลีประเภทร้อยกรอง แม้ไม่มีพบในพระไตรปิฎก อรรถกถาและฎีกาก็เป็นที่นิยมใช้กัน

คัมภีร์วชิรสารัตถสังคหะ (คาถา ๑๐๓) เรียกสังเกตสังขยานี้ว่า โลกสัญญาญ-กิตสังขยา (สังขยาที่หมายรู้ด้วยสัญญาของชาวโลก) และแสดงอุทาหรณ์ของสังขยานี้ไว้ในคาถาที่ ๑๐๔ ว่า

ปาทเปโก ภวกฺขนุโธ สรสาโข พหุทโล
 สิเนรุคฺโค สุผลโท อวิสุ อิติ นามโก.

ต้นไม้ต้นหนึ่ง มีลำต้น ๓ มีกิ่ง ๕ มีใบมาก มียอด ๑ ให้

ผลดี มีนามว่า อวิสุ

คำว่า ภว (ภพ) เป็นสัญลักษณ์ของเลข ๓ เพราะภพมี ๓ คือ กามภพ ๑ รูปภพ ๑ อรูปภพ ๑ คำว่า สร (ลูกศร) ใช้แทนเลข ๕ เพราะลูกศรของพญามารมี ๕ ได้แก่ สัมโมหนา (ศรให้หลง) เป็นต้น คำว่า สิเนรุ (เขาสิเนรุ) ใช้แทนเลข ๑ เพราะเขาสิเนรุมีลูกเดียวเท่านั้นในโลกหนึ่ง ไม่มีลูกที่สองในที่ไหนๆ

คาถานี้เปรียบพระไตรปิฎกว่าเหมือนต้นไม้ที่มีลำต้น ๓ คือปิฎก ๓ มีกิ่ง ๕ คือนิกาย ๕ มีใบมาก คือธรรมชั้น ๘๔,๐๐๐ มียอด ๑ คือวิมุตติรส (ความหลุดพ้น) มีผลดี คือให้ผลในภพนี้, ภพหน้า และผลสูงสุดคือพระนิพพาน คำว่า อวิสุ เป็นคำย่อของอภิธรรมปิฎก, วินัยปิฎก และสุตตันตปิฎก

คำว่า สมุทฺโทสุรสาทินํ ดัดบทเป็น สมุทฺท (มหาสมุทร) + อสุ (ลูกศร) + รส

(รส) + อาทิน (เป็นต้น) อาทิ ศัพท์ในที่นี้หมายถึงเอา สร (สระน้ำ, เสียง) ที่ใช้แทนเลข ๗, วสุ (วสุเทพ) ที่ใช้แทนเลข ๘ และ คห (ดาวเคราะห์) ที่ใช้แทนเลข ๙ เป็นต้น

สังเกตสังขยาที่ใช้ในคัมภีร์วุฒโททยมัญชรี มี ๒๑ ศัพท์ โดยเป็นสัญลักษณ์ใช้แทนเลข ๔ (จตุ), ๕ (ปญจ), ๖ (ฉ), ๗ (สตต), ๘ (อฏฐ), ๙ (นว), ๑๒ (ทวาทส) รวม ๗ ชนิด ดังต่อไปนี้

ก) สังเกตสังขยาแทนเลข ๔

เวท (พระเวท) มี ๔ คือ อิรุ (ฤคเวท), ยชุ (ยชุรเวท), สามะ (สามเวท), อถัพพะ (อถัพพนเวท)

ยุค (ยุค) มี ๔ คือ กตยุค, เตรตายุค, ทวามายุค, กลียุค

อณณว, อมพูธิ, ชลธิ, สินธุ, สมุทท (มหาสมุทร) มี ๔ คือ มหาสมุทร ในทิศทั้ง ๔ โดยมีเขาสิเนรุกึ่งกลางเป็นเครื่องกำหนด

ข) สังเกตสังขยาแทนเลข ๕

อกุข (อินทรี) มี ๕ คือ ตา, หู, จมูก, ลิ้น, กาย (พราหมณ์ถือว่าอินทรีมี ๕ ในพระสูตรบางที่ก็มีแสดงอินทรี ๕ แต่บางที่ก็มี ๖ เพิ่มมโนอินทรี)

อุสุ (ลูกศรของพญามาร) มี ๕ คือ สัมโมหนา (ศรทำให้หลง), อุมมาทนา (ศรทำให้คลั่ง), โสสนา (ศรทำให้แค้น), ตาปนา (ศรทำให้เร่าร้อน), ถัมภนา (ศรทำให้แข็ง)

ค) สังเกตสังขยาแทนเลข ๖

อุตุ (ฤดู) มี ๖ คือ เหมันตะ (ฤดูน้ำค้าง), สิสิระ (ฤดูหนาว), วสันตะ (ฤดูใบไม้ผลิ), คิมหะ (ฤดูร้อน), วัสสานะ (ฤดูฝน), สรทะ (ฤดูใบไม้ร่วง) ข้อความนี้มีกล่าวไว้ในคัมภีร์อภิธานปิปปิกา คาถาที่ ๗๙

รส (รสอาหาร) มี ๖ คือ กสาวะ (ฝาด), ติตตะ (ขม), มธุระ (หวาน), ลวณะ (เค็ม), อัมพิละ (เปรี้ยว), กฏุกะ (เผ็ด) ข้อความนี้มีกล่าวไว้ใน

คัมภีร์อภิธานปิปปิกา คาถาที่ ๑๔๘

ฅ) สังเกตสังขยาแทนเลข ๗

อสุส, หย (ม้า) ได้แก่ แหล่งกำเนิดม้าพันธุ์ดี มี ๗ คือ กัมโพชะและ
อารยิยะเป็นต้น บางคัมภีร์ก็กล่าวว่า ม้ามี ๗ จำพวก

อิสิ, มุณี (ฤษี) ได้แก่ ฤษีบุตรท้าวมหาพรหม มี ๗ คือ มรืจิ, อัถถิ,
ปุลหะ, ปุลัจฉะ, กตุ, อังคิระ, วสิฏฐะ

สร (เสียงดนตรี) มี ๗ คือ อสุระ (เสียงโค), เหวตะ (เสียงม้า), ฉัชะ
(เสียงนกยูง), คันธาระ (เสียงแพะ), มัชฌิมะ (เสียงนกกะเรียน), ปัญจมะ
(เสียงนกคุหว่า), นิสาทะ (เสียงช้าง) อีกนัยหนึ่งคือ สระน้ำ มี ๗ คือ อโนตตตะ,
กัณฑมุนทะ, รถการกะ, ฉัททันตะ, กุณาละ, มันทากิณี, สีหปปาตะ

ง) สังเกตสังขยาแทนเลข ๘

วสุ (วสุเทพ) มี ๘ คือ อาปะ, ฐะ, โสมะ, ฐะ, อนิละ, อนละ, ปัจจุสะ,
ปภาสะ

โกคี (พญานาค) มี ๘ คือ อนันตะ, วาสูกิ, สังขะ, กักกภู, ตักขกะ,
ปทุมะ, มหาปทุมะ กุลิสะ

จ) สังเกตสังขยาแทนเลข ๙

คห (ดาวพระเคราะห์) มี ๙ คือ สุระ (อาทิตย์), จันทะ (จันทร์), อังการะ
(อังคาร), พุร (พุธ), พรหฺปปติ (พฤหัสบดี), สุกกะ (ศุกร์), สเนจระ (เสาร์), ราชู
(ราหู), เกตุ (เกตุ)

ฉ) สังเกตสังขยาแทนเลข ๑๒

อุกก (พระอาทิตย์) ได้แก่ ราศีโคจรของพระอาทิตย์ ๑๒ คือ เมสะ (ราศี
เมษ), อสุระ (ราศีพฤษภ), เมถุนะ (ราศีเมถุน), กักกภู (ราศีกรกฎ),
สีหะ (ราศีสิงห์), กัญญา (ราศีกันย์), ตุล (ราศีตุล), วิจณิกะ (ราศีพิจิก), ธนู

(ราศีธนู), มกระ (ราศีมังกร), กุมภะ (ราศีกุมภ์), มีนัะ (ราศีมีน) บางคัมภีร์กล่าวว่า อักกเทพ (สุริยเทพ) มี ๑๒ ตนบ้าง คุณลักษณะของพระอาทิตย์มี ๑๒ ส่วนบ้าง

คัมภีร์วุฒโททยนิสสัยใหม่ (อธิบายคาถา ๑๐) แสดงสังเกตสังขยาที่เป็นสัญลักษณ์ของเลข ๑ ถึงเลข ๑๖ ดังต่อไปนี้

เลข	สังเกตสังขยา		
๑	จันท	รูป	ภู
๒	เนตุต	หตุถ	ปทุข
๓	อคุคิ	กาล	ราม
๔	สมุทุท	เวท	ยุค
๕	อุสุ	ยณณ	ภูต
๖	รส	อุตุ	องค
๗	มุณี	อสสุ	สร
๘	วสุ	นาค	สปป
๙	นิทุท	องก	คห
๑๐	ทิส	โทส	
๑๑	รุทุท	สิว	
๑๒	อกุก	ราสี	มาส
๑๓	วิสสุ		
๑๔	สกุก	มณู	ภูวน
๑๕	ติถิ		
๑๖	กลา	ราช	

ก) สังเกตสังขยาแทนเลข ๑

จันท (พระจันทร์), รูป (รูป), ภู (แผ่นดิน)

ข) สังเกตสังขยาแทนเลข ๒

เนตต (นัยน์ตา), หตถ (มือ), ปกข (ปาก)

ค) สังเกตสังขยาแทนเลข ๓

อคฺคิ (ไฟ) มี ๓ คือ รากะ, โทสะ, โมหะ อีกนัยหนึ่ง ไฟมี ๓ คือ คหปตฺคฺคิ (ไฟคือสามี่), อาหุเนยยัคคิ (ไฟคือมารดาบิดา), ทักขิณเณยัคคิ (ไฟคือสมณะ)

กาล (กาลเวลา) มี ๓ คือ อดีต, อนาคต, ปัจจุบัน

ราม (พระเจ้ารามะ) มี ๓ คือ ปรสฺรรม, เชฏฐปุตตราม, พลราม

ฅ) สังเกตสังขยาแทนเลข ๕

ยณฺณ (การบูชา) มี ๕ คือ อัสนเมธะ (การฆ่าม้า), ปุริสเมธะ (การฆ่าบุรุษ), นิรัคคพะ (การถอดตาล), สัมมาปาสะ (การจองจำ), วาชเปยยะ (การต้อนน้ำมนต์)

ภูต (ธาตุ) มี ๕ คือ ปรฐวิธาดุ, อาโปธาดุ, เตโชธาดุ, วาโยธาดุ, อากาสธาดุ

ง) สังเกตสังขยาแทนเลข ๖

องฺค (ส่วน) คือวิชาประกอบการศึกษาพระเวท มี ๖ คือ กัลปะ (วิธีจัดทำพิธี), ไวยากรณ์, ไชยติส (ดาราศาสตร์), ศีกษา (วิธีออกเสียงคำในพระเวทให้ถูกต้อง), นิรุกติ (การทำตัวรูปด้วยวิธีลบบอักษรเป็นต้นโดยไม่ใช้สูตรทางไวยากรณ์), ฉันทลักษณ์

จ) สังเกตสังขยาแทนเลข ๙

ฉิทฺท (ช่อง) มี ๙ คือทวาร ๙ อันได้แก่ ตา ๒ หู ๒ จมูก ๒ ปาก ๑ ทวารหนัก ๑ ทวารเบา ๑

ฉ) สังเกตสังขยาแทนเลข ๑๐

ทิส (ทิศ) มี ๑๐ คือ ทิศใหญ่ ๔ ทิศเฉียง ๔ ทิศบน ๑ ทิศล่าง ๑

โทส (โทษ) มี ๑๐ น่าจะหมายถึงกิเลส ๑๐ (ในพจนานุกรมสันสกฤตคือกวิกัลปทรมะและศัพทสาคร แสดงโทษ ๓, ๓๒, ๖๔ แต่ไม่มีโทษ ๑๐)

ข) สังเกตสังขยาแทนเลข ๑๒

ราสี (ราศี) มี ๑๒ อันได้แก่เมษะ (ราศีเมษ) เป็นต้น

มาส (เดือน) ได้แก่ เดือน ๑๒ คือ จิตตะ (เดือน ๕), เวสาขะ (เดือน ๖), เชฏฐะ (เดือน ๗), อาสาฬหะ (เดือน ๘), สาวณะ (เดือน ๙), โปฏฐุบทะ (เดือน ๑๐), อัศสยุชะ (เดือน ๑๑), กัตติกะ (เดือน ๑๒), มาคสิระ (เดือน ๑), ผุสสะ (เดือน ๒), มามะ (เดือน ๓), ผัคคุณะ (เดือน ๔)

ฌ) สังเกตสังขยาแทนเลข ๑๓

วิสสุ (วิสสเทพ) มี ๑๓ ตน

ญ) สังเกตสังขยาแทนเลข ๑๔

สกุก (ลักกเทพ), มนุ (มนุเทพ), ภูวน (ภูวนเทพ) มี ๑๔ ตน

ฎ) สังเกตสังขยาแทนเลข ๑๕

ติถิ (ติถิ) มี ๑๕ อันได้แก่ติถิ ๑ คำ ๒ คำ จนถึงติถิ ๑๕ คำ

ฐ) สังเกตสังขยาแทนเลข ๑๖

กลา (เสี้ยว) มี ๑๖ คือเสี้ยวในพระจันทร์มี ๑๖ ส่วนตามหลักโหราศาสตร์

ราช (ราชเทพ) มี ๑๖ ตน

ศัพท์ที่แสดงจำนวนเป็นสังเกตสังขยาได้ทุกศัพท์ ศัพท์ดังกล่าวนั้นมีพบในคัมภีร์สันสกฤตชื่ออวิกัลปลดา, อภิธานปิปปิกา และฉันทโมณูชรีฎีกา พร้อมทั้งฉันทนิสสัยต่างๆ จึงควรศึกษาเพิ่มเติมจากคัมภีร์เหล่านั้น

คำว่า ปาโท เณยโย จตุตถโส (ส่วนที่สี่พึงทราบว่าเป็นบาท) แสดงลักษณะของบาท หมายความว่า เศษหนึ่งส่วนของคาถาที่มี ๔ บาท ชื่อว่าบาท คำนี้มีใช้หมายความว่าบาทที่ ๔ แต่หมายถึงบาทที่ ๑, ๒, ๓, ๔ เพราะเป็นส่วนหนึ่งๆ ในบรรดา ๔ ส่วนเหล่านั้น ท่านกล่าวคำนี้เพราะส่วนใหญ่คาถามักมี ๔ บาท แต่บางคาถาก็มี ๒ บาทบ้าง ๓ บาทบ้าง ๕ บาทบ้าง ๖ บาทบ้าง ส่วนหนึ่งๆ

ในคาถาเหล่านั้นก็ชื่อว่าบาทเช่นกัน อนึ่ง คำว่า บาท (บาท) เป็นคำทั่วไปที่เรียก
ส่วนหนึ่งใน ๔ ส่วน เช่น ๑ กหาปณะ มี ๔ บาท คือ ๑ กหาปณะมีส่วนย่อยทั้งหมด
๔ ส่วนนั่นเอง คัมภีร์วฤตตัตถนากรปัญชิกา (อธิบายคาถา ๑๒) แสดงความ
หมายของบาทว่า

จตุณํ ปุโรโณ จตุตฺโถ. ปชฺชสฺส ปจฺโม ทฺติโย ตติโย จ ปาโท กเมนาปฺยทุก
เมน วา จตุตฺโถ ภาวติ. เตนาปิ จตุณํ ปุรณตฺตา วุตฺตสฺส จตุตฺโถ ภาโค ปาโท เณยฺโย
เวทิตพฺโพ.

คำว่า จตุตฺถ คือ ส่วนย่อยที่ทำให้ครบบาททั้ง ๔ กล่าวคือ บาทที่ ๑, ๒, ๓
แห่งคาถาเป็นส่วนที่ ๔ ตามลำดับหรือข้ามลำดับ ฉะนั้น ส่วนที่ ๔ ของคาถา
พึงทราบว่าเป็นบาท เพราะทำให้บาททั้ง ๔ ครบจำนวน

คำว่า จตุตฺถโส ตัตถเป็น จตุตฺถ (ที่สี่) + อโส (ส่วน) มีรูปวิเคราะห์ว่า จตุ
ตฺโถ อโส จตุตฺถโส (ส่วนที่สี่ เรียกว่า จตุตถังสะ)

คำว่า ปทจฺเณโท ยติ ภเว (การตัดบท ชื่อว่า ยติ) แสดงลักษณะของยติว่า
เป็นการตัดบทคือการเขียนหรืออ่านโดยเว้นวรรคตอนของบทได้ถูกต้องตาม
ฉันทลักษณ์ ไม่เขียนหรืออ่านติดกันในกรณีที่ควรแยก หรือแยกวรรคตอนในฐานะ
ที่ควรทำให้ติดกันเป็นบทเดียว

คำว่า ยติ มีการที่ฆะ อิ เป็น อี เพื่อรักษาคณะฉันทให้เป็น ช คณะ คือ
ยติภ = ๑ ๒ ๑

คัมภีร์ปิงคณนทสูตร (ปริจเฉท ๖ สูตร ๑) อธิบายเรื่องยติว่า ยติ วิจฺเณโท
(สถานที่ตัด[บท] ชื่อว่า ยติ) คัมภีร์อมฤตสัจฉินีก้ออธิบายความนี้ว่า วิจฺฉิขฺเต วิ
ภชฺชเต ปทปาโจสมินฺติ วิจฺเณโท วิสสมญฺจานํ. โส จ ยติริจฺยฺจเต (บทที่ออกเสียง
ย่อมถูกตัดคือแยกออกในที่นี้ เหตุุนั้นที่นี้ชื่อว่า วิจเณทะ หมายถึง ฐานะ
ที่พัก[การออกเสียง] อนึ่ง สถานที่นั้น เรียกว่า ยติ)

ฉันทสันสกฤตชื่อฉันทโหมฏฐรี (ปริจเฉท ๑ คาถา ๑๙) อธิบายยติไว้ว่า

ยติ ชิวเหญจวิฐสามภู- จานํ กวีภี รุจเต
 สา วิจเฑท-วิรามาทิ- ปทวาจยา นิเชจนยา.

ฐานะที่พัคตามความต้องการของลัน นักกวีเรียกว่า ยติ
 ยตินั้นฟังกล่าวด้วยคำไวพจน์ว่า วิจเฑท, วิราม เป็นต้น
 ตามความประสงค์ของตน

คำว่า ยติ สำเร็จรูปมาจาก ยมุ ธาตุ + ติ ปัจจัย มีรูปวิเคราะห์เป็นภาวสา
 ธนะว่า ยมนํ อุปรมนํ ยติ (การหยุดออกเสียง ชื่อว่า ยติ) อีกนัยหนึ่งมีรูป
 วิเคราะห์เป็นอธิกรณสาธนะว่า ยมฺยเต อุปรมฺยเต เอตถาติ ยติ (ฐานะที่หยุดออก
 เสียง ชื่อว่า ยติ)

ยติที่มีแสดงไว้ในคัมภีร์วุดโตทัยนี้มี ๒ ประเภทคือ

๑. ปาทันตยติ ยติปลายบาท คือ จังหวะหยุดท้ายบาททุกๆ บาทใน
 คาถา ยติประเภทนี้มีอยู่เสมอในบาททุกบาทของคาถามาตราพฤติและวรรณพฤติ

๒. ปาทมัชฌยติ ยติกลางบาท คือ จังหวะหยุดในระหว่างคำของบาทหนึ่งๆ
 ยติประเภทนี้มีใช้น้อยมาก คัมภีร์วุดโตทัยกำหนดยติประเภทนี้ในมาตราพฤติเพียง
 ๒ ชนิด คือปฐยาอริยาคาถา และคิตติคาถา ส่วนในวรรณพฤติ มีกำหนดไว้ ๑๙
 คาถา คือ สาลินี, วาโตมมี, สิริ, ปุฏะ, เวสสเทวี, ปหัสสิณี, รุจิรา, อปราชิตา,
 ปหรณกลิกา, มณิคุณนิกะระ, มาลินี, สีขรณี, หริณี, มันทักกันตา, กุสุमितลตา-
 เวลลิตา, เมฆวิปผุชชิตา, สัททูลวิกกีพิตะ, สัทธรา และภัททกะ

ขอแสดงอุทาหรณ์ของปาทันตยติ (ยติปลายบาท) ในพระบาลีว่า

เทวานํ อธิโก โหมิ ภาวามิ มนุชาธิโป
 รูปลกฺขณสมฺปนฺโน ปญฺญา อสโม ภเว.^๑

เราเป็นอธิเทพผู้ยิ่งกว่าเทพทั้งหลาย เป็นกษัตริย์ผู้ปกครอง
 มนุษยชน เพียบพร้อมด้วยรูปลักษณะ ปราศจากผู้มีปัญญา
 ทัดเทียม

^๑ ขุ. อป. ๓๒/๕๗/๗

ในอุทาหรณ์นี้ พยางค์สุดท้ายของบททั้ง ๔ คือ มิ, โป, โน, เว เป็นวรรคตอนที่ต้องหยุดออกเสียง แต่คัมภีร์สุโพธาลังการได้อนุญาตอักษรกลางบาทที่ ๑ กับที่ ๒ และบาทที่ ๓ กับที่ ๔ ว่าไม่เป็นยติก็ได้ คือเป็นบทเดียวกันโดยวิธีเชื่อมสนธิหรือสมาส ดังนั้น ยติระหว่างบาทที่ ๑ กับที่ ๒ และบาทที่ ๓ กับที่ ๔ จึงไม่แน่นอน

บาทมัชฌยติ (ยติกลางบาท) มีอุทาหรณ์ในคัมภีร์นัมมการะ (คาถา ๑๔) ว่า

โย พุทฺโธ, สุมติ ทิเว ทิวากโร,
โสภนโต, รติชนเน สีลาสนมฺหิ,
อาสีโน, ลิวสุขทํ อเทสิ ธมฺมํ,
เทวานํ, ตมสทิสํ นมามิ นิจุจํ.

พระพุทธเจ้าพระองค์ใดทรงพระญาณอันดี วิลาวัณย์
ประหนึ่งดวงสุริยในยามเช้า ประทับนั่งบนลีลาอาสน์อันนำรื่นรมย์
ทรงแสดงพระธรรมที่ให้สันติสุขแก่ทวยเทพ ข้าพเจ้าขอน้อมไหว้
พระพุทธเจ้าไม่มีผู้ใดเปรียบพระองค์นั้นเป็นนิตยนิรันดร์

คาถานี้เป็นปหฺสสนิคาถา ๑๓ พยางค์ มีวรรคตอนในพยางค์ที่ ๓ กับที่ ๑๐
ดังนั้นพยางค์ที่ ๓ กับที่ ๔ ของคำในระหว่างบาทจึงเป็นคนละบทกัน แต่จะเชื่อม
สนธิหรือเข้าสมาสกันได้ ไม่ถือว่าผิด

คัมภีร์ฉันทสํสฤตต่าง ๆ แสดงยติไว้หลายลักษณะ จะกล่าวเฉพาะยติที่สำคัญ
คือ คัมภีร์ฉันทโทจิหนฺปิปกเกล้าว่า

วิทฺถยนฺตปทฺเต จ สภาวิกปทฺตเก
ยมนํ ยามนํ เตสํ ยติติ ธีหิ รุจฺจเต.

การหยุดอ่านตัดบทในที่สุดของบทที่มีวิภัตติอยู่ท้ายหรือ
บทเดิม[ที่ไม่ได้ลงวิภัตติ] ปราชญ์ทั้งหลายกล่าวว่า เป็นยติ
ตามมตินี้ ยติ มี ๒ อย่างคือ

๑. วิภัตยัตถ์ปทนต์ยติ คือ ยติที่สุดของบทนามหรืออาชยาดที่มีวิภัตยัตถ์อยู่ท้าย เช่น ปุริโส มคฺคํ คจฺจนติ คำนี้ต้องอ่านเป็น ๓ บทว่า ปุริโส, มคฺคํ, คจฺจนติ จะอ่านว่า ปุริ, โสมค, คจฺจนติ ไม่ได้ ผิดยติ หรือคำว่า อิตฺติปิ โส ภควา ต้องอ่านว่า อิตฺติปิ, โส ภควา จะอ่านว่า อิตฺติปิโส, ภควา ไม่ได้ เพราะเป็นคนละบทกัน

๒. สาภาวิกปทนต์ยติ คือ ยติที่สุดของบทเดิมกลางสมาส เช่น คำว่า ชน สนฺตานตมสนฺตานเกทฺธิโน คำนี้ต้องอ่านแยกกันตามศัพท์เดิมว่า ชน, สนฺตาน, ตม, สนฺตาน, เกทฺธิโน ถ้าไม่อ่านเช่นนี้ก็จะทำให้เสียความหมายของศัพท์ ตามหลักอรรถการเรียกว่า ยติหีนโทษ (โทษเสียยติ) คำว่า สพฺพมจฺจลํ ก็ต้องอ่านแยกกันว่า สพฺพ, มจฺจลํ จะอ่านว่า สพฺ, มจฺจ, ลํ ไม่ได้ ผิดยติ

ในภาษาบาลีมีบทที่ไม่ลงวิภัตยติหรือลงวิภัตยติแล้วลงไป บทชนิดนี้เรียกว่า อวิภัตยิกนิทฺเทส (บทที่ถูกแสดงโดยไม่มีวิภัตยติ) เช่นคำว่า คาว ในสูตรว่า คาว เส (กส. ๗๓) เป็นต้น บทดังกล่าวจัดเข้าอยู่ในบทที่ลงวิภัตยติ ส่วนบทอุปสรรคกับนิบาตที่ลงวิภัตยติแล้วประกอบรวมกับบทอาชยาดหรือกิตก์เป็นรูปว่า อาคจฺจนติ, อาคโต, ปวฺจจฺจติ, ปวฺจโต อาจารย์บางท่านถือว่าต้องอ่านว่า อา-คจฺจนติ, อา-คโต, ป-วฺจจฺจติ, ป-วฺจโต ตามสาภาวิกปทนต์ยติ แต่อาจารย์บางท่านก็ไม่เห็นด้วย เพราะคัมภีร์สุโขทัยอรรถการกล่าวว่า อุปสรรคอาศยบทหลังแน่นอน ถือว่าเป็นหนดับของบทหลัง ดังนั้น จึงไม่ควรอ่านแยกว่า อา-คจฺจนติ แต่ควรอ่านติดกันว่า อาคจฺจนติ เป็นต้น มติหลังนี้เป็นความเห็นสากลที่นักปราชญ์ยอมรับ

บทบางบทประกอบรูปศัพท์หลายนัย ทำให้ยติภายในบทต่างกัน ทั้งนี้ขึ้นอยู่กับความหมายเดิม เช่นคำว่า อรหํ คำนี้เมื่อสำเร็จรูปมาจาก อริ บทหน้า + หน ธาตุ + ภาวิ ปัจจัย แปลว่า “ผู้กำจัดศัตรู[คือกิเลส]” ตามนัยนี้ควรอ่านว่า อร-หํ แต่ถ้าบทนี้มีรากศัพท์มาจาก อรห ธาตุ + อ ปัจจัย แปลว่า “ผู้ควรรับ[การบูชาพิเศษ]” ก็ควรอ่านติดกันว่า อรหํ ไม่ต้องแยกคำเหมือนนัยก่อน

คัมภีร์ฉันทมัญชรีภาษามคธ (คาถา ๙) แสดงข้อความคล้ายคลึงกับคัมภีร์

วุดโตทัย แต่มีสังเกตสังขยาที่เป็นสัญลักษณ์ตั้งแต่เลข ๑ เป็นต้นไป ท่านกล่าวว่า

สงขยา เมรุ-ภุช-ยาม- สมุทโทสุรสาทโย
ปาโท เอยโย จตุตถโส ปทจเนโท ภเว ยติ.

ศัพท์มี เมรุ (เขาสุมะรุ), ภุช (แขน), ยาม (ยาม), สมุทท
(มหาสมุทร), อุสุ (ลูกศร), รส (รส) เป็นต้น เป็นเครื่องหมาย
ตัวเลข ส่วนที่ ๔ พึงทราบว่าเป็นบาท การตัดบทชื่อว่า ยติ

* * * * *

คาถา ๓ ประเภทในวรรณพฤติ

๑๑. สมมทสมัม วุดตัม	วิสมญจาปรี ติธา
สมา ลกขณโต ปาทา	จตุตาโร ยสส ตัม สมัม.
๑๒. ยสสนติเมน ทูติโย	ตติเยนาทิมो สโม
ตททสมมณณัม ตุ	ภินนลกขณปาทิกัม.

คาถามี ๓ ประเภทคือ สมคาถา, อัทรสมคาถา และวิสม-
คาถาอื่น คาถาใดมีบาทที่เสมอกันโดยลักษณะ คาถานั้นชื่อว่า
สมคาถา คาถาใดมีบาทที่ ๒ เสมอกับบาทท้าย มีบาทแรก
เสมอกับบาทที่ ๓ คาถานั้นชื่อว่า อัทรสมคาถา ส่วนวิสมคาถา
อื่นมีบาทที่มีลักษณะต่างกัน

คาถาวรรณพฤติในปริจเฉทที่ ๓-๕ มี ๓ อย่างดังนี้

๑. สมคาถา คือ คาถาที่มีลักษณะเสมอกันทั้ง ๔ บาท กล่าวคือ คณะหรือ
ครุฑในบาททั้ง ๔ เหมือนกันหมด ถ้าเป็นคาถาที่มียติ ก็ประกอบด้วยยติเหมือนกัน
ได้แก่ คาถา ๖๑ ชนิดในปริจเฉทที่ ๓ มีตมัมชฌาคาถา เป็นต้น ยกเว้นอุปชาติ
คาถาที่เป็นอัทรสมคาถาหรือวิสมคาถาตามสมควร

๒. อัทรสมคาถา คือ คาถาที่มีลักษณะเสมอกันครึ่งหนึ่ง กล่าวคือ บาทที่

๑ เหมือนกับบาทที่ ๓ และบาทที่ ๒ เหมือนกับบาทที่ ๔ กล่าวอีกนัยหนึ่งคือ คาทาที่มีสมบาท (บาทคู่) เหมือนกัน และมีวิสมบาท (บาทคี่) เหมือนกัน ได้แก่ คาทา ๑๑ ชนิดในปริจเฉทที่ ๔ คืออุปจิตตคาทา เป็นต้น

๓. วิสมคาทา คือ คาทาที่มีลักษณะต่างกันทั้ง ๔ บาท ได้แก่ คาทา ๑๐ ชนิด ในปริจเฉทที่ ๕ มีวัตตคาทาและปฐยาวัตตคาทา เป็นต้น

คัมภีร์ฉันทฎีกาต่างๆ ยังจำแนกคาทามาตราฟุตออกเป็นสมคาทาเป็นต้น ดังนี้คือ

๑. อจลธิตคาทา เป็นสมคาทา

๒. อริยาคาทา ๙ อย่างกับอุคคิตคาทา เป็นวิสมคาทา

๓. คีติ ๓ อย่างเว้นอุคคิตคาทา เป็นอัทธสมคาทาหรือวิสมคาทาตามสมควร

๔. อปรันติกาคาทา, จารุหาลินีคาทา, มัตตาสมกคาทา, วิสิโลกคาทา, วาน วาสีกาคาทา, จิตราคาทา และอุปจิตราคาทา เป็นสมคาทา, อัทธสมคาทา หรือ วิสมคาทา ตามสมควร

คำว่า อทุ กับ อทุฒ เป็นคำไวพจน์กัน จึงใช้ได้ทั้ง ๒ อย่าง คัมภีร์ วุดโตทยบางฉบับมีรูปว่า อทุสม, ปุพฺพทุ, อปรทุ บางฉบับก็มีรูปว่า อทุฒสม, ปุพฺพทุฒ, อปรทุฒ ตามปรกติอักษร ต, ถ ในภาษาสันสกฤตมักเปลี่ยนเป็น ฏ, จ ในภาษาบาลี เช่น ปฏิบัติ, ปจฺม, อฏฺจกถา, สงฺขตฏฺจ, อุฏฺจาน, วุฏฺจาน, โวฏฺจปน เป็นต้น แต่ในบางที่อักษร ฏ, จ ในภาษาสันสกฤตก็เปลี่ยนเป็น ต, ถ ในภาษาบาลี เช่นคำว่า คณฺจ (คัมภีร์) ที่มีรูปเป็นบาลีว่า คณถ ดังนั้น คัมภีร์วุดโตทยมัญชรีนี้จึงใช้ลักษณะแรกที่เขียนได้ง่าย

คำว่า สม มีรูปวิเคราะห์ว่า ลกฺขณโต สเมตฺติติ สมํ (คาทาที่เสมอกันโดยลักษณะ ชื่อว่า สมะ)

คำว่า อทุสม มีรูปวิเคราะห์ว่า อทุเรน สมํ อทุสมํ (คาทาที่เสมอกันครึ่งหนึ่ง ชื่อว่า อัทธสมะ)

คำว่า วิสม มีรูปวิเคราะห์ว่า วิโคโต สโม อสฺมาติ วิสมํ (คาถาที่ไม่เสมอกัน
ชื่อว่า วิสมะ)

คำว่า ภินฺนลกฺขณปาทิก มีรูปวิเคราะห์ว่า ภินฺนํ ลกฺขณํ ยสฺสาติ ภินฺนลกฺขณํ,
ภินฺนลกฺขณญจ ตํ ปาโท จาติ ภินฺนลกฺขณปาโท, ภินฺนลกฺขณปาโท อสฺส อตฺถิติ
ภินฺนลกฺขณปาทิกํ (บาทที่มีลักษณะต่างกัน เรียกว่า ภินนลักขณปาทิกะ)

คำว่า คาถา มีความหมายตามศัพท์ว่า คำที่บุคคลสาธยาย มีรูปวิเคราะห์
ว่า คายตฺติติ คาถา (คำที่ถูกสาธยาย ชื่อว่า คาถา) ส่วนใหญ่คาถา ๑ บทจะมี
๔ บาท แต่บางคาถาก็มี ๓ บาทบ้าง ๕ บาทบ้าง ๖ บาทบ้าง ตามสมควรแก่ข้อ
ความนั้นๆ

คาถาเป็นสิ่งที่ใช้คู่กับฉันท์ แต่ต่างกัน คือ ฉันท์เป็นชื่อของการกำหนด
จำนวนพยางค์ในแต่ละบาทของคาถา และเป็นชื่อของกลุ่มคาถาที่มีจำนวนพยางค์
เท่ากันในแต่ละบาท ส่วนคาถากำหนดด้วยการวางครุหลุเป็นแบบต่างๆ ตาม
บัญญัติแห่งฉันทลักษณ์ กล่าวคือ ผู้ที่จะแต่งคาถาต้องคิดว่าจะแต่งเป็นคาถากี่
พยางค์ก่อน กล่าวอีกนัยหนึ่งคือแต่งเป็นฉันท์ไหน แล้วแต่งคาถาตามจำนวน
พยางค์ ดังนั้น ฉันท์จึงเป็นเหตุให้เกิดคาถา ส่วนคาถาเป็นผลของฉันท์ มีบาง
ท่านถือว่าฉันท์กับคาถาเหมือนกัน แล้วเรียกคาถาว่าเป็นฉันท์ เช่น ปุริยาวัต-
ฉันท์, อินทรวีเชียรฉันท์ แต่ที่ถูกต้องควรเรียกว่าปุริยาวัตคาถา, อินทรวีเชียรคาถา
อนึ่ง ฉันท์มี ๒๖ ประเภทดังจะมีกล่าวไว้ในคาถาถัดไป ส่วนคาถามี ๑๐๘ ชนิด
ตามที่กล่าวไว้แล้วในคาถาที่ ๓

ในสังยุตตนิกาย เทวตาสังยุต มีเทวดาตนหนึ่งมาทูลถามพระพุทธเจ้าว่า

กิสฺสุ นิทานํ คาถานํ กิสฺสุ ตาสํ วิยฺยชนํ
กิสฺสุ สมนิสฺสิตา คาถา กิสฺสุ คาถานมาสโย.^๑

^๑ ส. ส. ๑๕/๖๐/๔๓

อะไรเป็นเหตุของคาถา อะไรก่อให้เกิดคาถาเหล่านั้น
คาถาอาศัยอะไร อะไรเป็นบ่อเกิดของคาถา

พระพุทธเจ้าตรัสตอบว่า

ฉนฺโท นิทานํ คาถานํ อกฺขรา ตาสํ วियฺยชนํ
นามสนฺนิสฺสิตา คาถา กวี คาถานมาสโย.^๑

ฉันท้เป็นเหตุของคาถา อักษรก่อให้เกิดคาถานั้น คาถา
อาศัยชื่อ[ที่ชาวโลกสมมุติขึ้น] กวีเป็นบ่อเกิดของคาถา

อรรถกถาสังยุตตนิกาย กล่าวอธิบายเกี่ยวกับข้อนี้ว่า

ฉนฺโท นิทานนฺติ คายตฺติอาทิโก ฉนฺโท คาถานํ นิทานํ ปุพฺพปฏฺฐปนคาถา
อารภฺโนโต หิ กตรจฺฉนฺเทน โหตุติ อารภติ.^๒

คำว่า ฉนฺโท นิทานํ มีความหมายว่า ฉันท้มีค้ายัตตีเป็นต้น เป็นเหตุของ
คาถา ที่จริงแล้ว กวีผู้เริ่มจะ[แต่ง]คาถาที่หมายใจไว้นั้น ย่อมเริ่มโดยคิดว่า
จะแต่งคาถาด้วยฉันท้ชนิดไหน

คัมภีร์ฎีกา ก็อธิบายความในคัมภีร์อรรถกถาข้างต้นว่า

คายนฺติอาทิโกติ ฉนฺทํ สติยา ฉนฺทํ คายนฺติอาทิโก อุกฺกตฺติปริโยสาโน.^๓

คำว่า คายนฺติอาทิโก (มีค้ายัตตีเป็นต้น) คือ มีค้ายัตตีฉันท้เป็นเบื้องต้น มี
อุกฺกตฺติฉันท้เป็นที่สุด ในบรรดาฉันท้ ๒๖ อย่าง

คัมภีร์ไวยากรณ์ก็แสดงว่าฉันท้กับคาถาต่างกัน เช่น สัททนีติปกรณํ กล่าวว่า
วณฺณนฺนิยโม ฉนฺโท, ครุฬนฺนิยโม ภาเว วุตฺติ.^๔

การกำหนดพยางค์ ชื่อว่า ฉันท้ ส่วนการกำหนดครุฬุ ชื่อว่า คาถา

^๑ ส. ส. ๑๕/๖๐/๔๓

^๒ ส. บ. ๑/๙๑

^๓ ส. ฎี. ๑/๑๓๙

^๔ สุตตมาลา สุต ๑๕๘

คัมภีร์พาลาตารกล่าวเรื่องนี้ไว้เป็นคาถามาตราพฤติว่า

อกฺขรณินฺยโม ฉนฺทํ ครุหลฺหฺนินฺยโม ภเว วุตฺติ
 ทีโฆ สโยคาคิ- ปุพฺโพ รสฺโส จ ครุ หลฺหฺ ตุ รสฺโส.^๑
 การกำหนดพยางค์ ชื่อว่า ฉนฺทํ ส่วนการกำหนดครุหลฺหฺ
 ชื่อว่า คาถา, ทีฆสระและรัสสระต้นสํโยคเป็นต้น ชื่อว่า ครุ
 ส่วนรัสสระ ชื่อว่า หลฺหฺ

แม้คัมภีร์ฉนฺทวตฺติปทีป (คาถา ๓) ก็กล่าวความต่างกันระหว่างฉนฺทํกับ
 คาถาไว้ว่า

เอกปาทกฺขรณํ นินฺยโม ฉนฺทกฺขณํ
 จตฺตปาทกฺขรณํ ตุ นินฺยโม วุตฺติลฺกฺขณํ.
 การกำหนดพยางค์ในบาทหนึ่งๆ เป็นลักษณะของฉนฺทํ
 ส่วนการกำหนดครุหลฺหฺในบาททั้ง ๔ เป็นลักษณะของคาถา

* * * * *

ฉนฺท ๒๖ ประเภท

๑๓. ปาทเมกฺกฺขรารพฺภ ยาว ฉพฺพิสฺตกฺขร
 ภเว ปาเทหิ ตํ ฉนฺทํ นานานาโมทิตํ ตโต.
 ฉนฺทํนั้นปรากฏด้วยบาทคาถาเริ่มจากบาทที่มี ๑ พยางค์
 ถึงบาทที่มี ๒๖ พยางค์ ดังนั้น จึงปรากฏด้วยชื่อต่างๆ

คาถานี้แสดงฉนฺท ๒๖ ประเภทตั้งแต่ฉนฺท ๑ พยางค์ถึงฉนฺท ๒๖ พยางค์
 ดังนี้

^๑ พว. หน้า ๑๑

๑. อุตตาดันท์	คือ	ฉันท ๑ พยางค์
๒. อัจจุตตาดันท์	คือ	ฉันท ๒ พยางค์
๓. มัชฌาดันท์	คือ	ฉันท ๓ พยางค์
๔. ปติฏฐาดันท์	คือ	ฉันท ๔ พยางค์
๕. สุปติฏฐาดันท์	คือ	ฉันท ๕ พยางค์
๖. คายตตีฉันท	คือ	ฉันท ๖ พยางค์
๗. อุณ्हิกาดันท์	คือ	ฉันท ๗ พยางค์
๘. อนุฏฐากาดันท์	คือ	ฉันท ๘ พยางค์
๙. พรหตีฉันท	คือ	ฉันท ๙ พยางค์
๑๐. ปันตีฉันท	คือ	ฉันท ๑๐ พยางค์
๑๑. ติฏฐากาดันท์	คือ	ฉันท ๑๑ พยางค์
๑๒. ชคตีฉันท	คือ	ฉันท ๑๒ พยางค์
๑๓. อติชคตีฉันท	คือ	ฉันท ๑๓ พยางค์
๑๔. สักกรีฉันท	คือ	ฉันท ๑๔ พยางค์
๑๕. อตีสักกรีฉันท	คือ	ฉันท ๑๕ พยางค์
๑๖. อัฏฐีฉันท	คือ	ฉันท ๑๖ พยางค์
๑๗. อัจจุฏฐีฉันท	คือ	ฉันท ๑๗ พยางค์
๑๘. ธิตีฉันท	คือ	ฉันท ๑๘ พยางค์
๑๙. อติธิตีฉันท	คือ	ฉันท ๑๙ พยางค์
๒๐. กติฉันท	คือ	ฉันท ๒๐ พยางค์
๒๑. ปกติฉันท	คือ	ฉันท ๒๑ พยางค์
๒๒. อากติฉันท	คือ	ฉันท ๒๒ พยางค์
๒๓. วิกติฉันท	คือ	ฉันท ๒๓ พยางค์
๒๔. สังกติฉันท	คือ	ฉันท ๒๔ พยางค์
๒๕. อติกกติฉันท	คือ	ฉันท ๒๕ พยางค์
๒๖. อุกกติฉันท	คือ	ฉันท ๒๖ พยางค์

คัมภีร์วฤตตรัตนนาคร (คาถา ๑๙) กล่าวคาถาแสดงฉันททั้ง ๒๖ ประเภทว่า

อุตตัจจุตา ตถา มชฌมา	ปติฏฐา สุปติฏฐกา
คายตยณฺหิ'นฺนุจฺฐา จ	พฺรหฺตี ปนฺติเรว จ.
ติฏฺฐกา ชคฺตี เจว	ตถาติชคฺตี มตา
สกกฺกริ สาทิปุพฺพา จ	อญฺฉิ'ตยญฺฉิ ตโต มตา.
ริติ จาติริติ เจว	กติ ปกติรากติ
วิกติ สํกติ เจว	ตถาติกุกติรูกติ.

[ฉันทนี้มี ๒๖ อย่าง คือ] อุตตา, อัจจุตา, มชฌมา, ปติฏฐา, สุปติฏฐา, คายัตติ, อุณฺหิกา, อนุจฺฐา, พฺรหฺตี, ปนฺติ, ติฏฺฐกา, ชคฺตี, อติชคฺตี, สกฺกริ, อติสกฺกริ, อญฺฉิ, อัจฉฺฉิ, ริติ, อติริติ, กติ, ปกติ, อากติ, วิกติ, สํกติ, อติกติ และอูกติ

คำว่า อุตตา, อัจจุตา คัมภีร์ฉันทโฆมัญชรี้ใช้ชื่อว่า อุตฺตา, อัจจุตฺตา ทั้งสองอย่างถูกต้องเพราะต้นฉบับสันสกฤตมีรูปสองแบบว่า อุกฺตา, อตฺยูกฺตา หรือ อุกฺตา, อตฺยูกฺตา แม้คำว่า ริติ, อติริติ บางคัมภีร์ใช้เป็น รฺติ, อติรฺติ ก็ถูกต้องเพราะคำนี้แปลงมาจากรูปสันสกฤตว่า ฤติ, อติฤติ

ฉันท ๒๖ ประเภทเหล่านี้มีใช้ในวรรณกรรมสันสกฤต แต่ในวรรณกรรมบาลีนิยมแต่งฉันท ๑๗ ประเภท คือตั้งแต่ฉันท ๖ พยางค์คือคายัตติ จนถึงฉันท ๒๒ พยางค์คืออากติ ดังนั้น คัมภีร์วฤตโทยนี้จึงจะแสดงฉันท ๑๗ ประเภท ส่วนคัมภีร์ฉันทโฆมัญชรี้มีครบได้แสดงฉันท ๒๖ ประเภทไว้ทั้งหมด คัมภีร์วฤตโทยพยาขยา (อธิบายคาถา ๑๓) กล่าวเกี่ยวกับเรื่องนี้ว่า

สงฺฆรฺกฺขิตตฺเถเรน	วฺฤตฺโทยมฺหิ ฉนฺทสิ
อปฺปจฺรฺปฺปโยคตฺตา	เสสจฺฉนฺทา น ภาสิตา.

พระสังฆรักขิตเถระมิได้กล่าวฉันทที่เหลือ[จากฉันท

๑๗ ประเภท]ไว้ในคัมภีร์ฉันทวฤตโทย เพราะมีอุทาหรณ์น้อย

ฉันท ๑-๕ พยางค์ และฉันท ๒๓-๒๖ พยางค์ มีอุทาหรณ์ในคัมภีร์

มหาปณามะ ในที่นี้จะกล่าวถึงอุทาหรณ์ของฉันท ๑-๕ พยางค์ ดังต่อไปนี้

อุตตฉันท ๑ พยางค์ สิริคาถา

โส โก
เน ส.

พระพุทธเจ้าพระองค์นั้นเป็นใครในมนุษย์และเทวดาเหล่า
นี้ พระองค์มิใช่เทวดาหรือมนุษย์ทั่วไป

โส	โก
๒	๒
ค	ค
เน	ส
๒	๒
ค	ค

คาถานี้ชื่อว่า สิริคาถา มีครุ ๑ พยางค์ในทุกบาท ดังคัมภีร์ฉันทมัญชริมคธ
(ปริจเฉท ๒) กล่าวว่า คสุรี (คาถาที่ประกอบด้วยครุ ชื่อว่า สิริ) อนึ่ง ในคำว่า คสุ
รี ท่านลบสระ อ ใน ค และสระ อิ ใน ส เพื่อย่อคำให้ต้องคณะฉันท

อัจุตตฉันท ๒ พยางค์ อิตถิคาถา

สตฺถา เนส
เขม ทาตา.

พระศาสดาได้ประทานความเกษมให้แก่มนุษย์และเทวดา
เหล่านั้น

สตฺถา	เนส
๒ ๒	๒ ๒
ค ค	ค ค

เขม	ทาตา
๒ ๒	๒ ๒
ค ค	ค ค

คาถานี้ชื่อว่า อิตถิคาถา มีครุ ๒ พยางค์ในทุกบาท ดังคัมภีร์ฉันทโหมฏฐรี
กล่าวว่า คาถุถิ (คาถาที่มีครุ ๒ พยางค์ชื่อว่า อิตถิ)

มัชฌาฉันท ๓ พยางค์ นารีคาถา

เหพาตฤ- กาโร โส
ชนฺตุนํ โน มา นุ.

พระพุทธเจ้าพระองค์นั้นทรงก่อให้เกิดสุขแก่สรรพสัตว์
พระองค์มิใช่จันทรเทพหรือ

เหพาตฤ	กาโร โส
๒ ๒ ๒	๒ ๒ ๒
ม	ม
ชนฺตุนํ	โน มา นุ
๒ ๒ ๒	๒ ๒ ๒
ม	ม

คาถานี้ชื่อว่า นารีคาถา มี ม คณะในทุกบาท ดังคัมภีร์ฉันทโหมฏฐรีกล่าวว่า
โม นารี (คาถาที่มี ม คณะ ชื่อว่า นารี)

ปติภูฐานฉันท ๔ พยางค์ กัญญาคาถา

โส โลกนํ หนฺตวานกโก
สตุตมโกชํ โพเธตา นุ.

พระพุทธเจ้าพระองค์นั้นทรงกำจัดความมืดมนในโลก ยัง
เวไนยให้เบิกบานปานดอกปทุม พระองค์คือสุริยเทพหรือ

โส โลกนั	หนุตวานโก
๒ ๒ ๒ ๒	๒ ๒ ๒ ๒
ม ค	ม ค
สตตมโฆ	โพธตา หนู
๒ ๒ ๒ ๒	๒ ๒ ๒ ๒
ม ค	ม ค

คาถานี้ชื่อว่า กัญญาคาถา ประกอบด้วย ม คณะ และครุ ในทุกบาท
 ดังคัมภีร์ฉันทมัญชรีกล่าวว่า โม โค กณฺญา (คาถาที่มี ม คณะและครุ ชื่อว่า
 กัญญา)

สุปติฐานันท์ ๕ พยางค์ ปิยาคาถา

ชนโมหฬ สุชุตินุวั
 สุขท ชิน ปณมามุยห.

ข้าพเจ้าขอน้อมไหว้พระชินเจ้าผู้กำจัดโมหะของปวงชน
 ทรงพระรัศมีงาม ประทานความสุข

ชนโมหฬ	สุชุตินุวั
๑ ๑ ๒ ๑ ๒	๑ ๑ ๒ ๑ ๒
ส ล ค	ส ล ค
สุขท ชิน	ปณมามุยห
๑ ๑ ๒ ๑ ๒	๑ ๑ ๒ ๑ ๒
ส ล ค	ส ล ค

คาถานี้ชื่อว่า ปิยาคาถา มี ส คณะ, ลหุ และครุ ในทุกบาท ดังคัมภีร์
 ฉันทมัญชรีกล่าวว่า สลคา ปิยา (คาถาที่มี ส คณะ ลหุ และครุ ชื่อว่า ปิยา)
 ตัวอย่างของคาถาสุดท้ายนี้ นำมาจากคัมภีร์วณฺณตโชติกา เพราะตัวอย่าง

ในคัมภีร์มหาปณามะไม่พบชื่อในฉันท์บาลีและสันสกฤตที่มีอยู่ในปัจจุบัน

คำว่า ฉนฺท มีรูปวิเคราะห์ว่า อกฺขรปริมาณสุ สมฺโมหํ ฉินฺทติ อเนนาติ ฉนฺโท (วิธีกำจัดความสงสัยในจำนวนพยางค์ ชื่อว่า ฉันท์), อวชฺชํ ฉาเทตีติ ฉนฺโท (วิธีปกปิดโทษ[คือความสับสนในจำนวนพยางค์] ชื่อว่า ฉันท์)

คำว่า ปาทเมกกุขรารพฺภ ตັตฺตบฺทเป็น ปาทํ + เอกกุขริ + อารพภ

คำว่า อารพภ สำเร็จรูปมาจาก อา บทหน้า + รภ ธาตุ (รากสุเส = พยายาม) + ตฺวา ปัจจัย

คำว่า ฉพฺพีสฺตกุขรา ตັตฺตบฺทเป็น ฉพฺพีสฺติ + อกฺขรา

คำว่า นานานาโมทิตํ ตັตฺตบฺทเป็น นานานาม + อุทิตํ

คำว่า อุทิต สำเร็จรูปมาจาก อุ บทหน้า + อิ ธาตุ (คติมิหิ = ไป) + ต ปัจจัย

* * * * *

ทัศนทฉันท์, คาลาที่มี ๓ หรือ ๖ บาท

๑๔. ทณฺฑกกา จณฺฑวฏฺฐยาที ปาเทหิ ฉหิ ตีหิ ตู
คาลาติ จ ปรตฺเถวํ ฉนฺโทสณฺญา ปกาสิตา.

คาลามีจณฺฑวฏฺฐิปปยาตะเป็นต้น ชื่อว่า ทัศนทฉันท์ ส่วน
คาลาที่มี ๖ หรือ ๓ บาท ก็ชื่อว่าคาลา[เหมือนคาลาที่มี ๔
บาท] ชื่อฉันท์ในคัมภีร์สันสกฤตอื่นมีแสดงไว้อย่างนี้

ฉันท์ ๒๖ อย่างที่กล่าวมาแล้วในคาลาที่ ๑๓ มีการเพิ่มจำนวนพยางค์ที่ละ
พยางค์อย่างละฉันท์ ส่วนฉันท์ที่ ๒๗ ชื่อว่าทัศนทฉันท์ มีใช้เฉพาะในฉันท์สัน
สกฤต ฉันท์ชนิดนี้มีลักษณะต่างจากฉันท์ก่อนคือเพิ่มจำนวนคณะฉันท์ละ ๑ คณะ
บางคัมภีร์กล่าวว่าทัศนทฉันท์มีจำนวนพยางค์มากถึง ๙๙๙ พยางค์ คัมภีร์ฉัน
โทมัญชริมคธ (ปริจเฉท ๒) กล่าวว่าทัศนทฉันท์มีคาลา ๓๕ ประเภท แต่ฉันท์
สันสกฤตบางคัมภีร์กล่าวว่ามี ๓๖ ประเภทบ้าง ๓๗ ประเภทบ้าง ในที่นี้

จะกล่าวตามมติของฉันทโหมัญชรี ดังต่อไปนี้

ทัณฑกณันท์

จำนวน	ชื่อคาถา	ลักษณะ
๑	จณทวัญญิปปยาต (จณทวัญญิปปาต)	น ๒, ร ๗
๒	อนฺณ	น ๒, ร ๘
๓	อนฺณว	น ๒, ร ๙
๔	พฺยาล	น ๒, ร ๑๐
๕	ชีมุต	น ๒, ร ๑๑
๖	ลีลากร	น ๒, ร ๑๒
๗	อุทุทาม	น ๒, ร ๑๓
๘	สงฺข	น ๒, ร ๑๔
๙	อาราม	น. ๒, ร ๑๕
๑๐	สงฺคาม	น ๒, ร ๑๖
๑๑	สุรรม	น ๒, ร ๑๗
๑๒	เวกฺกณฺจสาร	น ๒, ร ๑๘
๑๓	กาสาร	น ๒, ร ๑๙
๑๔	วิสาร์	น ๒, ร ๒๐
๑๕	สํหาร	น ๒, ร ๒๑
๑๖	นีหาร	น ๒, ร ๒๒
๑๗	มนุทาร	น ๒, ร ๒๓
๑๘	เกทาร	น ๒, ร ๒๔
๑๙	อาสาร (อาमार)	น ๒, ร ๒๕
๒๐	สงฺการ	น ๒, ร ๒๖

๒๑	สงขาร	น ๒, ร ๒๗
๒๒	มาคนุท	น ๒, ร ๒๘
๒๓	โควิณุท	น ๒, ร ๒๙
๒๔	सानนุท	น ๒, ร ๓๐
๒๕	สนุโทห	น ๒, ร ๓๑
๒๖	อานนุท (นนุท)	น ๒, ร ๓๒
๒๗	ปจิตก	น ๒, ย ๗
๒๘	กุสุมตถวก (กุสุมตถวณ)	ส ๙
๒๙	มตตมาตงคลีลากร	ร ๙
๓๐	อนนุคเสขร	ลหุ และครุ หรือ ช คณะ และ ร คณะตามต้องการ มี ๒๘ พยางค์
๓๑	อโสกปุปผมณชรี	ครุ และ ลหุ ตามต้องการ มี ๒๘ พยางค์
๓๒	สีหวิกกีฬ	ย ๑๐
๓๓	อโสกมณชรี	ร คณะ และ ช คณะตาม ต้องการ มี ๓๓ พยางค์
๓๔	มตตมาตงคลีลากร	ร ๑๓
๓๕	สีหวิกกนุต	น ๒, ครุ ๒, ย ๑๒

คำว่า จณฺทวฏฺฐิปปยาต บางที่มีใช้ว่า จณฺทวฏฺฐิปปาต เพราะสันสกฤต มีพบทั้งสองรูปว่า จณฺทวฏฺฐิปปฺรยาต หรือ จณฺทวฏฺฐิปปฺรปาต ส่วนชื่อว่า มตตมาตงคลีลากร มีซ้ำกัน ๒ ที่ นอกจากนี้ ตั้งแต่ปจิตกคาถาเป็นต้นไปก็เปลี่ยน ลักษณะของคาถาจากเดิม โดยใช้ ย คณะแทน ร คณะ ดังนั้น คาถา ๙ อย่างนี้ จึงเรียกว่าปจิตกชาติ (กลุ่มปจิตกคาถา) อนึ่ง คาถาที่ ๑๒ คือ เวกฺขณฺจสาร

บางคัมภีร์แยกเป็น ๒ คาถาคือ เวกฺขณฺจ และ สาร ทั้งเพิ่ม โสภณฺจคาถา เข้ามาในระหว่างคาถาทั้ง ๒ นี่จึงทำให้มีคาถา ๓๗ ประเภท บางคัมภีร์ก็มี มตฺตมาตฺตคฺลีสการคาถา ในที่เดียวคือคาถาที่ ๒๙ ไม่มีคาถานี้ในคาถาที่ ๓๔ อีก

คัมภีร์ฉันทโถมัญชริมคธ (ปริจเฉท ๒) กล่าวลักษณะของทัณฑกณฺฑ์ที่มี คาถา ๓๕ ประเภทโดยคล้อยตามฉันทโถมัญชรีสันสกฤตว่า

อถ ปญฺจตฺตีสทณฺฑกณฺโฑ วุจฺจเต.

ยทิห นยฺยุคฺลํ ตโต สตฺตฺตรา เจ คณฺหา จณฺทวฺภูจิปฺปาโต ภเว ทณฺฑโก
ปติจรณวิวทฺธรา โหนฺติ อณฺณณฺณว-พฺยาล-ซีมฺุต-ลีลากร-อุทฺทาม-สงฺขาทย.

ต่อแต่นี้ไป จะกล่าวทัณฑกณฺฑ์ที่มีคาถา ๓๕ ประเภท

ในทัณฑกณฺฑ์นี้ ถ้ามี น คณะ ๒ คณะ และ ร คณะ

๗ คณะต่อจาก น คณะนั้น คาถานี้เป็นทัณฑกณฺฑ์ ชื่อว่า

จณฺทวฺภูจิปฺปาตะ

คาถาที่มี ร คณะเพิ่มในทุกๆ บาท ชื่อว่า อณฺณะ, อณฺณะ,

พฺยาละ, ซีมฺุตะ, ลีลากระ, อุทฺทามะ และ สงฺขะ เป็นต้น

คาถาข้างต้นนี้มีลักษณะคณะณฺฑ์ดังต่อไปนี้

ยทิห	นยฺยุค	ลํ ตโต	สตฺตฺตรา	เจ คณฺหา	จณฺทวฺภู	จิปฺปา	โต ภเว	ทณฺฑโก
๑ ๑ ๑	๑ ๑ ๑	๒ ๑ ๒	๒ ๑ ๒	๒ ๑ ๒	๒ ๑ ๒	๒ ๑ ๒	๒ ๑ ๒	๒ ๑ ๒
น	น	ร	ร	ร	ร	ร	ร	ร

ปติจ	รณฺวิ	วทฺธรา	โหนฺติ อณฺ	ณฺณณฺ	พฺยาล-ซี	มฺุต-ลี	ลากร-โร	ทาม-สง	ขาทย
๑ ๑ ๑	๑ ๑ ๑	๒ ๑ ๒	๒ ๑ ๒	๒ ๑ ๒	๒ ๑ ๒	๒ ๑ ๑	๒ ๑ ๒	๒ ๑ ๒	๒ ๑ ๒
น	น	ร	ร	ร	ร	ร	ร	ร	ร

อาทิ ศัพท์ในคำว่า จณฺทวฺภูจฺยาที หมายถึงคาถาอื่นๆ ที่เพิ่ม ร คณะ อัน ได้แก่ อณฺณะ, อณฺณะ, พฺยาละ, ซีมฺุตะ, ลีลากระ, อุทฺทามะ และ สงฺขะ เป็นต้น
คำว่า ปาเทหิ ฉหิ ตีหิ ตู คาถา (คาถาที่มี ๖ หรือ ๓ บาท ก็ชื่อว่าคาถา)

หมายความว่า ส่วนใหญ่คาถา ๑ บทจะมี ๔ บาท ท่านจึงกล่าวไว้ในคาถาที่ ๙ ว่า
ปาโท เมยโย จตุตถโส (ส่วนที่ ๔ พึงทราบว่าเป็นบาท) แต่ในพระบาลีก็มีพบ
คาถาที่มี ๖ บาทบ้าง ๓ บาทบ้าง คาถาเหล่านั้นจัดว่าเป็นคาถาเหมือนคาถา
ที่มี ๔ บาท

คาถา ๖ บาท

มโนปุพฺพคฺมา ฐมา มโนเสฏฺฐา มโนมยา
มนสา เจ ปทฺฐเจน ภาสติ วา กโรติ วา
โตโต นํ ทฺกฺขมนเวติ จกฺกํว วหโต ปทํ.^๑

สภาวะธรรมทั้งหลาย[คือเจตสิก] มีใจเป็นผู้นำ มีใจเป็นใหญ่
สำเร็จด้วยใจ ถ้าพูดหรือทำสิ่งใดด้วยใจชั่ว ความทุกข์ย่อม
ติดตามตัวเขา เหมือนล้อหมุนตามเท้าโค

คาถา ๓ บาท

อุสฺมา รุกฺขา คาวิโย คฺวา จ
อสุโส กโส สิงฺคาลี จ กุมฺโภ
โปกฺขรณิ จ อปากจฺนทฺ.^๒

[หม่อมฉันได้ฝันเห็น]โคอุสภราช ๑ ต้นไม้ ๑ แมโค ๑
โคสามัญ ๑ ม้า ๑ ถาดทองคำ ๑ สุนัขจิ้งจอก ๑ หม้อน้ำ ๑ สระ
โปกขรณี ๑ ข้าวสารที่หุงไม่สุก ๑

คัมภีร์อรรถกถาชาดก (เล่ม ๒ หน้า ๑๓๐) มีรูปเป็นคาถา ๓ บาท
เหมือนที่ฉันท์ฎีกาต่างๆ กล่าวไว้ แต่ในพระบาลีชาดก ^๒ มีรูปเป็นคาถา ๔ บาท

คัมภีร์ฉันท์สารถถัมมัญชสา (อธิบายคาถา ๑๔) กล่าวว่า นอกจากคาถา
ที่มี ๖ หรือ ๓ บาทแล้ว คาถาที่มี ๕ บาทก็มีบ้าง เช่น

^๑ พุ. ฎ. ๒๕/๑/๑๕

^๒ พุ. ขา. ๒๗/๗๗/๑๙

ยัม กิณจิ วิตุตัม อธิ วา หุรัม วา
 สคฺเคสุ วา ยัม รตนํ ปณฺธิตัม
 น โน สมํ อตฺถิ ตถาคเตน
 อิทมปิ พุทฺเธ รตนํ ปณฺธิตัม
 เอเตน สจฺเจน สุวตฺถิ โหตุ.^๑

ทรัพย์ในโลกนี้หรือโลกอื่น หรือรัตนอันประณีตในสวรรค์
 มีสิ่งใดที่จะเสมอกับพระตถาคตนั้นไม่มีเลย ข้อนี้เป็นรัตนคุณ
 อันประเสริฐของพระพุทธเจ้า ด้วยสัจวาจานี้ขอจงมีความสวัสดิ์

นอกจากนี้ บางคาถาก็มีเพียง ๒ บาท เช่น กุลาลภณฺฑเต อาณายํ อายุเร
 ทานราสิสุ (อภิธาน คาถา ๗๘๒) คาถา ๒ บาทนี้ก็ถือว่าเป็นหนึ่งคาถาได้ คัมภีร์-
 อภิธานฎีกา (อธิบายคาถา ๗๘๒) กล่าวยืนยันเรื่องนี้ว่า สทฺธคาถาปิ คาถาเยว
 (คาถาที่มีครึ่งหนึ่ง ก็เป็นหนึ่งคาถานั้นเทียว)

มีคาถาชนิดหนึ่งในวรรณกรรมสันสกฤต มี ๓ บาท ชื่อว่า สาวิตรี คาถานี้
 มี ๖ พยางค์จัดเข้าในค้ายัตติฉันท์ ชาวฮินดูถือว่าคาถานี้สำคัญมาก ก่อนที่
 จะสาธยายพระเวทต้องสาธยายคาถานี้ก่อนเพื่อนอบน้อมสุริยเทพที่เชื่อกันว่า
 เป็นผู้ประทานปัญญาอันเปรียบเหมือนแสงสว่างแก่ชาวโลก

คัมภีร์อภิธานปทีปิกา (คาถา ๔๑๗) ได้กล่าวเกี่ยวกับเรื่องนี้ว่า

คายตฺติปฺมุขํ ฉนฺทํ จตุวีสุทฺทํ ตุ ยัม
 เวทานมาทิกฺกุตํ सा सावित्री तिपทํ लिया.

ค้ายัตติเป็นต้น ชื่อว่า ฉันท์ ส่วนคาถาได้มี ๒๔ พยางค์
 เป็นเบื้องต้นของพระเวท คาถานั้น ชื่อว่า สาวิตรี มี ๓ บาท

ในคัมภีร์สุตตนิบาต พระพุทธเจ้าตรัสเรื่องสาวิตรีคาถาแก่ฤๅษีเกษียะว่า

^๑ พุ. พุ. ๒๕/๒๒๖/๓๗๗

อคฺคิหุตตมฺหา ยณฺเณ สาวิตฺตี ฉนฺทโส มุขํ
 ราชา มุขํ มนุสฺसानํ นทีนํ สาคโร มุขํ.
 นกฺขตตานํ มุขํ จนฺโท อาทิจฺโจ ตปตํ มุขํ
 ปุณฺณํ อากงฺขมานานํ สงฺโฆ เว ยชตํ มุขํ.^๑

ยัญทั้งหลายมีการบูชาไฟเป็นหลัก สาวิตรีเป็นเบื้องต้น
 ของพระเวท พระราชาเป็นประมุขของมวลมนุษย์ มหาสมุทร
 เป็นประมุขของแม่น้ำ พระจันทร์เป็นประมุขของดาวนักษัตร
 พระอาทิตย์เป็นประมุขของความร้อน พระสงฆ์แลเป็นประมุข
 ของบุคคลผู้หวังบุญ บูชาอยู่

นอกจากนี้ เรื่องสาวิตรีคายังมีปรากฏในคัมภีร์สุดตนิบาตว่า

พฺราหฺมโณ เจ ตวํ พฺรุสฺมิ มณฺจ พฺรุสฺมิ อพฺราหฺมณํ
 ตํ ตํ สาวิตฺตี ปุจฺนามิ ตปทํ จตุर्वิสตกฺขรํ.^๒

ถ้าท่านกล่าวว่าตนเป็นพราหมณ์ แต่กล่าวว่าเรามีไช
 พราหมณ์ เราขอถามท่านถึงสาวิตรีคาถาที่มีบาท ๓ มี
 พยางค์ ๒๔

อรรถกถาสุดตนิบาต (เล่ม ๒ หน้า ๒๒๖) อธิบายว่า สาวิตรีคาถาที่
 พระพุทธเจ้าทรงหมายถึง คืออริยสาวิตรีคาถาที่มี ๓ บาท แต่ละบาทมี ๘ พยางค์
 รวมเป็น ๒๔ พยางค์เช่นกัน อันได้แก่คำว่า พุทฺธํ สรณํ คจฺฉามิ, ฆมฺมํ สรณํ คจฺฉา
 มิ และ สํฆํ สรณํ คจฺฉามิ ดังมีสาธกที่กล่าวไว้ว่า

เอตถ จ ภควา ปรมตถเวทนานํ ตินฺนํ ปิฎฺฎกานํ อาทิจฺจํ ปรมตถพฺราหฺมณฺเหหิ
 สพฺพพุทฺเธหิ ปกาสิตํ อตฺถสฺมปฺนํ พุยฺยชนสฺมปฺนํ “พุทฺธํ สรณํ คจฺฉามิ, ฆมฺมํ
 สรณํ คจฺฉามิ, สํฆํ สรณํ คจฺฉามิ”ติ อิมํ อริยสาวิตฺตี สนฺธาย ปุจฺนติ.

อนึ่ง ในที่นี้ พระผู้มีพระภาคตรัสถามหมายเอาสาวิตรีคาถาของพระอริยะ

^๑ พ. ส. ๒๕/๕๗๔/๔๔๙

^๒ พ. ส. ๒๕/๕๖๑/๔๒๑

คือ พุทฺธิ สรณํ คจฺฉามิ, ธมฺมํ สรณํ คจฺฉามิ และ สัมมํ สรณํ คจฺฉามิ ที่เพียบพร้อมด้วยอรรถะและพยัญชนะ เป็นเบื้องต้นแรกของพระไตรปิฎกอันเป็นพระเวทโดยปรมาตม เป็นข้อที่พระพุทธเจ้าทุกพระองค์ผู้เป็นพราหมณ์โดยปรมาตมได้ทรงประกาศไว้

จะขอยกตัวอย่างสาวิตรีคาถาจากคัมภีร์ฤคเวท (มันทละ ๓ สุตฺร ๖๒ คาถา ๑๐) ว่า

สันสกฤต	บาลี
ตตฺ สวิตฺรฺ วเรณฺยํ	ตํ รวิโน ปธานกํ
ภฺรโค เทวสฺย ธีมฺหิ	ทิตฺตํ เทวสฺส จินฺตเย
ธฺโย โย นะ ปฺรโจทยาค.	ธฺโย โย โน ปฺโจทยเ.

สุรียเทพพระองค์ใดย่อมก่อให้เกิดปัญญาแก่ข้าพเจ้า
ข้าพเจ้าขอรำลึกถึงแสงสว่างอันใหญ่หลวงแห่งสุรียเทพพระองค์นั้น

(โย รวิ อ.สุรียเทพพระองค์ใด ปฺโจทยเ ย่อมชักนำ [คือ ก่อให้เกิด คำนี้สำเร็จรูปมาจาก ป บทหน้า + จุท ธาตุ + ฌย ปัจจัย + ติ วิภัตติ] ธฺโย ซึ่งปัญญาท. โน แก่ข้าพเจ้าท. มยํ อ.ข้าพเจ้าท. จินฺตเย ย่อมรำลึก [คำนี้สำเร็จรูปมาจาก จินฺต ธาตุ + ฌย ปัจจัย + เอยฺยยาม วิภัตติ แปลง เอยฺยยาม เป็น เอ] ทิตฺตํ ซึ่งแสงสว่าง ปธานกํ อันใหญ่หลวง ตสฺส เทวสฺส แห่งเทพพระองค์นั้น รวิโน ผู้เป็นสุรียเทพ)

อนึ่ง บาทแรกว่า ตตฺ สวิตฺรฺ วเรณฺยํ มีเพียง ๗ พยางค์ แต่ก็ถือว่าเป็น ๘ พยางค์โดยอ่าน ฌ เป็น ฌ ที่ไม่ใช่สังโยค หรืออ่านเป็น วเรณฺยํ บางมติก็กล่าวว่า เป็น ๘ พยางค์โดยรวมคำว่า “โอม” ที่กล่าวก่อนว่า โอม ตตฺ สวิตฺรฺ วเรณฺยํ ดังมีปรากฏในยชุรเวท (อธฺยายะ ๓๖ มันทบท ๓) นอกจากนี้ ชาวฮินดู มักนิยมกล่าวคำว่า “โอม ภูรุ ภูวะ สุวะ” ก่อนที่จะสาธยายสาวิตรีคาถา บางคราวก็ติดพิณบรรเลงไปพร้อมกับการสาธยาย

* * * * *

ชื่อเฉพาะของคาถาไม่มีในพระพุทธพจน์

๑๕. อนนุตโรทิตํ จณฺญ- เมตํ สามณฺญนามโต
คาถาอิจฺเจว นิตฺติภูจํ มุนินฺทวจเน ปน.

ส่วนในพระดำรัสของพระจอมมุนี คาถาที่กล่าวแล้วในคาถา
ถัดมานี้และคาถาอื่น มีแสดงว่าเป็นคาถาเท่านั้นโดยชื่อสามัญ
ทั่วไป

คาถาที่ท่านกล่าวถัดมาแล้วคือคาถาวรรณพฤติในฉันท ๒๖ พยางค์กับทันทก
ฉันท ส่วนคาถาอื่นคือคาถามาตราพฤติที่จะแสดงต่อไปในปริเฉทที่ ๒ คาถา
เหล่านี้มีชื่อต่างกันตามลักษณะของครุหลุ่ดที่ฉันทสันสกฤตและปรากฤตแสดงไว้
แต่ในพระไตรปิฎกไม่มีตรัสชื่อเฉพาะของคาถาต่างๆ ว่าเป็นปัญยาวัตคาถาหรือ
วสันตติลลคาถาเป็นต้น เพราะพระผู้มีพระภาคทรงเน้นความเข้าใจหลักธรรม
เพื่อนำมาปฏิบัติ จึงไม่ทรงระบุชื่อคาถาโดยเฉพาะ ดังนั้น จึงมีพระ-พุทธดำรัส
ที่แสดงชื่อสามัญทั่วไปว่า “คาถา” เท่านั้น สมจริงดังพระพุทธวจาว่า

เอกมนตํ จิตา โข สา เทวตา ภควนตํ คาถาย อชฺฌภาสิ.^๑

เทวดานั้นครั้นยืนแล้วในที่หนึ่ง ได้กราบทูลพระผู้มีพระภาคด้วยคาถา

อภิสสุ ภควนตํ อีมา อนจฺจริยา คาถาโย ปฏฺิภัสสุ ปุพฺเพ อสฺสุตปุพฺพา.^๒

แม้คาถาที่น่าอัศจรรย์ยิ่งนี้ อันไม่เคยสดับมาก่อน ได้ปรากฏแล้วแก่
พระผู้มีพระภาค

อนึ่ง ในนวังคสัตถุศาสน์ ๙ อย่าง มีองค์อย่างหนึ่งเรียกว่า “คาถา” ได้แก่
คัมภีร์ธรรมบทเป็นต้นที่มีคาถาล้วนๆ

คัมภีร์ฉันทโฆมัญชริมคร (คาถา ๑๔) รวมคาถาที่ ๑๔-๑๕ จากคัมภีร์วุตโต
ทัยเป็นคาถาเดี่ยวว่า

^๑ พุ. ฆ. ๒๕/๑/๓

^๒ วิ. มหา. ๔/๗/๗

ตทุทฐิ จณฺทวฺภูจฺยาที ทณฺทกา สาสเน ปน
ดา จณฺญา นตฺติปาทา จ คาถา อิจฺเจว ภาสิตา.

ถัดจากฉันท์ ๒๖ ประเภทนั้น จัณทวฺภูจฺยิปฺพายตคาถา
เป็นต้นเป็นทณฺทกฉันท์ ส่วนในพระศาสนา คาถาเหล่านั้น
และคาถาอื่น พร้อมทั้งคาถาที่มี ๖ บาทหรือ ๓ บาท มีกล่าว
ว่าเป็นคานานันท์เทียว

คำว่า ตทุทฐิ จณฺทวฺภูจฺยาที ทณฺทกา เหมือนคำว่า ทณฺทกา จณฺทวฺภูจฺยาที
คำว่า นตฺติปาทา ย่อคำว่า ปาเทหิ นหิ ตีหิ ตู คาถา

คำว่า ดา จณฺญา ย่อคำว่า อนนฺตโรทิตํ จณฺณเมตํ

คำว่า สาสเน ปน คาถา อิจฺเจว ภาสิตา ย่อคำว่า สามณฺณนามโต คาถา
อิจฺเจว นิทฺธิกฺกํ มุณินฺทวฺจเน ปน

* * * * *

แนวทางในการประพันธ์

๑๖. วิเสสนามโต กิณฺจิ คเหตฺวา สพฺพโถจิตํ
ทสฺสยิสฺสามหํ เตตฺถ นามานาวิ ภวิสฺสเร.

ข้าพเจ้าจักถือเอาชื่อ[คาถาและฉันท์]บางชนิดที่เหมาะสมโดย
ประการทั้งปวง แล้วแสดงเป็นชื่อเฉพาะในคัมภีร์นี้ ชื่อ[คาถา
และฉันท์]เหล่านั้นจักมีปรากฏต่อไป

แม้ในพระไตรปิฎก อรรถกถาและฎีกา พร้อมทั้งปกรณ์พิเศษต่างๆ จะไม่
ระบุชื่อคาถาและฉันท์ไว้ แต่พระสังฆรักขิตเถระจะแสดงชื่อคาถาและฉันท์ที่
เหมาะสม เพื่อให้นักศึกษาเข้าใจหลักการประพันธ์คาถา สามารถตรวจคาถา
อย่างถูกต้อง ตลอดจนประพันธ์คาถาได้ตามความสามารถของตน

ฉันท์ที่ท่านแสดงในคัมภีร์นี้มี ๑๗ ชนิดตั้งแต่ค้ายัตติฉันท์ถึงอาภิตฉันท์ ส่วน
คานานันท์ ในปริจเฉทที่ ๒ ท่านแสดงปฐยาอริยาคาถาเป็นต้น ๒๖ ชนิด ในปริจ

เฉทที่ ๓ แสดงตณฺมุขฌาคาถาเป็นต้น ๖๑ ชนิด ในปริจเฉทที่ ๔ แสดงอุปจิตตคาถาเป็นต้น ๑๑ ชนิด ในปริจเฉทที่ ๕ แสดงวัตตคาถาเป็นต้น ๑๐ ชนิด

คำพังเพยของชาวพม่ามีว่า “กฎฉันท์สำคัญกว่ากฎไวยากรณ์” คือในบทประพันธ์ร้อยกรอง กฎที่กล่าวไว้ในฉันทลักษณ์สำคัญกว่ากฎไวยากรณ์ทั่วไป ดังนั้นจึงกระทำการที่ขบถบ้าง รัสสะบ้าง ลบอักษรบ้าง สลับอักษรบ้าง เพื่อให้คณะฉันท์ถูกต้องตรงตามฉันทลักษณ์ ความเข้าใจกฎฉันทลักษณ์จึงสำคัญมากในการศึกษาบทประพันธ์ร้อยกรองในพระไตรปิฎก

ฉันทลักษณ์นี้เป็นศาสตร์หนึ่งในแนวทางศาสตร์คือวิชาประกอบการศึกษาพระเวท มี ๖ อย่าง คือ กัลปะ คือวิธีจัดทำพิธี, ไวยากรณ์ คือวิชาภาษาว่าด้วยรูปคำและระเบียบในการประกอบรูปคำให้เป็นประโยค, โชยติส คือดาราศาสตร์, ศึกษา คือวิธีออกเสียงคำในพระเวทให้ถูกต้อง, นิรุกติ คือการทำตัวรูปด้วยวิธีลบบอกษรเป็นต้นโดยไม่ใช้สูตรทางไวยากรณ์ และฉันทลักษณ์ คือตำราว่าด้วยคำประพันธ์ที่แสดงการวางพยางค์ ครุ ลหุ เป็นแบบต่างๆ คัมภีร์อริธานปทีปิกา (คาถา ๑๑๐) แสดงแนวทางศาสตร์ทั้ง ๖ ว่า

กปโป พยากรณ์ โชติ- สตุถํ ลิกขา นิรุติ จ
ฉนฺโทวิจิตติ เจตานิ เวทฺศคานิ วทนฺติ ฉ.

บัณฑิตทั้งหลายกล่าวแนวทางศาสตร์ ๖ เหล่านี้ คือ
กัลปะ, ไวยากรณ์, โชยติส, ศึกษา, นิรุกติ และฉันทลักษณ์

แนวทางศาสตร์เหล่านี้เป็นตำราพื้นฐานในการศึกษาพระเวท จึงมีความสำคัญมากเปรียบดังอวัยวะร่างกายของพระเวท ดังคัมภีร์ศัพทกัลปทรมะ (เล่ม ๕ หน้า ๖๙-๗๐) ได้นำข้อความจากคัมภีร์ศึกษามากกล่าวไว้ว่า

ฉนฺโท ปาธา ตุ เวทสฺส หตุถา กปโปถ วุจฺจเต
โชติสตุถํ ตถา จกฺขุ นิรุติ สโตมุจฺจเต.
ลิกขา ฆานํ ตุ เวทสฺส มุขํ พยากรณ์ มตํ
ตสฺมา สาํกมธิเตยว พุรหฺมโลเก มหฺยเต.

ฉันทลักษณ์เหมือนเท้าของพระเวท ส่วนกัลปะ ท่าน
กล่าวว่าเหมือนมือ โขยติสเหมือนตา นิรุติเหมือนหู ศึกษา
เหมือนจมูก ส่วนไวยากรณ์เหมือนปาก ดังนั้น การสังวรียาย
พระเวทพร้อมทั้งวิชาประกอบจึงได้รับการยกย่องในพรหมโลก

คัมภีร์พระเวทมีวิชาประกอบการศึกษา ๖ อย่าง ฉันทะ พระไตรปิฎกก็มี
คัมภีร์ประกอบการศึกษา ๔ อย่าง ฉันทะนั้น คัมภีร์ทั้ง ๔ นี้เป็นพื้นฐานในการ
ศึกษาพระไตรปิฎก ได้แก่ ไวยากรณ์, อภิธาน, ฉันทลักษณ์ และอลังการ ดัง
คัมภีร์อลังการ (ปริจเฉท ๓ คาถา ๑๖๓) กล่าวว่า

โย สทฺทสตถุกุสโล กุสโล นิฆณฺฑุ-
ฉนฺโทอลงฺกติสุ นิจุจกตาภิโยโค
โสยํ กวิตฺตวิกโลปิ กวีสุ สงฺขย-
โมคฺยห วิณฑติ หิ กิตฺติมมฺนฺทรูปํ.

ชนผู้ใดเป็นผู้ฉลาดในศัพทศาสตร์ ฉลาดในคัมภีร์อภิธาน,
ฉันทลักษณ์ และอลังการ กระทำความเพียรไว้เป็นนิตย์ ชน
ผู้นั้นแม้จะบกพร่องจากคุณความเป็นกวี ก็ยังลงสู่การนับ
ในหมู่กวี ย่อมจะประสบเกียรติคุณได้ไม่น้อยเลย

ด้วยเหตุที่กล่าวมานี้ ฉันทลักษณ์จึงเป็นศาสตร์ที่กุลบุตรพึงศึกษาเพื่อให้
เข้าใจบทประพันธ์ร้อยกรองในพระไตรปิฎกและวรรณคดีบาลีอื่นๆ

คำว่า เตตฺถ ตັตฺถ เป็น เต + เอตฺถ คำว่า เต เป็นบทวิเศษณ์ของ นามา
นิ แม้ควรใช้เป็นรูปนปุงสกลิงค์ว่า ตานิ แต่กล่าวเป็นรูปปุงลิงค์ว่า เต โดย
ลิงควิปัลลასนํ (นัยเปลี่ยนลิงค์)

คำว่า สพฺพโถจิตํ ตັตฺถ เป็น สพฺพธา + อุจิตํ

คำว่า อุจิต สำเร็จรูปมาจาก อุ บทหน้า + อิ ธาตุ (คติมิหิ = ไป) + ต ปัจจัย

คำว่า ทสฺสยิสฺสามหํ ตັตฺถ เป็น ทสฺสยิสฺสามิ + อหํ

คำว่า ทสฺสยิสฺสํ สํเรจฺฐปมาจํ ทิส ธาตุ (อุจฺจารณ = กล่าว) + ฌย
ปัจจย + สฺสํ วิภตฺติ

คำว่า นามานาวิ ตตฺตบเปณ นามานิ + อาวิ

คำว่า อาวิ เป็นบทนิบาตที่ลง อํ ทุตฺยาวิภตฺติในอรรถกิริยาวิเสสนะ แล้วลบ
วิภตฺติไป ภาษาสันสกฤตมีรูปว่า อาวิสฺ บางอาจารย์จึงใช้รูปนี้ว่า อาวิ เพื่อให้มี ๒
มาตราเหมือน อาวิสฺ แต่ในพระไตรปิฎกมีพบรูปว่า อาวิ เท่านั้น

คำว่า ภวิสฺสเร สํเรจฺฐปมาจํ ภู ธาตุ + สฺสนฺติ วิภตฺติ ทานให้แปลง
นฺติ ใน สฺสนฺติ เป็น เร เหมือนอุทาหรณ์ในพระบาลีว่า

เย हि เกจิ มหาราช ภูตา เย จ ภวิสฺสเร
อติตฺตาเยว กาเมहि คจฺจนฺติ ยมสาธนํ^๑

ข้าแต่มหาราช เหล่าสัตว์พวกใดพวกหนึ่งที่เกิดมาแล้วและ
ที่จะเกิดมา ยังไม่อ้อมด้วยกามเลย ก็ต้องไปสู่สำนักของพญายม

การแปลงเป็น เร นี้ มีจำกัดเฉพาะ นฺติ และ นฺเต ของ อนฺติ, อนฺเต, สฺสนฺ
ติ, สฺสนฺเต รวม ๔ วิภตฺติเท่านั้น ดังโมคคัลลานไวยากรณ์ (ปริเฉท ๖ สุตฺร ๗๔)
กล่าวว่า คุรุพุพฺพา รสฺสา เร นฺเต-นฺตินิ (แปลง นฺเต และ นฺติ ทำยรัสสะที่มีครุอยู่
หน้า เป็น เร)

คัมภีร์ฉันทน์นิสสัยใหม่ (อธิบายคาถา ๑๖) ประพันธ์เป็นคาถาท่องจำว่า

อนฺตนฺเต-สฺสนฺติ-สฺสนฺเตติ จตฺสฺสนฺนํ ตฺ นฺเตนฺติโย
ยนฺติ เรการตฺมํหากํ อิจฺเจวํ มติ จินฺติตํ

นฺเต และ นฺติ ของวิภตฺติ ๔ ตัวคือ อนฺติ, อนฺเต, สฺสนฺติ
และ สฺสนฺเต ย่อมถึงความเป็น เร อักษร ข้าพเจ้ามีมติเช่นนี้
บัณฑิตพึงใคร่ครวญเถิด

^๑ ขุ. ขา. ๒๘/๑๘๑๒/๓๒๓

อิติ วุดโตทยเย จนนทสิ สณฺญาปรีภาสานิทุเทโส นาม

ปจโม ปริจเณโท.

จบปริจเณทแรกชื่อว่า สณฺญาปรีภาสานิทุเทโส (แสดงชื่อและกฎทั่วไป)
ในคัมภีร์ฉันทน์นามว่าวุดโตทัย

คาถา ๘ บทตั้งแต่คาถาที่ ๕-๑๒ แสดงชื่อมี ม คณะเป็นต้น ส่วนคาถา
ที่แสดงกฎทั่วไปคือคาถา ๔ บทตั้งแต่คาถาที่ ๑๓-๑๖

อิติ ศัพท์ในประโยคนี้นี้ มีอรรถปริสมาปนนะ (จบ) จึงมีความหมายเหมือนคำว่า นิฏฺฐิติเต (จบแล้ว)

ปริจเฉทที่ ๒

มัตตาวุตตินิเทศ

(แสดงมาตราพฤติ)

คัมภีร์วุดโตทัยแสดงคาถามาตราพฤติไว้ในปริจเฉทที่ ๒ ตามคัมภีร์วุดต-
รัตนกร ความจริงคาถามาตราพฤติแม้จะมีไม่มาก แต่ก็ยากกว่าคาถาพรรณพฤติ
คัมภีร์นั้นโทมัญชรีสันสกฤตจึงแสดงคาถาพรรณพฤติก่อนในปริจเฉทที่ ๒-๔
แล้วกล่าวถึงคาถามาตราพฤติไว้ในปริจเฉทที่ ๕ แม้คัมภีร์นั้นโทมัญชรีมครก็
เรียงปริจเฉทไว้ตามลำดับเช่นนี้เพื่อให้ศึกษาง่าย ดังนั้น ผู้ที่ศึกษาฉันทลักษณ์
จึงควรเรียนปริจเฉทที่ ๓-๕ ก่อน แล้วจึงมาศึกษาปริจเฉทที่ ๒ จะมีผลให้เข้าใจ
ปริจเฉทนี้โดยสะดวก

ผู้เขียนคิดว่าพระสังฆรักขิตเถระแสดงคาถามาตราพฤติก่อนตามมติของ
คัมภีร์วุดตรัตนกร แต่วุดโตทัยฎีกาเห็นว่าคาถามาตราพฤติละเอียดลึกซึ้ง
และมีจำนวนน้อยกว่าคาถาพรรณพฤติ จึงมีแสดงไว้ก่อน ดังสารกที่กล่าวไว้ว่า

มตฺตาวุตฺติวณฺณวุตฺติวเสน ทวิปการสฺส มตฺตาวุตฺตี ตาว สุมุตฺตา อปฺป-ภท
ตฺตา จ ทสฺเสติ.

ในบรรดาคาถา ๒ ชนิดคือมาตราพฤติและพรรณพฤติ ท่านแสดงคาถา
มาตราพฤติไว้ก่อน เพราะเป็นคาถาละเอียดลึกซึ้งและมีประเภทย่อย

ก่อนที่จะอธิบายลักษณะของคาถาในปริจเฉทนี้ จะขอพูดบทวนลักษณะ
ของคาถามาตราพฤติที่กล่าวไว้ในปริจเฉทที่ผ่านมาว่า คาถาประเภทนี้นับรวม ๔
มาตราเป็น ๑ คณะ คือ ๒ ๑ ๑ (ภ คณะ), ๑ ๒ ๑ (ช คณะ), ๑ ๑ ๒ (ส คณะ),
๒ ๒ (สัพพครุคณะ), ๑ ๑ ๑ ๑ (สัพพลหุคณะ หรือ น คณะ) จึงมีคณะที่
ประกอบในคาถามาตราพฤติได้เพียง ๕ คณะ ในปริจเฉทนี้ท่านกำหนดมาตราว่า

ในแต่ละบาทต้องมีที่มาตรา ไม่กำหนดว่าแต่ละบาทต้องมี ภ คณะ หรือ ช คณะก็คณะ เหมือนที่กำหนดไว้ในคถาวรรณพฤติซึ่งกำหนดจำนวนพยางค์และคณะแน่นอน ดังนั้น คถาประเภทนี้จึงเรียกว่า มาตราพฤติ (คถานับมาตรา)

การเรียกชื่อบาทคถาในมาตราพฤติก็ต่างจากคถาวรรณพฤติ กล่าวคือ บาทที่ ๑, ๒ เรียกว่า ปุพพัทธะ (ครั้งแรก) ส่วนบาทที่ ๓, ๔ เรียกว่า อปรพัทธะ (ครั้งหลัง) แม้บาทที่ ๑, ๓ ก็เรียกว่า วิสมบาท (บาทคู่) ส่วนบาทที่ ๒, ๔ เรียกว่า สมบาท (บาทคู้) คณะในมาตราพฤตินี้ก็เรียกว่า วิสมคณะ (คณะคี่ คือคณะที่ ๑, ๓, ๕, ๗) และ สมคณะ (คณะคู่ คือคณะที่ ๒, ๔, ๖, ๘)

คถามาตราพฤตินี้แบ่งออกเป็น ๔ ประเภท ดังนี้

๑. อริยาคถา มี ๖ ชนิด คือ อริยาสัมณ, ปุริยาอริยา, วิปูลา, จปลา, มุขจปลา, ชฆนจปลา
๒. คีติคถา มี ๔ ชนิด คือ คีติ, อุปคีติ, อุกคีติ, อริยาคีติ
๓. เวตาลียคถา มี ๙ ชนิด คือ เวตาลียะ, โอบัจฉันทสกะ, อาปาทลิกา, ทักขิณันตिका, อุทิจจวุตติ, ปัจจวุตติ, ปวัตตกะ, อปรันตिका, จารุหาสินี
๔. มัตตาสมกคถา มี ๗ ชนิด คือ อจลธิติ, มัตตาสมกะ, วิสีโลกะ, วานวาสิกา, จิตรา, อุปจิตรา, ปาทากุลกะ

ก่อนจะกล่าวอริยาคถาประเภทแรกคือปุริยาอริยา พระสังฆรักขิตเถระได้กล่าวคถาที่ ๑๗-๑๙ ตามลำดับ เพื่อแสดงการกำหนดคณะ, การกำหนดยติ และลักษณะทั่วไปของอริยาคถา

* * * * *

อริยาชาติ ๖

(กลุ่มอริยาคาถา ๖)

การกำหนดคณะ

๑๗. ฉฺชโล'ขิลลหุ โช วา คยฺตาณฺเณ ฉคฺคณา น โช วิสเม
อริยายนุตฺตโร โล ฉฺชโล'นเต โค คณา ฉณฺเณ.

คณะที่ ๖ เป็นสัพพลหุคณะ หรือ ช คณะ หกคณะอื่น
ที่ประกอบด้วยครุมีอยู่ ไม่มี ช คณะในวิสมคณะ (คณะคี่) ส่วน
ในครึ่งหลังของอริยาคาถา คณะที่ ๖ เป็นลหุ ครุมีอยู่ในคณะ
ท้าย และคณะ ๖ อื่นมีอยู่

คาถานี้แต่งตามลำดับความในคัมภีร์วฤตตรัตนนาคร (ปริจเฉท ๒, คาถา ๑)
โดยแปลงจากภาษาสันสกฤตเป็นภาษาบาลี จึงทำให้สับสนเข้าใจยาก แต่เพื่อ
ให้เข้าใจง่ายขึ้นจะอธิบายลักษณะของคาถานี้โดยลำดับข้อความใหม่ ดังนี้

ปฐพัทธะ (ครั้งแรก) ของอริยาคาถามี ๔ ลักษณะ คือ

๑. คณะมี ๗ และมีครุท้าย

๒. คณะที่ ๖ มี ๒ คณะคือ ช คณะ (๑ ๒ ๑) หรือ สัพพลหุคณะ (๑ ๑ ๑ ๑)

๓. คณะอื่นจากคณะที่ ๖ ไม่มีกำหนดคณะแน่นอน คือเป็นคณะใดคณะ
หนึ่งในบรรดาคณะ ๕ คณะที่มี ๔ มาตรา

๔. ในวิสมคณะ (คณะคี่) ไม่มี ช คณะ แต่อนุญาตคณะอื่นอีก ๔ คณะ

อปรัทธะ (ครึ่งหลัง) มี ๓ ลักษณะ คือ

๑. คณะมี ๗ คณะ และมีครุท้าย

๒. คณะที่ ๖ เป็นลหุ

๓. คณะอื่นจากคณะที่ ๖ มี ๕ คณะอย่างใดอย่างหนึ่ง

๔. ในวิสมคณะ ไม่มี ช คณะ

ตารางแสดงคณะในครั้งคาถาแรก

ปจฺม	ทุติย	ตติย	จตุตถ	ปณฺจม	ฉฺฉ	สตฺถม	อนฺต
ม	ม	ม	ม	ม		ม	
ส	ส	ส	ส	ส		ส	
ภ	ช	ภ	ช	ภ	ช	ภ	ค
น	ภ	น	ภ	น	น	น	
	น		น				
๔	๕	๔	๕	๔	๒	๔	๑

ตารางแสดงคณะในครั้งคาถาหลัง

ปจฺม	ทุติย	ตติย	จตุตถ	ปณฺจม	ฉฺฉ	สตฺถม	อนฺต
ม	ม	ม	ม	ม		ม	
ส	ส	ส	ส	ส	ล	ส	ค
ภ	ช	ภ	ช	ภ		ภ	
น	ภ	น	ภ	น		น	
	น		น				
๔	๕	๔	๕	๔	๑	๔	๑

คำอธิบายที่กล่าวมานี้คล้ายตามคัมภีร์ฉันท์มัญชรีภาษามคร (ปริจเฉท ๕ คาถา

๑) ว่า

สตฺถ คณา อนฺเต โค ฉฺฉ โช วา น วา น โช วิสเม
อนฺตทุธ ฉฺฉ โล เสสํ ตสฺสมมยํ อริยา.

คณะ ๗ คณะมีอยู่ ครุยมมีในที่สุด คณะที่ ๖ เป็น ช คณะ

หรือ น คณะ ไม่มี ช คณะในวิสมคณะ [ส่วน]ในครึ่งท้าย คณะ
ที่ ๖ เป็นลหุ ลักษณะที่เหลือเหมือนกับครึ่งแรกนั้น คาถานี้
ชื่อว่า อริยาคาถา

สตต ค	ณา อนุ	เต โค	ณฺโฏ	โซ วา	น วาน	โซ วิส	เม
๔	๔	๔	๔	๔	ช	๔	ค
อนตท	เณ ณฺ	โจ โล	เสส	ตสสม	ม	ยํ อริ	ยา
๔	๔	๔	๔	น	ล	๔	ค

จะแสดงตารางคณะของคาถาที่แสดงการกำหนดคณะในอริยาคาถาพอเป็น
ตัวอย่างดังต่อไปนี้

ตารางแสดงการกำหนดคณะ

ครึ่งคาถาแรก

ปจม	ทุติย	ตติย	จตุตถ	ปณจม	ณฺโฏ	สตตม	อนต
ม	น	ม	ส	ม	ช	ภ	ค
๒ ๒ ณฺโฏ	๑ ๑ ๑ ๑ ขิลลหุ	๒ ๒ โซ วา	๑ ๑ ๒ คยุตถ	๒ ๒ เณ ณค	๑ ๒ ๑ คณา น	๒ ๑ ๑ โซ วิส	๒ เม
ม	ม	ม	ม	ม		ม	
ส	ส	ส	ส	ส		ส	
ภ	ช	ภ	ช	ภ	ช	ภ	ค
น	ภ	น	ภ	น	น	น	
	น		น				
๔	๕	๔	๕	๔	๒	๔	๑

ครึ่งคาถาหลัง

ปจฺม	ทุติย	ตติย	จตุตถ	ปณฺจม	ฉฺฉ	สทฺตม	อนฺต
ส	ม	ม	ม	ม	ล	ม	ค
๑ ๑ ๒	๒ ๒	๒ ๒	๒ ๒	๒ ๒	๑	๒ ๒	๒
อริยา	ยนุตทุ	ธะ โล	ฉฺฉ โฉนุ	เต โค	ค	ฉา ฉณ	เณ
ม	ม	ม	ม	ม		ม	
ส	ส	ส	ส	ส	ล	ส	ค
ภ	ช	ภ	ช	ภ		ภ	
น	ภ	น	ภ	น		น	
	น		น				
๔	๕	๔	๕	๔	๑	๔	๑

ตัวอย่าง

ยํ โลโก ปุชฺชเต สโลกปาโล สทา นมสฺสตี จ

ตสฺเสต สาสนวรํ วิทูหิ เณยฺยํ นรฺวรสฺส.^๑

ชาวโลกพร้อมด้วยท้าวจตุโลกบาลย่อมบูชาบไหว้พระ
พุทธเจ้าพระองค์ใดเสมอ บัณฑิตทั้งหลายพึงทราบคำสอนอัน
ประเสริฐของพระพุทธเจ้าพระองค์นั้น

คาถาข้างต้นนี้ ครึ่งคาถาแรกมี ๗ คณะ และมีครุท้าย คณะที่ ๖ คือ “สทา
น” (๑ ๒ ๑) เป็น ช คณะ ส่วนครึ่งหลังก็มี ๗ คณะ และมีครุท้าย คณะที่ ๖ คือ “น”
เป็น ลหุ

กรุณาสีตลหทยํ

สนรามรโลกครุํ

ปณฺญาปชฺโชต, วิหตโมหตมํ

วนเท สุกตํ คติวิมุตฺตํ.^๒

^๑ เนตติ หน้า ๑

^๒ ที่. อ. ๑/๑

ข้าพเจ้าขอน้อมไหว้พระสุคตผู้ทรงมีพระทัยชุ่มเย็นด้วย
พระมหากรุณา ทรงขจัดความมืดคือโสมพะด้วยแสงประทีปคือ
ปัญญา เป็นบรมครูของชาวโลกคือเทวดาและมนุษย์ ทรงพ้น
แล้วจากภพ

ในคาถานี้ ครึ่งคาถาแรกมี ๗ คณะ และมีครุฑท้าย คณะที่ ๖ คือ “ตวิหต” (๑ ๑
๑ ๑) เป็น น คณะ ส่วนครึ่งหลังมี ๗ คณะ และมีครุฑท้าย คณะที่ ๖ คือ “ค” เป็นลหุ
คำว่า ฦๅโจขิลลหุ ตัตตบทเป็น ฦๅโจ + อขิลลหุ
คำว่า คยฺตามเณ ตัตตบทเป็น คยฺตา + อณเณ (คณา)
คำว่า อริยายนุตฺตโร ตัตตบทเป็น อริยาย + อนุตฺตโร
คำว่า ฦๅโจนฺเต ตัตตบทเป็น ฦๅโจ + อนฺเต
คำว่า ฦๅเณ ตัตตบทเป็น ฦๅ + อณเณ (คณา)

* * * * *

การกำหนดยติ

๑๘. ปจฺมทฺธ ฦๅโจ เจ สพฺพลเหตุถาถิ,ลหฺนฺ, ภาวติ ยติ
ตปฺปรโกณฺเตปิ ส เจ จริเม,ปิ ภาวติ จตุตฺถโกณฺเต.

ถ้าคณะที่ ๖ ในครั้งแรกเป็นสัพพลหุคณะ ยติย่อมีที่ลหุ
แรก[ของคณะที่ ๖] ถ้าคณะที่ ๖ นั้นมีสัพพลหุคณะอยู่ท้าย
[คือเป็นคณะที่ ๗] ยติย่อมีที่ลหุท้าย, แม้ในครึ่งหลัง ถ้าคณะ
ที่ ๔ มีสัพพลหุคณะอยู่ท้าย[คือเป็นคณะที่ ๕] ยติย่อมีในที่สุด
[ของคณะที่ ๔]

ปจฺมทฺธ	ธ ฦๅ	โจ เจ	สพฺพล	เหตุถา	ถิ ลหฺนฺ	ภาวติ ย	ติ
๔	๔	๔	๔	๔	น	น	ค
ตปฺปร	โกณฺเต	ปิ ส เจ	จริเม,	ปิ ภาวติ	จ	ตุตฺถโกณฺ	เต
๔	๔	๔	๔	น	ล	๔	ค

คาถานี้กำหนดยติหรือจังหวะหยุดเว้นวรรคตอนคำในอริยาคาถาที่มีได้ โดยเนื่องกับสัพพหลหุคณหรือ น คณะ ในฐานะ ๓ อย่าง คือ

๑. เมื่อคณะที่ ๖ เป็นสัพพหลหุคณ ยติย่อมีในหลุแรกของคณะที่ ๖ คือ คำว่า ทิลหุณี (๑ ๑ ๑ ๑) เป็นคณะที่ ๖ ซึ่งเป็นสัพพหลหุคณ จึงมีจังหวะหยุดใน คำว่า “ติ” เพื่อให้เป็นคณะศัพท์กับคำหลังว่า “ลหุณี” และต้องอ่านเว้นวรรค ตอนให้แยกกับคำหลังว่า ทิ-ลหุณี จะอ่านติดกันว่า ทิลหุณี ไม่ถูก

๒. เมื่อคณะที่ ๗ ที่อยู่ท้ายคณะที่ ๖ เป็นสัพพหลหุคณ ยติย่อมีในหลุ ท้ายของคณะที่ ๖ เพิ่มเข้ามาอีก ๑ พยางค์ คือคำว่า ภวติ ย (๑ ๑ ๑ ๑) เป็นคณะที่ ๗ ซึ่งเป็นสัพพหลหุคณ จึงมีจังหวะหยุดในคำว่า “นิ” เพื่อให้เป็นคณะศัพท์กับ คำหลังว่า “ภวติ” และต้องอ่านเว้นวรรคตอนให้แยกกับคำหลังว่า นิ-ภวติ จะ อ่านติดกันว่า นิภวติ ไม่ถูก

๓. ในครั้งคาถาหลัง เมื่อคณะที่ ๔ มีคณะที่ ๕ เป็นสัพพหลหุคณ ยติย่อมี ในพยางค์ท้ายของคณะที่ ๔ กล่าวคือ คำว่า จริเม เป็นคณะที่ ๔ ส่วนคำว่า ปิ ภวติ (๑ ๑ ๑ ๑) เป็นคณะที่ ๕ ที่เป็นสัพพหลหุคณ จึงมีจังหวะหยุดในคำว่า “เม” เพื่อให้เป็นคณะศัพท์กับคำหลังว่า ปิ (คำว่า จริเม แปลว่า ท้าย มีความหมาย เหมือน อนุต ส่วน อปิ ศัพท์เป็นบทอุปสรรค) และต้องอ่านเว้นวรรคตอนให้ แยกกับคำหลังว่า จริเม-ปิ จะอ่านติดกันว่า จริเมปิ ไม่ถูก

ตารางแสดงการกำหนดยติ

S/÷~~SV~~

ยติในพยางค์แรกของคณะที่ ๖

คณะที่ ๖	คณะที่ ๗
‘๑’ ๑ ๑ ๑	ภ ม ส
น	

ยติในพยางค์แรกและพยางค์ท้ายของคณะที่ ๖

คณะที่ ๖	คณะที่ ๗
‘ด’ ๑ ๑ ‘ด’	๑ ๑ ๑ ๑
น	น

ยติในพยางค์ท้ายของคณะที่ ๖

คณะที่ ๖	คณะที่ ๗
๑ ๒ ‘ด’	๑ ๑ ๑ ๑
ช	น

๙/÷๙-๙

ยติในพยางค์ท้ายของคณะที่ ๔

	คณะที่ ๔	คณะที่ ๕
ภ	๒ ๑ ‘ด’	
ช	๑ ๒ ‘ด’	๑ ๑ ๑ ๑
ส	๑ ๑ ‘๒’	
ม	๒ ‘๒’	น
น	๑ ๑ ๑ ‘ด’	

จะสังเกตว่าการกำหนดยติที่กล่าวมานี้เกี่ยวกับสัพพลหุคณะเท่านั้น ไม่เกี่ยวกับ ช คณะ ทั้งยังจำกัดว่าต้องเป็นสัพพลหุคณะที่อยู่ในคณะที่ ๖, ๗ ในครั้งแรก และคณะที่ ๕ ในครั้งหลัง

ตัวอย่าง

กรุณาสีตลหทยํ
สนรามรโลกครุํ

ปญญาปชฺโชต, วิหตโมหตมํ
วนฺเต สุขํ คติวิมุตตํ^๑

ข้าพเจ้าขอน้อมไหว้พระสุคตผู้ทรงมีพระทัยชุ่มเย็นด้วย
พระมหากรุณา ทรงขจัดหมู่ความมืดด้วยแสงสว่างคือปัญญา
เป็นบรมครูของโลกคือเทวดาและมนุษย์ ทรงพ้นแล้วจากภพ

คาถาข้างต้นนี้ ครึ่งคาถาแรกมี ๗ คณะ และมีครุอยู่ท้าย คณะที่ ๖ คือ
“ตวิหต” (๑ ๑ ๑ ๑) เป็น น คณะ ส่วนครึ่งหลังก็มี ๗ คณะ และมีครุอยู่ท้าย คณะที่
๖ คือ “ค” เป็น ลหุ คำว่า “ต” ใน วิหต เป็นยติ เพราะคณะที่ ๖ เป็นสัพพลหุคณะ

คัมภีร์ฉันทโศภารตี (หน้า ๒๐๔-๕) นำข้อความมาจากคัมภีร์ปิงคณพยาขยา
เรื่องการออกเสียงอริยาคาถาว่า บาทที่ ๑ ควรสาธยายเปล่งเสียงออกช้าๆ
เหมือนหงส์เยื้องกราย บาทที่ ๒ ควรเปล่งเสียงสูงเหมือนราชสีห์ย่างเท้า บาทที่
๓ ควรออกเสียงหนักเหมือนช้างเดิน บาทที่ ๔ ควรใช้เสียงเร็วเหมือนงูเลื้อย

คำว่า สพฺพลเหตุถาทิลหุณี ตັตบทเป็น สพฺพลหุ + เอตถ + อาทิลหุณี (แปลง
สมี เป็น นิ ใน ลหุณี)

คำว่า ตปฺปรโกณฺเตปิ ตັตบทเป็น ต + ปรโก + อนฺเต + อปิ

คำว่า จริเมปิ ตັตบทเป็น จริเม + อปิ

คำว่า จตุตฺถโกณฺเต ตັตบทเป็น จตุตฺถโก + อนฺเต

คำว่า ตปฺปรโก มีรูปวิเคราะห์ว่า โส (สพฺพลหุคฺโณ) ปโร ยสฺสาติ ตปฺปรโก
(คณะที่มีสัพพลหุอยู่นั้นอยู่หลัง เรียกว่า ตปฺปรกะ)

* * * * *

อริยาสามัญญ

๑๙. อริยาสามญฺญํ เจ ปุพฺโพทิตลฺกฺขณํ ภเว ยสฺสา.

คาถาอันมีลักษณะที่กล่าวมาก่อน เป็นอริยาคาถาทั่วไป

อริยา	สามญ	ญํ เจ	ปุพฺโพ	ทิตลฺก	ขณํ ภ	เว ยส	สา
๔	๔	๔	๔	๔	๒	๔	ค

ในคาถานี้ ท่านแสดงว่าคาถาที่มีลักษณะอันกล่าวมาก่อน คือมีมาตราและ
 คณะตามที่กล่าวไว้ในคาถาที่ ๑๗ และมียติตามที่กล่าวไว้ในคาถาที่ ๑๘ เป็นอริ
 ยาสามัญ หมายความว่า เป็นอริยาคาถาที่ไม่เจาะจงชื่อเฉพาะในบรรดา
 อริยาคาถา คือ ปฐยาอริยา, วิปูลาอริยา, จปลาอริยา, มุขจปลาอริยา และ
 ชมนจปลาอริยา จะเห็นว่าคาถาข้างต้นนี้ มี ๗ คณะ และมีครุอยู่ท้าย คณะที่ ๖ คือ
 “ชน ภา” เป็น ช คณะ จึงถือว่าท่านแต่งเฉพาะครึ่งคาถาแรกของอริยาคาถา
 เป็นสูตรแสดงลักษณะ ถ้าแต่งทั้งคาถาจะทำให้ข้อความยาวท่องจำยาก จึงแต่ง
 สั้นๆ ให้จำง่าย คาถาต่อจากนี้ไปก็จะมีเพียงครึ่งคาถาบ้างตาสมควร

คำว่า อริยาสามัญ มีรูปวิเคราะห์ว่า อริยาหิ สามัญญ์ อริยาสามัญญ์
 (คาถาที่ทั่วไปกับอริยาคาถา เรียกว่า อริยาสามัญญะ)

คำว่า ปุพฺโพทิตลฺกฺขณํ ตັตฺตบฺทเป็น ปุพฺพ + อุทิตลฺกฺขณํ

คำว่า อุทิต สำเร็จรูปมาจาก อุ บทหน้า + อิ ธาตุ (คติมิหิ = ไป) + ต ปัจจัย

* * * * *

ปฐยาอริยาคาถา

๒๐. อาทิมมถ ปาทยุคํ ยสฺสา ตฺยํเสหิ สา ปถฺยา.

คาถาที่มี[วิสม]บาทคู่แรกมี ๓ คณะ ชื่อว่า ปฐยาอริยาคาถา

อาทิม	มถ ปา	ทยุคํ	ยสฺสา	ตฺยํเส	หิ	สา ปถ	ยา
๔	๔	๔	๔	๔	ล	๔	ค

ปฐยาอริยาคาถา คือ อริยาคาถาที่มีวิสมบาทคู่แรกคือบาทที่ ๑ และที่ ๓
 มี ๓ คณะ และมีลักษณะของคณะและยติตามที่กล่าวมาแล้ว จะเห็นว่าคาถานี้มี
 คณะ ๗ คณะ และมีครุท้าย คณะที่ ๖ ในคาถานี้ คือคำว่า “หิ” เป็นลหุ คาถานี้
 แต่งเฉพาะครึ่งหลังของอริยาคาถาเหมือนคาถาก่อนที่แต่งเฉพาะครึ่งแรก

คาถาที่ ๑๙ แสดงลักษณะทั่วไปของอริยาคาถาทั้งหมด ส่วนคาถานี้แสดงอริยาคาถาประเภทแรกคือปฐยาอริยาคาถา ความจริงแล้วอริยาคาถามี ๒ ชนิด โดยสังเขป คือ ปฐยาอริยา และวิปุลอริยา ปฐยาอริยามีวิสมบาทที่มี ๓ คณะ แต่วิปุลอริยามีคณะเกิน ๓ คณะในวิสมบาท คือมีหนึ่งหรือสองมาตราเกินมา ทำให้ต้องนับมารวมกับคณะที่ ๔ ซึ่งอยู่ในสมบาท (ท่านจะกล่าวเรื่องนี้ไว้ในคาถาถัดไป) ดังนั้น ในคาถานี้ท่านจึงกล่าวว่าคาถาที่มีวิสมบาทประกอบด้วยคณะ ๓ ชื่อว่า ปฐยาอริยาคาถา

ลักษณะของปฐยาอริยาคาถา

๑. มีลักษณะตามคณะและยัติที่กล่าวมาก่อนในคาถาที่ ๑๗-๘

๒. วิสมบาทมี ๓ คณะ โดยแต่ละคณะมี ๔ มาตรา

บรรดาบาททั้ง ๔ ในคาถานี้ บาทที่ ๑ มี ๑๒ มาตรา (๓ คณะ $\times$ ๔ มาตรา = ๑๒ มาตรา), บาทที่ ๒ มี ๑๘ มาตรา (๔ คณะ $\times$ ๔ มาตรา = ๑๖ มาตรา + ครุ ๒ มาตรา = ๑๘ มาตรา), บาทที่ ๓ มี ๑๒ มาตราเหมือนบาทที่ ๑ ส่วนบาทที่ ๔ มี ๑๕ มาตรา (๓ คณะ $\times$ ๔ มาตรา = ๑๒ มาตรา + ลหุในคณะที่ ๖ + ครุ = ๑๕ มาตรา) อริยาคาถาทั่วไปมักมีมาตราเช่นนี้เสมอ ดังนั้น คาถาชนิดนี้จึงเรียกว่ามาตราพฤติ (คาถานับมาตรา) คัมภีร์ศรุตโพธิ์ (ปริจเฉท ๑ คาถา ๕) กล่าวเกี่ยวกับเรื่องนี้ว่า

ยสุสา ปจเม ปาเท

ทฺวาทส มตฺตา ตถา ตตีเยปิ

อฏฺฐารส ทฺติยมฺหิ

จตุตฺถเก ปณฺจทส อริยา.

คาถาที่มี ๑๒ มาตราในบาทแรก บาทที่ ๓ ก็เช่นเดียวกัน

บาทที่ ๒ มี ๑๘ มาตรา ส่วนบาทที่ ๔ มี ๑๕ มาตรา ชื่อว่า

อริยา

ในปริจเฉทที่ ๒ นี้ คัมภีร์วุดโตทยแสดงอริยาคาถา ๕ ประเภทคือ ปฐยา, วิปูลา, จปลา, มุขจปลา และ ชมนจปลา ทั้งยังแสดงคิตีคาถาที่คล้ายคลึงกับ

อริยาคาถา ๔ อย่าง คือ คีติ, อุปคีติ, อุกคีติ และ อริยาคีติ ส่วนคัมภีร์นั้นที่สันสกฤตแสดงอริยาคาถา ๙ อย่างโดยรวมคีติไว้ในอริยาคาถาดังที่กล่าวมาแล้ว บางคัมภีร์ก็แสดงอริยาคาถา ๑๖ ประเภท โดยผสมอริยาคาถาเหล่านั้นในครั้งคาถาแรกและหลัง บางคัมภีร์ก็แสดงอริยาคาถา ๘๐ อย่างโดยรวมคีติคาถาเข้าในอริยาคาถา ดังต่อไปนี้

อริยาคาถา ๑๖ ประเภท

จำนวน	ชื่อคาถา	ครั้งแรก	ครั้งหลัง
๑	ปถุยา	ปถุยา	ปถุยา
๒	อาทิวิปุลา	วิปุลา	ปถุยา
๓	อนตวิปุลา	ปถุยา	วิปุลา
๔	อุภยวิปุลา	วิปุลา	วิปุลา
๕	มุขจปลา ปถุยา	ปถุยา จปลา	ปถุยา
๖	มุขจปลา อาทิวิปุลา	วิปุลา จปลา	ปถุยา
๗	มุขจปลา อนตวิปุลา	ปถุยา จปลา	วิปุลา
๘	มุขจปลา อุภยวิปุลา	วิปุลา จปลา	วิปุลา
๙	ชมนจปลา ปถุยา	ปถุยา	ปถุยา จปลา
๑๐	ชมนจปลา อาทิวิปุลา	วิปุลา	ปถุยา จปลา
๑๑	ชมนจปลา อนตวิปุลา	ปถุยา	วิปุลา จปลา
๑๒	ชมนจปลา อุภยวิปุลา	วิปุลา	วิปุลา จปลา
๑๓	มหาจปลา ปถุยา	ปถุยา จปลา	ปถุยา จปลา
๑๔	มหาจปลา อาทิวิปุลา	วิปุลา จปลา	ปถุยา จปลา
๑๕	มหาจปลา อนตวิปุลา	ปถุยา จปลา	วิปุลา จปลา
๑๖	มหาจปลา อุภยวิปุลา	วิปุลา จปลา	วิปุลา จปลา

อริยาคาถาข้างต้นนี้แบ่งเป็น ๑๖ อย่างโดยจำแนกเป็นอริยาคาถา ๔ อย่าง

ก่อนคือปฐยา ๑ และวิปูลา ๓ แล้วคุณจปลาที่ผสมกับคาถา ๔ อย่างนั้นเข้ากับจปลา ๓ คือ จปลา, มุขจปลา และ ชมนจปลา จะได้คาถา ๑๒ ประเภท (๔ × ๓ = ๑๒) เมื่อรวมกับคาถา ๔ อย่างแรกก็เป็นอริยาคาถา ๑๖ ประเภท คัมภีร์วฤตตรัตนการพยาขยากล่าวเกี่ยวกับเรื่องนี้ว่า

อตุร เจกา ปถยา วิปูลาเภทตตยัม เจติ จตุตาโร เกทา. ปุณ เจตา เอว ปจฺเจกัม
จปลาเภทตตเยน สมฺปนฺนา สนฺโต ทฺวาทส. เอวํ มลิตฺวา โสฬสาริยเกทา
ภาวนตี.

อนึ่ง ในข้อนี้ คาถามี ๔ ประเภท คือ ปฐยาคาถา ๑ และวิปูลาคาถา ๓ ก็คาถาเหล่านั้นเมื่อผสมกับจปลา ๓ เป็นอย่างๆ ก็เป็นคาถา ๑๒ ประเภท ครั้นรวมเช่นนี้ อริยาคาถาก็มี ๑๖ ประเภท

อริยาคาถา ๑๖ ประเภทเหล่านั้น เมื่อผสมกับคิตติคาถา ๔ อย่างก็เป็นอริยาคาถา ๘๐ ประเภท ดังต่อไปนี้

อริยาคาถา ๘๐ ประเภท

๑-๑๖	อริยาคาถา ๑๖ ประเภท
๑๗	คิตติปถยา
๑๘	คิตฺตยาทิวิปูลา
๑๙	คิตฺตยนฺตวิปูลา
๒๐	คิตฺตยฺกยวิปูลา
๒๑	มุขจปลาคิตติปถยา
๒๒	มุขจปลาคิตฺตยาทิวิปูลา
๒๓	มุขจปลาคิตฺตยนฺตวิปูลา
๒๔	มุขจปลาคิตฺตยฺกยวิปูลา
๒๕	ชมนจปลาคิตติปถยา
๒๖	ชมนจปลาคิตฺตยาทิวิปูลา

๒๗	ชฌนจปลาคีตฺยนฺตวิปฺลา
๒๘	ชฌนจปลาคีตฺยภยวิปฺลา
๒๙	มหาจปลาคีตฺยปฏยา
๓๐	มหาจปลาคีตฺยยาทวิปฺลา
๓๑	มหาจปลาคีตฺยนฺตวิปฺลา
๓๒	มหาจปลาคีตฺยภยวิปฺลา

คาถาที่ ๑๗-๓๒ รวม ๑๖ ประเภทเป็นคาถาผสมระหว่างอริยาคาถากับ คีติคาถา เมื่อผสมอุปคิตติคาถา ๑๖, อุคคิตติคาถา ๑๖ และ อริยาคีติคาถา ๑๖ ก็รวมเป็นคาถา ๖๔ ประเภท (๑๖ × ๔ = ๖๔) ครั้นรวมอริยาคาถา ๑๖ ประเภทแรกเข้าด้วยกัน ก็เป็นอริยาคาถาทั้งหมด ๘๐ ประเภท ดังคัมภีร์อมฤตสัจฉีวินี (อธิบายปริจเฉท ๔ สุตฺร ๒๓) กล่าวว่า

เอกาว ภวติ ปฏยา	วิปฺลา ติสฺโส ตโต จตฺสฺโส ตา
จปลาภเท ตีหิปี	ภินฺนา อิติ โสฬสอารียา โหนติ.
คิตฺติจตุตฺตยमितถํ	ปจฺเจกํ โสฬสปปการนฺติ
สากุลเยนาริยาน-	มสฺสีติเรวํ วิกปฺปาสฺสุ.

ปฐฺยาอริยามี ๑ วิปฺลาอริยามี ๓ (อาทวิปฺลา, อันตวิปฺลา, อุภยวิปฺลา) ต่อจากนั้น ปฐฺยาอริยากับวิปฺลา ๓ นั้นที่ต่างกัน โดยจปลาคาถา ๓ ประเภทก็เป็นอย่างละ ๔ คาถา อริยาคาถา จึงมี ๑๖ ประเภทอย่างนี้

โดยประการดังนี้ กลุ่มคิตติคาถา ๔ ประเภทก็มี ๑๖ อย่างโดยเฉพาะๆ นัยอันเป็นประเภทของอริยาคาถามีทั้งหมด ๘๐ ประเภทอย่างนี้

คัมภีร์ฉินโทสารถถทีปกะ (หน้า ๒๔๓) แสดงอริยาคาถา ๑๖ ประเภท คือ

๑	ปถุยา
๒	มุขจปลา
๓	ชมนจปลา
๔	อุภยวิปลา
๕	ปถุยา จปลา
๖	มุขวิปลา จปลา
๗	ชมนวิปลา จปลา
๘	อุภยวิปลา จปลา
๙	ปถุยา มุขจปลา
๑๐	มุขวิปลา มุขจปลา
๑๑	ชมนวิปลา มุขจปลา
๑๒	อุภยวิปลา มุขจปลา
๑๓	ปถุยา ชมนจปลา
๑๔	มุขวิปลา ชมนจปลา
๑๕	ชมนวิปลา ชมนจปลา
๑๖	อุภยวิปลา ชมนจปลา

ชื่อและลำดับคาถาข้างต้นนี้ต่างจากคัมภีร์ฉันทสันสกฤตบ้าง แต่กล่าวโดยลักษณะก็เป็นอย่างเดียวกัน คือคำว่า จปลา ในที่นี้ ฉันทสันสกฤตเรียกว่า มหาจปลา และมตินี้ได้เรียงลำดับของปฐยาอริยาเป็นต้น ๔ อย่างกับจปลา ๓ อย่างไว้สลับกับลำดับที่แสดงในคัมภีร์ฉันทสันสกฤต

สรุปความว่า ตามลักษณะของคณะ ปฐยาอริยาคาถามี ๗ คณะและมีครุอยู่ท้าย ดังที่คัมภีร์รุตโตทัยและฉันทสันสกฤตทั่วไปกล่าวไว้ แต่คัมภีร์ฉันทโท-มหาภาษะถือว่าคาถานี้มี ๘ คณะโดยนับครุสุดท้ายเป็น ๑ คณะโดยกล่าวว่า

อฏฺฐ อฏฺฐ คณาทุเรสุ วิสเมสุ ตโย คณา
 สพุพาสู มตฺตา อภฺขสุสา เอสา อริยสณฺหิตี.

ในครั้งคาถาทิ้งหลาย แต่ละคณะมี ๘ คณะ วิสมคณะมี ๓
คณะ มาตราในอริยาคาถาทิ้งหมดมี ๕๗ มาตรา นี่คือลักษณะ
ของอริยาคาถา

ในคาถาข้างต้นนี้ คำว่า อกฺขสฺสา ตັตบฺทเปณ อกฺข + อสฺสา คำว่า อกฺข
(อินทรีย์) เป็นสัญลักษณ์แทนเลข ๕ ส่วนคำว่า อสฺส (ม้า) แทนเลข ๗

ตัวอย่างปฐยาอริยาคาถานี้มีกล่าวไว้แล้วในคาถาที่กำหนดคณะและยติ
แต่บางคาถาก็มีลักษณะต่างจากกฎเกณฑ์ทั่วไป กล่าวคือ มีพยางค์เกินมาจาก
ที่ฉันทลักษณ์กำหนดไว้ ทำให้มาตราเพิ่มขึ้น คาถาชนิดนี้ต้องรวม ๒ หรือ ๓
พยางค์ให้เป็น ๑ พยางค์ จึงจะตรวจคาถาตามฉันทลักษณ์ได้ คัมภีร์สัททนต์
(สุตตมาลา หน้า ๔๙๖) ก็อนุญาตว่าเมื่อประกอบกับคำว่า อริย, อรห และ จริย
เป็นต้น ก็มีพยางค์เกินจำนวนปรกติธรรมดาได้ นอกจากนี้ เรื่องนี้ยังมีกล่าว
ไว้ในฉันทสันสกฤตและปรากฏว่า ถ้าออกเสียงเร็ว ที่ฆสระก็จัดว่าเป็นลหุได้
หรือพยางค์ที่ออกเสียงเร็ว ๒ หรือ ๓ พยางค์ ก็ถือว่าเป็นพยางค์เดียว คัมภีร์
ฉันทโฆษวชิรฎีกาภาษาสันสกฤต (อธิบายปริจเฉท ๑ คาถา ๑๘) ได้นำสาธกมา
จากปิงคฉันทภาษาปรากฏมาแสดงว่า

ตฤกฺตํ ปฺรากฤตปิงคเล “ซอ ทิโห พือ วณฺโณ ลหุ ชีหิ ปทอ, โส พิ ลหุ. วณฺโณ
พิ ตฺริอปทอ โท ตฺติณฺณิ พิ เอกฺก ชาเนหุ” อิติ.

ข้อความข้างต้นนี้ ปรีวรรตเป็นภาษาบาลีว่า

เตน วุตฺตํ ปากตปิงคเล “ยทิ ที่มมปิ ลหุ ชิวฺหาย ปจติ, โสปิ ลหุ. วณฺณา อปิ
ตฺริตปจิตา เทว ตโย วา เอกํ ชานาหิ” อิติ.

สมจริงดังคำที่กล่าวไว้ในปิงคฉันทปรากฏว่า “ถ้าออกเสียงที่ฆสระ
ด้วยลิ้นเร็ว ที่ฆสระนั้นก็จะเป็นลหุได้ แม้พยางค์ที่ออกเสียงเร็ว ๒ หรือ ๓ พยางค์
พึงทราบว่าเป็นพยางค์หนึ่งได้”

ตัวอย่างของคาถาพิเศษเช่นนี้มีพบในพระวินัยปิฎก มหาวรรค ว่า

เย ธมฺมา เหตุปฺปภาว เตสํ เหตุํ ตถาคโต อาห

เตสญฺจ โย นิโรโธ เอวํวาทิ มหาสมฺมโน.^๑

ธรรมเหล่านี้มีเหตุเป็นแดนเกิด พระตถาคตตรัสเหตุ
ของธรรมเหล่านั้น และตรัสความดับไปของธรรมเหล่านั้น พระ
มหาสมณะทรงมีวาตะเช่นนี้

ตามกฎฉันท์ลักษณะ คาถานี้เป็นปัฐยาอริยาคาถาที่ใช้กฎพิเศษที่รวมคำ ๒
พยางค์ว่า เหตุปฺ (๒ ๒) ซึ่งมี ๔ มาตราเป็น ๑ พยางค์และถือว่าเป็นครุที่มี ๒
มาตรา ก็จะตรงตามลักษณะของปัฐยาอริยาคาถาดังต่อไปนี้

เย ธมฺ	มา เหตุปฺ	ปภาว	เตสํ	เหตุํ	ตถาค	โต อา	ห
๔	๔	๔	๔	๔	ช	๔	ค
เตสญ	จ โย นิ	โรโธ	เอวํ	วาทิ	ม	หาสม	โน
๔	๔	๔	๔	๔	ล	๔	ค

มีบางท่านมิได้ศึกษาคาถามาตราพุดกับข้อยกเว้นที่ฉันท์ลักษณะอนุญาตไว้
คิดว่าคาถาข้างต้นนี้เป็นคาถา ๘ พยางค์ จึงถือว่าคำว่า อาห ในบาทที่ ๒ เกินมา
ทั้งยังเพิ่ม จ ศัพท์ในบาทที่ ๓ เพื่อให้ครบ ๘ พยางค์ มีรูปคาถาเต็มดังนี้

เย ธมฺมา เหตุปฺปภาว เตสํ เหตุํ ตถา คโต

เตสญฺจ โย นิโรโธ จ เอวํวาทิ มหาสมฺมโน.

ความเห็นนี้คงเกิดจากการพบว่าพระไตรปิฎกกับอรรถกถาฉบับไทยในบาง
ที่มีวงเล็บเป็นรูปว่า (อาห) จึงคิดว่าคำว่า อาห เกินมา ที่จริงแล้วผู้ชำระคิดว่า
คาถานี้เป็นคาถา ๘ พยางค์ คำว่า อาห น่าจะเกินมา แต่ไม่กล้าตัดออก ท่าน
จึงใส่วงเล็บไว้เป็นเครื่องหมายให้สังเกตว่าคงเกินมา แต่คนรุ่นหลังคิดว่าเกินมา

^๑ วิ. มหา. ๓/๔/๕๒

จริงๆ จึงกล่าวยืนยันว่าคำว่า อาห เกินมา และถือว่าคำว่า ตถาคโต ควรจะแยกเป็นสองคำว่า ตถา (อย่างนั้น) คโต (ตรัสแล้ว) ไม่ใช่บทประธานว่า ตถาคโต (พระตถาคต) เพราะมีประธานคือ มหาสมโณ แล้ว

แม้จะพยายามแก้ไขให้เป็นคาถา ๘ พยางค์ แต่บาทที่ ๔ คือ เอวว่าที่ มหาสมโณ ก็ยังมี ๘ พยางค์อยู่ดี จึงไม่ใช่ปฐยวัตคาถาหรือวัตตคาถาอื่นๆ ที่มี ๘ พยางค์ ทั้งไม่มีใครคิดแก้ไขคำว่า มหาสมโณ (พระมหาสมณะ) เป็นรูปว่า มหาสโม (ผู้สงบยิ่ง) เพื่อให้ครบ ๘ พยางค์ ทั้งนี้คงเป็นเพราะคำนี้ไม่นิยมใช้เหมือนคำว่า มหาสมโณ นั่นเอง

การตัดคำว่า อาห แล้วแยกคำเป็นสองคำว่า ตถา คโต พร้อมกับเพิ่มคำว่า จ ในบาทที่ ๓ ทั้งหมดนี้ไม่ถูกต้องตามเหตุผลดังต่อไปนี้

๑. พระไตรปิฎกและอรรถกถาฉบับไทยส่วนใหญ่มีรูปเป็นอริยาคาถาตาม que แสดงมาแล้ว พระไตรปิฎกฉบับพม่า, ลังกา และโรมันก็มีรูปเหมือนกัน แม้ ศิลาจารึกพระปฐมเจดีย์ (พ.ศ. ๑๒๐๐-๑๓๐๐) ก็มีรูปเป็นอริยาคาถาเช่นกัน

๒. คัมภีร์อรรถกถาระบุว่ามีคำว่า อาห เป็นกริยาของประธานคือ ตถาคโต ดังนี้

เตสํ เหตุํ ตถาคโต อาหาติ เตสํ เหตุํ นาม สมุทฺทยสจฺจํ, ตณฺณํ ตถาคโต อาหาติ ทสฺเสติ.^๑

พระดำรัสว่า เตสํ เหตุํ ตถาคโต อาห (พระตถาคตตรัสเหตุของธรรมเหล่านั้น) แสดงข้อความว่า เหตุของธรรมที่เป็นเบญจขันธ์เหล่านั้นคือ สมุทฺทยสจฺจ[ัตถนา] พระตถาคตตรัสเหตุนั้นไว้อีก

เตสํ ฐมฺมานํ เหตุํ การณํ ตถาคโต อาห กเถสิ.^๒

พระตถาคตตรัสเหตุของธรรมเหล่านั้น

^๑ วิ. อ. ๓/๓๐

^๒ อป. อ. ๑/๒๗๘

๓. คำว่า คโต ที่แปลว่า “ตรัส” มีพบในรูปสมาสว่า ตถาคโต (ผู้ตรัสคำจริง), สุกโต (ผู้ตรัสดี) ไม่มีพบในรูปคำเดียว ตามปรกติคำว่า คโต แปลว่า “ไป” คำนี้สำเร็จรูปมาจาก คมฺ ฐาตุ + ต ปัจจัย ส่วนคำว่า คโต ที่แปลว่า “ตรัส” สำเร็จรูปมาจาก คท ฐาตุ + ต ปัจจัย แปลง ท เป็น ต โดยใช้วิธีลดตินัยคือการทำตัวรูปด้วยวิธีลบอักษรเป็นต้นโดยไม่ใช้สูตรทางไวยากรณ์ คำที่ทำตัวรูปด้วยวิธีลดตินัยดังกล่าวนี้ เป็นคำเฉพาะไม่ทั่วไปกับรูปคำธรรมดา เมื่อผู้ฟังได้ยินคำว่า คโต จะเข้าใจว่า “ไป” ไม่เข้าใจว่าผู้พูดหมายถึง “ตรัส” ดังนั้น การกล่าวว่า คำว่า คโต แปลว่า “ตรัส” จึงจัดว่าผิดไวยากรณ์ ทั้งยังผิดหลักอรรถาธิบายด้วย กิลิฏฐโทษคือโทษเศร้าหมองเพราะใช้คำที่คนอื่นเข้าใจได้ยาก (ดู สุโพธาลังการ คาถา ๒๓)

๔. การใช้ จ ศัพท์ที่เป็นปาทปุรณนิบาต (นิบาตทำบาทให้เต็ม) ไม่มีความหมายใดๆ ในประโยค ก็ต้องโทษตามหลักอรรถาธิบายด้วยอนัตถกโทษคือโทษไม่มีอรรถ (ดู สุโพธาลังการ คาถา ๓๙)

๕. แม้จะแก้ไขเป็นคาถา ๘ พยางค์ ก็ยังตรวจคาถาไม่ได้อยู่ดี เพราะบาทที่ ๔ มี ๙ พยางค์ แต่ถ้ารวมพยางค์ตามที่ได้กล่าวมาแล้ว ก็จะเป็นอริยาคาถามีคณะฉันทตามตรงกฎที่กล่าวไว้ในวุดโตทัยนี้

สรุปความว่า คาถาที่มีพยางค์เกินมาจากพยางค์ที่ฉันทลักษณะกำหนดไว้ ทำให้มาตราเพิ่มขึ้น คาถาชนิดนี้ต้องรวม ๒ หรือ ๓ พยางค์ให้เป็น ๑ พยางค์ จึงจะตรวจคาถาตามฉันทลักษณะได้ อุทาหรณ์ในข้อนี้จะมีกล่าวถึงอีกในอรรถาธิบาย (ข้อ ๓๘), รุจิรคาถา (ข้อ ๘๙) และวัดตคาถา (ข้อ ๑๑๘)

ปฐยาอริยา แปลว่า อริยาคาถาที่ฟังกล่าวด้วยคณะที่ฉันทลักษณะกำหนดไว้ มีรูปวิเคราะห์ว่า ปถยา จ สา อริยา จาติ ปถยาอริยา (อริยาคาถาอันบุคคลฟังกล่าว ชื่อว่า ปฐยาอริยา)

คำว่า อาทิมมถ ตัตตบพเป็น อาทิม + อถ

คำว่า อาทิม มีรูปวิเคราะห์ว่า อาทิมฺหิ ชาทํ อาทิม (บาทคู่ที่มีในเบื้องต้นแรก เรียกว่า อาทิมะ)

คำว่า ตยฺสเหติ ตัตตบพเป็น ติ + อสฺสเหติ คำว่า อสฺ (ส่วน) คือ คณะ

คำว่า ปาทยุค มีรูปวิเคราะห์ว่า ปาทานํ ยุคํ ปาทยุคํ (คู่แห่งบาท เรียกว่า ปาทยุคะ)

* * * * *

วิปูลาอริยาคาถา

๒๑. ยตถ คณะตตย'มุลลงฺหิ- โยภยตถาทีโม ภเว วิปูลา.

คาถาอันมีลักษณะที่กล่าวมาก่อน มีบาทแรกในส่วนทั้ง ๒ ที่มีบาทเกิน ๓ คณะแรก ชื่อว่า วิปูลาอริยา

ยตถ ค	ณตตย	มุลลง	หิโยภ	ยตถา	ทีโม ภ	เว วิป	ลา
๔	๔	๔	๔	๔	๗	๔	ค

วิปูลาคาถา คือ อริยาคาถาที่มีพยางค์ในวิสมบาทเกินมาจาก ๓ คณะ ลักษณะอื่นเหมือนปฐยาอริยาคาถา จะเห็นว่าคาถานี้มี ๗ คณะ และมีครุท้ายคณะที่ ๖ คือ ทีโม ภ (๑ ๒ ๑) เป็น ๗ คณะ นอกจากนี้ ยังมีลักษณะพิเศษเพิ่มมาจากปฐยาอริยาคาถา กล่าวคือ วิสมบาทมีคำว่า หิ เกินมาจาก ๓ คณะแรก ต้องนับรวมเป็น ๔ มาตรากับคำในสมบาทว่า โยภ เป็น หิโยภ (๑ ๒ ๑) ซึ่งเป็นคณะที่ ๔ วิปูลาคาถาจึงมีลักษณะที่มีพยางค์ในวิสมบาทเกินมาจาก ๓ คณะ

ลักษณะของวิปูลาอริยา

๑. มีลักษณะตามคณะและยติที่กล่าวมาแล้ว

๒. วิสมบาทมีคณะเกิน ๓ คณะในวิสมบาท

ตัวอย่าง

โย เนติ วิปลลาเสหิ กิเลเส อินฺทฺริเยหิ สทฺธมฺเม
 เอตํ นยํ นยวิทฺฐหิ สීหวิกกีฬิตํ อาหุ.^๑

นัยโดยย่อมนำกิเลสธรรมไป[สู่ฝ่ายอันหมดจด]ด้วยวิปลลาส ๔
 และนำพระสัทธรรม[คือปฏิบัติและปฏิเวธ]ไป[สู่ฝ่ายอันหมดจด]
 ด้วยอินทรีย์ ๕ บัณฑิตผู้รู้แนยเรียกแนยนั้นว่า สීหวิกกีฬิตะ

คาถาข้างต้นนี้มี ๗ คณะ และมีครุท้าย คณะที่ ๖ ในครั้งคาถาแรกคือ ริเยหิ (๑ ๒ ๑) เป็น ๗ คณะ ส่วนคณะที่ ๖ ในครั้งหลังคือ พิ เป็นลหุ นอกจากนี้ บาทแรก มีคำว่า หิ เกินมาจาก ๓ คณะแรก ต้องนับรวมกับคำในบาทที่ ๒ ว่า กิเล เป็น หิ กิเล (๑ ๑ ๒) ซึ่งเป็นคณะที่ ๔ ส่วนบาทที่ ๓ มีคำว่า หิ เกินมาจาก ๓ คณะแรก ต้องนับรวมกับคำในบาทที่ ๔ ว่า สีห เป็น หิ สีห (๑ ๒ ๑) ดังนั้น คาถานี้จึงเป็น วิปลลาอริยาคาถา

สีหพทีปํ ปน อาภตา- ถ วสีนา มหามหินฺเทน
 จปิตา สีหฬาสาย ทิปฺวาสีนฺมตฺถาย.^๒

แต่ภายหลังพระมหินทเถระนำ[คัมภีร์มหาอรรคกถา]มา
 เกาะสิงหล ต่อมาได้เรียบเรียงด้วยภาษาสิงหล เพื่อประโยชน์
 แก่ชาวสิงหลทั้งหลาย

คาถาข้างต้นนี้มี ๗ คณะ และมีครุท้าย คณะที่ ๖ ในครั้งคาถาแรกคือ มหาม (๑ ๒ ๑) เป็น ๗ คณะ ส่วนคณะที่ ๖ ในครั้งหลังคือ น เป็นลหุ นอกจากนี้ บาทที่ ๑ มีคำว่า ภตา เกินมาจาก ๓ คณะแรก ต้องนับรวมเป็น ๔ มาตรากับคำในบาทที่ ๒ ว่า ถ เป็น ภตาถ (๑ ๒ ๑) ส่วนในบาทที่ ๓ คำว่า ย เกินมาจาก ๓ คณะแรก ต้องนับรวมเป็น ๔ มาตรากับคำในบาทที่ ๔ ว่า ทิป เป็น ย ทิป (๑ ๒ ๑) คาถานี้จึงเป็นวิปลลาอริยาคาถา แต่ฉบับฉฏฐสังคายนาและฉบับมหาจุฬาย มี

^๑ เนติ หน้า ๕

^๒ ที. อ. ๑/๑

รูปคาถาว่า

สีหพีปั อา- ภาตถ วลีนา มหามหินเทน
จปีตา สีหฬาสาย ทิปวาสนมตถาย.

คำว่า อาภาตถ จะแยกวรรคตอนเป็นรูปว่า อา-ภาตถ ไม่ได้ ผิดยติตามหลัก อ
ลังการ (ดู สุโพธาลังการ คาถา ๕๑) คาถานี้จึงควรเป็นวิบุลาอริยาคาถา หาก
ถือว่าคาถานี้เป็นปฐยาอริยาคาถา ก็ควรมีรูปคาถาว่า

สีหพีปั ปน อา- ภาตถ วลีนา มหามหินเทน
จปีตา สีหฬาสา- ย ทิปวาสนมตถาย.

แต่การแยกคำเป็นรูปว่า สีหฬาสา-ย ก็ไม่มีอนุญาติไว้ในคัมภีร์อลังการ
และในวรรณกรรมบาลีก็ไม่มีการประพันธ์เช่นนี้

ดังที่กล่าวมาก่อนว่าคณะในมาตราพฤตินี้มี ๕ คณะ คือ ม, ส, ช, ภ, น คณะ
ถ้า ม คณะเกินมาจาก ๓ คณะแรก ก็เพิ่มครุ ๑ พยางค์, ถ้า ส คณะเกินมา ก็
เพิ่มลหุ ๑ หรือ ๒ พยางค์, ถ้า ช คณะเกินมา ก็เพิ่มลหุ ๑ พยางค์ หรือลหุ ๑
และครุ ๑ พยางค์, ถ้า ภ คณะเกินมาก็เพิ่มครุ ๑ พยางค์ หรือครุ ๑ และลหุ ๑
พยางค์ แต่ถ้า น คณะเกินมาก็เพิ่มลหุ ๑-๓ พยางค์ได้ในบาทที่ ๑ และที่ ๓

ตารางแสดงคณะเกินจาก ๓ คณะแรก

บาทที่ ๑, ๓		บาทที่ ๒, ๔
๓ คณะ	๒,	๒ = ม
	๑,	๑ ๒ = ส
	๑,	๒ ๑ = ช
	๒,	๑ ๑ = ภ
	๑,	๑ ๑ ๑ = น

อนึ่ง ถ้าบาทที่ ๑ มีมาตราเกิน มาตราในบาทที่ ๒ ก็ลดลง หรือถ้าบาทที่ ๓
มีมาตราเกิน มาตราในบาทที่ ๔ ก็ลดลงเช่นกัน ในกรณีเดียวกันนี้ ถ้าบาทที่ ๑

และที่ ๓ มีมาตราเกิน มาตราในบาทที่ ๒ และที่ ๔ ก็ลดลงด้วย ดังนั้น วิปุลาริยาคาถาจึงต่างจากอริยาคาถาทั่วไปที่มีมาตราในบาททั้ง ๔ แน่นนอนคือ ๑๒, ๑๘, ๑๒, ๑๕ มาตรา อนึ่ง ถ้าคณะที่มีมาตราเกินมา ๑ พยางค์เป็น ส, ช, น คณะ มาตราที่เกินมาจาก ๓ คณะในวิสมบาทมี ๑ มาตรา คือ บาทที่ ๑ ก็มี ๑๓ มาตรา, บาทที่ ๒ มี ๑๗ มาตรา, บาทที่ ๓ มี ๑๓ มาตรา, บาทที่ ๔ มี ๑๔ มาตรา แต่ถ้ามาตราที่เกินมาเป็น ม คณะ หรือ ภา คณะ มาตราที่เกินมาก็มี ๒ มาตรา คือ บาทที่ ๑ มี ๑๔ มาตรา, บาทที่ ๒ มี ๑๖ มาตรา, บาทที่ ๓ มี ๑๔ มาตรา, บาทที่ ๔ มี ๑๓ มาตรา

วิปุลาริยาคาถานี้มักมีพยางค์เกินมา ๑ พยางค์ซึ่งมี ๑ หรือ ๒ มาตราได้ตามคณะดังที่กล่าวมาแล้ว แต่ในบางที่ก็มี ๒ พยางค์เกินมา ในกรณีที่มี ๒ พยางค์เกินมานี้ก็ถือว่ามี ๓ มาตราเกินจาก ๓ คณะ คัมภีร์ฉันทโสทรธัมมัญชูลา (อธิบายปริจเฉท ๒ คาถา ๔) แสดงอุทาหรณ์ในข้อนี้ว่า

โย พุทฺโธ สติมา นายโก มุนินฺโท หิตกฺโร นาโถ
อโคโธ เสฏฺโฐ วรปณฺณวา อภินมามิ ตํ สุกตํ.

พระพุทธเจ้าพระองค์ใดทรงมีสติ เป็นผู้รู้ เป็นผู้เลอเลิศประเสริฐ มี
ปัญญายอดเยี่ยม ข้าพเจ้าขอนมัสการพระพุทธเจ้าพระองค์นั้น
ผู้เสด็จไปได้

คำว่า “โยโก” ในบาทที่ ๑ และ “ณวา” ในบาทที่ ๓ เกินมาจาก ๓ คณะ เป็นคำจากคณะที่ ๔ ในสมบาทถัดมา คาถานี้จึงเป็นวิปุลาริยาคาถาที่มี ๓ มาตราเกินมาจาก ๓ คณะในวิสมบาท

ตัวอย่างของวิปุลาริยาคาถานี้มีพบน้อยมาก แต่ถ้าเป็นคิตติคาถาที่มีลักษณะของวิปุลาสมอยู่ด้วย กลับมีพบบากกว่า เช่นเมตตสูตรทั้งหมดเป็นคิตติคาถาประเภทวิปุลาคิตติ (คิตติสมวิปุลา) ข้อนี้จะกล่าวโดยพิสดารต่อไป

ฉันทฎีกาและนิสสัยบางฉบับมีความเห็นเกี่ยวกับวิปูลาอริยาคาถาตรงกันข้ามกับที่กล่าวมานี้โดยถือว่า วิปูลาอริยาคาถามีวิสมบาทมี ๓ คณะเหมือนปัสฺสยาอริยาคาถา แต่เป็นรูปสมาสกับคำในสมบาท จึงไม่มียติปลายบาท ตามมตินี้คาถาในคัมภีร์วุตโตทัยควรมีรูปว่า

ยตถ คณตตยมลฺลจ- ฌโยภยตฺถาทิโม ภเว วิปฺปลา.

มติดังกล่าวนี้ขัดแย้งกับอุทาหรณ์จากเนตติปกรณและอรรถกถาที่ยกมาแสดงข้างต้น ทั้งเมตตสูตรก็จะไม่ใช่วิปูลาคีติตามที่โบราณจารย์ชาวพม่าได้กล่าวสืบต่อกันมา นอกจากนี้ ยังมีสาธกจากฉันทสันสกฤตที่ระบุเรื่องนี้ไว้ว่า

ตีสฺส คณฺเสฺส ปาโท ปถยาทุเย จ.^๑

คาถาที่มีบาทถูกให้สั้นสุดลงในคณะ ๓ ในครั้งแรกและครั้งหลัง ชื่อว่า ปัสฺสยาอริยา

จากโรนฺเตย อิตฺยนฺกขตฺตมฺนตฺโถ. ยสฺสา อริยา ย อนฺเตย'ทุเย อาทุเย จ ตีสฺส คณฺเสฺส ปาโท สฺมาปฺยเต, สฺมา อริยา ปถยา นาม ภวติ.^๒

จ ศัพท์มีอรรถตั้งคำว่า อนฺเตย (ครั้งหลัง) บาทของอริยาคาถาใดถูกให้สั้นสุดลงในคณะ ๓ ในครั้งแรกและครั้งหลัง อริยาคาถานั้นชื่อว่า ปัสฺสยาอริยา

วิปฺปลานฺยา.^๓

อริยาคาถาอื่น ชื่อว่า วิปูลาอริยา

ยสฺสา อริยา ย อนฺเตย'ทุเย อาทุเย วา อุกฺกเยสฺส วา ตีสฺส คณฺเสฺส ปาโท น วิสฺสมมฺติ, สฺมา อริยา วิปฺปลา นาม.^๔

บาทของอริยาคาถาใดยังไม่หมดสิ้นในคณะ ๓ ในครั้งแรก, ครั้งหลัง หรือครั้งทั้งสอง อริยาคาถานั้น ชื่อว่า วิปูลาอริยา

สาธกจากปิงคฉันทและอมฤตสัณฺฑชีวินซึ่งเป็นฉันทสันสกฤตเก่าแก่ที่สุด เป็น

^๑ ปน. ๔/๒๒

^๓ ปน. ๔/๒๓

^๒ อสน. ๔/๒๒

^๔ อสน. ๔/๒๓

ข้อยืนยันลักษณะของวิปูลาอริยาคาถาที่ตั้งกล่าวมาแล้ว

วิปูลาอริยาแบ่งออกเป็น ๓ ประเภท คือ

๑. อาทิวิปูลา (มุขวิปูลา) วิปูลาอริยาที่มีในบาทแรกคือบาทที่ ๑
๒. อันตวิปูลา (ชมนวิปูลา) วิปูลาอริยาที่มีในบาทหลังคือบาทที่ ๓
๓. อุกยวิปูลา (สัพพวิปูลา) วิปูลาอริยาที่มีในทั้งสองคือบาทที่ ๑ และที่ ๓

คัมภีร์อมฤตสัจฉี (อธิบายปริจเฉท ๔ สุต ๒๓) กล่าวเกี่ยวกับเรื่องนี้ว่า

สา จาทุยนฺโตภยปฺพุพฺพกตฺตา ติธา ภวติ.

อนึ่ง วิปูลาอริยานั้น มี ๓ อย่าง เพราะมีวิสมบาทแรก, วิสมบาทหลัง หรือวิสมบาททั้งสองเป็นข้อสำคัญ

คัมภีร์วฤตตรัตนกรพยาขยา (อธิบายปริจเฉท ๒ คาถา ๔) ได้อธิบายวิปูลาทั้ง ๓ ประเภทว่า

ติคณานนฺตรวิรามมา อิมมา จ ติวิธา. ปุพฺพทฺเถ เอว ติคณานนฺตรวิรามมา มุขวิปูลา, อุตฺตรทฺเถ เอว ตาทิสสา ชมนวิปูลา, อุกฺกเยสฺส อทฺเธสฺส ตาทิสสา อุกฺกยวิปูลาติ. อิมายเว มหาวิปูลาปิ.

อนึ่ง วิปูลาอริยาคาถาเหล่านี้มี ๓ อย่างโดยยติถิตจากคณะ ๓ วิปูลาที่มียติถิตจากคณะ ๓ ในครั้งแรกเท่านั้น ชื่อว่า มุขวิปูลา, วิปูลาเช่นนี้ในครั้งคาถาหลัง ชื่อว่า ชมนวิปูลา, วิปูลาเช่นนี้ในครั้งคาถาทั้งสอง ชื่อว่า อุกยวิปูลา อุกยวิปูลานั้นนั้นแหละ ชื่อว่า มหาวิปูลา บ้าง

คัมภีร์ฉันทโสรัสถวิกาสิณี (อธิบายคาถา ๒๑) ก็กล่าวข้อความนี้เป็นรูปครั้งแรกว่า

วิปูลา'ทฺยณฺตสพฺพตถ เภเทน ตีวริธา ภเว.

วิปูลาอริยามิ ๓ อย่าง โดยจำแนกตามบาทแรก, บาทสุด
ท้าย และบาททั้งหมด

คำว่า ปุพฺพโพทิตลฺกฺขณํ ในคาถาที่ ๑๙ ติดตามมาสู่คาถาที่ ๒๐-๒๒ โดย
เปลี่ยนวิภัติตามฐานะที่เหมาะสมกับปริบท ซึ่งในที่นี้เปลี่ยนเป็นสัตตตมีวิภัติว่า
ปุพฺพโพทิตลฺกฺขณาย โดยคล้ายตามคำว่า ยตถ คาถาย (ในคาถาใด) ตามกฎ
ทั่วไปที่แสดงไว้ในคัมภีร์ไวยากรณ์ว่า อตฺถวสา วิภตฺติวิปริณาโม (การเปลี่ยน
วิภัตติย่อมมีด้วยอำนาจของเนื้อความ)

วิปูลา แปลว่า คาถาที่เป็นไปพิเศษกว่าปฐยาอริยา กล่าวคือ มีคณะเกิน
กว่า ๓ คณะในวิสมบาท มีรูปวิเคราะห์ว่า ปถยาโต วิสิญฺเฐน ปกาเรน อุลฺลติ
ปวตฺตตีติ วิปูลา (คาถาที่เป็นไปโดยประการอันพิเศษกว่าปฐยาอริยา ชื่อว่า
วิปูลา)

คำว่า คณตฺตยมฺลฺลํขมิโยภยตฺถาทิโม ตตฺตบพฺเป็น คณตฺตยํ + อุลฺลํขมิย +
อุภยตฺถ + อาทิโม

คำว่า อุลฺลํขมิย สำเร็จรูปมาจาก อุ บทหน้า + ลฺลมิ ธาตุ (อุลฺลํขเม =
ข้าม, พ้น) + ตฺวา ปัจจัย (แปลง ตฺวา เป็น ย แล้วลง อิ อาคม)

* * * * *

จปฺลาอริยาคาถา

๒๒. ครุมชฺฌโค ชกาโร จตฺตถโก ทฺติยโก จปฺลา.

คาถาอันมีลักษณะที่กล่าวมาก่อน มีทฺติยคณะและจตฺตถ-คณะ
เป็น ช คณะซึ่งอยู่กลางครุ ชื่อว่า จปฺลาอริยา

ครุมช	ฌโค ช	กาโร	จตฺตถ	โก ทฺติ	ย	โก จป	ลา
๔	ช	๔	ช	๔	ล	๔	ค

จปลาอริยาคาถา คือ อริยาคาถาอันมีคณะที่ ๒ และที่ ๔ เป็น ช คณะกลางครุ ลักษณะอื่นเหมือนปฐยาอริยาคาถา จะเห็นว่าคาถานี้มี ๗ คณะ มีครุอยู่ท้าย คณะที่ ๖ คือ ย (๑) เป็นลหุ นอกจากนี้ ยังมีลักษณะพิเศษเพิ่มมาจากปฐยาอริยาคาถา กล่าวคือ คณะที่ ๒ คือ ฌโค ช (๑ ๒ ๑) เป็น ช คณะกลางครุต้นคือ มช และครุปลายคือ กา ส่วนคณะที่ ๔ คือ จตุตถ (๑ ๒ ๑) เป็น ช คณะกลางครุต้นคือ โร และครุปลายคือ โก

ลักษณะของจปลาอริยาคาถา

๑. มีลักษณะตามคณะและยติที่กล่าวมาแล้ว
๒. คณะที่ ๒ และที่ ๔ เป็น ช คณะกลางครุ

ตารางแสดงจปลาอริยาคาถา

ครึ่งคาถาแรก

ปจม	ทุติย	ตติย	จตุตถ	ปญจม	ฉกฺข	สตฺถม	อนุต
ม	ช	ม	ช	ม	ช	ภ	ค
ส				ภ	น	ส	
						ม	
						น	
๒	๑	๑	๑	๒	๒	๔	๑

ครึ่งคาถาหลัง

ปจม	ทุติย	ตติย	จตุตถ	ปญจม	ฉกฺข	สตฺถม	อนุต
ม	ช	ม	ช	ม	ล	ภ	ค
ส				ภ		ส	
						ม	
						น	
๒	๑	๑	๑	๒	๑	๔	๑

ตัวอย่าง

สจฺจานิ ปจฺจยาการ- เทสฺนา สุปริสุทฺธนยา
อวิมุตฺตตณฺติมคฺคา วิปสฺสนาภาวนา เจว.^๑
อริยสัจจ, การแสดงปัจจยาการ และการเจริญวิปัสสนา

มีนัยบริสุทธิดีไม่พ้นจากแนวทางแห่งพระบาลี

คาถาข้างต้นนี้มี ๗ คณะ และมีครุท้าย คณะที่ ๖ ในครั้งแรก คือ ริสุทฺธ (๑ ๒ ๑) เป็น ช คณะ ส่วนในครั้งหลัง คณะที่ ๖ คือ ว เป็นลหุ คณะที่ ๒ ในครั้งแรก คือ นิปฺจ (๑ ๒ ๑) เป็น ช คณะกลางครุต้นคือ จา และครุปลายคือ ยา ส่วนคณะที่ ๔ คือ รเทส (๑ ๒ ๑) เป็น ช คณะกลางครุต้นคือ กา และครุปลายคือ นา ส่วนในครั้งหลัง คณะที่ ๒ คือ ตตฺนฺติ (๑ ๒ ๑) เป็น ช คณะกลางครุต้นคือ มุตฺ และครุปลายคือ มคฺ ส่วนคณะที่ ๔ คือ วิปสฺส (๑ ๒ ๑) เป็น ช คณะกลางครุต้นคือ คา และครุปลายคือ นา อนึ่ง บาทที่ ๑ มีพยางค์ ๑ พยางค์เกินมาจาก ๓ คณะ คือ ร อักษร ดังนั้น คาถานี้จึงเป็นจปลาอริยาคาถาที่ผสมกับอาทิวิปุลาหรือมุข-วิปุลา

คัมภีร์อรรถกถาฉบับฉฺฉฐสํกายนและฉบับมหาจุฬาย มีรูปคาถาในลักษณะอีกอย่างหนึ่งว่า

สจฺจานิ ปจฺจยาการ- รเทสฺนา สุปริสุทฺธนยา
อวิมุตฺตตณฺติมคฺคา วิปสฺสนาภาวนา เจว.

รูปคาถาดังกล่าวนี้นิยตตามหลักอสังการ คือ คำว่า ปจฺจยาการเทสฺนา ต้องมีวรรคตอนที่คำว่า ปจฺจยาการ-เทสฺนา ไม่ใช่มีวรรคตอนว่า ปจฺจยาการ-รเทสฺนา (ดู สุโพธาลังการ คาถา ๔๘)

จปลาคาถามี ๔ ประเภท คือ

๑. ปฐฺยาจปลา คือ จปลาที่มีลักษณะของปฐฺยาอริยา

^๑ ที. อ. ๑/๒

๒. มุขวิปูลาจปลา คือ จปลาที่ผสมวิปูลาคาถาในบาทที่ ๑
 ๓. ชชนวิปูลาจปลา คือ จปลาที่ผสมวิปูลาคาถาในบาทที่ ๓
 ๔. อุภยวิปูลาจปลา คือ จปลาที่ผสมวิปูลาคาถาในบาทที่ ๑ และที่ ๓

จปลา แปลว่า คาถาที่ห้วนไหว หมายความว่าต่างจากลักษณะทั่วไปเกี่ยวกับ
 คณะและยติที่มีกล่าวไว้ในปฐยาอริยาและวิปูลาอริยา ท่านแสดงรูปวิเคราะห์ว่า
 จปลติ วิกขิปปตีติ จปลา (คาถาที่ห้วนไหว คือขัดสาย ชื่อว่า จปลา)

คำว่า क्रमशुद्ध สำเร็จรูปมาจาก क्रमशुद्ध บทหน้า + คมฺ ฐาตุ + กวิ ปัจจัย
 มีรูปวิเคราะห์ว่า คุรุณฺ มชฺโณ คุรุณฺชฺโณ (ท่ามกลางแห่งครุ เรียกว่า คุรุณฺชฺมะ),
 คุรุณฺชฺมะ คจฺนติ ปวตฺตตีติ คุรุณฺชฺมโค (คณะที่เป็นไปในท่ามกลางแห่งครุ เรียกว่า
 คุรุณฺชฺมคะ)

คำว่า จตุตถก สำเร็จรูปมาจาก จตุตถ ศัพท์ + ก อาคม ลง ก อาคมด้วย
 สัพพโต ศัพท์ในสูตรว่า สัพพโต โก^๑ หรือเป็น ก ปัจจัยในสังกัดัตถิตที่ลงด้วย
 สูตรว่า ทฺวาทีโต โกเนกตเถ จ^๒ หรือ ยทนุปปนฺนา นิปาตนา ลิชฺฉนฺนติ^๓ มีรูป
 วิเคราะห์ว่า จตุตฺถโก เอว จตุตฺถโก (คณะที่ ๔ นั้นแหละ เรียกว่า จตุตถกะ) คำว่า
 ทฺติยิก ก็มีนัยเดียวกัน

* * * * *

มุขจปลาอริยาคาถา

๒๓. จปลาตตาขิลํ เจ ทลาทิมํ ลกฺขณํ ภาชติ ยสฺสา
 ปถยาลกฺขณมณฺณํ มุขจปลา นาม สา ภวติ.
 คาถาที่มีลักษณะทั้งหมดอันมาในจปลาคาถาเข้าถึง
 ครั้งแรก ส่วนลักษณะของปฐยาอริยาคาถาเข้าถึงครั้ง[หลัง]อื่น
 ชื่อว่า มุขจปลาอริยา

^๑ กส. ๑๗๘

^๒ กส. ๓๙๒

^๓ กส. ๓๙๑

จปลา	คตาขิ	ลํ เจ	ทลาทิ	มํ ลก	ขณํ ภา	ชติ ยส	สา
๔	ช	๔	ช	๔	ช	๔	ค
ปฏยา	ลกขณ	มณณ	มุขจป	ลา นา	ม	สา ภา	ติ
๔	ภา	๔	น	๔	ล	๔	ค

มุขจปลาคาถา คือ อริยาคาถาที่มีครั้งแรกเหมือนจปลาคาถา ส่วน
ครั้งแรกเหมือนปฏยาอริยาคาถา คือมีคณะที่ ๒ กับคณะที่ ๔ ในครั้งแรก เป็น ช
คณะกลางครุ แต่ลักษณะเช่นนี้ไม่มีในครั้งแรก จะเห็นว่าคาถานี้มี ๗ คณะ และ
มีครุท้าย คณะที่ ๖ ในครั้งแรก คือ ขณํ ภา (๑ ๒ ๑) เป็น ช คณะ ส่วนคณะที่ ๖
ในครั้งแรก คือ ม เป็นลหุ นอกจากนี้ ยังมีลักษณะพิเศษในครั้งแรก กล่าวคือ
คณะที่ ๒ คือ คตาขิ (๑ ๒ ๑) เป็น ช คณะกลางครุต้นคือ ลา และครุปลายคือ ลํ
ส่วนคณะที่ ๔ คือ ทลาทิ (๑ ๒ ๑) เป็น ช คณะกลางครุต้นคือ เจ และครุปลายคือ
มํ

ลักษณะของมุขจปลาอริยาคาถา

๑. มีลักษณะของจปลาอริยาคาถาในครั้งแรก คือคณะที่ ๒ และที่ ๔
เป็น ช คณะกลางครุ

๒. มีลักษณะของปฏยาอริยาคาถาในครั้งแรก คือคณะที่ ๒ และคณะที่ ๔
เป็น ภา, ส, ม, น คณะ หรือเป็น ช คณะที่ไม่ได้อยู่กลางครุ

ในครั้งแรกของคาถานี้ คณะที่ ๒ คือ คตาขิ (๑ ๒ ๑) เป็น ช คณะกลางครุ
ต้นคือ ลา และครุปลายคือ ลํ ส่วนคณะที่ ๔ คือ ทลาทิ (๑ ๒ ๑) เป็น ช คณะ
กลางครุต้นคือ เจ และครุปลายคือ มํ แต่ครั้งแรกไม่มีลักษณะเช่นนี้ กล่าวคือ
คณะที่ ๒ คือ ลกขณ (๒ ๑ ๑) เป็น ภา คณะ ส่วนคณะที่ ๔
คือ มุขจป (๑ ๑ ๑ ๑) เป็นสัพพลหุคณะ คณะที่ ๖ ก็เป็นลหุตามลักษณะของปฏยา
อริยาคาถา ดังนั้น คาถานี้จึงเรียกว่า มุขจปลาอริยา

ตัวอย่าง

ยํ เอตถ วุฑฺฒิมโนโต สลกฺขณา ปุชิตา ปริจฺฉินฺนา
 วุตฺตาทิกา จ ฐมา อภิธมฺโม เตน อกฺขาโต.^๑

ธรรมทั้งหลายที่มีความเจริญ มีลักษณะของตน ควรบูชา
 ถูกกำหนด เป็นสภาพยิ่ง มีกล่าวไว้ในพระอภิธรรมนี้ ดังนั้น
 ท่านจึงเรียกว่า อภิธรรม

คาถาข้างต้นนี้มี ๗ คณะ และมีครุท้าย คณะที่ ๖ ในครั้งแรก คือ ชิตา ป (๑ ๒ ๑) เป็น ช คณะ ส่วนในครั้งหลัง คณะที่ ๖ คือ น เป็นลหุ คณะที่ ๒ ในครั้งแรก คือ ถ วุฑฺฒิ (๑ ๒ ๑) เป็น ช คณะกลางครุต้นคือ เอตฺ และครุปลายคือ มน ส่วน คณะที่ ๔ คือ สลกฺข (๑ ๒ ๑) เป็น ช คณะกลางครุต้นคือ โต และครุปลายคือ ณา ส่วนในครั้งหลัง คณะที่ ๒ คือ ธิกา จ (๑ ๒ ๑) แม้จะเป็น ช กลางครุต้น คือ ตา และครุปลายคือ ฐมา แต่คณะที่ ๔ คือ อภิธมฺ (๑ ๑ ๒) เป็น ส คณะ ลักษณะของจปลาคาถาจึงไม่มีในครั้งหลังนี้ ดังนั้น คาถานี้จึงเป็น मुखจปลาอริยาคาถา

मुखจปลา แปลว่า คาถาที่มีลักษณะของจปลาคาถาในครั้งแรก มีรูปวิเคราะห์ว่า मुख จปลาลกฺขณํ อสฺสาติ मुखจปลา (คาถาที่มีลักษณะของจปลาคาถาในครั้งแรก ชื่อว่า मुखจปลา)

คำว่า ทล แปลว่า “ส่วน” ซึ่งหมายถึง “ครึ่ง” ในคาถา

คำว่า จปลาคตาขิลํ ตັตฺตบฺทเป็น จปลาคตํ + อขิลํ (อขิล = ทั้งหมด)

คำว่า ทลาทิมํ ตັตฺตบฺทเป็น ทลํ + อาทิมํ

คำว่า ปถยาลกฺขณมณฺณํ ตັตฺตบฺทเป็น ปถยาลกฺขณํ + มณฺณํ

* * * * *

^๑ ที่. อ. ๑/๑๙

ขมณจปลาอริยาคาถา

๒๔. ปถุยาย ลกฺขณํ เจ ปจฺมทุเร ลกฺขณํ ตุ จปลา
 ทฺติเย ทเลถ ยสฺสา ปกิตฺติตา सा ขมณจปลา.

คาถาที่มีลักษณะของปฐยาอริยาในครั้งแรก ส่วนลักษณะ
 ของจปลาคาถามีในครั้งหลัง ท่านเรียกว่า ขมณจปลา

ปถุยา	ย ลกฺข	ณํ เจ	ปจฺมทุ	เร ลก	ขณํ ตุ	จปลา	ย
๔	ช	๔	ส	๔	ช	๔	ค
ทฺติเย	ทเลถ	ยสฺสา	ปกิตฺติ	ตา सा	ช	ขมณจป	ลา
๔	ช	๔	ช	๔	ล	๔	ค

ขมณจปลา คือ อริยาคาถาที่มีลักษณะสลับกับมุขจปลาที่ผ่านมา กล่าวคือ
 มีครั้งแรกเป็นปฐยาอริยาคาถา ส่วนครั้งหลังมีลักษณะของจปลาคาถา ในครั้ง
 แรกนั้น คณะที่ ๒ คือ ย ลกฺข (๑ ๒ ๑) แม้จะเป็น ช คณะกลางครุ คือ ยา และ
 ณํ แต่คณะที่ ๔ คือ ปจฺมทุ (๑ ๑ ๒) เป็น ส คณะ ดังนั้น ลักษณะของ
 จปลาคาถาจึงไม่มีในครั้งแรกนี้ ส่วนในครั้งหลัง คณะที่ ๒ คือ ทเลถ (๑ ๒ ๑) เป็น
 ช คณะกลางครุ คือ เย และ ยสฺ ทั้งคณะที่ ๔ คือ ปกิตฺติ (๑ ๒ ๑) ก็เป็น ช
 คณะที่อยู่กลางครุ คือ सा และ ता ด้วยเหตุนี้ คาถานี้จึงเรียกว่า ขมณจปลา

ตัวอย่าง

ตณฺหณจ อวิชฺชมุปี จ สมเถน วิปสฺสนาย โย เนติ
 สจฺเจหิ โยชยิตฺวา อयํ นโย นนฺทียาวุฏฺเฐ^๑

นัยโดยย่อมนำตัณหาและอวิชชาไป[สู่ฝ่ายเศร้าหมอง] และนำ
 สมณะกับวิปัสสนาไป[สู่ฝ่ายหมดจด] โดยประกอบกับสัจจะ ๔
 นัยนี้ชื่อว่า นนฺทียาวุฏฺเฐ

^๑ เนตติ. หน้า ๕

คาถาข้างต้นนี้มี ๗ คณะ และมีครุท้าย คณะที่ ๖ ในครั้งแรก คือ สนาย (๑ ๒ ๑) เป็น ช คณะ ส่วนในครั้งหลัง คณะที่ ๖ คือ ทิ เป็นลหุ คณะที่ ๒ ในครั้งแรก คือ จ อวิห (๑ ๑ ๒) เป็น ส คณะ แม้คณะที่ ๔ คือ สมเถ (๑ ๑ ๒) เป็น ส คณะ ดังนั้น ลักษณะของจปลาคาถาจึงไม่มีในครั้งแรกนี้ ส่วนในครั้งหลัง คณะที่ ๒ คือ หิ โยช (๑ ๒ ๑) เป็น ช คณะกลางครุ คือ เจ และ ยิตุ ทั้งคณะที่ ๔ คือ อยํ น (๑ ๒ ๑) ก็เป็น ช คณะกลางครุ คือ วา และ โย ดังนั้น คาถานี้จึงเป็นชชน-จปลาอริยาคาถา

ชชนจปลาแบ่งออกเป็น ๔ ประเภท คือ

๑. ปฐยาชชนจปลา คือ คาถาที่มีปฐยาอริยาในครั้งแรก มีจปลาอริยาในครั้งหลัง

๒. มุขวิปูลาชชนจปลา คือ คาถาที่มีวิปูลาอริยาในบาทที่ ๑ มีจปลาอริยาในครั้งหลัง

๓. ชชนวิปูลาชชนจปลา คือ คาถาที่มีวิปูลาอริยาในบาทที่ ๓ มีจปลาอริยาในครั้งหลัง ส่วนครั้งแรกเป็นปฐยาอริยา

๔. อุกยวิปูลาชชนจปลา คือ คาถาที่มีวิปูลาอริยาในวิสมบาททั้งสอง มีจปลาอริยาในครั้งหลัง

คำว่า มุข (แรก) เป็นคำไวพจน์ของคำว่า ปุพฺพ ส่วนคำว่า ชชน (หลัง) เป็นไวพจน์ของคำว่า อุตฺตร ดังคัมภีร์วฤตตรัตนากรปัญชิคา (อธิบายปริจเฉท ๓ คาถา ๕) กล่าวว่า

อุตฺร มุขชชนสทฺทา กเมน ปุพฺพมุตฺตรตฺถา ยถา สรีรฺสส มุขํ ปุพฺพํ, ชชนํ โจตฺตรํ. อโต อตฺราปิ ฉนฺโทสตฺเถ อริยาปุพฺพโฑตฺตรทฺธานํ มุขชชนตฺตกปฺปนา.

คำว่า มุข, ชชน ในที่นี้มีความหมายว่า ปุพฺพ (แรก) และ อุตฺตร (หลัง) ตามลำดับ เหมือนส่วนแรกของร่างกายเรียกว่า มุข (ด้านแรก) และส่วนหลังเรียกว่า ชชน (ด้านหลัง) ดังนั้น ในคัมภีร์ฉันทนี จึงกล่าวครั้งแรกว่า มุข และครั้งหลังว่า ชชน

ชมนจปลา แปลว่า คาถาที่มีลักษณะของจปลาคาถาในครั้งหลัง ท่านแสดง
รูปวิเคราะห์ว่า ชมนเน จปลาลกฺขณํ อสฺสชาติ ชมนจปลา (คาถาที่มีลักษณะของจ
ปลาคาถาในครั้งหลัง ชื่อว่า ชมนจปลา)

คำว่า ปกิตฺติต สำเร็จรูปมาจาก ป บพหน้า + กิตฺต ธาตุ + ต ปัจจัย

คำว่า อริยาชาติ (กลุ่มอริยาคาถา) คือ คาถาที่มีลักษณะของอริยาคาถา
ท่านแสดงรูปวิเคราะห์ว่า อริยา ชาติ ยายาติ อริยาชาติ (คาถาที่มีลักษณะของอ
ริยาคาถา ชื่อว่า อริยาชาติ)

กลุ่มอริยาคาถาเหล่านี้ มีแสดงไว้ในคัมภีร์วุตโตทัย ๖ ประเภทคือ

๑. อริยาสามัญญ
๒. ปัสฺสยาอริยาคาถา
๓. วิปฺลวอริยาคาถา
๔. จปลาอริยาคาถา
๕. मुखจปลาอริยาคาถา
๖. ชมนจปลาอริยาคาถา

คัมภีร์วุตตรัตนการแสดงกลุ่มอริยาคาถา ๖ ประเภทและกลุ่มคิตฺติคาถา ๔
ประเภทไว้ คัมภีร์วุตโตทัยจึงแยกกลุ่มอริยาคาถากับกลุ่มคิตฺติคาถาให้ต่างกัน
ตามมติของคัมภีร์วุตตรัตนการ แต่ฉันทสันสกฤตอื่นคือฉันทโหมฏฐรี และศฺรุต-
โพธะ แสดงเฉพาะกลุ่มอริยาคาถา ไม่มีกลุ่มคิตฺติคาถา ทั้งกลุ่มอริยาคาถาก็มี ๘
อย่างโดยรวมกลุ่มคิตฺติคาถาและไม่กล่าวชื่อว่าอริยาสามัญญ เพราะถือว่าไม่ใช่ชื่อ
เฉพาะของอริยาคาถา ดังฉันทโหมฏฐรีสันสกฤต (ปริจเฉท ๕ คาถา ๓) กล่าวว่า

ปญฺยา วิปฺลว จปลา	मुखजปลา चमनजปลา ज
คิตฺยุปคิตฺยุคคิตฺติ	อริยาคิตฺติ จ นวธาริยา.

อริยาคาถามี ๘ อย่าง คือ ปัสฺสยา, วิปฺลว, จปลา, मुखจปลา,
ชมนจปลา, คิตฺติ, อุปคิตฺติ, อุกคิตฺติ และ อริยาคิตฺติ

ในคาถาข้างต้นนี้ คำว่า นวธาริยา ตั้บตบเป็น นวธา + อริยา คาถาดังกล่าวนี้ชื่อว่า อุปคิตีคาถา มีคณะที่ ๖ เป็นลหุในครั้งคาถาแรกและหลัง (ดู วุดโตทยข้อ ๒๖)

คัมภีร์ฉันทโศสารถเมทินี (อธิบายคาถา ๑๙) ประมวลอริยาคาถา ๙ อย่างเป็นคาถา ๘ พยัคเพื่อให้ท่องจำง่ายว่า

ปถยา จ วิปูลา เจว จปลา จปลา จ เทว
คิตฺยุปคิตฺติ อุกคิตฺติ อริยาคิตฺติมา นว.

อริยาคาถามี ๙ อย่างนี้ คือ ปฐยา, วิปูลา, จปลา, จปลา ๒ อย่าง[คือ मुखजपला, चमनजपला], คิตฺติ, อุปคิตฺติ, อุกคิตฺติ และ อริยาคิตฺติ

จบกลุ่มอริยาคาถา

* * * * *

คิตฺติขาติ ๔

(กลุ่มคิตฺติคาถา ๔)

คิตฺติคาถา

๒๕. สพุพํ ปจฺมทเล ยทิ ลกฺขณมริยาย วุตฺตมฺภเยสุ
ยสฺสา ทเลสุ ยุตฺตํ วุตฺตา सा คิตฺติ วุตฺต,ยติลลิตา.
คาถาที่มีลักษณะทั้งหมดของอริยาคาถาที่กล่าวไว้ในครั้งแรก
ประกอบในครึ่งทั้งสอง งามด้วยจังหวะหยุดที่กล่าวมาแล้ว
ท่านเรียกว่า คิตฺติ

สพุพํ	ปจฺมท	เล ยทิ	ลกฺขณ	มริยา	ย วุตฺต	มฺภเย	สุ
๔	๔	๔	๔	๔	๒	๔	ค
ยสฺสา	ทเลสุ	ยุตฺตํ	วุตฺตา	สา คี	ติ วุตฺต	ยติลล	ตา
๔	๔	๔	๔	๔	๒	๔	ค

กลุ่มคิตติคาถามีลักษณะคล้ายคลึงกับกลุ่มอริยาคาถา คือมีมาตราและคณะพร้อมทั้งยติคล้ายคลึงกัน แต่กลุ่มเวตาลียคาถาต่างจากกลุ่มอริยาคาถา เพราะอนุญาตให้ใช้ ร คณะที่มี ๕ มาตราได้ ส่วนกลุ่มมัตตาสมกะก็มีลักษณะต่างจากกลุ่มอริยาคาถาโดยมีบาทละ ๑๖ มาตราในทุกๆ บาท ดังนั้น ท่านจึงกล่าวกลุ่มคิตติคาถาต่อจากกลุ่มอริยาคาถา

คิตติคาถา คือ คาถาที่นำเฉพาะครั้งแรกของอริยาคาถามาประพันธ์เป็นคาถาที่มีบุพพัทธะและอปรัทธะทั้งสอง กล่าวคือ คณะที่ ๖ ในครั้งแรกของปฐยาอริยาคาถา เป็น ช คณะ หรือ สัพพหลุคณะ ส่วนคณะที่ ๖ ในครั้งหลังเป็น ลหุ แต่เมื่อแต่งคณะที่ ๖ ทั้งในครั้งแรกและครั้งหลังให้เป็น ช คณะ หรือ สัพพหลุคณะ ก็เป็นคิตติคาถา จะเห็นว่าคาถานี้มี ๗ คณะ และมีครุท้าย คณะที่ ๖ ในครั้งแรกของคาถานี้ คือ ย วุตต (๑ ๒ ๑) เป็น ช คณะ แม้คณะที่ ๖ ในครั้งหลังคือ ตี วุตต (๑ ๒ ๑) ก็เป็น ช คณะ

คิตติคาถานี้งามด้วยจังหวะหยุดที่กล่าวมาแล้ว คือดังที่แสดงมาก่อนในคาถาที่ ๑๘ จะเห็นว่าคณะที่ ๗ ในคาถานี้ คือ ยติลล (๑ ๑ ๑ ๑) เป็นสัพพหลุคณะ จึงมีจังหวะหยุดในคำว่า “ติ” ของ วุตต คือเป็นคนละศัพท์กับคำหลังว่า ยติลลิตา และต้องอ่านเว้นวรรคตอนให้แยกกับคำหลังว่า วุตต-ยติ จะอ่านติดกันว่า วุตตยติไม่ได้

คาถาที่คล้ายกับคิตติคาถานี้มีอีก ๓ ชนิด คือ อุปคิตติ ได้แก่ คิตติคาถาที่นำเฉพาะครั้งหลังของปฐยาอริยามาแต่ง, อุคคิตติ ได้แก่ คิตติคาถาที่สลับครั้งแรกกับครั้งหลังของปฐยาอริยา และอริยาคิตติ ได้แก่ คิตติคาถาที่นำเฉพาะครั้งแรกของปฐยาอริยามาแต่ง แต่มีครุท้ายเพิ่มอีก ๑ พยางค์ คันถรจนอาจารย์จะแสดงคาถาเหล่านี้ในลำดับต่อไป

ตัวอย่าง

พุทฺธั ฌาณสมุทฺทํ สพุพฺพณฺญํ โลกเหตุ'ชีณมตี
 วณฺทิตฺวา ปุพฺพมฺหํ วกฺขามิ สสาธณํ หิ กิตกปฺป.^๑

ข้าพเจ้าขอน้อมใจไว้พระพุทธรเจ้าผู้มีพระญาณตั้งมหาสมุทร
 ทรงหยั่งรู้ธรรมทั้งปวง มีพระญาณไม่ล้นไปเพราะมีชาวโลก
 เป็นเหตุ จักกล่าวกิตกัณฑ์พร้อมด้วยสาธนะก่อน

คาถาข้างต้นนี้มี ๗ คณะ และมีครุท้าย คณะที่ ๖ ในครั้งแรกของคาถานี้ คือ
 กเหตุ (๑ ๒ ๑) เป็น ข คณะ แม้คณะที่ ๖ ในครั้งหลังคือ ธนํ หิ (๑ ๒ ๑) ก็เป็น
 ข คณะ ดังนั้น คาถานี้จึงเป็นคิตติคาถา

คัมภีร์ฉันทสันสกฤตแสดงคิตติคาถา ๑๖ ประเภทตามที่กล่าวไว้ในอริยาคาถา
 ๘๐ ชนิด โดยผสมกับปฐยาอริยา ๑, วิปุลาอริยา ๓, จปลาอริยา ๑๒ ในขุททกนิกาย
 เมตตสูตร มีพบบคิตติคาถาผสมคือวิปุลาคิตติ ซึ่งเป็นคิตติที่มีลักษณะของวิปุลอริยา-
 คาถาอยู่ด้วย นั่นคือมีพยางค์เกินจาก ๓ คณะในบาทที่ ๑ และที่ ๓ คิตติประเภทนี้
 เป็นคิตติอย่างี่ ๒๐ คือ คิตฺตฺยฺกฺยวิปฺลฺลา อันหมายถึงคิตติคาถาที่เป็นวิปุลอริยาใน
 วิสมบาททั้งสอง เช่น

กรณียมตฺถกฺกุสเลน ยนฺต สนฺตํ ปทํ อภิสเมจฺจ
 สกโก อชฺช จ สุหฺช จ สุวโจ จสฺส มฺทฺธ อนฺติมานี.^๒

คณะที่ ๔ ในครั้งแรก คือ น ยนฺต และคณะที่ ๔ ในครั้งหลัง คือ จ สุว พยางค์
 แรกในคณะเหล่านี้อยู่ในวิสมบาทข้างหน้า ทั้งคณะที่ ๖ ในครั้งแรก คือ ปทํ อ (๑
 ๒ ๑) ก็เป็น ข คณะ ส่วนในครั้งหลังคือ ส มฺทฺธ อ (๑ ๑ ๑ ๑) ก็เป็นสัพพลหุคณะ
 คาถานี้จึงเป็นวิปุลาคิตติคาถา หรือ คิตฺตฺยฺกฺยวิปฺลฺลาคาถา คาถาอื่นในเมตตสูตรทั้งหมด
 ก็เป็นคาถาประเภทนี้ (สำหรับการตรวจคณะฉันทในเมตตสูตร
 ทั้งหมด มีกล่าวไว้ใน “บทเพิ่มเติม” ของ พระปริตรธรรม)

^๑ กว. หน้า ๑

^๒ ขุ. ขุ. ๒๕/๑/๑๓

กรณี	ยมตถ	กุสเล	น ยนุต	สนุต	ปท อ	ภิสเมจ	จ
๔	๔	๔	๔	๔	ช	๔	ค
สกโก	อุช จ	สุหุช	จ สุว	โจ จส	ส มุท อ	นติมา	นี
๔	๔	๔	๔	๔	น	๔	ค

คีติ แปลว่า คาถาที่เปล่งออกด้วยเสียงสม่ำเสมอ กล่าวคือ มาตราใน
ปุพพัทธะและอปรัทธะมี ๓๐ มาตราเท่ากัน เนื่องจากคณะที่ ๖ ในครั้งทั้งสองเป็น
ช คณะ หรือ สัพพลหุคณะ มีรูปวิเคราะห์ว่า สเมน คียติ อุจจารียตีติ คีติ (คาถา
ที่เปล่งออกด้วยเสียงสม่ำเสมอ ชื่อว่า คีติ)

คำว่า ลกฺขณมริยาย ตัตตบพเป็น ลกฺขณ + อริยาย

คำว่า วุตตมุภเยสุ ตัตตบพเป็น วุตต + อุภเยสุ

* * * * *

อุปคิตีคาถา

๒๖. อริยายํ ทุตฺติยทฺธ

คทิตาขิลลกฺขณํ ยํ ตํ

ภวติ ทเลสุภเยสุปิ

ยทิ ยสุสา สายมุปคิตี.

คาถาที่มีลักษณะทั้งหมดที่กล่าวมาแล้วในครั้งหลังในอริยา

คาถา[ประกอบ]ในครั้งทั้งสอง ชื่อว่า อุปคิตี

อริยา	ยํ ทุตฺติ	ยทฺธ	คทิตา	ขิลลก	ช	ณํ ยํ	ตํ
๔	๔	๔	๔	๔	ล	๔	ค
ภวติ ท	เลสุภ	เยสุปิ	ยทิ ยสุ	สา สา	ย	มุปคิ	ติ
๔	๔	๔	๔	๔	ล	๔	ค

อุปคิตีคาถา คือ คาถาที่นำเฉพาะครึ่งหลังของอริยาคาถามาแต่งเป็นคาถา
หนึ่ง คณะที่ ๖ ในคาถานี้จึงเป็นลหุ ไม่ใช่ ช คณะหรือสัพพลหุคณะ จะเห็นว่าคณะ
ที่ ๖ ในครั้งแรกคือ ช (๑) เป็นลหุ และคณะที่ ๖ ในครั้งหลังคือ ย (๑) ก็เป็นลหุ

ตัวอย่าง

โอรพภิกสุกริกา มาควิกา เต จ สากุณิกา

หนตุวา ช้วนเตพก- สุกรมคปภุชิโน กมโต.^๑

ชนเหล่าใดฆ่าแพะ, สุกกร, เนื้อ และนก เลี้ยงชีพอยู่ ชนเหล่า
นั้นชื่อว่า โอรพภิกะ (คนฆ่าแพะ), สุกกริกะ (คนฆ่าหมู),
มาควิกะ (คนฆ่าเนื้อ) และสากุณิกะ (คนฆ่านก) ตามลำดับ

คาถาข้างต้นนี้มี ๗ คณะ และมีครุท้าย คณะที่ ๖ ในครั้งแรกของคาถานี้ คือ
จ เป็นลหุ แม้คณะที่ ๖ ในครั้งหลังคือ ข ก็เป็นลหุ ดังนั้น คาถานี้จึงเป็นอุปคิตติคาถา

อุปคิตติ แปลว่า คาถาที่คล้ายกับคิตติคาถา กล่าวคือ มีลักษณะใกล้เคียงกัน
ต่างกันเฉพาะคณะที่ ๖ อย่างเดียว มีรูปวิเคราะห์ว่า คิตติยา สมีเป ปวตตตติติ อุ-
ปคิตติ (คาถาที่เป็นไปใกล้เคียงคิตติคาถา ชื่อว่า อุปคิตติ)

คำว่า คทิตาขิลลภุณํ ตัตถบทเป็น คทิต + อขิลลภุณํ

คำว่า คทิต สำเร็จรูปมาจาก คท ธาตุ (วียตุติยํ วาจาญํ = พูดให้ปรากฏ) +
ต ปัจจัย

คำว่า ทเลสุภเยสุปี ตัตถบทเป็น ทเลสุ + อุภเยสุ + อปี

คำว่า สายมุปคิตติ ตัตถบทเป็น สว + อยํ + อุปคิตติ

* * * * *

อุคคิตติคาถา

๒๗. อริยายทตทวิตยํ

วิปริยเณนาภิตํ

ปุปุโพทิตลภุณเณเปตํ

ยสสา สมภวติ เจห โสคคิตติ.

^๑ อปภ. คาถา ๕๑๓

คาถาที่มีครึ่งทั้งสองของอริยาคาถาซึ่งประกอบด้วยลักษณะ
ที่กล่าวมาก่อนได้ถูกกล่าวโดยสลับกัน ชื่อว่า อุกคิตี ในกลุ่มคิ
ติคาถานี้

อริยา	ยทฺธ	วิตยํ	ปฺพุโพ	ทิตลภ	ข	โณเป	ตํ
๔	๔	๔	๔	๔	ล	๔	ค
วิปริย	เยนา	ภิตํ	ยสฺสา	สมภว	ติ เจห	โสคฺคิ	ติ
๔	๔	๔	๔	๔	ช	๔	ค

อุคคิตีคาถา คือ คาถาที่สลับคณะที่ ๖ ในครึ่งแรกและครึ่งหลังของอริยา-
คาถา กล่าวคือ คณะที่ ๖ ในครึ่งแรกเป็นลหุ ส่วนคณะที่ ๖ ในครึ่งหลังเป็น ช คณะ
จะเห็นว่าคณะที่ ๖ ในครึ่งแรกคือ ข เป็น ลหุ ส่วนคณะที่ ๖ ในครึ่งหลังคือ ติ เจห
(๑ ๒ ๑) เป็น ช คณะ

ตัวอย่าง

อกฺขรณียโม ฉนฺทํ ครุหลฺหุณียโม ภเว วุตฺติ
ทีโฆ สโยคาคิ- ปฺพุโพ รสฺโส จ ครุ ลหุ ตฺ รสฺโส.^๑
การกำหนดพยางค์ ชื่อว่า ฉนฺทํ การกำหนดครุและลหุ ชื่อ
ว่า คาถา ทีฆะสระและรัสสระต้นสัณยโคเป็นต้น ชื่อว่า ครุ
ส่วนรัสสระ ชื่อว่า ลหุ

คาถาข้างต้นนี้มี ๗ คณะ และมีครุท้าย คณะที่ ๖ ในครึ่งแรกคือ ภ เป็น ลหุ
ส่วนคณะที่ ๖ ในครึ่งหลังคือ จ ครุ ล (๑ ๑ ๑ ๑) เป็นสัพพลหุคณะ ดังนั้น
คาถานี้จึงเป็นอุปคิตีคาถา

อุคคิตี แปลว่า คาถาที่สลับคิตีคาถา กล่าวคือ สลับครึ่งแรกกับครึ่งหลังของ
คิตีคาถา ท่านแสดงรูปวิเคราะห์ว่า คีตินํ วิปริตํ อุกคิตี (คาถาที่สลับคิตีคาถา ชื่อ
ว่า อุกคิตี)

^๑ พว. หน้า ๑๑

คำว่า อริยายทุททิตยํ ตັดบทเป็น อริยาย + อทุททิตยํ คำว่า ตย เป็น สกัถปัจจัยที่ไม่มีมีความหมายเฉพาะ (สำหรับเรื่องของ ตย ปัจจัย จะมีกล่าวใน คาถา ๑๐๙) คำว่า อทุททิตยํ มีรูปวิเคราะห์ว่า เทว เหว ทุทิตยํ (สองนั้นแหละ เรียกว่า ทิตยะ), อทุธานํ ทุทิตยํ อทุททิตยํ (ครึ่งสองส่วน เรียกว่า อัทททิตยะ)

คำว่า ปุพฺพโพิทลฺกฺขณเณปตํ ตັดบทเป็น ปุพฺพ + อุทิต + ลกฺขณ + อุเปตํ

คำว่า วิปริยเณนาภิหิตํ ตັดบทเป็น วิปริยเณน + อภิหิตํ

คำว่า โสคฺคิตี ตັดบทเป็น สว + อุคฺคิตี

* * * * *

อริยาคีตিকাถา

๒๘. อริยาปุพฺพทุํ ยทิ ครุเนเกนาธิเกน นิธเน ยุตุตํ
ยทิ ปุพฺพทุสฺमानํ ทลมิตรํ โจทิตายมริยาคีติ.

คาถาที่มีครั้งแรกของอริยาคาถาประกอบด้วยครุ ๑ พยางค์
เกินมาในที่สุด และมีส่วนอื่น[คือครึ่งหลัง]เหมือนครั้งแรก ชื่อ
ว่า อริยาคีติ

คิตฺติชาติโย.

จบกลุ่มคิตฺติคาถา

อริยา	ปุพฺพทุ	ธํ ยทิ	ครุเน	เกนา	ธิเกน	นิธเน	ยุตุ	ตํ
๔	๔	๔	๔	๔	๗	๔	ค	ค
ยทิ ปุพฺพ	ทุส	มานํ	ทลมิตร	รํ โจ	ทิตาย	มริยา	คี	ติ
๔	๔	๔	๔	๔	๗	๔	ค	ค

อริยาคีติ คือ คิตฺติคาถาที่มีครุเกินมาอีก ๑ พยางค์ในครั้งแรกและครึ่งหลัง
จะเห็นว่าคาถานี้มี ๗ คณะ ในครั้งแรกมีครุท้ายคือ ยุตุ และมีครุเกินมา ๑ พยางค์
คือ ตํ ส่วนในครึ่งหลังมีครุท้ายคือ คี และมีครุเกินมา ๑ พยางค์คือ ติ (ปาหันทครุ)

โดยเหตุที่ครุทำยของคาถานี้มี ๒ พยางค์ คาถานี้จึงมี ๘ คณะได้ เพราะ
ครุ ๒ พยางค์รวมเป็น ๔ มาตราหรือ ๑ คณะ คัมภีร์วฤตตรัตนการพยาขยา (อิธิ
บายปริจเฉท ๒ คาถา ๑๑) กล่าวเกี่ยวกับเรื่องนี้ว่า

อริยายํ หิ ปุพฺพเหตุ สครุภา สตุตฺต คณฺหา. อิห ตํ ปุณฺณหา อฏฺฐ คณฺหา อทฺธทฺวเยปิ
ภวนฺติ. อนฺติโม ตํ คณฺโณ ทฺวิครุเรว.

อนึ่ง ในครั้งแรกของอริยาคาถา คณะมี ๗ คณะ พร้อมกับครุ แต่ในคาถานี้
คณะมี ๘ คณะบริบูรณ์ในครั้งทั้งสอง ส่วนคณะทำยเป็นครุ ๒ พยางค์นั้นเกี่ยว

มติที่กล่าวไว้ในคัมภีร์วฤตตรัตนการพยาขยานี้คล้ายตามฉันทสันสกฤตอื่น
ดังต่อไปนี้

อทฺเธ วสุคณฺหา อริยาคีติ.^๑

คาถาที่มีคณะ ๘ คณะในครั้ง[ทั้งสอง] ชื่อว่า อริยาคีติ

อฏฺฐ คณฺหา ปจฺเม อทฺเธ ยสฺสา ภวนฺติ, सा अरियाकीति नामारिया. अण्णमपि कणो
जटुमत्तिโก गवत्तिद्युत्तो. विसेसागातो तृतीयमप्यत्तं तातिसमेव.^๒

คณะ ๘ คณะในครั้งแรกของคาถาใดมีอยู่ คาถานั้นเป็นอริยาคาถาชื่อว่า
อริยาคีติ หมายความว่า แม้คณะที่ ๘ ก็มี ๔ มาตรา ครั้งที่ ๒ ก็เป็นเช่นนั้น
เพราะไม่มีความต่างกัน

ตัวอย่าง

เอเสโส เอตฺนติป- ปสิทฺธิ โลกสฺส โหติ ยตฺถตฺถเส
ถิปฺพนํปฺปฺสกาณฺติ- ยฺยจฺนเต ตานิมาณี โลเกนาตฺธา.^๓

ความปรากฏแก่ชาวโลกในเนื้อความเหล่านี้ว่า เอสา, เอ
โส, เอตํ มีอยู่ ชาวโลกกล่าวเนื้อความเหล่านี้ว่าเป็นอิติ
ลิงค์, ปุงลิงค์ และนปุงสกลิงค์

^๑ ปฉ. ๔/๓๑

^๒ อสน. ๔/๓๑

^๓ พว. หน้า ๓๙

คาถานี้มี ๗ คณะ คณะที่ ๖ ในครั้งแรกคือ ส โหติ (๑ ๒ ๑) เป็น ช คณะ ส่วนคณะที่ ๖ ในครั้งหลังคือ นิมานิ (๑ ๒ ๑) เป็น ช คณะ ในครั้งแรกมีครุท้ายคือ เถ และมีครุเกินมา ๑ พยางค์คือ สุ (ปาหันทครุ) ส่วนในครั้งหลังมีครุท้ายคือ นาตุ และมีครุเกินมา ๑ พยางค์คือ ถา ดังนั้น คาถานี้จึงเป็นอริยาคีติคาถา

สาธุจกถาปิฎกตตย- ปาวจนารณณเกสรี เถรานัน
วเสกเสขร เม วนเท ราชาริราชครุมาจริย^๑

ข้าพเจ้าขอโน้มไหว้พระราชครูของพระจักรพรรดิราช ผู้
เปรียบตั้งราชสีห์ในอรัญญชาติคือพระพุทธรพจน์ที่เรียกว่า
พระไตรปิฎกพร้อมทั้งอรรทกถา ซึ่งเป็นผู้ยอดเยี่ยมรูปหนึ่ง
แห่ง[เถร]วงศ์ และเป็นครูของข้าพเจ้า

คาถานี้มี ๗ คณะ คณะที่ ๖ ในครั้งแรกคือ ฌเกส (๑ ๒ ๑) เป็น ช คณะ ส่วน
คณะที่ ๖ ในครั้งหลังคือ ธีราช (๑ ๒ ๑) เป็น ช คณะ ในครั้งแรกมีครุท้ายคือ รา
และมีครุเกินมา ๑ พยางค์คือ น ส่วนในครั้งหลังมีครุท้ายคือ จริ และมีครุเกินมา
๑ พยางค์คือ ย ดังนั้น คาถานี้จึงเป็นอริยาคีติคาถา (คำว่า จริ รวมลหุ ๒
พยางค์ให้เป็นครุ ๑ พยางค์ดังมีแสดงไว้โดยตรงในสัททนต์ิปกรณ์)

อริยาคีติ แปลว่า คีติคาถาที่คล้ายกับอริยาคาถา กล่าวคือ ลักษณะครั้งแรก
ของอริยาคาถาซึ่งมีคณะที่ ๖ เป็น ช คณะ หรือ สัพพลหุคณะ มีอยู่ในคีติคาถานี้
มีรูปวิเคราะห์ว่า อริยา จ สา คีติ จาติ อริยาคีติ (คีติคาถาที่คล้ายอริยาคาถา
ชื่อว่า อริยาคีติ)

คำว่า ครุเนเกนาธิเกน ตัตตบเป็น ครุณา + เอเกน + อธิเกน

คำว่า ทลमितร์ ตัตตบเป็น ทล + อิตร์

คำว่า โจทิตายมริยาคีติ ตัตตบเป็น จ + อุทิตา + อัย + อริยาคีติ

คำว่า คีติชาติ (กลุ่มคีติคาถา) คือ คาถาที่มีลักษณะของคีติคาถา ท่านแสดง

^๑ อัจฉริยาปทาน

รูปวิเคราะห์ว่า คีติยา ชาติ ยายาติ คีติชาติ (คาถาที่มีลักษณะของ คีติคาถา ชื่อว่า คีติชาติ)

กลุ่มคีติคาถาเหล่านี้ มีแสดงไว้ในคัมภีร์วุตโตทัย ๔ ประเภทคือ

๑. คีติ
๒. อุปคีติ
๓. อุกคีติ
๔. อริยาคีติ

จบกลุ่มคีติคาถา

* * * * *

เวตาลียชาติ ๙

(กลุ่มเวตาลียคาถา ๙)

เวตาลียคาถา

๒๙. วิสเม น สียํ กลา มุเข สเม ตวญฺจ รลคา ตโต'ปริ
เวตาลียํ ตมุจฺเจเต ลหุณฺภํ น นินฺตรํ สเม.

คาถาที่มี ๖ มาตราอยู่หน้าในวิสมบาท ส่วนในสมบาทมี ๘
มาตรา ประกอบด้วย ร คณะ, ลหุ และครุต่อจากนั้น ลหุ ๖
พยางค์ติดต่อกันย่อมไม่มีในสมบาท ท่านเรียกว่า เวตาลียคาถา

วิสเม น สิ	ยํ กลา	มุ	เข	สเม ตวญฺจ รล	คา ตโต	ป	ริ
๑ ๑ ๒ ๑ ๑	๒ ๑ ๒	๑	๒	๑ ๒ ๒ ๑ ๑ ๑	๒ ๑ ๒	๑	๒
๖ มาตรา	ร	ล	ค	๘ มาตรา	ร	ล	ค
เวตาลี	ยํ ตมุจ	จ	เต	ลหุณฺภํ น นิ	รนฺตรํ	ส	เม
๒ ๒ ๒	๒ ๑ ๒	๑	๒	๑ ๑ ๒ ๒ ๑ ๑	๒ ๑ ๒	๑	๒
๖ มาตรา	ร	ล	ค	๘ มาตรา	ร	ล	ค

เวตาลียคาถา คือ คาถาที่มี ๖ มาตรการอยู่ในวิสมบาท ถัดจากนั้น มี ร คณะ, ลหุ และครุ ส่วนในสมบาท มี ๘ มาตรการอยู่ในวิสมบาท ถัดจากนั้นก็ มี ร คณะเป็นต้นเช่นกัน จะเห็นว่าบาทแรกในคาถานี้ มี ร คณะ, ลหุ และครุ คือคำว่า ยุกฺลา, มุ, เข ท้าย ๖ มาตรการคือ วิสเม จ ส (๑ ๑ ๒ ๑ ๑) บาทที่ ๓ ก็มี ร คณะ, ลหุ และครุ คือคำว่า ยํ ตมุจ, จ, เต ท้าย ๖ มาตรการคือ เวตาลี (๒ ๒ ๒) ส่วนบาทที่ ๒ มี ร คณะ, ลหุ และครุ คือคำว่า คา ตโต, ป, ริ ท้าย ๘ มาตรการคือ สเม ตวุจฺจ รล (๑ ๒ ๒ ๑ ๑ ๑) บาทที่ ๔ ก็มี ร คณะ, ลหุ และครุ คือคำว่า รนฺตรํ, ส, เม ท้าย ๘ มาตรการคือ ลหุณฺกํ น นิ (๑ ๑ ๒ ๒ ๑ ๑)

ลักษณะของเวตาลียคาถา

๑. มี ๖ มาตรการอยู่ในวิสมบาท
๒. มี ๘ มาตรการอยู่ในสมบาท
๓. มี ร คณะ, ลหุ และครุ ท้าย ๖ มาตรการในวิสมบาท หรือท้าย ๘ มาตรการในสมบาท
๔. ไม่มีลหุ ๖ พยางค์ติดต่อกันใน ๘ มาตรการแรกของสมบาท แต่ในวิสมบาทมีลหุติดต่อกันได้

คำว่า ลหุณฺกํ น นินฺตรํ สเม (ในสมบาทไม่มีลหุ ๖ พยางค์ติดต่อกัน) เป็นนิทสสนนัย คือการแสดงพยางค์เป็นตัวอย่าง โดยมีได้กล่าวถึงข้อความทั้งหมด หรือเป็นอุปลักษณนัย คือการแสดงตัวอย่างไว้เป็นเครื่องสังเกตแทนสิ่งอื่นๆ ทั้งหมด ดังนั้น แม้ลหุ ๗ พยางค์หรือ ๘ พยางค์ก็อยู่ติดต่อกันไม่ได้ ดังฉันทฎีกาเก่า (อธิบายคาถา ๒๙) กล่าวว่า

เอเตน น ลหุณฺกสฺเสวาภาโว ภวติ, อถ โข ลหุสฺสทกสฺส ลหุอญฺจกสฺส จ ภวตีติ อิมมตฺถํ ทสฺเสติ.

คำนั้นแสดงข้อความนี้ว่า ลหุ ๖ พยางค์เท่านั้นย่อมไม่มี หามิได้ แต่ยังไม่มิลหุ ๗ พยางค์หรือ ๘ พยางค์

คัมภีร์นยสัมปณณันท์คัณฐิ (อธิบายคาถา ๒๙) แสดงเหตุที่ห้ามลหุติดต่อกัน ๖ พยางค์ว่า ถ้าในสมบาทมีลหุติดต่อกัน ๖ พยางค์ ก็จะคล้ายกับวิสมบาทที่มีลหุ ๖ พยางค์ติดต่อกันได้ และลหุ ๓ พยางค์หลังในลหุ ๖ พยางค์ก็ผูกเป็นคณะในคาถา วรรณพฤติได้ ท่านจึงห้ามการมีลหุติดต่อกัน ๖, ๗ หรือ ๘ พยางค์ในสมบาทนั้น

ต่อไปจะกล่าวถึงปัตถารนัยของคาถามาตราพฤติ ๖ และ ๘ มาตรา เพื่อให้ทราบจำนวนครูลหุในคาถานั้น ดังต่อไปนี้

ปัตถารนัยของคาถามาตราพฤติ ๖ มาตรา

จำนวนแถว	ครู - ลหุ
๑	๒ ๒ ๒
๒	๑ ๑ ๒ ๒
๓	๑ ๒ ๑ ๒
๔	๒ ๑ ๑ ๒
๕	๑ ๑ ๑ ๑ ๒
๖	๑ ๒ ๒ ๑
๗	๒ ๑ ๒ ๑
๘	๑ ๑ ๑ ๒ ๑
๙	๒ ๒ ๑ ๑
๑๐	๑ ๑ ๒ ๑ ๑
๑๑	๑ ๒ ๑ ๑ ๑
๑๒	๒ ๑ ๑ ๑ ๑
๑๓	๑ ๑ ๑ ๑ ๑ ๑

ท่านไม่จำกัดครูลหุใน ๖ มาตราแรกของวิสมบาทในคาถานี้ จึงอาจเขียนเป็นครูทั้งหมดคือ ๒ ๒ ๒ จนกระทั่งถึงลหุทั้งหมดคือ ๑ ๑ ๑ ๑ ๑ ๑ ได้ ๑๓ ชนิดตามจำนวนแถวที่กล่าวมานี้

ปฏิทินของคาถามาตราพฤติ ๘ มาตรา

จำนวนแถว	ครุ - ลหุ
๑	๒ ๒ ๒ ๒
๒	๑ ๑ ๒ ๒ ๒
๓	๑ ๒ ๑ ๒ ๒
๔	๒ ๑ ๑ ๒ ๒
๕	๑ ๑ ๑ ๑ ๒ ๒
๖	๑ ๒ ๒ ๑ ๒
๗	๒ ๑ ๒ ๑ ๒
๘	๑ ๑ ๑ ๒ ๑ ๒
๙	๒ ๒ ๑ ๑ ๒
๑๐	๑ ๑ ๒ ๑ ๑ ๒
๑๑	๑ ๒ ๑ ๑ ๑ ๒
๑๒	๒ ๑ ๑ ๑ ๑ ๒
๑๓	<u>๑ ๑ ๑ ๑ ๑ ๑ ๒</u>
๑๔	๑ ๒ ๒ ๒ ๑
๑๕	๒ ๑ ๒ ๒ ๑
๑๖	๑ ๑ ๑ ๒ ๒ ๑
๑๗	๒ ๒ ๑ ๒ ๑
๑๘	๑ ๑ ๒ ๑ ๒ ๑
๑๙	๑ ๒ ๑ ๑ ๒ ๑
๒๐	๒ ๑ ๑ ๑ ๒ ๑
๒๑	๑ ๑ ๑ ๑ ๑ ๒ ๑
๒๒	๒ ๒ ๒ ๑ ๑

๒๓	๑ ๑ ๒ ๒ ๑ ๑
๒๔	๑ ๒ ๑ ๒ ๑ ๑
๒๕	๒ ๑ ๑ ๒ ๑ ๑
๒๖	๑ ๑ ๑ ๑ ๒ ๑ ๑
๒๗	๑ ๒ ๒ ๑ ๑ ๑
๒๘	๒ ๑ ๒ ๑ ๑ ๑
๒๙	๑ ๑ ๑ ๒ ๑ ๑ ๑
๓๐	๒ ๒ ๑ ๑ ๑ ๑
๓๑	๑ ๑ ๒ ๑ ๑ ๑ ๑
๓๒	๑ ๒ ๑ ๑ ๑ ๑ ๑
๓๓	๒ ๑ ๑ ๑ ๑ ๑ ๑
๓๔	๑ ๑ ๑ ๑ ๑ ๑ ๑

ในแถวทั้งหมด ๓๔ แถวนี้ แถวที่มีลหุติดต่อกัน ๖-๘ พยางค์คือ แถวที่ ๑๓, ๓๓, ๓๔ จึงเขียน ๘ มาตราแรกในสมบาทตามครุหลุในแถว ๓๑ แถวนอกจากแถวเหล่านั้นได้

ตารางแสดงเวตาลียคาถา

วิสมบาท

๖ มาตรา	ร คณะ	ล หุ	ครุ
๒ ๒ ๒ ขลุข ๑ ๑ ๑ ๑ ๑ ๑	๒ ๑ ๒	๑	๒
๑๓ แถว	๑	๑	๑

สมบาท

๘ มาตรา	ร คณะ	ลหุ	ครุ
๒ ๒ ๒ ๒ ๗ ๑ ๒ ๑ ๑ ๑ ๑ ๑	๒ ๑ ๒	๑	๒
๓๑ แก้ว	๑	๑	๑

ตัวอย่าง

อุทกํ หิ นมยนฺติ เนตฺติกา อุตฺตารา นมยนฺติ เตชนํ
 ทารุํ นมยนฺติ ตจฺฉกา อุตฺตารํ ทมยนฺติ ปณฺทิตา.^๑

ชาวนาไขน้ำเข้านา ช่างศรดัดลูกศร ช่างไม้ถากไม้ บัณฑิต

ฝึกตนเอง

คาถาข้างต้นนี้มี ๖ มาตราอยู่หน้าในวิสมบาท ถัดจากนั้นมี ร คณะ, ลหุ และครุ ส่วนในสมบาท มี ๘ มาตราอยู่หน้า ถัดจากนั้นก็ มี ร คณะเป็นต้นเช่นกัน จะเห็นว่าบาทแรกมี ร คณะ, ลหุ และครุ คือคำว่า ยนฺติ เนตฺ, ติ, กา ทำย ๖ มาตราคือ อุทกํ หิ น (๑ ๑ ๒ ๑ ๑) บาทที่ ๓ ก็มี ร คณะ, ลหุ และครุ คือคำว่า ยนฺติ ตจฺ, ฉ, กา ทำย ๖ มาตราคือ ทารุํ นม (๒ ๒ ๑ ๑) ส่วนบาทที่ ๒ มี ร คณะ, ลหุ และครุ คือคำว่า ยนฺติ เต, ช, นํ ทำย ๘ มาตราคือ อุตฺตารา ทม (๑ ๑ ๒ ๒ ๑ ๑) บาทที่ ๔ ก็มี ร คณะ, ลหุ และครุ คือคำว่า ยนฺติ ปณฺ, ฑิ, ตา ทำย ๘ มาตราคือ อุตฺตารํ ทม (๒ ๒ ๒ ๑ ๑) ดังนั้น คาถานี้จึงเป็นเวตาลียคาถา

อฺภูจฺฉานวโต สติมโต สฺสจิกมฺมสฺส นิสฺสมการิโน
 สณฺณตสฺส ฐมฺมชฺวีโน อปฺปมตฺตสฺส ยโสภิวฑฺฒติ.^๒

^๑ พ. ฐ. ๒๕/๑๔๕/๔๒

^๒ พ. ฐ. ๒๕/๒๔/๒๐

ยศยอมเจริญแก่ผู้ขยัน มีสติ มีความประพฤติดี ทำงาน
ด้วยความรอบคอบ เป็นอยู่โดยชอบธรรม ไม่ประมาท

คำว่า สติมโต ในบาทแรก มีรูปว่า สติมโต ในฉบับมหาจุฬาย ในที่นี้ควร
ที่หะ อี เป็น อี เพื่อให้ต้องคณะนัณฑ์ ส่วนคำว่า อป ใน ปมตตสส ต้องถือว่าเป็น
ลหุด้วยการออกเสียงเร็ว จึงจะต้องคณะนัณฑ์ (ดู คาถา ๗)

เวตาลียะ คือ คาถาที่คล้ายต้นตาลพิเศษ กล่าวคือ ต้นตาลเป็นต้นไม้พิเศษ
กว่าต้นไม้ทั่วไปเพราะไม่มีแก่น ดังนั้นจึงจัดเข้าในพวกต้นหญ้า (ดิณชาติ)
เวตาลียะคาถานี้ก็เป็นคาถามาตราพฤติพิเศษ คือมีลักษณะผสมกับคณะในคาถา
วรรณพฤติอันได้แก่ ร คณะ (๒ ๑ ๒) ที่เกิน ๔ มาตรา มีรูปวิเคราะห์ว่า วิเสโส
ตาโล วิตาโล (ต้นตาลพิเศษ เรียกว่า วิตาละ) วิตาโล วียาติ วิตาล (คาถาที่
เหมือนต้นตาลพิเศษ เรียกว่า วิตาละ) วิตาล เอว เวตาลีย (คาถาที่เหมือนต้นตาล
นั้นแหละ ชื่อว่า เวตาลียะ) คำว่า เวตาลีย สำเร็จรูปมาจาก วิตาล ศัพท์ + ญ
ปัจจัย ลง ญ ปัจจัยในอรรถสัทธ แล้วลง อี อาคม

คำว่า ลหุณุก แปลว่า หมวดหกแห่งลหุ คือ กลุ่มลหุ ๖ พยางค์ มีรูป
วิเคราะห์ว่า ฌนุ สมุโ ฌก (หมู่แห่งสิ่ง ๖ สิ่ง เรียกว่า ฌักกะ) ลหุณ ฌก ลหุ
ฌก (หมวดหกแห่งลหุ เรียกว่า ลหุฌักกะ) คำว่า ฌก สำเร็จรูปมาจาก ฌ ศัพท์
+ กณ ปัจจัย ลง กณ ปัจจัยด้วยสูตรว่า สมุหตุเถ กณณา (กส. ๓๕๔)

โอปัจฉันทสกคาถา

๓๐. เวตาลียโปม มุเข ตัง โอปจณนทสก รยา ยทนต์เต.

คาถาที่เหมือนเวตาลียคาถาในส่วนแรก มี ร ย คณะอยู่ท้าย
ชื่อว่า โอปัจฉันทสกคาถา

เวตาลี	โยปม	มุখে ต	โอปจณทส	กั รยา	ยทนต์
๒ ๒ ๒	๒ ๑ ๒	๑ ๒ ๒	๒ ๒ ๒ ๑ ๑	๒ ๑ ๒	๑ ๒ ๒
๖ มาตรา	ร	ย	๘ มาตรา	ร	ย

โอปัจฉันทสกคาถา คือ คาถาที่มี ๖ มาตราอยู่หน้าในวิสมบาท ถัดจากนั้น มี ร ย คณะ ส่วนในสมบาท มี ๘ มาตราอยู่หน้า ถัดจากนั้นก็ มี ร ย คณะ จะเห็นว่าวิสมบาทในคาถานี้ มี ร ย คณะ คือคำว่า โย ปม, มุখে ต ทำย ๖ มาตราคือ เวตาลี (๒ ๒ ๒) ส่วนสมบาทก็มี ร ย คณะ คือคำว่า กั รยา, ยทนต์ ทำย ๘ มาตรา คือ โอปจณทส (๒ ๒ ๒ ๑ ๑)

ลักษณะของโอปัจฉันทสกคาถา

๑. มี ๖ มาตราอยู่หน้าในวิสมบาท
๒. มี ๘ มาตราอยู่หน้าในสมบาท
๓. มี ร ย คณะ ทำย ๖ และ ๘ มาตราเหล่านั้น
๔. ไม่มีลหุ ๖ พยางค์ติดต่อกันใน ๘ มาตราแรกของสมบาท

ความจริงแล้วโอปัจฉันทสกคาถาก็คือเวตาลียคาถาที่มีครุ ๑ พยางค์เพิ่มขึ้นมาในพยางค์ท้าย ฉันทสันสกฤตกล่าวเกี่ยวกับข้อนี้ว่า

โคปจณทสกะ.^๑

คาถาที่มีครุเกินมา ๑ พยางค์ ชื่อว่า โอปัจฉันทสกะ

ตสมิ เวตาลีเย จณทสสนุต คกาโร เจ อธิโก ภวติ, ต โอปจณทสกะ นาม.^๒

ถ้าครุเกินมาท้ายคาถาในชนิดเวตาลียคาถานี้ คาถานั้นชื่อว่า โอปัจฉันทสกะ

ตัวอย่าง

โย อุปตติต วิเนติ โกธ วิสภู สบปวิสว โอสเรหิ
 โส ภิกขุ ชหาติ โอโรปาริ อรุโค ชินณมิตตจํ ปุราณ.^๓

^๑ ปฉ. ๔/๓๓

^๒ อสน. ๔/๓๓

^๓ ขุ. ส. ๒๕/๑/๓๓๕

ภิกษุใดย่อมระงับความโกรธที่พลันเกิดขึ้นเหมือนหมีอระงับ
พิษงูที่ชานไปด้วยโอสถ ภิกษุนั้นชื่อว่าละฝั่งในและฝั่งนอกเสีย
ได้ เหมือนงูลอกคราบเก่าที่คร่ำคร่าแล้ว

คาถาข้างต้นนี้มี ๖ มาตราอยู่หน้าในวิสมบาท ถัดจากนั้นมี ร ย คณะ
ส่วนในสมบาท มี ๘ มาตราอยู่หน้า ถัดจากนั้นก็ มี ร ย คณะ จะเห็นว่าบาทแรกมี
ร ย คณะ คือคำว่า ตํ วิเน, ติ โภธํ ท้าย ๖ มาตราคือ โย อุปฺปติ (๒ ๒ ๑ ๑) บาทที่
๓ ก็มี ร ย คณะ คือคำว่า หาดิ โอ, รปารํ ท้าย ๖ มาตราคือ โส ภิกฺขุ ช (๒ ๒
๑ ๑) ส่วนบาทที่ ๒ ก็มี ร ย คณะ คือคำว่า สํว โอ, สเรหิ ท้าย ๘ มาตราคือ วิสฺสุ
สฺสํปวิ (๑ ๑ ๒ ๒ ๑ ๑) บาทที่ ๔ ก็มี ร ย คณะ คือคำว่า วตฺตจํ, ปุราณํ ท้าย ๘
มาตราคือ อูโรโค ชินฺณมฺหิ (๑ ๑ ๒ ๒ ๑ ๑) ดังนั้น คาถานี้จึงเป็นโอปัจฉันท-
สกลคาถา

ฉบับมหาจุฬาย มีรูปในบาทแรกว่า โย เว อุปฺปติตํ วิเนติ โภธํ แต่ฉบับ
ฉันทสัจจกายนามีรูปว่า โย อุปฺปติตํ วิเนติ โภธํ ถ้ามี เว ศัพท์จะทำให้มาตราเกินมา
ฉบับฉันทสัจจกายนาจึงถูกต้องตามฉันทลักษณ์

สิจฺฉิํ ธนิตญฺจ ที่สมรสุสํ ครุกํ ลหุกญฺจเว นิคฺคหิตํ
สมพนฺธวตฺตติตํ วิมุตฺตํ ทสธา พยฺยชนพฺพุธิยา ปภะโท.^๑

ประเภทของพยัญชนพพุธิมี ๑๐ อย่าง คือ สิจฺฉิ, ธนิต,
ที่สมะ, รัสสะ, ครุ, ลหุ, นิคฺคหิต, สัมพันธะ, วตฺตติตะ และวิมุต

ปาฐะในคาถานี้ใช้ตามฉบับฉันทสัจจกายนา ส่วนฉบับมหาจุฬาย มีรูปต่าง
กันหลายที่ รูปคาถาตามฉบับมหาจุฬาย ไม่ตรงตามลักษณะของคาถานี้

ขนฺตี ปรมํ ตโป ตติฏฺขา นิพฺพานํ ปรมํ วทนฺติ พุทฺธา
น หิ ปพฺพชิตो ปฐฺปจฺมาตี สมโณ โหติ ปรี วิหะยนฺโต.^๒

^๑ วิ. อ. ๓/๕๕๒

^๒ วิ. อ. ๑/๑๕๔

ความอดทนคือความอดกลั้นเป็นตบะอันเลิศ พระพุทธเจ้า
ทั้งหลายตรัสว่า พระนิพพานเป็นธรรมสูงสุด ผู้ทำร้ายคนอื่น
มิใช่บรรพชิต ผู้เบียดเบียนคนอื่นมิใช่สมณะ

คาถานี้มีคำชี้แจงพิเศษดังต่อไปนี้

๑. คำว่า ขนฺตี มาจาก ขนฺติ ที่เป็นอิการันต์ ปทฺฐสัทธิปกรณ (สูตร ๓๗)
กล่าวว่าให้ทีฆะ อิ เป็น อี เพื่อรักษาคณะฉันทคือเพื่อให้ครบ ๖ มาตราแรก

๒. ในบาทแรก ฉบับไทยมีรูปว่า ตติฏฺขา โดยทีฆะ อิ เป็น อี แต่การที่ฆะ
นี้ทำให้เสียคณะฉันท และไม่มีคำบังคับให้ทำที่ฆะรูปนี้เหมือนคำว่า ขนฺตี รูปเดิม
ในคำนี้คือ ตติฏฺขา ซึ่งสำเร็จรูปมาจาก ตติช ธาตุ + ข ปัจจัย + อ ปัจจัย

๓. บาทที่ ๔ ฉบับพม่ามี น อักษรเกินมา ๑ พยางค์เป็นรูปว่า น สมฺโณ
ความจริงคำว่า น ตามมาจากบาทที่ ๓ ได้ บาทที่ ๔ จึงไม่จำเป็นต้องมี น ศัพท์
แต่ถ้ามีคำว่า น ซ้ำอีกก็จะทำให้ความชัดเจนขึ้น ถ้าคนฟังไม่รู้ว่าเป็น ศัพท์ติดตาม
มาก็อาจเข้าใจผิดว่า “ผู้เบียดเบียนคนอื่นเป็นสมณะ” อนึ่ง คาถานี้เป็นคำสอน
ของพระพุทธเจ้าทุกพระองค์ ข้อความที่กล่าวจึงต้องกระจ่างชัดเจนไม่คลุมเครือ
ดังนั้น ฉบับพม่าว่า น สมฺโณ โหติ ปรี วิหะยนฺโต ก็จัดว่าถูกต้อง โดยใช้วิธีรวม
พยางค์ กล่าวคือ เมื่อรวมคำว่า สม ๒ สองพยางค์ ให้เป็น ๑ พยางค์ และถือ
ว่าเป็นลหุเหมือนอนุทาหรณ์ในอจลนิติตาถา (ดู ข้อ ๓๘) ก็จะมีลักษณะของโอปัจ-
ฉันทสกคาถาดังต่อไปนี้

น สมฺโณ โหติ ป	รํ วิเห	จยนฺโต
๑ ๑ ๒ ๒ ๑ ๑	๒ ๑ ๒	๑ ๒ ๒
๘ มาตรา	ร	ย

โอปัจฉันทสกะ แปลว่า คาถาที่ใกล้กับเวตาลียคาถา ท่านแสดงรูปวิเคราะห์
ว่า ฉนฺทโส สมฺเป ภวํ โอปัจฉนฺทสํ (คาถาอันมีในที่ใกล้[เวตาลีย]คาถา ชื่อว่า

โอปัจฉันทสะ), โอปัจฉนุทสเมว โอปัจฉนุทสกํ (โอปัจฉนุทสกคานันนั้นแหละ
ชื่อว่า โอปัจฉนุทสกะ)

คัมภีร์ฉันทสันสกฤตบางคัมภีร์เรียกว่า โอปัจฉนุทสิก บ้าง โอปัจฉนุทสก
บ้าง คัมภีร์วฤตตรัตนการปัญชิกาใช้เป็นรูปว่า โอปัจฉนุทสิก โดยกล่าวว่า ฉนุทานัน
สมิปี อุปฉนุโท อิตฺยพฺยयीภาโว, ตตร ภาว โอปัจฉนุทสิกํ (มีอพฺยयीภาวสมาสว่า ที่
ใกล้แห่งคาถาทั้งหลาย ชื่อว่า อุปฉนุทสะ คาถาอันมีในที่ใกล้แห่งคาถานั้น ชื่อว่า
โอปัจฉนุทสิกะ) แต่ปิงคฉนุทสูตรมีรูปว่า โอปัจฉนุทสก โดยแยกรากศัพท์ว่า
อุป บทหน้า + ฉนุท ธาตุ + ฌว บัจย (ลง ส อาคม) แล้วแปลง ฌว เป็น ออก
ส่วนคัมภีร์สุโขโพธิ์นิกกล่าวว่า รูปว่า โอปัจฉนุทสก ถูกต้อง รูปอื่นผิด แต่ผู้เขียน
คิดว่ารูปทั้งสองถูกตามมตินั้นๆ ที่คิดจำแนกรากศัพท์ต่างกัน ดังมีกฎทั่วไปที่
แสดงไว้ว่า วตฺติฉนุคโต สทฺทปฺปโยโค (ความเป็นไปของศัพท์คล้อยตาม
ความต้องการของผู้กล่าว) หมายความว่า ผู้กล่าวต้องการใช้รูปไหนก็ใช้ได้
โดยกล่าวตามกฎไวยากรณ์ แต่ถ้ากล่าวโดยไม่อิงกฎไวยากรณ์ก็ถือว่าผิดหลัก
ภาษา

ตั้งแต่โอปัจฉนุทสกคาถาเป็นต้นไปถึงปวัตตคคาถา พระสังฆรักขิตเถระ
แสดงข้อความโดยย่อเพียง ๒ บาท เพื่อให้มีข้อความสั้นอันจะง่ายแก่การท่องจำ
แต่ในการประพันธ์คาถาจริง ๆ ต้องเขียนให้ครบ ๔ บาท ลักษณะการแต่งเพียง
สองบาทนี้เป็นทวิธาวัตตนัย (นัยที่ต้องเวียนมาอีก ๒ บาท) ดังมีสาธกที่กล่าวไว้ใน
คัมภีร์วฤตตรัตนการปัญชิกา (อธิบายปริจเฉท ๒ คาถา ๑๓) ว่า

อิทํ อทฺธํ. เอตํ ทฺวิธาวัตฺติยา ปชฺชํ กาทพฺพํ.

นี่เป็นเพียงครึ่งคาถา พึงกระทำครึ่งคาถานี้ให้เป็นคาถาหนึ่งด้วยการเวียน
มาอีก ๒ บาท

คำว่า เวตาลีโยปมํ ตັตฺตปทเป็น เวตาลี + อุปมํ

คำว่า ยทนต์ ตัฒบทเป็น ยทิ + อนนเต

* * * * *

อาปาตลิกาคาถา

๓๑. อาปาตลิกา กิตายั ภคคานเต ยทิ ปุพพมิวณเณ.

คาถาที่มี ภ คณะ และครุ ๒ พยางค์อยู่ท้ายนี้ [มีลักษณะอื่น
เหมือนเวตาลียคาถาก่อน] ท่านเรียกว่า อาปาตลิกา

อาปาตลิ	กา กถิ	ตา	ยั	ภคคานเต ยทิ	ปุพพมิ	วณ	ณั
๒ ๒ ๑ ๑	๒ ๑ ๑	๒	๒	๑ ๑ ๒ ๒ ๑ ๑	๒ ๑ ๑	๒	๒
๖ มาตรา	ภ	ค	ค	๘ มาตรา	ภ	ค	ค

อาปาตลิกาคาถา คือ คาถาที่มี ๖ มาตรการอยู่หน้าในวิสมบาท ถัดจากนั้นก็มี ภ คณะ, ครุ, ครุ ส่วนในสมบาท มี ๘ มาตรการอยู่หน้า ถัดจากนั้นก็จะมี ภ คณะ, ครุ, ครุ จะเห็นว่าวิสมบาทในคาถานี้ มี ภ คณะ, ครุ, ครุ คือคำว่า กา กถิ, ตา, ยั ท้าย ๖ มาตรการคือ อาปาตลิ (๒ ๒ ๑ ๑) ส่วนสมบาทก็มี ภ คณะ, ครุ, ครุ คือคำว่า ปุพพมิ, วณ, ณั ท้าย ๘ มาตรการคือ ภคคานเต ยทิ (๑ ๑ ๒ ๒ ๑ ๑) อนึ่ง คาถาต่างจากคาถาก่อนโดยเปลี่ยนจาก ร ย คณะมาเป็น ภ คณะและครุ ๒ พยางค์

ลักษณะของอาปาตลิกาคาถา

๑. มี ๖ มาตรการอยู่หน้าในวิสมบาท
๒. มี ๘ มาตรการอยู่หน้าในสมบาท
๓. มี ภ คณะและครุ ๒ พยางค์ ท้าย ๖ และ ๘ มาตรการเหล่านั้น
๔. ไม่มีลหุ ๖ พยางค์ติดต่อกันใน ๘ มาตรการแรกของสมบาท

ตัวอย่าง

ราชา'ถ วิราชิตเทห์ คจฺจนฺตํ ชินราชมฺหารํ
ทิสฺวาน ปณฺมม ปติโต สมฺพุทฺธํ สรรณํ คตฺวาตฺ^๑

คราวนั้น พระราชาทอดพระเนตรเห็นพระชินราชผู้เลอเลิศ
เสด็จมาสู่ราชนิเวศน์ซึ่งดงามตระการ ได้ถวายบังคมพระ-
สัมพุทธรเจ้าผู้เป็นที่พึ่ง[ของเหล่าสัตว์] ปราศจากลม[คือกิเลส]
ทรงโสมนัสยินดีแล้ว

คาถาข้างต้นนี้มี ๖ มาตรการอยู่หน้าในวิสมบาท ถัดจากนั้นมี ๖ คณะ, ครุ, ครุ
ส่วนในสมบาท มี ๘ มาตรการอยู่หน้า ถัดจากนั้นก็ยังมี ๖ คณะ, ครุ, ครุ จะเห็นว่า
บาทแรกมี ๖ คณะ, ครุ, ครุ คือคำว่า ราชิต, เท, หํ ท้าย ๖ มาตรการคือ ราชาถ วิ
(๒ ๒ ๑ ๑) ส่วนบาทที่ ๓ ก็มี ๖ คณะ, ครุ, ครุ คือคำว่า ณฺมม ป, ตี, โต ท้าย ๖
มาตรการคือ ทิสฺวาน ป (๒ ๒ ๑ ๑) ส่วนบาทที่ ๒ ก็มีมี ๖ คณะ, ครุ, ครุ คือคำว่า
ราชมฺ, ทา, รํ ท้าย ๘ มาตรการคือ คจฺจนฺตํ ชิน (๒ ๒ ๒ ๑ ๑) บาทที่ ๔ ก็มี ๖ คณะ,
ครุ, ครุ คือคำว่า ณํ คต, วา, ตํ ท้าย ๘ มาตรการคือ สมฺพุทฺธํ สรร (๒ ๒ ๒ ๑ ๑) ดังนั้น
คาถานี้จึงเป็นอาปาตลิกาคาถา

อาปาตลิกา แปลว่า คาถาที่มีลักษณะของเวตาลียคาถาเป็นพื้นฐาน กล่าว
คือ พื้นฐานของคาถานี้ ได้แก่วรรณของเวตาลียคาถาที่มี ๖ มาตรการแรกใน
วิสมบาทและมี ๘ มาตรการแรกในสมบาท มีรูปวิเคราะห์ว่า อาปสฺส ตลํ อาปตลํ
(พื้นน้ำ เรียกว่า อาปตล), อาปตลํ วิทยาติ อาปตลํ (ลักษณะของเวตาลียคาถาที่
คล้ายพื้นน้ำ เรียกว่า อาปตล), อาปตเล นิยุตฺตา อาปาตลิกา (คาถาที่ประกอบ
ในลักษณะของเวตาลียคาถาที่คล้ายพื้นน้ำ ชื่อว่า อาปาตลิกา) คำนี้สำเร็จรูป

^๑ วส. ๒/๓๑

มาจาก อาปตล ศัพท์ + ฦก ปัจจัย ในอรรณียุตตะ

คำว่า กติตาย์ ตัดบทเป็น กติตา + อัย

คำว่า ภคคานเต ตัดบทเป็น ภคคา + อนเต

คำว่า ปุพพมิวณฺณ ตัดบทเป็น ปุพพ + อิว + อณฺณ

* * * * *

ทักษิณันติกาคาถา

๓๒. ยทา'ทีโต ทกฺขิณฺนติกา จิตฺตถ ปาเทสฺวาชิเลสุ โซ.

คาถาที่มี ช คณะอยู่หน้าในบาททั้งหมด [มีลักษณะอื่นเหมือน
เวตาสียคาถาก่อน] ชื่อว่า ทักขิณันติกา ในกลุ่มเวตาสียคาถานี้

ทักษิณันติกาคาถา คือ คาถาที่มี ๖ มาตราอยู่หน้าในวิสมบาท ถัดจากนั้น
มี ร คณะ, ลหุ และครุ ส่วนในสมบาทมี ๘ มาตราอยู่หน้า ถัดจากนั้นก็ มี ร คณะ
เป็นต้นเช่นกัน นอกจากนี้ ยังมีลักษณะพิเศษเพิ่มจากเวตาสียคาถา คือ มี ช คณะ
หน้าบาททั้ง ๔ จะเห็นว่าวิสมบาทในคาถานี้ มี ร คณะ, ลหุ และครุ คือคำว่า
ทกฺขิณฺน, ติ, กา ท้าย ๖ มาตราคือ ยทา'ทีโต (๑ ๒ ๑ ๒) สมบาทก็มี ร คณะ, ลหุ
และครุ คือคำว่า สฺวาชิเล, สุ, โซ ท้าย ๘ มาตราคือ จิตฺตถ ปาเท (๑ ๒ ๑ ๒ ๒)
อนึ่ง คำว่า ยทา'ที (๑ ๒ ๑) เป็น ช คณะหน้าวิสมบาท ส่วนคำว่า จิตฺตถ (๑ ๒
๑) เป็น ช คณะหน้าสมบาท

ลักษณะของทักษิณันติกาคาถา

๑. มี ๖ มาตราอยู่หน้าในวิสมบาท
๒. มี ๘ มาตราอยู่หน้าในสมบาท
๓. มี ร คณะ, ลหุ และครุ ท้าย ๖ และ ๘ มาตราเหล่านั้น
๔. มี ช คณะหน้าบาททั้ง ๔
๕. ไม่มีลหุ ๖ พยางค์ติดต่อกันใน ๘ มาตราแรกของสมบาท

ตารางแสดงทักษิณันติกาอาถา

วิสมบาท

๖ มาตรา		ร คณะ	ลหุ	ครุ
ยทาหิ	โต	ทกฺขินนุ	ติ	กา
๑ ๒ ๑	๒	๒ ๑ ๒	๑	๒
ช คณะ	๒ ๑ ๑	ร	ล	ค
๑	๒	๑	๑	๑

สมบาท

๘ มาตรา		ร คณะ	ลหุ	ครุ
จิตตฤถ	ปาเท	สฺวาขิเล	สุ	โซ
๑ ๒ ๑	๒ ๒	๒ ๑ ๒	๑	๒
ช	๒ ๒ ๑ ๑ ๒	ร	ล	ค
ช	๑ ๒ ๑ ๒ ๑ ๑ ๑ ๑ ๑ ๑			
๑	๕	๑	๑	๑

ตัวอย่าง

ชิน ททา ลงมากโต
อกาสี กามํ สุลกฺขณง-

สุปฺพิโต เทเวหิ ปุชิตํ
กิตฺตํคิสมฺมุสฺเสน จารุณา.^๑

^๑ วส. ๒/๓๒

ในกาลนั้น พระชินเจ้าผู้ทรงเป็นที่เคารพบูชาด้วยดี เสด็จ
มาสู่เกาะลังกา ทรงกระทำให้เป็นที่ตั้งซึ่งเทวดาปรารธนาบูชา โดย
สัมผัสด้วยพระวรกายที่กำหนดหมายด้วยลักษณะอันงดงาม

คาถาข้างต้นนี้มี ๖ มาตราอยู่หน้าในวิสมบาท ถัดจากนั้นมี ร คณะ, ลหุ
และครุ ส่วนในสมบาท มี ๘ มาตราอยู่หน้า ถัดจากนั้นก็ มี ร คณะเป็นต้นเช่นกัน
นอกจากนี้ ยังมี ช คณะหน้าบาททั้ง ๔ คือคำว่า ชโน ต ในบาทแรก, คำว่า สุปุช
ในบาทที่ ๒, คำว่า อกาสิ ในบาทที่ ๓ และคำว่า กิตุงคิ ในบาทที่ ๔ ดังนั้น
คาถานี้จึงเป็นทักขิณันติกาคาถา

ทักขิณันติกา แปลว่า คาถาที่อยู่ท้ายเวตาลียคาถาอันชื่อว่าทักขิณะ (เครื่อง
เจริญปัญญาแก่ผู้สหาย) มีรูปวิเคราะห์ว่า ทกฺขิณฺสฺส อนฺโต ทกฺขิณฺนฺโต,
ทกฺขิณฺนฺเต นิยุตฺตา ทกฺขิณฺนฺติกา (คาถาที่ประกอบในส่วนที่สูงสุดของเวตาลียคาถา
ที่เรียกว่าทักขิณะ ชื่อว่า ทักขิณันติกา) คำนี้สำเร็จรูปมาจาก ทกฺขิณฺนฺต ศัพท์ +
อิก ปัจจัย ในอรรถนิยุตตะ

คำว่า ปุพฺพวิมฺวณฺณํ ติดตามมาจากคาถาก่อนสู่คาถานี้และคาถาต่อไปด้วย
อิทธิกรณัย (นัยที่ติดตามมาปรากฏ)

คำว่า ยทาทีโต ตັดบทเป็น ยทิ + อาทีโต

คำว่า จิตฺเตถ ตັดบทเป็น จิโต + เอตถ

คำว่า ปาเทสฺวาขิเลสุ ตັดบทเป็น ปาเทสุ + อภิเลสุ

* * * * *

อุทิจจวุดติคาถา

๓๓. อุทิจฺจวุดฺติตี วุจฺจเต โช จาโท วิสเมสุ สณฺณจิตฺ.

คาถาที่มี ช คณะอยู่หน้าในวิสมบาท [มีลักษณะอื่นเหมือน
เวตาลียคาถาก่อน] ท่านเรียกว่า อุทิจจวุดติ

อุทิจจุตติคาถา คือ คาถาที่มี ๖ มาตราอยู่หน้าในวิสมบาท ถัดจากนั้นมี ร คณะ, ลหุ และครุ ส่วนในสมบาทมี ๘ มาตราอยู่หน้า ถัดจากนั้นก็ มี ร คณะ เป็นต้นเช่นกัน นอกจากนี้ ยังมีลักษณะพิเศษต่างจากทักษิณันตिकाถา คือมี ช คณะหน้าวิสมบาทเท่านั้น จะเห็นว่าวิสมบาทในคาถานี้ มี ร คณะ, ลหุ และครุ คือคำว่า ตีติ วุจ, จ, เต ทำย ๖ มาตราคือ อุทิจจุต (๑ ๒ ๑ ๒) สมบาทก็มี ร คณะ, ลหุ และครุ คือคำว่า เมสุ สณ, จิ, โต ทำย ๘ มาตราคือ โช จาโท วิส (๒ ๒ ๒ ๑ ๑) อนึ่ง คำว่า อุทิจจ (๑ ๒ ๑) เป็น ช คณะหน้าวิสมบาท แต่ในสมบาทไม่มี ช คณะอยู่หน้า

ลักษณะของอุทิจจุตติคาถา

๑. มี ๖ มาตราอยู่หน้าในวิสมบาท
๒. มี ๘ มาตราอยู่หน้าในสมบาท
๓. มี ร คณะ, ลหุ และ ครุ ทำย ๖ และ ๘ มาตราเหล่านั้น
๔. มี ช คณะหน้าวิสมบาท
๕. ไม่มีลหุ ๖ พยางค์ติดต่อกันในสมบาท

ตารางแสดงอุทิจจุตติคาถา

วิสมบาท

๖ มาตรา		ร คณะ	ลหุ	ครุ
อุทิจจ	วุต	ตีติ วุจ	จ	เต
๑ ๒ ๑	๒	๒ ๑ ๒	๑	๒
ช คณะ	๒ ๑ ๑	ร	ล	ค
๑	๒	๑	๑	๑

สมบาท

๘ มาตรา	ร คณะ	ลหุ	ครุ
โซ จาโท วิส	เมสุ สณ	จิ	โต
๒ ๒ ๒ ๑ ๑	๒ ๑ ๒	๑	๒
๒ ๒ ๒ ๒ ยลย ๑ ๒ ๑ ๑ ๑ ๑	ร	ล	ค
๓๑	๑	๑	๑

ตัวอย่าง

สุรลยสมี มุณิสสโร เทเสตวาน'ภิมมมุตตม'
 สุธาสิโน ปาปยิ ตทา สนตี สนตักโร คุณากโร.^๑

พระจอมมุนีทรงแสดงพระอภิธรรมอันประเสริฐ ณ แดน
 สุรลัย์ ทรงเป็นผู้กระทำสันติสุข เป็นป่อเกิดแห่งคุณ ทรงยัง
 ทวยเทพให้บรรลุสันติสุขในกาลนั้น

คาถาข้างต้นนี้มี ๖ มาตราอยู่หน้าในวิสมบาท ถัดจากนั้นมี ร คณะ, ลหุ และ
 ครุ ส่วนในสมบาท มี ๘ มาตราอยู่หน้า ถัดจากนั้นก็ มี ร คณะเป็นต้นเช่นกัน
 นอกจากนี้ ยังมี ช คณะหน้าวิสมบาท คือคำว่า สุรล ในบาทแรก และคำว่า สุธาสิ
 ในบาทที่ ๓ ดังนั้น คาถานี้จึงเป็นอุทิจจวุดติคาถา

อุทิจจวุดติ แปลว่า คาถาที่มีลักษณะของเวตาลียคาถากว้างขวางกว่า
 ทักขิณันตिकाถา กล่าวคือ มี ช คณะอยู่หน้าในวิสมบาทเท่านั้น แต่ในสมบาท
 ไม่จำกัดคณะนั้น มีรูปวิเคราะห์ว่า อุทิจจํ ลกขณํ ยสสา सा อุทิจจา, อุทิจจา
 วุดติ อุทิจจวุดติ (คาถาที่มีลักษณะกว้างขวาง ชื่อว่า อุทิจจวุดติ)

^๑ วส. ๒/๓๓

คำว่า อุทิจจุตฺตีสติ ตັตบพเป็น อุทิจจุตฺติ + อิติ

คำว่า จาโท ตັตบพเป็น เจ + อาโท

* * * * *

ปัจจุตติคาถา

๓๔. ปุพฺพตฺถ สเมสุ เจ คชา ปจฺจุตฺติ'รฺรทิตาติ สณฺหิตา.

คาถาที่มีครุและ ช คณะอยู่หน้าในสมบาท [มีลักษณะอื่น
เหมือนเวตาลียคาถา] ท่านเรียกว่า ปัจจุตติ

ปัจจุตติคาถา คือ คาถาที่มี ๖ มาตราอยู่หน้าในวิสมบาท ถัดจากนั้นมี ร คณะ, ลหุ และครุ ส่วนในสมบาทมี ๘ มาตราอยู่หน้า ถัดจากนั้นก็ มี ร คณะ เป็นต้นเช่นกัน นอกจากนี้ ยังมีลักษณะต่างจากอุทิจจุตติคาถา คือไม่มี ช คณะ หน้าวิสมบาทเหมือนอุทิจจุตติ แต่มีครุและ ช คณะหน้าสมบาท จะเห็นว่า วิสมบาทในคาถานี้ มี ร คณะ, ลหุ และครุ คือคำว่า เมสุ เจ, ค, ชา ทำย ๖ มาตราคือ ปุพฺพตฺถ ส (๒ ๒ ๑ ๑) สมบาทก็มี ร คณะ, ลหุ และครุ คือคำว่า ตาติ สณ, จิ, ตา ทำย ๘ มาตราคือ ปจฺจุตฺติ'รฺรทิต (๒ ๑ ๒ ๑ ๑ ๑) อนึ่ง คำว่า ปจฺ เป็นครุ และคำว่า จุตฺติ (๑ ๒ ๑) ก็เป็น ช คณะหน้าสมบาท

วิสมบาท

๖ มาตรา	ร คณะ	ลหุ	ครุ
ปุพฺพตฺถ ส	เมสุ เจ	ค	ชา
๒ ๒ ๑ ๑	๒ ๑ ๒	๑	๒
๒ ๒ ๒ ขลข ๑ ๑ ๑ ๑ ๑ ๑	ร	ล	ค
๑๓	๑	๑	๑

ปฐ

๘ มาตรา			ร คณะ	ลหุ	ครุ
ปจ	จวุตติ	รuti	ตาติสณ	จิ	ตา
ค	ช	๒ ๑ ๑	ร	ล	ค
๑	๑	๒	๑	๑	๑

ลักษณะของปัจจุตติคาถา

๑. มี ๖ มาตราอยู่หน้าในวิสมบาท
๒. มี ๘ มาตราอยู่หน้าในสมบาท
๓. มี ร คณะ, ลหุ และครุ ท้าย ๖ และ ๘ มาตราเหล่านั้น
๔. มีครุและ ช คณะหน้าสมบาท
๕. ไม่มีลหุ ๖ ตัวติดต่อกันในสมบาท

ตัวอย่าง

พุทโธ'มรปุชิโต'มรา ธีสเสฏฐจกานมहि สณฺจโต
เตมาสสมเท สยิตฺว ตํ เทวสงฺฆมहिโต อีหาคโต.^๑

พระพุทธเจ้าผู้อันเทวดาบูชาแล้ว ทรงดำรงอยู่ในภพอัน
ประเสริฐคือสวรรค์ของเหล่าเทพ ประทับอยู่สิ้นไตรมาสใน
ที่นั้น ทรงมีเหล่าเทพสักการะบูชาแล้ว เสด็จมาสู่มนุษยโลกนี้

คาถาข้างต้นนี้มี ๖ มาตราอยู่หน้าในวิสมบาท ถัดจากนั้นมี ร คณะ, ลหุ และ
ครุ ส่วนในสมบาท มี ๘ มาตราอยู่หน้า ถัดจากนั้นก็ มี ร คณะเป็นต้นเช่นกัน
นอกจากนี้ ยังมีครุและ ช คณะหน้าสมบาทคือคำว่า ธี, สเสฏฐ ในบาทที่ ๒
และคำว่า เท, วสงฺฆ ในบาทที่ ๔ ดังนั้น คาถานี้จึงเป็นปัจจุตติคาถา

^๑ วส. ๓/๓๔

ปัจจุตติ แปลว่า คาถาที่ตรงกันข้ามกับคาก่อน กล่าวคือ มีครุและ ช คณะอยู่หน้าในสมบาท มีรูปวิเคราะห์ว่า ปติ วิรุทธา วุตติ ปัจจุตติ (คากาที่ตรงกันข้าม ชื่อว่า ปัจจุตติ)

คำว่า ปัจจุตติรุทิตาติ ตัตถะเป็น ปัจจุตติ + อุทิตา + อิติ ในที่นี้ลง ร อาคมเพื่อห้ามการเชื่อมคำ อนึ่ง บทที่ลงอาคมนี้มีบางบทติดกัน เช่น ยถยิท = ยถา + อิท (ลง ย อาคม) บางบทก็แยกกัน เช่น อากาเส มภิပ္พชย (ลง ม อาคม) ทั้งนี้ขึ้นอยู่กับความชัดเจนในการใช้ภาษา ถ้าเขียนติดกันว่า อากาเสมภิပ္พชย อาจทำให้สับสนไม่รู้วาลง ม อาคม สัททนีติปกรณ (สุตตมาลา สูตร ๒๗) เรียกสนธิที่บทไม่ติดกันนี้ว่า วัฒนสนธิ (เชื่อมอักษร) ไม่ใช่ปทสนธิ (เชื่อมบท) และยกตัวอย่างว่า ส สีลวา = โส สีลวา เป็นต้น

* * * * *

ปวัตตคคาถา

๓๕. สมา'สมา'ตฺรา'ทินิ สสมา สยฺดา ภาวติ ตํ ปวตฺตกํ.

คากาที่มีสมบาทกับวิสมบาทของคากาใกล้[คือปัจจุตติกับอุทิจจุตติ]ประกอบร่วมกัน ชื่อว่า ปวัตตกะ ในกลุ่มเวตาลียคากานี้

ปวัตตคคาถา คือ คากาที่มี ๖ มาตราอยู่หน้าในวิสมบาท ถัดจากนั้นมี ร คณะ, ลหุ และครุ ส่วนในสมบาทมี ๘ มาตราอยู่หน้า ถัดจากนั้นก็ มี ร คณะ เป็นต้นเช่นกัน นอกจากนี้ ยังมีลักษณะพิเศษเพิ่มมาอีก คือรวมลักษณะของอุทิจจุตติคากาและปัจจุตติคากาไว้ กล่าวคือ สมบาทมีลักษณะของปัจจุตติคากาอันได้แก่คำว่า ส, ยฺดา ภา ที่เป็นครุและ ช คณะ ส่วนวิสมบาทมีลักษณะของอุทิจจุตติคากาอันได้แก่คำว่า สมาส ที่เป็น ช คณะ

วิสมบาท

๖ มาตรา		ร คณะ	ลหุ	ครุ
สมาส	มา	ตุราทิน	ส	มา
๑ ๒ ๑	๒	๒ ๑ ๒	๑	๒
ช คณะ	๒	ร	ล	ค
	๑ ๑			
๑	๒	๑	๑	๑

สมบาท

๘ มาตรา			ร คณะ	ลหุ	ครุ
ส	ยุตา ภา	วติ	ตํ ปวตุ	ต	ก
๒	๑ ๒ ๑	๑ ๑	๒ ๑ ๒	๑	๒
ค	ช	๒	ร	ล	ค
๑	๑	๒	๑	๑	๑

ลักษณะของปวัตตกคาถา

๑. มี ๖ มาตราอยู่หน้าในวิสมบาท
๒. มี ๘ มาตราอยู่หน้าในสมบาท
๓. มี ร คณะ, ลหุ และครุ ท้าย ๖ และ ๘ มาตราเหล่านั้น
๔. มี ช คณะอยู่หน้าในวิสมบาท
๕. มีครุและ ช คณะอยู่หน้าในสมบาท
๖. ไม่มีลหุ ๖ พยางค์ติดต่อกันในสมบาท

ตัวอย่าง

ยโสธรา ธณฺณลกฺขณา เวคสาคตวตี ยโสธรา
ปโมทิตา วณฺทิ สารุกํ สตุฏฺฐปาทกมลํ ตทามลํ^๑

^๑ วส. ๓/๓๕

บัดนั้น พระนางยโสธราซึ่งมีลักษณะของผู้มีบุญญาธิการ มี
อิทธิฤทธิ์ที่มาโดยพลัน ทรงเกียรติคุณ ปลาบปลื้มน้อมไหว้
บวบาทอันหมดจดดีงามของพระศาสดานั้น

คาถาข้างต้นนี้มี ๖ มาตราอยู่หน้าในวิสมบาท ถัดจากนั้นมี ร คณะ, ลหุ
และครุ ส่วนในสมบาท มี ๘ มาตราอยู่หน้า ถัดจากนั้นก็ มี ร คณะเป็นต้นเช่นกัน
นอกจากนี้ ยังมี ช คณะอยู่หน้าในวิสมบาทคือคำว่า ยโสธ ในบาทที่ ๑ และคำว่า
ปโมทิ ในบาทที่ ๓ ทั้งมีครุและ ช คณะอยู่หน้าในสมบาท คือคำว่า เว, คสาค
ในบาทที่ ๒ และคำว่า สตุ, ฤปาท ในบาทที่ ๔ ดังนั้น คาถานี้จึงเป็นปวัตตกคาถา

ปวัตตกะ แปลว่า คาถาที่มีลักษณะของปัจจุตติคาถาและอุทิจจุตติคาถา
ทั้ง ๒ อย่าง มีรูปวิเคราะห์ว่า ลกฺขณทฺวเณน ปวตฺตตฺติติ ปวตฺตกํ (คาถา
ที่เป็นไปด้วยลักษณะทั้งสอง ชื่อว่า ปวัตตกะ) คำนี้สำเร็จรูปมาจาก ป บทหน้า +
วตุ ธาตุ (วตฺตเน = เป็นไป) + ฌวุ ปัจจัย ชื่อน ตฺ อักษร แล้วแปลง ฌวุ เป็น
อก

คำว่า สมสมาตฺราทินํ ตตฺตบพเป็น สม + อสม + อตุร + อาทินํ คำว่า อาทิ
ในที่นี้มีอรรถว่า “ใกล้เคียง” หมายถึง ปัจจุตติคาถาและอุทิจจุตติคาถา, คำว่า อสม
(ไม่ใช่สมบาท) คือ วิสมบาท ส่วนคำว่า อตุร หมายถึง เวตาลียชาตยิ (กลุ่ม
เวตาลียคาถา)

* * * * *

อปฺรณฺติกาคาถา

๓๖. อสฺส สา สมกตา'ปรนฺติกา.

คาถาที่มีบาททั้ง ๔ ประพันธ์ด้วยสมบาทของปวัตตกคาถา
นั้น (หรือ) คาถาที่มีบาททั้ง ๔ ประพันธ์ด้วยสมบาทของ
เวตาลียคาถานั้น ชื่อว่า อปรณฺติกา

๘ มาตรา			ร	ล	ค
อส	ส สา ส	มก	ตาปรนุ	ติ	กา
๒	๑ ๒ ๑	๑๑	๒ ๑ ๒	๑	๒
ค	ช	๒	ร	ล	ค
๑	๑	๒	๑	๑	๑

หรือ

๘ มาตรา	ร	ล	ค
อสส สา ส มก	ตาปรนุ	ติ	กา
๒ ๑ ๒ ๑ ๑ ๑	๒ ๑ ๒	๑	๒
๒ ๒ ๒ ขลุขุ ๑ ๒ ๑ ๑ ๑ ๑ ๑	ร	ล	ค
๓๑ แถว	๑	๑	๑

อปรรันติกาคาถา คือ คาถาที่มี ๘ มาตราอยู่หน้าในวิสมบาทกับสมบาท อีก
 นัยหนึ่ง มีครุและ ช คณะอยู่หน้าในบาททั้งหมดตามลักษณะของปวัตตก-
 คาถา จะเห็นว่าบาทคาถานี้มีครุและ ช คณะอยู่หน้าคือคำว่า อส, ส สา ส (๒,
 ๑ ๒ ๑)

ลักษณะของอปรรันติกาคาถา

(ตามลักษณะของปวัตตกคาถา)

๑. มี ๘ มาตราอยู่หน้าในบาททั้ง ๔
๒. มี ร คณะ, ลหุ และครุ ทำย ๘ มาตรา
๓. มีครุและ ช คณะอยู่หน้าในทุกๆ บาท
๔. ไม่มีลหุ ๖ พยางค์ติดต่อกันในแต่บาท

(ตามลักษณะของเวตาลียคาถา)

๑. มี ๘ มาตราอยู่หน้าในบาททั้ง ๔
๒. มี ร คณะ, ลหุ และครุ ท้าย ๘ มาตรา
๓. ไม่มีลหุ ๖ พยางค์ติดต่อกันในแต่บาท

ตัวอย่าง

ปฏิสงขาย ปเนตมทฐว อธิคนตุวา ปทมจจุตํ พุธา
 สุตมฺจุฉินฺนสิเนหพนฺธนา สมเมสฺสนติ จิราย สุพฺพตา.^๑
 ผู้รู้ทั้งหลายผู้มีพรตงามตลอดกาลนาน หยั่งเห็นจิตกับ
 เจตสิกนี้ว่าเป็นสิ่งไม่ยั่งยืน ได้บรรลुพระนิพพานอันไม่เคลื่อน
 คลาดแล้ว เป็นผู้มีพันธนาการคือเยื่อใยที่ตัดขาดดีแล้ว จักเข้า
 ถึงแดนสงบ

คาถาข้างต้นนี้มี ร คณะ, ลหุ และครุ ท้าย ๘ มาตรา แต่ไม่มีครุและ ช คณะ
 อยู่หน้าบาททั้ง ๔ จึงเป็นอปฺรณฺติกาคาถาที่คล้ายกับเวตาลียคาถามากกว่า
 ปวัตตกคาถา

อปฺรณฺติกา แปลว่า คาถาที่ผูกสมบาทของปวัตตกคาถาหรือเวตาลียคาถา
 เป็นคาถาหนึ่ง มีรูปวิเคราะห์ว่า อปโร อนุโต อปรนฺโต, อปรนฺเต นิยุตฺตา
 อปรนฺติกา (คาถาที่ประกอบในส่วนอื่น[คือสมบาท] ชื่อว่า อปรณฺติกา) คำนี้สำเร็จรูป
 มาจาก อปรนฺต ศัพท์ + อิก ปัจจัย ลง อิก ปัจจัยในอรรถนิยุตตะ

คำว่า สมกตาปรณฺติกา ตັตบพเป็น สมกตา + อปรณฺติกา

คำว่า อสฺส มีความหมายเป็นสามนัย คือ ปวัตตกคาถา, เวตาลียคาถา หรือ
 กลุ่มเวตาลียคาถาอื่นๆ เพราะฉนั้นที่ฎีกาบาลีและสันสกฤตอธิบายเป็น
 หลายนัยว่า อสฺสาติ ปวตฺตกสฺส (คำว่า อสฺส คือ ปวัตตกคาถา) บ้าง, อสฺสาติ
 เวตาลียสฺส (คำว่า อสฺส คือ เวตาลียคาถา) บ้าง, อสฺสาติ ปวตฺตกสฺส เวตาลีย-

^๑ อส. หน้า ๓๖

ชาตียา วา (คำว่า อสฺส คือ ปวัตตกคาถา หรือกลุ่มเวตาลียคาถา) บ้าง

* * * * *

จารุหาสินีคาถา

๓๗. ตทณฺณชา จารุหาสินี.

คาถาที่มีบาททั้ง ๔ เกิดมีด้วยวิสมบาทอื่นจากสมบาทของ
ปวัตตกคาถานั้น (หรือ) คาถาที่มีบาททั้ง ๔ เกิดมีด้วยวิสม-
บาทอื่นจากสมบาทของเวตาลียคาถานั้น ชื่อว่า จารุหาสินี

เวตาลียชาตียะ.

จบกลุ่มเวตาลียคาถา

๖ มาตรา		ร คณะ	ลหุ	ครุ
ตทณฺณ	ชา	จารุหา	สินี	
๑ ๒ ๑	๒	๒ ๑ ๒	๑	๒
ช คณะ	๒	ร	ล	ค
	๑ ๑			
๑	๒	๑	๑	๑

หรือ

๖ มาตรา	ร คณะ	ลหุ	ครุ
ตทณฺณชา	จารุหา	สี	นี
๑ ๒ ๑ ๒	๒ ๑ ๒	๑	๒
๒ ๒ ๒			
ชลช	ร	ล	ค
๑๓	๑	๑	๑

จารุหาสินีคาถา คือ คาถาที่มี ๖ มาตราอยู่หน้าในวิสมบาทกับสมบาท ถัดจากนั้นมี ร คณะ, ลหุ และครุ อีกนัยหนึ่งมี ช คณะอยู่หน้าในบาททั้งหมดตาม ลักษณะของปวัตตกคาถา จะเห็นว่าบาทคาถานี้มี ช คณะอยู่หน้าคือคำว่า ตทณฺณ (๑ ๒ ๑)

ลักษณะของจารุหาสินีคาถา
(ตามปวัตตกคาถา)

๑. มี ๖ มาตราอยู่หน้าในบาททั้ง ๔
๒. มี ร คณะ, ลหุ และครุ ท้าย ๖ มาตรา
๓. มี ช คณะอยู่หน้าในบาททั้งหมด

(ตามเวทาสีคาถา)

๑. มี ๖ มาตราอยู่หน้าในบาททั้ง ๔
๒. มี ร คณะ, ลหุ และครุ ท้าย ๖ มาตรา

ตัวอย่าง

ปฏิสนธิภาวํควิธิโย จุติ เจห ตถา ภาวนตเร
ปุณฺ สนิภาวํคมิจฺจํ ปริวตฺตติ จิตฺตสนฺตติ.^๑

ปฏิสนธิจิต, ภาวํคจิต, วิถิจิต และจุติจิต ย่อมเป็นไปใน ปัจจุบันภพนี้ ฉนฺได กระแสจิตคือปฏิสนธิจิตและภาวํคจิตเป็นต้น นี้ ย่อมหมุนเวียนไปในภพอื่นอีก ฉนฺนํ

ตทา กุมาโรยฺมาทรา ภณฺ ตเถวาทิปิตฺติยา
คโต วิหารํ อภิรุโก สมณฺชเนนาสมเน โส.^๒

บัดนั้น พระกุมารราหุลนี้ตรัสเช่นนั้นโดยเคารพด้วยความ โสมนัสยิ่ง พระกุมารนั้นทรงปราศจากความหวาดหวั่น เสด็จ ตามไปสู่วิหารด้วยการเยื้องกรายอันสง่างาม

^๑ อส. หน้า ๓๖

^๒ วส. ๒/๓๗

ตัวอย่างแรกเป็นจารุหาสินีคาถาที่คล้ายเวตาลียคาถา คือมี ร คณะ, ลหุ และครุเหมือนกัน แต่ไม่มี ช คณะหน้าบาททั้ง ๔ ส่วนตัวอย่างต่อมา มี ช คณะอยู่หน้าบาททั้ง ๔ จึงเป็นจารุหาสินีที่คล้ายปวัตตกคาถา

คัมภีร์ฉันทโสรจัตถเมทินี (อธิบายคาถา ๓๗) อธิบายเพิ่มเติมว่า ท่านอาจารย์มหาวิสุทธิธารามผู้รจนาคัมภีร์ฉันทโทยมัญชรีมีมติว่า ฉันทฎีกาต่างๆ กล่าวว่าอปันติกาคาถาผูกขึ้นมาจากสมบาทของปวัตตกคาถา คำนั้นชื่อว่า อุปลักขณนัย คือ การแสดงตัวอย่างไว้เป็นเครื่องสังเกตแทนสิ่งอื่นๆ ทั้งหมด ดังนั้นอปันติกาคาถาจึงผูกขึ้นได้จากสมบาทของคาถาเหล่านี้ คือ เวตาลียะ, โอปัจฉันทสกะ, อาปาตลิกา และทักษิณันติกา แม้จารุหาสินีคาถาก็ไม่เพียงผูกขึ้นจากวิสมบาทของปวัตตกคาถาเท่านั้น แต่ยังผูกขึ้นจากวิสมบาทของเวตาลียคาถาเป็นต้นได้ ตามมตินี้ คำว่า อสฺส ในคาถาที่ ๓๖ และคำว่า ต ในคาถาที่ ๓๗ หมายความว่าปวัตตกคาถาโดยตรง เพราะ ต สัพพนามมักหมายเอาข้อความที่ผ่านมาแล้วซึ่งอยู่ใกล้ที่สุด และหมายเอาเวตาลียคาถาเป็นต้นโดยปริยาย

จารุหาสินี แปลว่า คาถาที่ทำให้ผู้ฟังชื่นใจด้วยลักษณะงาม ท่านแสดงรูปวิเคราะห์ว่า จารุณา ลกฺขณน หาเสตฺติ จารุหาสินี (คาถาที่ยังชวนให้ชื่นใจด้วยลักษณะงาม ชื่อว่า จารุหาสินี) คำนี้สำเร็จรูปมาจาก จารุ บทหน้า + หส ธาตุ (หาเส = ร่าเริง) + ณ ปัจจย + ณ ปัจจย + อินี อิตถิปัจจย

จารุหาสินีคาถานี้ตรงกันข้ามกับอปันติกาคาถา ในลักษณะที่อปันติกามี ๒ มาตราเพิ่มขึ้นมาข้างหน้าในบาททุกบาท

คำว่า ตทญฺชสา สำเร็จรูปมาจาก ต ศัพท์ + อญฺญ ศัพท์ + ชน ธาตุ + ก วิ ปัจจย เมื่อ ต สัพพนามถูกเชื่อมเป็นบทสมาสกับบทหลัง มีกฎว่าต้องลงนิคหิต-อาคมในเมื่อบทหลังเป็นสระ หรือซ้อนพยัญชนะเข้ามาในกรณีที่บทหลังเป็นพยัญชนะ ในที่นี้บทหลังเป็นสระจึงลงนิคหิตอาคมแล้วแปลงเป็น ท อักษร อนึ่ง ต ศัพท์ในคำนี้มีความหมายเป็นสามนัย คือ สมบาทของเวตาลียคาถา, สมบาท

ของปวัตตกคาถา หรือสมบาทของกลุ่มเวตาลียคาถาอื่นๆ

คำว่า เวตาลียชาติ (กลุ่มเวตาลียคาถา) คือ คาถาที่มีลักษณะของเวตาลียคาถา มีรูปวิเคราะห์ว่า เวตาลียสุส ชาติ ยายาติ เวตาลียชาติ (คาถาที่มีลักษณะของเวตาลียคาถา ชื่อว่า เวตาลียชาติ)

กลุ่มเวตาลียคาถาเหล่านี้ มีแสดงไว้ในคัมภีร์วุตโตทัย ๙ ประเภทคือ

๑. เวตาลียะ
๒. โอปัจฉันทสกะ
๓. อาปาตลิกา
๔. ทักขิณันติกา
๕. อุทิจจุตติ
๖. ปัจจุตติ
๗. ปวัตตกะ
๘. อปรันติกา
๙. จารุหาสินี

ตารางแสดงเวตาลียชาติ ๙

คาถา	วิสมบาท	สมบาท	ป	ทุ	ต	จ	รวม
เวตาลียะ	๖ มาตรา, ร ล ค	๘ มาตรา, ร ล ค	๑๔	๑๖	๑๔	๑๖	๖๐
โอปัจฉันทสกะ	๖ มาตรา, ร ย	๘ มาตรา, ร ย	๑๖	๑๘	๑๖	๑๘	๖๘
อาปาตลิกา	๖ มาตรา, ภ ค ค	๘ มาตรา, ภ ค ค	๑๔	๑๖	๑๔	๑๖	๖๐
ทักขิณันติกา	๗ + ๒ มาตรา, ร ล ค	๗ + ๔ มาตรา, ร ล ค	๑๔	๑๖	๑๔	๑๖	๖๐
อุทิจจุตติ	๗ + ๒ มาตรา, ร ล ค	๘ มาตรา, ร ล ค	๑๔	๑๖	๑๔	๑๖	๖๐
ปัจจุตติ	๖ มาตรา, ร ล ค	๗+๒ มาตรา, ร ล ค	๑๔	๑๖	๑๔	๑๖	๖๐

ปวัตตกะ	ช + ๒ มาตรา, ร ล ค	ครุ+ช+๒ มาตรา,ร ล ค	๑๔	๑๖	๑๔	๑๖	๖๐
อปรรันติกา	ครุ+ช+๒ มาตรา,ร ล ค	ครุ+ช+๒ มาตรา,ร ล ค	๑๖	๑๖	๑๖	๑๖	๖๔
จารุหาสินี	ช + ๒ มาตรา, ร ล ค	ช + ๒ มาตรา, ร ล ค	๑๔	๑๔	๑๔	๑๔	๕๖

จบกลุ่มเวตาลียคาถา

มัตตาสมกชาติ ๖

(กลุ่มมัตตาสมกคาถา ๖)

อจลธิติกาถา

๓๘. ทูวิกวิหตวสุลหุ อจลธิติริห.

คาถาที่มีลหุ ๘ พยางค์คูณด้วย ๒ (ลหุ ๑๖ พยางค์) ชื่อว่า
อจลธิตี ในกลุ่มมัตตาสมกคาถานี้

คาถานี้ผูกด้วยลหุ ๑๖ พยางค์ แต่ละบาทจึงมีเพียง ๑๖ มาตรา กล่าวอีกนัย
หนึ่งคือ มี น คณะ ๔ คณะ เมื่อรวมทั้ง ๔ บาทก็เป็นลหุ ๖๔ พยางค์ หรือ ๖๔
มาตรา คาถานี้จึงกระจายเป็นแถวครูลหุต่างๆ ตามปัดถารนัยเพื่อก่อให้เกิดคา
ถาอื่นๆ ไม่ได้ คัมภีร์กวิสาร์ฎีกา (อธิบายคาถา ๓๘) ได้กล่าวว่า

โสฬส ลหโวเยเวตถ กาทพพา. วิกปเปเกโทตร นตถิ นิจุตตาย.

พึงกระทำลหุ ๑๖ พยางค์เท่านั้นในคาถานี้ ความต่างกันของประเภทย่อม
ไม่มีเพราะความแน่นอน

ตัวอย่าง

สิรสรสุรจิตตนุร ติฎวน-
สุวิทิตสุวิสทวรายสชินว

ขรตรกสิรสต'มมิตมติขร-

ภวชลนินิปปิตชนคณมว.^๑

ข้าแต่พระชินเจ้าผู้ทรงเกียรติยศหมดจดเลื่องลือในไตรภพ
มีพระวรกายงามยิ่ง พระสุรเสียงไพเราะ ขอพระองค์โปรดรักษา
ปวงชนผู้ตกไปในห้วงน้ำคือภพที่น่าพรั่นพรึงไม่มีที่เปรียบปาน
และมีทุกข์น่ากลัวยิ่ง

อิสสิ มุณี มณิ ธนึ ยติ คิริ รวิ กวิ

กปิ อสิ มสิ นิธิ วิธิ อหิ กิมิ ปติ

หริ อริ ติมิ กลิ พลิ ชลธิ คหปติ

อุรุธิติ วรมติ นิรุปธิ อธิปติ.^๒

ฤาษี, พระมุณี, แก้วมณี, เสียง, การตัดบท, ภูเขา, พระ-
อาทิตย์, กวี, ลิง, ดาบ, หมึก, ขุมทรัพย์, วิถี, งู, หนอน, สามี,
พระนารายณ์, ศัตรุ, ปลาชื่อติมิ, โทษ, การบวงสรวง, มหาสมุทร,
คฤหบดี, ผู้มีปัญญามาก, ผู้มีปัญญาประเสริฐ, ผู้ไม่มีอุปธิ,
ผู้เป็นใหญ่

คาถาข้างต้นนี้ แต่ละบาทมีลหุ ๑๖ พยางค์ ดังนั้น จึงเป็นอจลลิติกาถา หนึ่ง
บาทที่ ๓ ในคาถา นี้ มีลหุ ๑๗ พยางค์ จัดว่ามีลหุเกินมา ๑ พยางค์ แต่เมื่อรวมลหุ
๒ พยางค์ใน คห เป็นลหุ ๑ พยางค์ ก็จะตรงตามฉันทลักษณ์ ลักษณะที่รวมสอง
พยางค์เป็นลหุ ๑ พยางค์นี้มีใช้ไม่มากนัก เท่าที่สังเกตพบก็มีในรุจิราคาถา (ข้อ
๘๘) แต่โดยทั่วไป มักรวมสองพยางค์เป็นครุ ๑ พยางค์ แม้คำว่า คิริ ในคาถาพาหุ
ก็รวมเป็นครุ ๑ พยางค์ ฉบับพม่าจึงมีรูปว่า คิริ แต่ฉบับไทยมีรูปว่า ครี รูปนี้ไม่งาม

กลุ่มมัตตาสมกคาถามี ๗ ประเภทอันได้แก่อจลลิตีและมัตตาสมกะเป็นต้น

^๑ วส. ๒/๓๘

^๒ ปส. สูตร ๑๔

คาถาทั้งหมดนี้มี ๑๖ มาตราเท่านั้น ท่านจึงจัดเป็นอีกแผนกหนึ่งซึ่งเป็นประเภทที่ ๔ เรียกว่า มัตตาสมกชาติ (กลุ่มคาถาที่มีมาตราเสมอกัน คือมี ๑๖ มาตรา เท่ากัน)

ในกลุ่มอริยาคาถา, กลุ่มศีติคาถา และกลุ่มเวตาลียคาถา พระสังฆรักขิตเถระกล่าวอริยาคาถา, ศีติคาถา และเวตาลียคาถา ซึ่งเป็นคาถาแรกไว้ก่อน แต่ในกลุ่มมัตตาสมกษะนี้ อจลธิติกาถามีกล่าวก่อนมัตตาสมกคาถา ทั้งนี้ก็เพื่อให้คำว่า ทุวิวิทวัสสุลหุ (ลหุ ๑๖ มาตรา) ติดตามไปสู่คาถาหลัง โดยเปลี่ยนรูปศัพท์และวิภัติเป็นรูปว่า โสฬสมตเตสุ (ปาเทสุ) = ในบาทที่มี ๑๖ มาตรา ฉันทฎีกาบางฉบับเปลี่ยนเป็นรูปว่า โสฬสมตติเกสุ (ปาเทสุ)

โดยปรกติการเปลี่ยนวิภัติในศัพท์ที่ติดตามไปสู่ประโยคหน้า เป็นกฎที่มีใช้ทั่วไปที่มีแสดงไว้ในคัมภีร์ไวยากรณ์ว่า อตถวสา วิภตฺติวิปริณาโม (การเปลี่ยนวิภัตติย่อมมีด้วยอำนาจของเนื้อความ) แต่การเปลี่ยนรูปศัพท์ให้เป็นศัพท์ใหม่ที่มีความหมายเหมือนกันนี้ มีพบน้อยมาก นักไวยากรณ์ถือว่าแม้ศัพท์จะเปลี่ยนไปแต่ถ้าความหมายยังคงอยู่ก็เหมือนกับเป็นศัพท์เดิม คัมภีร์ปริภาเสนหุเสชระ (ข้อ ๓๗) กล่าวกฎทั่วไปว่า เอกเทศวิกตํ อนณณวํ (คำที่เปลี่ยนแปลงบางส่วน มีคำอื่น) ดังนั้น คำที่ติดตามมาจากประโยคหน้าจึงอาจเปลี่ยนรูปหรือเพิ่มคำเข้ามาได้ ไม่ผิด

คัมภีร์วุดตัตถนากรพยาขยา (อธิบายปริจเฉท ๒ คาถา ๓๑) กล่าวเกี่ยวกับเรื่องนี้ว่า

ตถา อาปาหากุลกํ จนฺโท ดาว ทุวิวิทวัสสุลหุริติ วุตเตเต. เตโนตตรตฺร โสฬสมตฺตา อธิกรียนฺเต.

นอกจากนั้น คำว่า ทุวิวิทวัสสุลหุ ย่อมติดตามมาจนถึงปาหากุลกคาถา ดังนั้น ๑๖ มาตราจึงถูกกระทำให้ติดตามมาปรากฏในคาถาหลัง

อจลธิติ แปลว่า คาถาที่พยายามสาธยายได้มั่นคง เพราะมีเพียงมาตราที่เป็นลหุเสียงเบา ไม่มีครุเสียงหนักแทรกให้เกิดเสียงสูงต่ำเหมือนคาถาอื่น มีรูป

วิเคราะห์ว่า อจโล ธิติ ยสุสา सा อจลธิติ (คาถาที่มีความพยายาม[ในการ
สาธยาย]มั่นคง ชื่อว่า อจลธิติ)

คำว่า อจลธิติริห ตັตบทเป็น อจลธิติ + อิห

คำว่า ทุวิก แปลว่า สอง ลง ก ปัจจัยท้าย ทุวิ ศัพท์ในอรรถสักดิ์ มีรูป
วิเคราะห์ว่า เทวเยว ทุวิก (สองนั้นแหละ เรียกว่า ทุวิกะ)

คำว่า วิหต แปลว่า คุณ คำนี้สำเร็จรูปมาจาก วิ บทหน้า + หร ธาตุ (หฺรณ
= นำไป) + ต ปัจจัย

คำว่า วสุ (วสุเทพ) เป็นสัญลักษณ์แทนเลข ๘ ถ้าท่านใช้คำว่า อฏฺฐ จะทำให้
มีครุผสมในบาท จึงใช้สังเกตสังขยาแทน

คำว่า लहु (เสียงเบา) ได้แก่ รัสสระสั้นๆ อันมี ๑ मात्रาไม่มีพยัญชนะ
ผสม เช่น อ, อิ, อุ หรือได้แก่รัสสระที่มีพยัญชนะผสม มี ๑ ๒ मात्रา เช่น ก,
กิ, กุ

* * * * *

มัตตาสมกคาถา

๓๙. มตฺตาสมกํ นวโม ลคนฺเต.

คาถาที่มีมาตราที่ ๙ [ในบาทที่มี ๑๖ मात्रา] เป็นลหุ และ
มีครุท้าย ชื่อว่า มัตตาสมกะ

มัตตาสมกคาถา คือ คาถาที่มีบาทละ ๑๖ मात्रา มีมาตราที่ ๙ เป็นลหุ และ
มีครุท้าย จะเห็นว่ามาตราที่ ๙ ในบาทแรกคือคำว่า “น” เป็นลหุ ส่วนมาตรา
ท้ายคือคำว่า “เต” เป็นครุ

ลักษณะของมัตตาสมกะ

๑. มี ๑๖ मात्रาในทุกๆ บาท

๒. มาตราที่ ๙ ในแต่ละบาทเป็นลหุ
๓. มีครุท้ายบาท

ตารางแสดงมัตตาสมกคาถา

๒ ๒ มตุตา	๑ ๑ ๒ สมกั	๑ ๑ ๒ นวโม	๒ ๒ ลฺคนฺเต
ม	ม		ม
ส	ส	ส	ส
ภ	ภ		
น			
๔	๓	๑	๒

ตัวอย่าง

สตฺถา ทฺวคฺคตฺถิภยโต สตฺเต ตาตา ตาโต วีย โสรสกั
โลกฺหิตาย หิ สสรีรํ โส ปาณญจาทามสกี สุมโน.^๑

พระศาสดาผู้ทรงรักษาเหล่าสัตว์จากทุกข์ภัย เปรียบดังบิดา
รักษานุบุตรของตน มีใจเบิกบาน ได้ประทานชีวิตพร้อมทั้ง
สรีระของพระองค์เป็นอันมากเพื่ออนุเคราะห์ชาวโลก

คาถาข้างต้นนี้ แต่ละบาทมี ๑๖ มาตรา มาตราที่ ๙ ในบาทแรกคือคำว่า “ภ”
เป็นลหุ แม้มาตราที่ ๙ ในบาทที่ ๒ คือ “วิ” บาทที่ ๓ คือ “ส” บาทที่ ๔ คือ “ม”
ก็เป็นลหุ ส่วนมาตราท้ายในบาทแรกคือคำว่า “เต” เป็นครุ มาตราท้ายในบาทที่
๒ คือ “กั” บาทที่ ๓ คือ “โส” บาทที่ ๔ คือ “โน” ก็เป็นครุ ดังนั้น คาถานี้จึง
เป็นมัตตาสมกคาถา

มัตตาสมกะ แปลว่า คาถาที่มีมาตราเหมือนกับคาถาถัดมาอันได้แก่

^๑ นสว. ๒/๓๙

อจลิตติคาถาที่มี ๑๖ มาตรา มีรูปวิเคราะห์ว่า มตฺตา สฺมา อสฺมินฺติ มตฺตาสมกํ (คาถาที่มีมาตราเสมอกัน ชื่อว่า มัตตาสมกะ)

คำว่า ลฺคนฺเต ตตฺตบฺเป็น โล + โค + อนฺเต ลบสระ โอ ใน ล อักษร

คำว่า นวโม เป็นวิเศษนะของบทปุงลึงค์ที่เพิ่มเข้ามาว่า มตฺติโก คำว่า มตฺติก มีรูปวิเคราะห์เป็นสกดัตถิตีว่า มตฺตา เอว มตฺติโก (มาตรานั้นแหละ เรียกว่า มัตติกะ) คำนี้สำเร็จรูปมาจาก มตฺตา ศัพท์ + อิก ปัจจัย การลงสกด-
ปัจจัยนี้ก็เพื่อเปลี่ยนลึงค์และพจน์ให้เหมาะสมตามฐานะ กล่าวคือ คำว่า มตฺตา เป็นอิตถิลึงค์ เมื่อลง อิก ปัจจัยในอรรถสกดัตถิก็มีรูปปุงลึงค์ว่า มตฺติโก หรือคำว่า เทว เป็นปุงลึงค์ เมื่อลง ตา ปัจจัยในอรรถสกดัตถิก็มีรูปอิตถิลึงค์ว่า เทวตา และ เมื่อลง ณ ปัจจัยท้าย เทวตา ก็มีรูปนปุงสกลึงค์ว่า เทวตํ หรือคำว่า กรุณฺหา เป็นอิตถิลึงค์ เมื่อลง ณ ปัจจัยในอรรถสกดัตถิก็มีรูปนปุงสกลึงค์ว่า การุณฺหา เป็นต้น ดังนั้น คัมภีร์อภิธานฎีกา (อธิบายคาถา ๑๒) จึงกล่าววกฏทั่วไปโดยนำ มาจากคัมภีร์จินตามณีกาว่า สกตฺติกา ปกฺติโต ลิงฺควจฺนานิ อติวตฺตุนฺติ (ศัพท์ที่ ลงสกดัตถิปัจจัยย่อมล่วงพ้นลึงค์และพจน์จากศัพท์เดิม)

วิธีโลกคาถา

๔๐. โช นฺลา'ถ วา'ณฺณว วิสิโลโก.

คาถาที่มี ช คณะ หรือ น คณะและลหุ ท้าย ๔ มาตราใน
บาทที่มี ๑๖ มาตรา] ชื่อว่า วิธีโลกะ

วิธีโลกคาถา คือ คาถาที่มีบาทละ ๑๖ มาตรา มี ช คณะ หรือ น คณะและ
ลหุ (สัพพลหุคณะ) ท้าย ๔ มาตรา จะเห็นว่าคำว่า ถ วา'ณฺณ (๑ ๒ ๑) เป็น ช คณะ
ที่อยู่ท้าย ๔ มาตราคือ โช นฺลา (๒ ๒)

ลักษณะของวิสิโลกคาถา

๑. มี ๑๖ มาตราในทุกๆ บาท
๒. มี ช คณะ หรือ น คณะและลหุ ทำย ๔ มาตราแรก

ตารางแสดงวิสิโลกคาถา

๒ ๒ โซ นุลา	๑ ๒ ๑ ถ วาณณ	๒ ๑ ๑ วา วิสิ	๒ ๒ โลโก
ม	ช	ม	ม
ส			ส
ภ		ภ	
น	น + ล		
๔	๒	๒	๒

ตัวอย่าง

ภนตํ คุณรหิตํ วิสิโลกํ ทุนนยกรณกทตฺถิตโลกํ
 ชาตํ มหิตฺกุลเปยวินิตํ มิตตํ ปริหร สาธฺวีกิตฺ^๑

ท่านจงหลีกเลียงคบมิตรผู้โลเลปราศจากคุณธรรม ไร้เกียรติ
 เบียดเบียนชาวโลกด้วยการทำชั่ว แม้เกิดในสกุลสูงแต่ไม่ได้
 รับการอบรม ถูกสัตบุรุษตำหนิแล้ว

คาถาข้างต้นนี้ แต่ละบาทมี ๑๖ มาตรา มี น คณะ และลหุทำย ๔ มาตรา
 ในบาททั้งหมด คือคำว่า คุณรหิ ในบาทแรก, คำว่า กรณก ในบาทที่ ๒, คำว่า
 มหิตฺก ในบาทที่ ๓ และคำว่า ปริหร ในบาทที่ ๔ ดังนั้น คาถานี้จึงเป็นวิสิโลก-
 คาถา

^๑ อสน. ๔/๔๔

วิสิโลกะ แปลว่า คาถาที่น่าสรรเสริญเป็นพิเศษ มีรูปวิเคราะห์ว่า วิสิฏฺฐโจ
สิโลโก อสฺสาติ วิสิโลโก (คาถาที่น่าสรรเสริญพิเศษ ชื่อว่า วิสิโลกะ)

คำว่า นฺลาถ วา ตັดบทเป็น นฺลา + อถ วา คำว่า อถ วา บางฉบับพิมพ์
ติดกันเป็นรูปว่า อถวา บางฉบับก็พิมพ์แยกกันเป็นรูปว่า อถ วา ไทยมักพิมพ์ติด
กัน แต่พม่ามักพิมพ์แยกกันเป็นส่วนใหญ่ คำนี้เป็นกลุ่มนิบาตที่รวม อถ กับ
วา ๒ ศัพท์ไว้เป็นศัพท์เดียว มีความหมายว่า วิกัปปะ (กระทำให้เป็นหลายนัย)
ตั้งคัมภีร์ฉันทโสทรธวัทวิกาสิณี (อธิบายคาถา ๔๐) กล่าวว่า

อถ วาสทฺโทตร วิกปฺปวจโน นิปาตสมุททาโย.

คำว่า อถ วา ในคาถานี้ เป็นนิบาตรวมที่มีอรรถวิกัปปะ

* * * * *

วานวาสีกาคาถา

๔๑. ตทวยโต วานวาสีกาขยา.

คาถาที่มี ช คณะ หรือ น คณะ และลหุ ท้ายหมวดสองแห่ง
๔ มาตรานั้น (๘ มาตรา) [ในบาทที่มี ๑๖ มาตรา] มีชื่อว่า
วานวาสีกา

วานวาสีกาคาถา คือ คาถาที่มีบาทละ ๑๖ มาตรา มี ช คณะ หรือ น คณะ
และลหุ (สัพพลหุคณะ) ท้าย ๘ มาตรา จะเห็นว่าคำว่า น วาสี (๑ ๒ ๑) เป็น ช
คณะที่อยู่ท้าย ๘ มาตราคือ ตทวยโต วา (๒ ๑ ๑ ๒ ๒) คาถานี้คล้ายคลึงกับวิ
สิโลกคาถามาก ต่างกันที่มี ช คณะ หรือ น คณะและลหุ ท้าย ๘ มาตราเท่านั้น

ลักษณะของวานวาสีกาคาถา

๑. มี ๑๖ มาตราในทุกๆ บาท

๒. มี ช คณะ หรือ น คณะและลหุ ท้าย ๘ มาตราแรก

ตารางแสดงวานวาสิกาคาถา

๒ ๑ ๑	๒ ๒	๑ ๒ ๑	๒ ๒
ตทวย	โต วา	นวาสี	กาชยา
ม	ม	ช	ม
ส	ส		ส
ภ	ภ		
น			
๔	๓	๑	๒

ตัวอย่าง

ปีตวา มตฺตา มรฺ มรฺปาสิ กาลินฺทีเย ตฏฺวณฺกุณฺเช
 เอวํ รามา ผลมรฺพานา ชาตฺกฺเขตฺตาทิกชินฺจกฺเก.^๑

หมู่ภมรดูดดื่มน้ำหวานมัวเมาแล้วที่ชุ่มไม้ในไพรสณฑ์
 ไกลฝั่งน้ำยมุนา ฉันใด มหาชนนี้ نرمย์ดูดดื่มน้ำหวานคือผลดี
 ในพุทธจักรคือชาติเขต[หมิ่นจักรวาล]เป็นต้น ฉันนั้น

คาถาข้างต้นนี้ แต่ละบาทมี ๑๖ मात्रา มี น คณะและลหุ ท้าย ๘ मात्रา
 ในบาททั้งหมด คือคำว่า “มรฺ มรฺ” ในบาทแรก, คำว่า “ตฏฺวณ” ในบาทที่ ๒, คำว่า
 “ผลมรฺ” ในบาทที่ ๓ และคำว่า “ทิกชิน” ในบาทที่ ๔ ดังนั้น คาถานี้จึงเป็นวาน
 วาสิกาคาถา

วานวาสิกา แปลว่า คาถาที่มีคณะไม่แน่นอน คือ มี ช คณะ หรือสัพพลหุ
 คณะ ท้าย ๘ मात्रาได้ มีรูปวิเคราะห์ว่า วานเวสุ นิยุตฺตา วานวาสิกา (คาถาที่
 ประกอบในคณะไม่แน่นอน ชื่อว่า วานวาสิกา) คำนี้สำเร็จรูปมาจาก วานว ศัพท์

^๑ นสม. ๒/๔๑

(ไม่แน่นอน) + ฦก ปัจจัย ในนิตยัตตัตถิต และลง ส อาคมเหมือนอุทาหรณ์ว่า วาสสิก (ว จ ศัพท์ + ฦก ปัจจัย), มานสิก (ม จ ศัพท์ + ฦก ปัจจัย), มานส (ม จ ศัพท์ + ฦ ปัจจัย)

คำว่า ตทวย (หมวดสองแห่ง ๔ มาตรา, ๔ มาตราสองหน = ๘ มาตรา) มีรูปวิเคราะห์ว่า ทวินัน สมุโ ทวย (หมู่แห่งสิ่ง ๒ สิ่ง เรียกว่า ทวยะ), ตสส ทวย ตทวย (หมวดสองแห่ง ๔ มาตรานั้น เรียกว่า ตทวยะ)

คำว่า วานวาสิกาขยา ตตบเป็น วานวาสิกา + อาขยา มีรูปวิเคราะห์ว่า วานวาสิกา อาขยา ยายาติ วานวาสิกาขยา (คาถาที่มีชื่อว่า วานวาสิกา เรียกว่า วานวาสิกาขยา)

* * * * *

จิตราคาถา

๔๒. ปญจกฺขนวสุ ยถิ โล จิตฺรา.

คาถาที่มีลหุในมาตราที่ ๕, ที่ ๘ และที่ ๙ [ในบาทที่มี ๑๖ มาตรา] ชื่อว่า จิตรา

จิตราคาถา คือ คาถาที่มีบาทละ ๑๖ มาตรา มีลหุในมาตราที่ ๕, ที่ ๘ และที่ ๙ จะเห็นว่าคำว่า จ, ส และ ย ซึ่งเป็นมาตราที่ ๕, ที่ ๘ และที่ ๙ ในคาถา นี้ เป็นลหุ

ลักษณะของจิตราคาถา

๑. มี ๑๖ มาตราในทุกๆ บาท
๒. มาตราที่ ๕, ที่ ๘ และที่ ๙ เป็นลหุ

ตารางแสดงจิตราคาถา

๒ ๒ ปญจภู	๑ ๑ ๑ ๑ จนวสุ	๑ ๑ ๒ ยทิ โล	๒ ๒ จิตรา
ม			ม
ส		ส	ส
	ช	ช	
ภ			
น	น	น	
๕	๒	๓	๒

ตัวอย่าง

ยทิ วนฺณลสิ ปรรพทมาปตฺตํ เมตฺติ ปรีหฺร สห วนิตาหิ
มฺยุหติ มฺนุริปิ วิสยาสงฺคา จิตฺตา ภวติ หิ มนโส วุตฺติ.^๑

ถ้าท่านปรารธนาบรรลุดแดนสงบ ก็พึงหลีกเลี่ยงมิตรภาพกับ
สตรี แม้พระมุนีก็ยังลุ่มหลงเพราะผูกพันในอารมณ์ เนื่องจาก
ความเป็นไปแห่งจิต[ของเหล่าสัตว์]เป็นภาวะวิจิตร

คาถาข้างต้นนี้ แต่ละบาทมี ๑๖ मात्रา मात्रาที่ ๕, ที่ ๘ และที่ ๙ ในบาท
แรกคือคำว่า “ณ, ร, ป” เป็นลหุ แม้บาทต่อมาก็เช่นเดียวกัน คือบาทที่ ๒ มีคำว่า
“ป, ร, ส” บาทที่ ๓ มีคำว่า “มฺ, ปิ, วิ” ส่วนบาทที่ ๔ มีคำว่า “ภ, หิ, ม” ดังนั้น
คาถานี้จึงเป็นจิตราคาถา

คำว่า ปญฺจจนวสุ แปลตามศัพท์ว่า ใน मात्रา ๕, ๘ และ ๙ แม้คำนี้
จะแสดงจำนวนทั่วไปที่หมายเอา ๕ मात्रา, ๘ मात्रา และ ๙ मात्रา มิใช่ปุณ-
สังขยาที่ระบุถึงจำนวนใดจำนวนหนึ่งเหมือนคำว่า ปญฺจม (ที่ ๕), อฏฺฐม (ที่ ๘),

^๑ อสน. ๔/๔๕

นวม (ที่ ๙) แต่คำนี้ก็หมายถึงมาตราที่ ๕, ที่ ๗ และที่ ๙ ได้เหมือนปุณณสังขยา ในภาษาบาลีมีความหมายแฝงที่ผู้พูดกล่าวถึงส่วนรวม แต่มุ่งให้หมายถึงเพียงส่วนหนึ่ง เช่น สมุทโท มยา ทิฏฺฐโ จ ตามรูปคำแล้วคำนี้แปลว่า “เราเห็นมหาสมุทรแล้ว” ตามปรกติคนจะเห็นมหาสมุทรทั้งหมดไม่ได้ สิ่งที่เห็นได้เป็นเพียงส่วนหนึ่งของมหาสมุทรเท่านั้น การใช้คำในลักษณะนี้จึงพูดถึงส่วนรวม แต่มุ่งให้หมายถึงบางส่วน การใช้คำในลักษณะเช่นนี้เรียกว่า เอกเทศยูปจาร (สำนวนที่กล่าวถึงส่วนรวม แต่มุ่งให้หมายถึงบางส่วน)

จิตรา แปลว่า คาถาที่วิจิตรกว่าคาถาที่กล่าวมาก่อน คำว่า จิตฺร (วิจิตร) นักไวยากรณ์ถือว่าเป็นอนิปผันนปาฏิบัตติกะ คือคำที่แยกรากศัพท์ไม่ได้ และไม่มีรูปวิเคราะห์ บทที่เป็นอนิปผันนปาฏิบัตติกะนี้มีไม่มากนัก ได้แก่คำว่า ฌฏฺฐ (หม้อ) ปฏฺฐ (ผ้า) เป็นต้น

คำว่า ปญฺจภูจนวสุ ตัดบทเป็น ปญฺจ + อนุจ + นวสุ คำนี้เป็นบทวิเศษณะของคำว่า มตฺตาสู (ในมาตราทั้งหลาย) ที่เพิ่มเข้ามา

* * * * *

อุปจิตราคาถา

๔๓. คลยาภูจฺหิ เจ สา วูปจิตฺรา.

คาถาที่มีครุ, ลหุ และ ย คณะ ท้าย ๘ มาตรา[ในบาทที่มี

๑๖ มาตรา] ชื่อว่า อุปจิตรา

อุปจิตราคาถา คือ คาถาที่มีบาทละ ๑๖ มาตรา มีครุ, ลหุ และ ย คณะ ท้าย ๘ มาตรา จะเห็นว่าท้าย ๘ มาตราคือคำว่า คลยาภูจฺหิ เจ (๑ ๑ ๒ ๑ ๑ ๒) มีครุคือคำว่า สา (๒) มีลหุคือคำว่า วู (๑) และมี ย คณะคือคำว่า ปจิตฺรา (๑ ๒ ๒)

ลักษณะของอุปจิตราคาถา

๑. มี ๑๖ มาตราในทุกๆ บาท

๒. มีครุ, ลหุ และ ย คณะ ท้าย ๘ มาตราแรก

ตารางแสดงอุปจิตราคาถา

๒ ๒ คลยาฏ	๑ ๑ ๒ จหิ เจ	๒ สา	๑ วุ	๑ ๒ ๒ ปจิตรา
ม	ม	ค	ล	ย
ส	ส			
ภ	ภ			
น				
๔	๓	๑	๑	๑

ตัวอย่าง

จกักรวงกิตตตสุปาโท ลกขณมณฺหิตายตปณฺหิ
 จามรณตฺตวิภูสิตปาโท เอส หิ ตุยฺห ปิตา นรสีโห.^๑
 บุคคลนั่นเองผู้มีพระบาทงามแดง มีรอยกงจักรอันประเสริฐ
 มีสันพระบาทยาวประกอบด้วยพระลักษณะ ทรงมีพระบาท
 ประดับด้วยแสง จามร และฉัตร ทรงเป็นนรชนผู้ประเสริฐ
 เป็นพระบิดาของเธอ

คาถาข้างต้นนี้ แต่ละบาทมี ๑๖ มาตรา ในบาทแรกคำว่า “รตฺ, ต, สุปาโท”
 เป็นครุ, ลหุ และ ย คณะท้าย ๘ มาตราคือ จกักรวงกิต (๒ ๑ ๑ ๒ ๑ ๑) ในบาทที่
 ๒ คำว่า “อา, ย, ตปณฺหิ” เป็นครุ, ลหุ และ ย คณะท้าย ๘ มาตราคือ ลกขณมณฺหิต
 (๒ ๑ ๑ ๒ ๑ ๑) ในบาทที่ ๓ คำว่า “ภฺ, ส, ตปาโท” เป็นครุ, ลหุ และ ย คณะท้าย
 ๘ มาตราคือ จามรณตฺตวิ (๒ ๑ ๑ ๒ ๑ ๑) ในบาทที่ ๔ คำว่า “ตา, น, รสีโห” เป็นครุ,
 ลหุ และ ย คณะท้าย ๘ มาตราคือ เอส หิ ตุยฺห ปิ (๒ ๑ ๑ ๒ ๑ ๑) ดังนั้น
 คาถานี้จึงเป็นอุปจิตราคาถา

^๑ สารตถ. ๓/๒๙๘

บุพพปฐมมณฺเฑปทตฺถ-
ปธานาพฺยยีภาวสมาโส
กมฺมธารยกตปฺปรีสา เทว
ทวนฺโท จ พหุพฺพีหิ จ เณยฺยา.^๑

อภัยยีสภาวสมาส, กรรมธารยสมาสและตปฺปรีสสมาสทั้งสอง,
ทวันทสมาส และพหุพฺพีหิสมาส ฟังทราบว่ามีบทหน้าเป็น
ประธาน, มีบทหลังเป็นประธาน, มีทั้งสองบทเป็นประธาน
หรือมีอัญญบทเป็นประธาน

อุปจิตฺรา แปลว่า คาถาที่ใกล้จิตฺราคาถา มีรูปวิเคราะห์ว่า จิตฺราย สมีเป
ปวตฺตติติ อุปจิตฺรา (คาถาที่เป็นไปใกล้จิตฺราคาถา ชื่อว่า อุปจิตฺรา)

คำว่า คลยาฏฺฐหิ ตตฺถเป็น คลยา + ฏฺฐหิ (ลปสระ อ ใน ล อักษร)

คำว่า สา วุปจิตฺรา ตตฺถเป็น สา + อุปจิตฺรา ลง ว อาคมเพื่อห้ามการเชื่อม
คำระหว่าง สา และ อุปจิตฺรา เป็นรูปว่า สุปจิตฺรา

* * * * *

ปาทาฏลกคาถา

๔๔. ยมตีตลฺกขณวิเสสยฺตํ มตฺตาสมาทิปาทาภีหิตํ
อนิยตฺวตฺตปริมาณสฺหิตํ ปถิตํ ชเนสฺส ปาทาฏลกํ.

คาถาที่ประกอบด้วยลักษณะพิเศษของคาถาก่อน รจนาด้วย
บาทของมัตตาสมกคาถาเป็นต้น เป็นไปกับด้วยจำนวนคาถา
ที่ไม่แน่นอน ปรากฏแล้วในชนทั้งหลายว่าเป็นปาทาฏลกะ

มตฺตาสมกชาติโย.

จบกกลุ่มมัตตาสมกคาถา

^๑ พว. หน้า ๕๕

ปาทาทุลกคาถา คือ คาถาผสมระหว่างกลุ่มมัตตาสมกะคาถาทั้ง ๕ คือ มัตตาสมกะ, วิสิโลกะ, วานวาสิกา, จิตรา และอุปจิตรา กล่าวคือ ถ้ามีลักษณะของคาถาต่างกันทั้ง ๔ บาท, ๓ หรือ ๒ บาทเป็นอย่างต่ำ ก็เป็นปาทาทุลกคาถา และไม่จำเป็นต้องแต่งเรียงตามลำดับคาถาเหล่านั้น แม้บางบาทในคาถาก็มีได้หลายชื่อตามลักษณะของคาถานั้นๆ เช่น ในคาถานี้ บาทแรกเป็นมัตตาสมกะ, วิสิโลกะ หรือ จิตรา, บาทที่ ๒ เป็นวิสิโลกะ, บาทที่ ๓ เป็น มัตตาสมกะ หรือ วานวาสิกา ส่วนบาทที่ ๔ เป็น วิสิโลกะ

ตัวอย่าง

โอปสิเลสิกวิสยภยาส- พยาปิกเกทา จตุธธาโร
วาริ ฆณฺเณสุ จ สลิเล มจฺฉา สสฺสํ นทียํ ติเลสุ เตลฺลํ^๑

อาถรรพณ์ ๔ อย่างโดยจำแนกเป็นโอปสิเลสิกะ, วิสยะ, อภยาสะ (สามีปิกะ) และ พยาปิกะ เช่น ฆณฺเณสุ วาริ (น้ำในหม้อ), สลิเล มจฺฉา (ปลาในน้ำ), นทียํ สสฺสํ (ข้าวกล้าใกล้แม่น้ำ) และ ติเลสุ เตลฺลํ (น้ำมันในงา)

คาถาข้างต้นนี้ บาทที่ ๑, ๒, ๓ มีลักษณะของมัตตาสมกะคาถาซึ่งมาตราที่ ๔ เป็นลหุ และมีครุอยู่ท้าย คือคำว่า วิ, ส ในบาทที่ ๑ (คำว่า ส ถือว่าเป็นสังโยคาคิครุเพราะอยู่หน้าคำว่า พยา), คำว่า จ, โร ในบาทที่ ๒, คำว่า ส, ฉา ในบาทที่ ๓ ส่วนบาทที่ ๔ มีลักษณะของวานวาสิกคาถาที่มี ช ณะคือคำว่า ติเลสุ ท้าย ๘ มาตราคือ สสฺสํ นทียํ (๒ ๒ ๑ ๑ ๒) ดังนั้น คาถานี้จึงเป็นปาทาทุลกคาถา

ปาทาทุลกะ แปลว่า คาถาที่ระคนบาทของมัตตาสมกะคาถาเป็นต้น ๕ ชนิดเข้าด้วยกัน มีรูปวิเคราะห์ว่า ปาเทหิ อากุลํ ยสฺส ตํ ปาทาทุลกํ (คาถาที่มีการระคนด้วยบาททั้งหลาย ชื่อว่า ปาทาทุลกะ) คำนี้สำเร็จรูปมาจาก ปาท ศัพท์ + อากุล ศัพท์ + ก ปัจจัย

^๑ พว. หน้า ๑๒๔

คำว่า มัตตาสมกชาติ (กลุ่มมัตตาสมกคาถา) คือ คาถาที่มีลักษณะของ มัตตาสมกคาถา มีรูปวิเคราะห์ว่า มตฺตาสมกสฺส ชาติ ยายาติ มตฺตาสมกชาติ (คาถาที่มีลักษณะของมัตตาสมกคาถา ชื่อว่า มัตตาสมกชาติ)

กลุ่มมัตตาสมกคาถาเหล่านี้ มีแสดงไว้ในคัมภีร์วุตโตทัย ๗ ประเภทคือ

๑. มัตตาสมกะ
๒. อจลวธิติ
๓. วิสิโลกะ
๔. วานवासิกา
๕. จิตรา
๖. อุปจิตรา
๗. ปาทากุลกะ

คำว่า ยมตีตลขณวิเสสยฺตํ ตັตบพเปัน ยํ + อตีตลขณวิเสสยฺตํ

คำว่า มตฺตาสมาทิปาทาภิตํ ตັตบพเปัน มตฺตาสม + อาทิ + ปาท + อภิตํ

คำว่า อภิตํ สำเร็จรูปมาจาก อภิ บทหน้า + ธา ธาตุ (ธารณ = ทรงไว้) + ต ปัจจัย ตามปกติ ธา ธาตุมีอรรกว่า “ทรงไว้” แต่เมื่อมี อภิ เป็นบทหน้า ก็มีอรรกว่า “กล่าว” ดังคัมภีร์นिरुत्तिสารमन्त्रसूत्र (อธิบายสูตร ๒) กล่าวไว้ว่า

विपुप्पो षा गोदयद्ये ओपुप्पो तु ग्रासने
न्यासंपुप्पो यथायकं न्यासारोपनसन्निधु.

ธา ธาตุที่มี วิ อยู่หน้า เป็นไปในอรรกว่า กระทำ, เมื่อมี อภิ อยู่หน้า เป็นไปในอรรกว่า กล่าว, เมื่อมี นิ, อา, ส อยู่หน้า เป็นไปในอรรกว่า ผัง, ยกขึ้น, เชื่อม ตามสมควร

คำว่า สหิตํ สำเร็จรูปมาจาก สห บทหน้า + อิ ธาตุ (คติมิहि = ไป) + ต ปัจจัย

คำว่า ปถิต์ สำเร็จรูปมาจาก ปถ ธาตุ (ขยาเต = ปรากฏ) + ต ปัจจัย
จบกลุ่มมัตตาสมกคาถา

* * * * *

วิธีนับจำนวนครุเป็นต้น

๔๕. วินา วณณหิ มตฺตา คา วินา วณณา ครุหิ ตุ
 วินา ลหุณี ครโว ทเล ปถยาทีโน มตา.

ในส่วน[คือครั้งแรกและครั้งหลัง]ของปฐยาอริยาคาถาเป็นต้น
พึงรู้ครุโดยลบพยางค์จากมาตรา, รู้พยางค์โดยลบครุจากมาตรา
และรู้ลหุโดยลบครุจากพยางค์

คาถานี้แสดงวิธีนับจำนวนครุ ลหุ และพยางค์จากคาถาที่แต่งแล้วว่า ครุ
ลหุ หรือพยางค์ในคาถาดังกล่าวนั้นมีกี่ตัว โดยใช้มาตราในคาถาเป็นตัวตั้ง วิธี
เช่นนี้เรียกว่า คาทิสังขยานัย (นัยแสดงจำนวนครุเป็นต้น) มี ๓ ลักษณะ ดังนี้

๑. ครุสังขยานัย วิธีหาจำนวนครุ โดยตั้งมาตราแล้วลบด้วยพยางค์
๒. วณณสังขยานัย วิธีหาจำนวนพยางค์ โดยตั้งมาตราแล้วลบด้วยครุ
๓. ลหุสังขยานัย วิธีหาจำนวนลหุ โดยตั้งพยางค์แล้วลบด้วยครุ

ขอยกตัวอย่างประโยคร้อยแก้วที่เข้าใจง่ายมาแสดงดังต่อไปนี้ คือ

นโม ตสฺส ภควโต อรหโต สมฺมาสมฺพุทฺธสฺส.

ประโยคนี้นี้มีมาตรา ๒๗, พยางค์ ๑๘, ครุ ๙, ลหุ ๙ มีวิธีนับจำนวนครุ
เป็นต้นคือ

มาตรา ๒๗ - พยางค์ ๑๘ = ครุ ๙ พยางค์

มาตรา ๒๗ - ครุ ๙ = พยางค์ ๑๘ พยางค์

พยางค์ ๑๘ - ครุ ๙ = ลหุ ๙ พยางค์

คาถามาตราพฤติว่า ฌฺญโชซิลลหุ โช วา มีจำนวนครุ ลหุ และพยางค์
ดังต่อไปนี้

มาตรา ๕๗ - พยางค์ ๓๕ = ครุ ๒๒ พยางค์
มาตรา ๕๗ - ครุ ๒๒ = พยางค์ ๓๕ พยางค์
พยางค์ ๓๕ - ครุ ๒๒ = ลหุ ๑๓ พยางค์

พึงสังเกตว่าในคาถานี้ คำแสดงผลลัพธ์มีรูปเป็นปฐมาวิภัติ ในบาทแรกมี
รูปว่า คา, บาทที่ ๒ มีรูปว่า วณฺณา และบาทที่ ๓ มีรูปว่า ลหฺนฺนิ ส่วนศัพท์ที่
เป็นตัวลบมีรูปเป็นปัญจมีวิภัติว่า วณฺเณหิ ในบาทแรก และ ครุหิ ในบาทที่ ๒
แต่บาทที่ ๓ ศัพท์ดังกล่าวนี้มีรูปเป็นทุตยาวิภัติว่า ครโว ความจริงท่านผู้แต่ง
ควรใช้รูปเป็นปัญจมีวิภัติว่า ครุหิ และเพื่อความสละสลวยของคาถาก็ควรสลับ
คำในบาทที่ ๓ เป็นรูปว่า วินา ครุหิ ลหโว ก็จะทำให้รูปคำในประโยคก่อนและหลัง
ไม่ลักลั่นกัน ส่งผลให้ข้อความชัดเจนและไม่ต้องโทษตามหลักอঙ্กการที่เกี่ยวข้อง
กับภคครีติโทษคือโทษหักลำดับ (ดู สุโพธอঙ্กการ คาถา ๖๓) ด้วยเหตุนี้ คำว่า วิ
นา ลหฺนฺนิ ครโว จึงไม่ควรเป็นปาฐะเดิม ส่วนฉบับฉฏฐสังคายนามีบาทที่ ๓ เป็น
รูปว่า วินา ลหฺนฺนิ ครโว (พึงรู้ครุโดยลบลหุจากมาตรา) กล่าวคือ เมื่อตั้งมาตรา
แล้วลบด้วยลหุ ก็จะเป็นจำนวนครุ ตามนัยนี้ วิธีหาจำนวนครุมี ๒ แบบ แต่วิธี
หาจำนวนลหุไม่มีกล่าวถึง กระนั้นก็ตาม คัมภีร์วฤตตรัตนากร (ปริจเฉท ๒ คาถา
๓๘) ก็แสดงวิธีหาจำนวนครุไว้ ๒ แบบ โดยไม่มีวิธีหาจำนวนลหุว่า

วุตตสฺส ลา วินา วณฺณา คา วณฺณา ครุภิตฺตกา
ครโว เล ทเล นิจํ ปมาณมิตฺติ นิจฺจิตํ.

ในส่วน[ครั้งแรกและครั้งหลัง]ของคาถา พึงรู้จำนวนครุ
โดยลบพยางค์จากมาตรา, รู้จำนวนพยางค์โดยลบครุจากมาตรา
และรู้จำนวนครุโดยลบลหุจากมาตรา นี่คือการหาจำนวนครุเป็นต้น
ที่มีวินิจัยไว้เสมอ

ด้วยเหตุนี้ คำว่า วินา ลหุหิ ครโว จึงควรเป็นปาฐะเดิมตามสาธกที่มี
ในคัมภีร์วฤตตรัตนากร วิธีหาครุอย่างที ๒ คือตั้งมาตราแล้วลบด้วยลหุในคำว่า
นโม ตสส เป็นต้น มีดังต่อไปนี้

มาตรา ๒๗ - ลหุ ๙ = ลหุ ๑๘ ÷ ๒ = ครุ ๙ พยางค์

คาถามาตราพฤติว่า ฦๅโจขิลลหุ โช วา มีจำนวนครุ ลหุ ดังนี้

มาตรา ๕๗ - ลหุ ๑๓ = ลหุ ๔๔ ÷ ๒ = ครุ ๒๒ พยางค์

คำว่า อาทิ (เป็นต้น) ในคำว่า ปถยาทีโน (ของปฐยาอริยาคาถาเป็นต้น)
หมายเอาคาถามาตราพฤติและคาถาวรรณพฤติทั้ง ๒ ชนิด นอกจากนี้ คำว่า
ปถยาทีโน ก็เป็นอุปลักษณัยคือการแสดงตัวอย่างไว้เป็นเครื่องสังเกตแทนสิ่งอื่นๆ
ทั้งหมด การนับจำนวนครุเป็นต้นจึงมีได้ในร้อยแก้ว (คัชชะ) หรือร้อยแก้วที่
ผสมร้อยกรอง (วิมิสสะ) ดังคัมภีร์วฤตตรัตนากรพยาขยา (อธิบายปริจเฉท ๒
คาถา ๓๘) กล่าวว่า

วุดตสฺสาติ อุปลักขณํ คชฺชาโทปิ สมฺภาวตฺตา.

คำว่า วุดตสฺส (แห่งคาถา) เป็นอุปลักษณัย เพราะมีได้ในร้อยแก้วเป็นต้น

คัมภีร์วฤตตรัตนากรมีคำว่า วุดตสฺส (แห่งคาถา) ส่วนคัมภีร์วุดโตทัยใช้คำ
ว่า ปถยาทีโน (แห่งปฐยาอริยาคาถาเป็นต้น) ทั้ง ๒ คำกล่าวถึงคาถาเหมือนกัน
แต่ใช้คำต่างกันตามบริบท

จำนวนมาตราในคาถา
(นับตามครั้งแรก-ครั้งหลัง)

คาถา	ปุพพัทระ	อปรัทระ	รวม
อริยาคาถาทั้งหมด	๓๐	๒๗	๕๗
คิิตี	๓๐	๓๐	๖๐
อุปคิิตี	๒๗	๒๗	๕๔
อุคคิิตี	๒๗	๓๐	๕๗
อริยาคิิตี	๓๒	๓๒	๖๔
เวตาลีเยะ	๓๐	๓๐	๖๐
โอบัจฉันทสิกะ	๓๔	๓๔	๖๘
อาปาตลิกา	๓๐	๓๐	๖๐
ทักขิณันติกา	๓๐	๓๐	๖๐
อุทิจจุตติ	๓๐	๓๐	๖๐
ปัจจุตติ	๓๐	๓๐	๖๐
ปวัตตกะ	๓๐	๓๐	๖๐
อปรรันติกา	๓๒	๓๒	๖๔
จารุหาสินี	๒๘	๒๘	๕๖
มัตตาสมกะทั้งหมด	๓๒	๓๒	๖๔

จำนวนมาตราในคาถา
(นับตามบาท)

คาถา	ป	ทุ	ต	จ	รวม
อริยาคาถาทั้งหมด	๑๒	๑๘	๑๒	๑๕	๕๗
คิิตี	๑๒	๑๘	๑๒	๑๘	๖๐

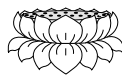
อุปคิตติ	๑๒	๑๕	๑๒	๑๕	๕๔
อุคคิตติ	๑๒	๑๕	๑๒	๑๘	๕๗
อริยาคิตติ	๑๒	๒๐	๑๒	๒๐	๖๔
เวตาลียะ	๑๔	๑๖	๑๔	๑๖	๖๐
โอปัจฉันทสกะ	๑๖	๑๘	๑๖	๑๘	๖๘
อาปาตลิกา	๑๔	๑๖	๑๔	๑๖	๖๐
ทักขิณันตिका	๑๔	๑๖	๑๔	๑๖	๖๐
อุทิจจุตติ	๑๔	๑๖	๑๔	๑๖	๖๐
ปัจจุตติ	๑๔	๑๖	๑๔	๑๖	๖๐
ปวัตตกะ	๑๔	๑๖	๑๔	๑๖	๖๐
อปรรันตिका	๑๖	๑๖	๑๖	๑๖	๖๔
จารุหาสินี	๑๔	๑๔	๑๔	๑๔	๕๖
มัตตาสมกะทั้งหมด	๑๖	๑๖	๑๖	๑๖	๖๔

อิติ วุฒโตทยะ นนทสิ มตฺตาวุตฺตินิทฺเทโส นาม

ทฺติโย ปริจฺเจโท.

จบปริจเฉทที่ ๒ ชื่อว่า มัตตาวุตตินิกะ (แสดงมาตราพฤติ)

ในคัมภีร์ฉันทนามว่าวุฒโตทัย

ปริเฉทที่ ๓

สมวตตินิเทศ

(แสดงสมคาถา)

บัดนี้ พระสังฆราชจะแสดงปริเฉทที่ ๓-๕ ที่ว่าด้วยคาถาวรรณ-
พฤติต่อจากปริเฉทที่ ๒ อันกล่าวถึงคาถามาตราพฤติ ตามคำปฏิญญาที่กล่าว
ว่า มตฺตาวณฺณวิเภทนํ (อันจำแนกตามมาตราพฤติและวรรณพฤติ) ในปริเฉทที่
๓ นี้ได้กล่าวถึงสมคาถาคือคาถาที่มีครุหลุเสมอกันทั้ง ๔ บาท ดังนั้น ท่านจึง
กล่าวเฉพาะบาทแรกเพื่อย่อคัมภีร์ให้กระชับ บาทอื่นๆ ก็มีลักษณะเหมือนกัน

ฉันทที่มีแสดงไว้ในปริเฉทนี้มี ๑๗ ประเภท เริ่มตั้งแต่ฉันท ๖ พยางค์
ถึงฉันท ๒๒ พยางค์ และคาถาในฉันทเหล่านั้นก็มีทั้งหมด ๖๑ คาถา สำหรับชื่อ
คาถาในปริเฉทนี้ มีรูปเป็นปุงลึงค์บ้าง อิตถิลึงค์บ้าง นปุงสกลึงค์บ้าง เพื่อให้
ตรงกับลึงค์ในความหมายว่า คาถา ที่มีรูปเป็น ๓ ลึงค์ ดังนี้ คือ

๑. ปุงลึงค์ คือ คำว่า สิโลก คาถาบางชนิดจึงมีรูปเป็นปุงลึงค์เหมือน
คำนั้น เช่น ปณว เป็นต้น

๒. อิตถิลึงค์ คือ คำว่า คาถา, วุตติ คาถาบางชนิดจึงมีรูปเป็นอิตถิลึงค์ เช่น
ตณฺมุชฌา เป็นต้น ส่วนใหญ่ชื่อคาถาจะมีรูปเป็นอิตถิลึงค์ เพราะรูปอิตถิลึงค์
ว่า คาถา, วุตติ นิยมใช้มากกว่าลึงค์อื่น

๓. นปุงสกลึงค์ คือ คำว่า ปชช, วุตต คาถาบางชนิดจึงมีรูปเป็นนปุงสกลึงค์
เช่น อุพฺภาสก เป็นต้น

สูตรและอุทาหรณ์ของคาถาในฉันท ๑-๕ พยางค์ มีกล่าวไว้แล้วในคำอธิบาย
วุตโตทัยปกรณ (ปริเฉท ๑ คาถา ๑๓) ต่อแต่นี้ไป จะกล่าวถึงคาถาในฉันท ๖
พยางค์เป็นต้นตามลำดับ

ค้ายัตติฉันท์ ๖ พยางค์

ตณัมชฌาคาถา

๔๖. ตยา เจ ตณฺมชฺฌา, คายตฺตี.

คาถาที่มี ต ย คณะ ชื่อว่า ตณฺมชฺฌา, เป็นค้ายัตติฉันท์

ตยา	เจ	ต	นุ	มช	ฉา
๒	๒	๑	๑	๒	๒
ต			ย		

คำว่า ตยา เจ ตณฺมชฺฌา แสดงทั้งกฎข้อบังคับ (สูตร) และอุทาหรณ์ ดังที่กล่าวมาก่อนว่า กฎขยลกขณสยฺยตฺตี (ประกอบด้วยสูตรอันเป็นอุทาหรณ์) คือข้อความว่า “คาถาที่มี ต ย คณะ ชื่อว่า ตณฺมชฺฌา” เป็นสูตร ส่วนคำบาลีว่า ตยา เจ ต (๒ ๒ ๑), นุชฌา (๑ ๒ ๒) เป็นอุทาหรณ์ของ ต ย คณะ

ตณฺมชฌาคาถา คือ คาถาที่มี ต ย คณะ ในทุกบาทของคาถา กล่าวคือ มีครุหลุเป็นรูปว่า ๒ ๒ ๑, ๑ ๒ ๒ จะเห็นว่าคำว่า ตยา เจ ต (๒ ๒ ๑) เป็น ต คณะ ส่วนคำว่า นุชฌา (๑ ๒ ๒) เป็น ย คณะ

คณะ คือ กลุ่มคำที่ท่านกำหนดด้วยครุและหลุ นับเป็นองค์ประกอบย่อยของบาทที่เป็นหนึ่งในสี่ของคาถา ท่านกำหนดคณะฉันท์วรรณพฤติด้วยครุและหลุ คณะละ ๓ พยางค์ มี ๘ คณะ ส่วนคณะฉันท์ในคาถามาตราพฤติกำหนดด้วยคณะที่มี ๔ मात्रา มี ๕ คณะ (ดู ข้อ ๕-๖)

คำว่า ตยา สำเร็จรูปมาจาก ตยา (ต ย คณะ) ลบสระ อ ใน ต อักษรเพื่อให้ต้องคณะฉันท์ เหมือนคำว่า कुลา ใน สप्तकुลา ในคาถาที่ ๕

คาถานี้มีคำแปลตามศัพท์ดังนี้ คือ “เจ หากว่า ตยา อ.ต คณะและ ย คณะท. [สียุ่ พึงมี ปฏิปาท ในทุก ๆ บาท ยตถ คายย ในคาถาใด ตทา ในกาลนั้น सा คาถา อ.คาถานั้น] ตณฺมชฺฌา ชื่อว่า ตณฺมชฺฌา, คายตฺตี เป็นค้ายัตติฉันท์” ในคำแปลข้าง

ต้นนี้ คำว่า ปติปาทำ เป็นอภัยยิภาวสมาส วิเคราะห์ว่า ปาทำ ปาทำ ปติ ปติปาทำ (ทุกๆ บาท เรียกว่า ปติปาหะ)

ตัวอย่าง

เชโน ชินมุเล	ทิสฺวา ชนกายํ
สํสารนิมุคฺคํ	สพฺพญฺตมิจฺฉํ.
หิตฺวา กรุเปตํ	โมกฺขํ ปณฺธานํ
วตฺเตสิ ทยาณา	โย ตํ มฺหิ วนฺเท. ^๑

พระมนีชินสีห์ทอดพระเนตรเห็นมหาชนผู้จมลงในสงสาร
จึงปรารภนาพระสัพพัญญุตญาณด้วยกรุณาที่คำจุนพระทัย
สละพระนิพพานที่เข้าใกล้พระหัตถ์ ตั้งความปรารภนา ณ
พระบาทยุคลของพระชินเจ้า[ทีปังกร] ข้าพเจ้าขอน้อมไหว้
พระมนีพระองค์นั้น

การตรวจคาถาธรรมพุติที่มีกล่าวไว้ในปริจเฉทที่ ๓-๕ มีวิธีตรวจตามลำดับ
ดังต่อไปนี้

๑. เมื่อพบคาถาใดคาถาหนึ่ง ให้นับพยางค์ในคาถานั้นว่ามีกี่พยางค์ แต่ละ
บาทมีพยางค์เท่ากันหรือไม่ ถ้าพยางค์ไม่เท่ากัน ให้ตรวจตามกฎของคาถา
มาตราพุติก่อน ถ้าพยางค์เท่ากัน ก็ตรวจตามกฎของคาถาธรรมพุติ

๒. ในกรณีที่แต่ละบาทมีพยางค์เท่ากัน ให้นับดูว่าเป็นฉันทกี่ยพยางค์

๓. สำหรับผู้ที่ท่องคัมภีร์รู้ตโตทัยได้ ก็ท่องคาถาที่แสดงกฎในฉันทนั้นๆ มา
เทียบกับคาถาที่กำลังตรวจอยู่ ถ้ามีครูลหุตรงกันก็เป็นคาถาที่แสดงกฎนั้น ถ้า
ไม่ตรงก็ว่าคาถาผิดไปในฉันทเดียวกัน เช่นคำว่า เชโน ชิ มีครูลหุตรงกับคำว่า
ตุยา เจ ต, คำว่า นมุเล มีครูลหุตรงกับคำว่า นมุชฺฌา

๔. ถ้าท่องคาถาแสดงกฎไม่ได้ ฟังตรวจดูครูลหุในคาถานั้นเทียบกับครูลหุ

^๑ มปม. คาถา ๖-๗

ในคาถาที่คัมภีร์วุฒโททยแสดงไว้

คำว่า ตนุมัชฌา แปลว่า คาถาที่เหมือนสตรีเอบางร่างน้อย คือ มีลหุ ๒ พยางค์ท่ามกลางครุ ๔ พยางค์ มีรูปวิเคราะห์ว่า ตนุ อปปิ ชุทุทกั สรีรํ มชฺฌมฺหิ ยสฺสา สา ตนุมัชฌา (สตรีผู้มีเอบาง เรียกว่า ตนุมัชฌา), ตนุมัชฌา วียาติ ตนุ- มชฺฌา (คาถาที่เหมือนสตรีผู้มีเอบาง ชื่อว่า ตนุมัชฌา)

คำว่า คายัตติ แปลว่า ฉันท์ที่รักษาผู้สหาย มีรูปวิเคราะห์ว่า คายนตํ คายตติ คายตติ (คาถาที่รักษาผู้สหาย ชื่อว่า คายัตติ) คำนี้สำเร็จรูป มาจาก คายนต บพหน้า + ตา ธาตุ (पालเน = รักษา) + ณ ปัจจัย + อี อิตถิ ปัจจัย ภาษาสันสกฤตมีรูปเป็นอีการันต์ว่า คายตริ ภาษาบาลีจึงมีรูปเป็นอีการันต์ ว่า คายตติ

ฉันท์ ๖ พยางค์นี้มี ๖๔ แถตามปัตถารณัยที่แสดงจำนวนแถครุทั้งหมด ในพยางค์หนึ่งๆ (สำหรับปัตถารณัย จะมีกล่าวต่อไปในข้อ ๑๒๙) ดังนั้น คาถา ในฉันท์ ๖ พยางค์จึงมีจำนวน ๖๔ คาถา แต่พระสังฆรักขิตเถระแสดงเพียง หนึ่งคาถา คือตณุมัชฌา อันอยู่ในแถที่ ๑๓ เพื่อย่อคัมภีร์ให้กระชับ คาถา ๖ พยางค์อื่นที่ท่านมิได้ระบุชื่อไว้ พึงทราบว่าเป็นคาถาสามัญ ท่านจะกล่าวถึง เรื่องนี้ในคาถาที่ ๑๒๘ อันเป็นคาถาสุตท้ายของปริจเฉทที่ ๕

ในปริจเฉทที่ ๖ ท่านจะแสดงปัตถารณัย คือวิธีการกระจายพยางค์เป็นครุลหุ ในลักษณะต่างๆ โดยเริ่มตั้งแต่แถที่มีครุทั้งหมดจนถึงแถที่มีลหุทั้งหมด แต่ละแถที่กระจายพยางค์ออกนี้จะไม่มีครุลหุซ้ำกันเลย ปัตถารณัยมีประโยชน์ เพื่อให้รู้ครุลหุแบบต่างๆ ในฉันท์ จำนวนครุลหุเหล่านี้ก็คือลักษณะของคาถาต่างๆ ในฉันท์นั่นเอง กล่าวคือ ฉันท์แต่ละประเภทจะมีครุลหุต่างกันหลากหลาย ครุลหุ ที่พบในปัตถาระแถหนึ่งๆ จัดเป็นคาถาหนึ่งๆ ทำให้คาถาในฉันท์มีจำนวนมาก แต่คาถาที่ฉันทลักษณ์ระบุไว้นั้นมีไม่มากนัก ทั้งนี้เพราะท่านแสดงเฉพาะคาถาที่มีพบมาก กล่าวโดยสรุป ครุลหุทั้งหมดในแต่ละฉันท์จะปรากฏชัดตามปัตถาร-

นัยนี้ กล่าวอีกนัยหนึ่งคือ คาทาทั้งหมดในแต่ละฉัณฑ์จะปรากฏชัดตามปัตถาร
นัยนี้ เช่น ฉัณฑ์ ๑ พยางค์กระจายครุลหุได้ ๒ แถว จึงมีคาถา ๒ ประเภทใน
ฉัณฑ์นั้น หรือฉัณฑ์ ๒ พยางค์กระจายครุลหุได้ ๔ แถว จึงมีคาถา ๔ ประเภท
เป็นต้น ต่อไปจะแสดงฉัณฑ์และจำนวนคาถาทั้งหมดในฉัณฑ์ต่างๆ ดังต่อไปนี้

ฉัณฑ์-จำนวนคาถา

พยางค์	ชื่อฉัณฑ์	จำนวนคาถา
๑	อุตตะ	๒
๒	อัจจุตตะ	๔
๓	มัชฌมา	๘
๔	ปติฏฐา	๑๖
๕	สุปติฏฐา	๓๒
๖	คายัตตี	๖๔
๗	อุณ्हิกา	๑๒๘
๘	อนุญจุภา	๒๕๖
๙	พรหตี	๕๑๒
๑๐	บันติ	๑๐๒๔
๑๑	ติฏฐุภา	๒๐๔๘
๑๒	ชคตี	๔๐๙๖
๑๓	อติชคตี	๘๑๙๒
๑๔	ลักกัร	๑๖๓๘๔
๑๕	อติลักกัร	๓๒๗๖๘
๑๖	อัญญิ	๖๕๕๓๖

๑๗	ัจจัญญิ	๑๓๑๐๗๒
๑๘	ธิติ	๒๖๒๑๔๔
๑๙	อติธิติ	๕๒๔๒๘๘
๒๐	กติ	๑๐๔๘๕๗๖
๒๑	ปกติ	๒๐๙๗๑๕๒
๒๒	ากติ	๔๑๙๔๓๐๔
๒๓	วิกติ	๘๓๘๘๖๐๘
๒๔	สังกติ	๑๖๗๗๗๒๑๖
๒๕	อติกติ	๓๓๕๕๔๔๓๒
๒๖	อุกกติ	๖๗๑๐๘๘๖๔

รวมฉันท์ ๒๖ ประเภททั้งหมดมีจำนวนแถว ๑๓๔,๒๑๔,๗๒๖ คาถา คัมภีร์
ฉันทโสรัสตเมทินี (อธิบายคาถา ๔๖) ประพันธ์คาถาสรุปรจำนวนคาถาทั้งหมด
ว่า

อุตุตาทุยกุกติยนเตสุ ฉนฺเตสุ สมวุตฺติโย
รสปกฺเขสิทีปนฺทุ- กโรทรคฺคิเมรว.

สมคาถาในฉันท์มีอุตุตาศันต์เป็นต้น มีอุกกติฉันท์เป็นที่สุด
มีจำนวน ๑๓๔,๒๑๔,๗๒๖ คาถา (รส = ๖, ปกฺข = ๒, อีสิ =
๗, ทิป = ๔ [ทวีป ๔], อินฺทุ = ๑, กร = ๒, อุทฺธิ = ๔, อคฺคิ
= ๓, เมรุ = ๑ อนึ่ง การใช้สังเกตสังขยาในการแสดงศักราช
พึงนับเลขจากศัฟท์หลังมหาศัฟท์หน้า)

คาถาที่ท่านแสดงไว้ในปริจเฉทที่ ๓ นี้ มีจำนวนครุหลุแน่นอน ยกเว้น
อุปชาติคาถาที่มีลักษณะผสมคาถาหลายชนิดเข้าด้วยกัน จึงมีลักษณะไม่แน่นอน
ด้วยเหตุนี้ จึงนำครุหลุในแถวคาถาเหล่านี้มาขยายเป็นชนิดต่างๆ ตามปัดถารนัย

ไม่ได้ แต่อาจใช้วิธีคำนวณหาแถวที่แน่นอนจากแถวที่แผ่ปัตถาระแล้วได้ตาม
 ัญญุณัย หรือใช้วิธีจำนวนแถวทั้งหมดตามอุททิญญุณัย (นัยเหล่านี้จะมีแสดง
 ต่อไปในปริจเฉท ๖) คัมภีร์ฉันทโสนนยปฏิบัติ (อธิบายคาถา ๔๖) นำข้อความ
 จากคัมภีร์ฉันทโสนนยปฏิบัติปฏิบัติมากล่าวว่า

เอกลกขณิกา คาถา สมาสุ กตถจริกา
 วิภปพาที น ลพุนติ สมา หิ นิจุลกขณา.

คาถาหนึ่งๆ ในสมคาถามีลักษณะเดียว ในบางที่ซึ่งมี
 ยติเวณวรรคตอนก็มีลักษณะเกินบ้าง นัยมีการแผ่ปัตถาระ
 เป็นต้นย่อมไม่มี เพราะสมคาถามีลักษณะแน่นอน

* * * * *

อุณ्हิกากันท์ ๗ พยางค์ กุมารลลิตาคาถา

๔๗. กุมารลลิตา ชสุคา, อุณ्हิกา.

คาถาที่มี ช ส คณะ และครุ ชื่อว่า กุมารลลิตา, เป็น
 อุณ्हิกากันท์

ก	มา	ร	ล	ลิ	ตา	ชสุคา
๑	๒	๑	๑	๑	๒	๒
ช			ส			ค

กุมารลลิตาคาถา คือ คาถาที่มี ช ส คณะ และครุ ในทุกบาทของคาถา
 กล่าวคือ ครุลหุมีรูปว่า ๑ ๒ ๑, ๑ ๑ ๒, ๒ จะเห็นว่าคำว่า กุมาร (๑ ๒ ๑) เป็น
 ช คณะ, คำว่า ลลิตา (๑ ๑ ๒) เป็น ส คณะ ส่วนคำว่า ชสุคา เป็นครุ

ตัวอย่าง

สุตายุกริยา เม ธนงคมปิ จชช
 จินน์ พุทธิทานเน อคา มุณิยเมต.

พระพุทธเจ้าทรงสละมหาบริจาคนี้ คือ ชีวิต, บุตร,
 ภรรยา, สมบัติ และอวัยวะ สัมภารมย์ที่ก่อให้เกิดพระสัพพัญญุตญาณ บรรลุความเป็นมุนีแล้ว ข้าพเจ้าขอน้อมไหว้
 พระพุทธเจ้าพระองค์นั้น

กุมารลลิตา แปลว่า คาถาที่งามเหมือนเด็ก[ที่เจริญเติบโตขึ้นเรื่อยๆ] มีรูป
 วิเคราะห์ว่า ซาทิโยคโต กุมารสส ลลิตํ วิย ลลิตํ สุนทรํ โสภนํ ลกขณํ ยสฺสา สา
 กุมารลลิตา (คาถาที่มีลักษณะงามเหมือนความงามของเด็ก เพราะประกอบด้วย
 ช คณะ เป็นต้น ชื่อว่า กุมารลลิตา)

อุณฺหิกา แปลว่า ฉันท์ที่ยังผู้ฟังให้ชอบใจ มีรูปวิเคราะห์ว่า อุสฺสนิหฺยติ ปีตี
 กโรตีติ อุณฺหิกา (ฉันท์ที่ยังผู้ฟังให้ชอบใจ คือกระทำความปิติโสมนัส ชื่อว่า
 อุณฺหิกา) คำว่า อุณฺหิกา สำเร็จรูปมาจาก อุ บทหน้า + สนิห ธาตุ (สินฺเห =
 เหนียว) + ญฺ ปัจจย

* * * * *

อนุฎฐฎาฉนํ ๘ พยางค์

จิตรปทาคาถา

๔๘. จิตรปทา ยทิ ภา คา.

คาถาที่มี ภา ภา คณะ และครุ ๒ พยางค์ ชื่อว่า จิตรปทา

^๑ มปม. คาถา ๘

จิตฺ	ร	ป	ทา	ย	ทิ	ภา	คา
๒	๑	๑	๒	๑	๑	๒	๒
ภ			ภ			ค	ค

จิตรปทาคาถา คือ คาถาที่มี ภ ภ คณะ และครุ ๒ พยางค์ ในทุกบาทของคาถา กล่าวคือ ครุลหุมีรูปว่า ๒ ๑ ๑, ๒ ๑ ๑, ๒ ๒ จะเห็นว่าคำว่า จิตรป (๒ ๑ ๑) เป็น ภ คณะ, คำว่า ทา ยทิ (๒ ๑ ๑) เป็น ภ คณะ ส่วนคำว่า ภา คา (๒ ๒) เป็นครุ ๒ พยางค์

ตัวอย่าง

โส สสชาติย เทห์ จชฺชีย ทานวรณฺจ
นาคุสโก วรสีลํ ปูริย สมฺปริจาโค.^๑

เมื่อ[พระโพธิสัตว์]เสวยพระชาติเป็นกระต่าย พระองค์ทรง
สละร่างกายบำเพ็ญทานบารมีอันประเสริฐ เมื่อเสวย
พระชาติเป็นพญานาค[สังขบาล] ทรงพลีชีพบำเพ็ญศีลอันเลิศ

จิตรปทา แปลว่า คาถาที่มีครุต่างจากกุมารลลิตา คือ กุมารลลิตามีครุ ๓ ตำแหน่ง ส่วนจิตรปทามีครุ ๔ ตำแหน่ง และตำแหน่งที่ตั้งครุก็ต่างจากกุมารลลิตา มีรูปวิเคราะห์ว่า ปุริมโต จิตฺรํ ปทํ โภจฺจาโส ยสฺสา สา จิตฺรปทา (คาถาที่มีส่วนต่างจากกุมารลลิตาคาถาก่อน ชื่อว่า จิตรปทา)

วิชขุมมาลาคาถา

๔๙. โม โม โค โค วิชขุมมาลา.

คาถาที่มี ม ม คณะ และครุ ๒ พยางค์ ชื่อว่า วิชขุมมาลา

^๑ มปม. คาถา ๙

โม	โม	โค	โค	วิช	ชุม	มา	ลา
๒	๒	๒	๒	๒	๒	๒	๒
ม		ม		ค		ค	

วิชชุมมालาคาถา คือ คาถาที่มี ม ม คณะ และครุ ๒ พยางค์ ในทุกบาท
ของคาถา กล่าวคือ ครุลหุมีรูปว่า ๒ ๒ ๒, ๒ ๒ ๒, ๒ ๒ จะเห็นว่าคำว่า โม โม
โค (๒ ๒ ๒) เป็น ม คณะ, คำว่า โค วิชชุม (๒ ๒ ๒) เป็น ม คณะ ส่วนคำว่า มาลา
(๒ ๒) เป็นครุ ๒ พยางค์

ตัวอย่าง

พุทฺธาลอกลอเก โลเก ชาโต สโต โโก นุมมโต
พุทฺธํ สุตฺตํ โธมาตญฺญํ สทฺธํ ปณฺณํ โภ โน วนฺเท.^๑

ใครเล่าจะเป็นคนวิกลจริตในชาวโลกผู้เห็นแสงสว่าง
ของพระพุทธเจ้า ใครเล่าผู้มีศรัทธา มีปัญญา ไม่พึงน้อมไหว้
พระพุทธเจ้าผู้บริสุทธิ์ ทรงข้ามห้วงกิเลสแล้ว

ธมฺมี สํชี ฉาณี หตฺถิ จกฺกิ ปกฺขี ทาจี รกฺขี
จตฺตี มาลี วมฺมี โยคี ภาคี โภคี กามิ สามิ.^๒

ผู้มีธรรม, ผู้มีหมู่สงฆ์, ผู้มีญาณ, ผู้มีวง (ช้าง), ผู้มีจักร,
ผู้มีปีก (นก), ผู้มีเขี้ยว (สัตว์ร้าย), ผู้มีแว่นแคว้น (พระราชา),
ผู้มีฉัตร, ผู้มีมัลลย์, ผู้มีเกราะ, ผู้มีความเพียร, ผู้มีส่วน,
ผู้มีสมบัติ, ผู้มีความใคร่, ผู้มีสมบัติ (สามี)

วิชชุมมालา แปลว่า คาถาที่ร้อยไว้ด้วยครุล้วนเป็นสายยาวเหมือนสายฟ้า
แลบ มีรูปวิเคราะห์ว่า อญฺหิ ครุหิ โยคโต ที่ขรลวิชชุ วีย มาลา กมา ยสฺสา สา
วิชชุมมालา (คาถาที่มีลำดับเหมือนสายฟ้าที่มีแสงยาว เพราะประกอบด้วย

^๑ ชล. คาถา ๓๘

^๒ ปส. สูตร ๑๕๔

ครุ ๘ พยางค์ ชื่อว่า วิชชุมมาลา) คัมภีร์วฤตตรัตนากรเรียกว่า วิชชุมเลขา

* * * * *

มาณวกคาถา

๕๐. กา ตลคา มาณวกั.

คาถาที่มี ต คณะ ลหุ และครุ ท้าย ภา คณะ ชื่อว่า มาณวกะ

ภา	ต	ล	คา	มา	ณ	ว	กั
๒	๑	๑	๒	๒	๑	๑	๒
ภา			ต			ล	ค

มาณวกคาถา คือ คาถาที่มี ต คณะ ลหุ และครุ ท้าย ภา คณะ ในทุกบาทของคาถา กล่าวคือ ครุลหุมีรูปว่า ๒ ๑ ๑, ๒ ๒ ๑, ๑ ๒ จะเห็นว่าคำว่า ภา ตล (๒ ๑ ๑) เป็น ภา คณะ, คำว่า คา มาณ (๒ ๒ ๑) เป็น ต คณะ ส่วนคำว่า วกั (๑ ๒) เป็นลหุและครุ

ตัวอย่าง

โส สุตโสโม ตถคัม เตมียธิฏฐานวรํ
เอกภโว เมตตวรํ โลมหโสเปกขตรํ.^๑

เมื่อ[พระโพธิสัตว์]เสวยพระชาติเป็นพระเจ้าสุตโสโม ทรงบำเพ็ญสัจจบารมี เมื่อเสวยพระชาติเป็นเจ้าชายเตมียั ทรงบำเพ็ญอธิฐานบารมีอันสูงสุด เมื่อเสวยพระชาติเป็นพระเจ้าเอกราช ทรงบำเพ็ญเมตตาบารมี เมื่อเสวยพระชาติเป็นฤาษีโลมหังสะ ทรงบำเพ็ญอุเบกขาบารมีอันยิ่ง

^๑ มปม. คาถา ๑๑

มาณวะ แปลว่า คาถาที่มีคณะใหม่กว่าวิชชุมมาลาคาถา อุปมาเหมือนคนหนุ่ม มีรูปวิเคราะห์ว่า บุริมโต อภินวตฺตา วุตตกุกเมน ปจฺฉิมกตฺตา จ มาณโว ตฺรฺโณ วียาติ มาณวกํ (คาถาที่เหมือนมาณพหนุ่ม เพราะใหม่กว่าคาถาก่อน และเป็นไปในภายหลังจากลำดับที่กล่าวมาก่อน ชื่อว่า มาณวะ) อาจารย์กาลีสาสะเรียกว่า มาณวกีฬา ส่วนปิงคลฉันทสูตรเรียกว่า มาณวกีฬิตกัณฺติ

* * * * *

สมานิกาคาถา

๕๑. คุลา สมานิกา รชา จ.

คาถาที่มีครุ ลหุ และ ร ช คณะ ชื่อว่า สมานิกา

คฺลา	ส	มา	นิ	กา	ร	ชา	จ
๒	๑	๒	๑	๒	๑	๒	๑
ค	ล	ร			ช		

สมานิกาคาถา คือ คาถาที่มีครุ ลหุ และ ร ช คณะ ในทุกบาทของคาถา กล่าวคือ ครุลหุมีรูปว่า ๒ ๑, ๒ ๑ ๒, ๑ ๒ ๑ จะเห็นว่าคำว่า คุลา (๒) เป็นครุ, คำว่า ส (๑) เป็นลหุ คำว่า มานิกา (๒ ๑ ๒) เป็น ร คณะ ส่วนคำว่า รชา จ (๑ ๒ ๑) เป็น ช คณะ

ตัวอย่าง

ปารมีติทุกฺกราว

ปุริยาน เสฏฺฐโพนฺธิ

ปาปฺณิตฺถ โย อนนฺต-

ธมฺมสารทํ นมามิ.^๑

พระพุทธรเจ้าทรงบำเพ็ญบารมีที่กระทำได้โดยยาก บรรลุ

^๑ มปม. คาถา ๑๒

พระสัพพัญญุตญาณอันสูงสุด ก่อให้เกิดสารธรรมหาที่สุตมิได้
ข้าพเจ้าขอน้อมไหว้พระพุทเจ้าพระองค์นั้น

โชติ ปาณิ คณฺหิ มุฏฺฐิ กุจฺฉิ วตฺถิ สาลิ วิหิ
พฺยาริ โอริ โพรหิ สนิหิ ราสิ เกสิ สาดิ ทีปิ.^๑

ไฟ, มือ, ปม, กำมือ, ท้อง, ไล่, ข้าวสาลี, ข้าวเปลือก,
โรค, รอย, ต้นโพธิ์, บทเชื่อม, กอง, นายเกสิ, นายสาดิ,
เสือดาว

คัมภีร์วฤตตรัตนากร (ปริจเฉท ๓ คาถา ๗) แสดงลักษณะไว้สลับกันกับ
วฤตโตทัยว่า รุชา สมานิกา คลา จ (คาถาที่มี ร ช คณะ ครุ และลหุ ชื่อว่า
สมานิกา) อย่างไรก็ตาม ลักษณะที่เป็น ค, ล, ร, ช หรือ ร, ช, ค, ล ก็มีลักษณะ
ของครุลหุเหมือนกัน

โดยเหตุที่คณะสุดท้ายของคาถานี้ ท่านกำหนดให้เป็น ช คณะ (๑ ๒ ๑)
คาถานี้จึงไม่มีปาทนตครุเหมือนคาถาอื่น ดังนั้น ท่านจึงกล่าวไว้ในคาถาที่ ๗ ว่า
ปาทนโต วา (รัสสระสุดท้ายบาท ชื่อว่า ครุ บ้าง)

สมานิกา แปลว่า คาถาที่วางจำนวนครุลหุไว้เสมอกับมาณวคาถา คือมี
ครุ ๔ ลหุ ๔ เท่ากัน แต่ตำแหน่งของครุลหุต่างจากมาณวคาถา มีรูปวิเคราะห์ว่า
ครุลหุนี้ สมานตฺตา สมานํ กโรตฺติติ สมานิกา (คาถาที่ทำความเสมอกัน เพราะ
ความเหมือนกันแห่งครุและลหุ ชื่อว่า สมานิกา) คัมภีร์ปิงคลฉันทสูตรเรียกว่า
สมานี

* * * * *

^๑ ปส. สูตร ๑๔๙

ปมาณิกาคาถา

๕๒. ปมาณิกา ชรา ลคา, อนุญจุภา.

คาถาที่มี ช ร คณะ ลหุ ครุ ชื่อว่า ปมาณิกา, เป็นอนุญจุภาฉันท์

ป	มา	ณิ	กา	ช	รา	ล	คา
๑	๒	๑	๒	๑	๒	๑	๒
ช			ร			ล	ค

ปมาณิกาคาถา คือ คาถาที่มี ช ร คณะ ลหุ และครุ ในทุกบาทของคาถา กล่าวคือ ครุลหุมีรูปว่า ๑ ๒ ๑, ๒ ๑ ๒, ๑ ๒ จะเห็นว่าคำว่า ปมาณิ (๑ ๒ ๑) เป็น ช คณะ, คำว่า กา ชรา (๒ ๑ ๒) เป็น ร คณะ, คำว่า ล (๑) เป็นลหุ ส่วนคำว่า คา (๒) เป็นครุ

ตัวอย่าง

ปหาย จกฺกวดฺติกั กโรปนิตมญฺญิยั
ภุสึชเร สเสนกั อเชนิ ปาปิมนเม^๑

ข้าพเจ้าขอน้อมไหว้พระมุนีผู้ทรงหน่ายหนีสิริของ
พระจักรพรรดิราชที่เข้าใกล้พระหัตถ์ ทรงสละแล้ว ชนะมาร
พร้อมด้วยกองทัพ ณ โพลิบังลังก์ที่เป็นปฐพีอันประเสริฐ

ปมาณิกา แปลว่า คาถาที่มีคณะใกล้เคียงกับสมานิกาคาถา คือมีลักษณะของครุลหุเป็น ช, ร, ล, ค คล้ายกับสมานิกาคาถาที่มี ค, ล, ร, ช (ถ้าสมานิกาคาถามีรูปว่า ร, ช, ค, ล ตามคัมภีร์วฤตตรัตนกร จะชัดเจนกว่ารูปว่า ค, ล, ร, ช) มีรูปวิเคราะห์ว่า ซาทีหิ ปริมิตตฺตา ปมาณั ปริมาณั กโรตฺติติ ปมาณิกา (คาถาที่กระทำการนับ เพราะถูกนับด้วย ช คณะ เป็นต้น ชื่อว่า ปมาณิกา) คำนี้สำเร็จรูปมาจาก ปมาณ บทหน้า + กร ธาตุ (กรณ = กระทำ) + กวิ ปัจจัย

^๑ มปม. คาถา ๑๓

อนุญจกา แปลว่า ฉันทที่ปฏิเสธความทราหม คือเป็นฉันทที่พึงเพิลิตเพิลินดี มีรูปวิเคราะหว่า อนุ หีนภาว ฤมฤติ รุณฤติ นิวาเรตีติ อนุญจกา (ฉันทที่ปฏิเสธความต่ำทราหม ชื่อว่า อนุญจกา) คำนี้สำเร็จรูปมาจาก อนุ บทหน้า + ฤฤ ธาตุ (ฤมฤเน = คำจุน) + อ ปัจจัย คัมภีร์ฉันทบางฉบับมีรูปว่า อนุญจปา

อนุญจกาฉันทที่มี ๒ ประเภท คือ

๑. ชาติอนุญจกา คือ อนุญจกาฉันทที่ทั่วไปที่มีแสดงไว้ในปริจเฉทที่ ๓ มีคาถารวมทั้งหมด ๒๕๖ ชนิด แต่ท่านแสดงโดยสังเขปในคัมภีร์เพียง ๕ ชนิด คือ จิตรปทา, วิชขุมมาลา, มาณวกะ, สมานิกา และ ปมาณิกา

๒. วิเสสอนุญจกา คือ อนุญจกาฉันทพิเศษที่มีแสดงไว้ในปริจเฉทที่ ๕ ได้แก่ กลุ่มวัตตคาถาที่มี ๘ พยางค์ (ดู ปริจเฉท ๕ คาถา ๑๒๗)

พรหตีฉันท ๘ พยางค์

หลมุขีคาถา

๕๓. รา นสา ยทิ หลมุขี.

คาถาที่มี น ส คณะ ท้าย ร คณะ ชื่อว่า หลมุขี

รา	น	สา	ย	ทิ	ห	ล	มุ	ขี
๒	๑	๒	๑	๑	๑	๑	๑	๒
ร			น			ส		

หลมุขีคาถา คือ คาถาที่มี น ส คณะ ท้าย ร คณะ ในทุกบาทของคาถา กล่าวคือ ครูลหุมีรูปว่า ๒ ๑ ๒, ๑ ๑ ๑, ๑ ๑ ๒ จะเห็นว่าคำว่า รา นสา (๒ ๑ ๒) เป็น ร คณะ, คำว่า ยทิ ห (๑ ๑ ๑) เป็น น คณะ ส่วนคำว่า ลมุขี (๑ ๑ ๒) เป็น ส คณะ

ตัวอย่าง

จกเม มรุมติ โย ฉินุญ กมิ รตนิเย
อิทธิปาฏิหาริณโร จกขุม ตมภิปนเม.^๑

พระพุทเจ้าผู้เพียบพร้อมด้วยพุทธจักขุ ทรงกำจัดความ
กัซชาของเทวดา แสดงอิทธิปาฏิหาริย์ เสด็จจกกรม ณ ที่
จกกรมอันสำเร็จด้วยรัตนะ ข้าพเจ้าขอน้อมไหว้พระพุทเจ้า
พระองค์นั้น

หลมุขี แปลว่า คาถาที่มี ร คณะอันเหมือนคราดอยู่ข้างหน้า มีรูปวิเคราะห์
ว่า หล นกคลสทิส รคณ มุเข อาทิมุหิ ยสสา सा หลมุขี (คาถาที่มี ร คณะอัน
เหมือนคราดในเบื้องหน้า ชื่อว่า หลมุขี)

* * * * *

ภุชคสุสุสฎาถา

๕๔. ภุชคสุสุสฎา นา โม, พรหติ.

คาถาที่มี น น ม คณะ ชื่อว่า ภุชคสุสุสฎา, เป็นพรหติฉันท์

ภุ	ช	ค	สุ	สุ	ส	ฎา	นา	โม
๑	๑	๑	๑	๑	๑	๒	๒	๒
น			น			ม		

ภุชคสุสุสฎาถา คือ คาถาที่มี น น ม คณะ ในทุกบาทของคาถา กล่าวคือ
ครูลหุมิรูปว่า ๑ ๑ ๑, ๑ ๑ ๑, ๒ ๒ ๒ จะเห็นว่าคำว่า ภุชค (๑ ๑ ๑) เป็น น
คณะ, คำว่า สุสุส (๑ ๑ ๑) เป็น น คณะ ส่วนคำว่า ฎา นา โม (๒ ๒ ๒) เป็น ม
คณะ

^๑ มปม. คาถา ๑๕

นายสนธิ์ภคกาทงศ์ มธุรวรสรโรเปต์
 อมิตคุณคณาธารี ทสพลมตุลล์ วนเพ.^๑

ภุชคสฺสสฺสฎา แปลว่า คาถาที่มีปลายเหมือนหงอนของนาคหนุ่ม (ภุชค = งู, นาค, สฺส = หนุ่ม, สฺสฎา = หงอน) คือมี น คณะ กับ ม คณะ ที่เป็นพยางค์
 ลหุไปหาพยางค์ครุเหมือนหงอนที่เรียวเล็กแล้วค่อยๆ ขยายใหญ่ มีรูปวิเคราะห์
 ว่า ภุชคสฺสโน วีย สฎา ลีขา ยสฺสา सा ภุชคสฺสสฎา (คาถาที่มีปลายเหมือน
 หงอนของนาคหนุ่ม ชื่อว่า ภุชคสฺสสฎา) คัมภีร์ฉันทบางฉบับเรียกว่า ภุชคลี-
 สฎา

พชรดี แปลว่า ฉันทน์ที่มีพยางค์มากกว่าอนุชฺฐาฉันทน์ คือมีพยางค์เพิ่มอีก ๑ พยางค์จากอนุชฺฐาฉันทน์ ๘ พยางค์ มีรูปวิเคราะห์ว่า อนุชฺฐกโต พุรหติ วฑฒตตีติ พุรหติ (ฉันทน์ที่เจริญกว่าอนุชฺฐาฉันทน์ ชื่อว่า พุรหติ)

ปีติฉันทน์ ๑๐ พยางค์
สุททวิราชิตคาถา

๕๕. มุสา ชุคา สุธวัชราชิตํ มตํ.

คาถาที่มี ม ส ช คณะ และครู ฟังทราบ ว่า สุทรวีราชิตะ

^๑ นก. คาถา ๓

มฺสา	ชฺคา	สุทฺ	ธ	วิ	รา	ชิ	ตํ	ม	ตํ
๒	๒	๒	๑	๑	๒	๑	๒	๑	๒
ม			ส			ช			ค

สุทฺธวิราชิตคาถา คือ คาถาที่มี ม ส ช คณะ และครุ ในทุกบาทของคาถา กล่าวคือ ครุลงหมู่มีรูปว่า ๒ ๒ ๒, ๑ ๑ ๒, ๑ ๒ ๑, ๒ จะเห็นว่าคำว่า มฺสา ชฺคา สุทฺ (๒ ๒ ๒) เป็น ม คณะ, คำว่า ธฺวิรา (๑ ๑ ๒) เป็น ส คณะ, คำว่า ชิตํ ม (๑ ๒ ๑) เป็น ช คณะ ส่วนคำว่า ตํ เป็นครุ

ตัวอย่าง

โย พุทฺโธ ธิติมาณฺณธารโก

สํสาเร อนฺุโกลิ กายิกํ

ทุกฺขํ เจตสิกฺกญฺจ โลกโต

ตํ วณฺเท นรเทวมงฺคลํ^๑

พระพุทธเจ้าพระองค์ใดมีสมาธิตั้งมั่น ทรงอรหัตผล เสวย
ทุกขกายและทุกขใจในสงสารเพราะ[เกื้อกูล]ชาวโลก
ข้าพเจ้าขอน้อมไหว้พระพุทธเจ้าผู้ทรงเป็นมิ่งขวัญของมนุษย์
และเทวดาพระองค์นั้น

คัมภีร์ฉันทโสรัตถทีปกะ (อธิบายคาถา ๕๕) อธิบายเพิ่มเติมว่า ฉันทบางฉบับมีรูปว่า มฺสา ชฺคา สุทฺธวิราฐิทํ มตํ มตินี้คงจะอิงอาศัยคำในคัมภีร์วุตตรัตนากร (ปริจเฉท ๓ คาถา ๒๑) ว่า มฺสา ชฺเคา สุทฺธวิราฐิทํ มตมฺ (คาถาที่มี ม ส ช คณะ และครุ ชื่อว่า สุทฺธวิราฐิ) คำว่า สุทฺธวิราฐิทํ ตัดบทเป็น สุทฺธวิราช + อิหํ เมื่อลง ส วิภัติทิท้าย สุทฺธวิราช แล้วก็แปลง ช เป็น ฐ และแปลง ฐ เป็น ๆ เพราะ อิ หลัง จึงมีรูปว่า สุทฺธวิราฐิทํ อย่างไรก็ตาม บรรดาศัพท์ที่มี

^๑ นก. คาถา ๔

พยัญชนะอยู่ท้ายในภาษาสันสกฤตที่แปลงมาเป็นรูปบาลี บางศัพท์ก็กลับพยัญชนะ
ท้าย เช่น ราชนุ = ราช บางศัพท์ก็เพิ่มสระท้ายคำ เช่น ทวารุ = ทวาร, ปุรุ = ปุร
คำนี้จึงเพิ่มสระท้ายจาก วิราชุ เป็นรูปว่า วิราช คำว่า สุทฐวิราช กับ อิห
เชื่อมคำเป็นรูปว่า สุทฐวิราชิห ได้ แต่รูปสนธิที่ลบนิคหิตหน้าแล้วเชื่อมกับสระ
หลังนั้นไม่เป็นที่นิยมใช้ในภาษาบาลี ส่วนใหญ่จะเปลี่ยนนิคหิตเป็น ม เช่น อิทมโวจ
(อิห + อโวจ) หรือเปลี่ยนเป็น ท เช่น เอตทโวจ (เอต + อโวจ) ดังนั้น รูปที่
ถูกต้องจึงควรเป็น สุทฐวิราชิต์ ที่มาจาก สุทฐ + วิราชิต (วิราชิต เป็นคำ
ไวพจน์ของ วิราช) ส่วนรูปว่า สุทฐวิราชิห ไม่ถูก เพราะมาจากรูปเดิมว่า วิราชุ

สุทฐวิราชิตะ แปลว่า คาถาที่งามบริสุทธิ์เพราะปราศจากลหุคณะ กล่าวคือ
ภุชคสุสสุภาคาถามีคณะที่เป็นลหุ ๒ คณะ แต่คาถานี้มีคณะที่เป็นครุกับคณะที่มี
ครุลหุปนกัน มีรูปวิเคราะห์ว่า สุทฐญจ ตัม วิราชิตญจติ สุทฐวิราชิตัม (คาถาที่งาม
บริสุทธิ์ ชื่อว่า สุทฐวิราชิตะ)

* * * * *

ปณวคาถา

๕๖. มุนา โย โค ยทิ ปณโว ขยาโต.

คาถาที่มี ม น ย คณะ และครุ ปรากฏว่า ปณวะ

มุนา	โย	โค	ย	ทิ	ป	ณ	โว	ขยา	โต
๒	๒	๒	๑	๑	๑	๑	๒	๒	๒
ม			น			ย			ค

ปณวคาถา คือ คาถาที่มี ม น ย คณะ และครุ ในทุกบาทของคาถา กล่าว
คือ ครุลหุมีรูปว่า ๒ ๒ ๒, ๑ ๑ ๑, ๑ ๒ ๒, ๒ จะเห็นว่าคำว่า มุนา โย โค
(๒ ๒ ๒) เป็น ม คณะ, คำว่า ยทิ ป (๑ ๑ ๑) เป็น น คณะ, คำว่า ณโว ขยา
(๑ ๒ ๒) เป็น ย คณะ ส่วนคำว่า โต เป็นครุ

ตัวอย่าง

สพโกเคหิถ มุจลินฺเทน
 นาคินฺเทน รหสิ ปาวุตฺโต
 โสขยํ โยนฺภาวิ วิมุตฺตี ตํ
 วนฺเท มารชิ อตุลปฺปณฺโณ.^๑

ภายหลัง[จากการประทับ ณ ควงไม้ชपालนิโครธ] พระ
 มารชิผู้มีปัญญที่ไม่มีผู้เปรียบปาน อันพญานาคนามว่ามุจลินท์
 มาขดรอบพระวรกายด้วยขนดของตน เสวยวิมุตติสุขไกล่สรวะ
 น้ำ[มุจลินท์] ข้าพเจ้าขอน้อมไหว้พระพุทธรเจ้าพระองค์นั้น

ปณฺเว แปลว่า คาถาที่เหมือนกลองบัณเฑาะว์ กล่าวคือ มีคณะที่มีเสียงหนัก
 แล้วมีเสียงเบา และมีเสียงเบาแล้วมีเสียงหนักต่อมา เพราะมี น คณะอยู่กลาง
 คณะที่มีเสียงหนักคือ ม คณะอยู่หน้าและ ย คณะกับครุอยู่หลัง มีรูปวิเคราะห์ว่า
 ปณโว วิทยาติ ปณโว (คาถาที่เหมือนกลองบัณเฑาะว์ ชื่อว่า ปณฺเว)

คำว่า ขฺยาด ในคาถาสำเร็จรูปมาจาก ขฺยา ธาตุ (ปกฺถเน = กล่าว) +
 ต ปัจจัย

* * * * *

รุมมวดีคาถา

๕๗. ภา มา สคยฺตฺตา รุมมวดี สา.

คาถาที่มี ภา ม ส คณะ และครุ ชื่อ รุมมวดี

ภา มา	ส	ค	ยฺตฺ	ตา	รุม	ม	ว	ดี	สา
๒	๑	๑	๒	๒	๒	๑	๑	๒	๒
ภา			ม			ส			ค

^๑ มปม. คาถา ๑๘

รุมมวตีกาถา คือ คาถาที่มี ภ ม ส คณะ และครุ ในทุกบาทของคาถา กล่าวคือ ครุลหุมีรูปว่า ๒ ๑ ๑, ๒ ๒ ๒, ๑ ๑ ๒, ๒ จะเห็นว่าคำว่า ภมา สค (๒ ๑ ๑) เป็น ภ คณะ, คำว่า ยุตุตา รุม (๒ ๒ ๒) เป็น ม คณะ, คำว่า มวตี (๑ ๑ ๒) เป็น ส คณะ ส่วนคำว่า สา (๒) เป็นครุ

ตัวอย่าง

ปิติมุพารัง วินุทติ ทาตา

การวมสมมี คจจติ โลโก

กิตติมนนุตัม ยาติ จ ทาตา

วิสสสนีโย โหติ จ ทาตา.^๑

ผู้ให้ย่อมได้รับความปิติโสมนัสอันใหญ่หลวง ประสบความ
เคารพในโลกนี้ ผู้ให้ย่อมประสบเกียรติคุณเป็นอันมาก และ
เป็นที่ไว้วางใจของมหาชน

รุมมวตี แปลว่า คาถาที่มีเสียงไพเราะ เพราะเรียงครุไว้ในหนต้นและหนปลาย มีรูปวิเคราะห์ว่า รมโม อูจจารณสทโท ยสสา อตถิติ รุมมวตี (คาถาที่มีเสียงพูดไพเราะ ชื่อว่า รุมมวตี) คำนี้สำเร็จรูปมาจาก รมม ศัพท์ + วนตุ ปัจจัย แปลง อ ใน ร เป็น อุ

* * * * *

มัตตาคาถา

๕๘. เฌยยา มตฺตา มภสคยฺตุตา.

คาถาที่มี ม ภ ส คณะ และครุ ฟังทราบว่าเป็นมัตตา

^๑ พุทฺธวํ. อ. ๑๗๕

เฌย	ยา	มตุ	ตา	ม	ภ	ส	ค	ยตุ	ตา
๒	๒	๒	๒	๑	๑	๑	๑	๒	๒
ม			ภ			ส			ค

มัตตาคาถา คือ คาถาที่มี ม ภ ส คณะ และครุ ในทุกบาทของคาถา กล่าวคือ ครุหลหมีรูปว่า ๒ ๒ ๒, ๒ ๑ ๑, ๑ ๑ ๒, ๒ จะเห็นว่าคำว่า เฌยยา มตุ (๒ ๒ ๒) เป็น ม คณะ, คำว่า ตา มภ (๒ ๑ ๑) เป็น ภ คณะ, คำว่า สยตุ (๑ ๑ ๒) เป็น ส คณะ ส่วนคำว่า ตา (๒) เป็นครุ

ตัวอย่าง

เฌยย-เฌยย อภิชยเกตุ

เซยย-เซยย วรชยปาน

เปยย-เปยย สุวิจิ นเม ต

เนยย-เนยย สมตมุเปกขี.^๑

ข้าพเจ้าขอน้อมไหว้พระสุคต ผู้ทรงชื่อพุทธธรรมที่ผู้อื่น
ชื่อไม่ได้[ด้วยรัตนาคือ บารมี ๓๐ จริยา ๓ และมหาปริจาค ๕]
มีธงชัยโบกสะบัด ชนะมารที่ควรชนะ ไม่พ่ายแพ้ต่อไฟรี เสวย
ชัยบาลคืออรหัตมรรคญาณ เสวยวิมุตติรส ไม่เสวยกามรส มี
พระญาณล้ำเลิศ เป็นผู้นำเวไนยชนสู่สวรรค์สมบัติและนิพพาน
สมบัติ] ไม่ถูกผู้อื่นนำไป และทรงตรวจดูเวไนยชนผู้ประพฤติ
สม่าเสมอ พระองค์นั้น

มัตตา แปลว่า คาถาที่ทำให้ผู้ฟังหลงใหล มีรูปวิเคราะห์ว่า มาทีโยคโต
สุณนเต สุตเต สททตณฺหาเวสน มตฺเตตฺติ มตฺตา (คาถาที่ยังเหล่าสัตว์ผู้ฟังให้
หลงใหลด้วยอำนาจแห่งความมอยากในเสียง เพราะประกอบด้วย ม คณะ เป็นต้น

^๑ มปม. คาถา ๒๐

ชื่อว่า มัตตา) คำว่า มตฺตา สำเร็จรูปมาจาก มท ธาตุ (อุมฺมาเท = คลั่ง, หลงใหล)
+ เณ ปัจจัย + ต ปัจจัย

* * * * *

จัมปกมालาคาถา

๕๙. จัมปกมालา เจ ภมสา โค.

คาถาที่มี ภ ม ส คณะ และครุ ชื่อว่า จัมปกมालา

จม	ป	ก	มา	ลา	เจ	ภ	ม	สา	โค
๒	๑	๑	๒	๒	๒	๑	๑	๒	๒
ภ			ม			ส			ค

จัมปกมาลาคาถา คือ คาถาที่มี ภ ม ส คณะ และครุ ในทุกบาทของคาถา
กล่าวคือ ครุหลักรู้ว่า ๒ ๑ ๑, ๒ ๒ ๒, ๑ ๑ ๒, ๒ จะเห็นว่าคำว่า จมฺปก
(๒ ๑ ๑) เป็น ภ คณะ, คำว่า มาลา เจ (๒ ๒ ๒) เป็น ม คณะ, คำว่า ภมสา
(๑ ๑ ๒) เป็น ส คณะ ส่วนคำว่า โค (๒) เป็นครุ

ตัวอย่าง

สตฺต จ สตฺตาเห วิชิตาวิ

เขปีย นิโครธํ ปุน คนฺตวา

ธมฺมสุทฺตสยํ ปติ ชาโต

ธมฺมกถาปโปสุกฺกวิตกฺโก.^๑

[พระทศพล]ทรงชนะมารแล้ว ยังกาลเจ็ดสัปดาห์ให้ล่วง
เลยเสด็จดำเนินสู่ต้นขอชบาลนิโครธ ทรงดำริไม่ชวนชวายที่จะ
แสดงธรรมเพราะพิจารณาความสุขุมลุ่มลึกแห่งพระธรรม
จัมปกมालา แปลว่า คาถาที่เหมือนดอกไม้ทอง คือเรียงครุไว้ในหนต้นและ

^๑ มปม. คาถา ๒๑

หนปลาย ทำให้งามเหมือนดอกไม้ทองคำ คำว่า จมฺปก แปลว่า ดอกไม้ทอง
ตั้งที่กล่าวไว้ในคัมภีร์จินตามณีว่า จมฺปโก เหมปฺปผโก (ดอกไม้ทอง ชื่อว่า จัมปกะ)
มีรูปวิเคราะห์ว่า จมฺปกมาลา วียาติ จมฺปกมาลา (คาถาที่เหมือนดอกไม้ทอง
ชื่อว่า จัมปกมาลา) อนึ่ง รุมนวดีคาถาที่กล่าวมาก่อนกับจัมปกมาลาคาถานี้มี
ลักษณะเหมือนกัน ท่านกล่าวคาถานี้ซ้ำอีกเพื่อให้รู้ชื่ออื่นจากชื่อเดิม

* * * * *

มโนรมาคาถา

๖๐. นรชเคหิ สา มโนรมา.

คาถาที่มี น ร ช คณะ และครุ ชื่อว่า มโนรมา

น	ร	ช	เค	หิ	สา	ม	โน	ร	มา
๑	๑	๑	๒	๑	๒	๑	๒	๑	๒
น			ร			ช			ค

มโนรมาคาถา คือ คาถาที่มี น ร ช คณะ และครุ ในทุกบาทของคาถา กล่าว
คือ ครุลหุมีรูปว่า ๑ ๑ ๑, ๒ ๑ ๒, ๑ ๒ ๑, ๒ จะเห็นว่าคำว่า นรช
(๑ ๑ ๑) เป็น น คณะ, คำว่า เคหิ สา (๒ ๑ ๒) เป็น ร คณะ, คำว่า มโนร
(๑ ๒ ๑) เป็น ช คณะ ส่วนคำว่า มา (๒) เป็นครุ

ตัวอย่าง

มรฺคณฺเหหิ พุรฺหฺมฺนา สมํ

รตนทามเมรฺรฺนา ททา

สมภียาจิโต ปฏิสฺสวํ

ทสฺพลํ นมามิ เทสิตุํ^๑

^๑ มปม. คาถา ๑๘

พระทศพลผู้ัันท้าวสัหัมปตีพร้อมด้วยหมู่เทวดาทูล
อ้อนวอนด้วยพวงมาลัยแก้วสูงเทียมเขาพระสุเมรุ จัังประทาน
ปฏิจญญาเพื่อแสดงธรรม ข้าพเจ้าขอน้อมไหว้พระทศพล
พระองค์นั้น

มโนรมา แปลว่า คาถาที่ทำให้ฟังใจด้วย น คณะ เป็นต้น มีรูปวิเคราะห้ว่า
มนั รเมติ อภิรเมติติ มโนรมา (คาถาที่ทำให้ฟังใจ ชื่อว่า มโนรมา) คำนี้สำเร็จ
รูปมาจาก มน บทหน้า + รมุ ธาตุ (กีฬายั = เล่น) + เณ ปัจจัย +
อ ปัจจัย

* * * * *

อุพภาสกคาถา

๖๑. อุพภาสกั ตั เจ โต มรา ลจ.

คาถาที่มี ต ม ร คณะ และลหุ นั้น ชื่อว่า อุพภาสกะ

อุพ	ภา	ส	กั	ตั	เจ	โต	ม	รา	ลจ
๒	๒	๑	๒	๒	๒	๒	๑	๒	๑
ต			ม			ร			ล

อุพภาสกคาถา คือ คาถาที่มี ต ม ร คณะ และลหุ ในทุกบาทของคาถา
กล่าวคือ ครุลหุมีรูปว่า ๒ ๒ ๑, ๒ ๒ ๒, ๒ ๑ ๒, ๑ จะเห็นว่าคำว่า อุพภาส
(๒ ๒ ๑) เป็น ต คณะ, คำว่า กั ตั เจ (๒ ๒ ๒) เป็น ม คณะ, คำว่า โต มรา
(๒ ๑ ๒) เป็น ร คณะ ส่วนคำว่า ลจ (๑) เป็นลหุ

ตัวอย่าง

คนตุวา อีสิปปาตกุกานนณจ

สตุถา มิคททายั เทสยิตุถ

สจุปการ โย ธมมจก-
สุดัม นเม นพพิธัส ดาว.^๑

พระศาสดาทรงพระณัพพรรณรังสี เสด็จสู่ป่าอิสิปตน-
มฤคทายวัน อันเป็นที่ให้อภัยแก่เนื้อ ทรงแสดงธัมมจักกัปป-
วัตตนสูตรที่ประกาศสัจจะ ๑๖ ประการเป็นเบื้องต้นแรก ข้าพเจ้า
ขอน้อมไหว้พระศาสดาพระองค์นั้น

ตัวอย่างในบางบาท

กุมภูปมํ กายมิมํ วิทิตวา
นครูปมํ จิตตมิมํ ฤกเขตวา
โยเรถ มารํ ปณณวูเรน
ชิตตมจ รกฺเข อนิเวสน โสยา.^๒

เมื่อรู้ว่าร่ากายนี้แตกดับง่ายเหมือนหมอน้ำ ฟุ้งป้องกัน
จิตให้มันเหมือนทหารคุ้มกันเมืองหลวง แล้วฟุ้งรบกับพญามาร
ด้วยปัญญาวุธ เมื่อรบชนะแล้วพึงรักษาชัยชนะนั้นไว้ อย่าตก
อยู่ในอำนาจมารอีก

บาทแรกเป็นคาถา ๑๑ พยางค์ชื่ออินทรวิชัยรคาถาที่มี ต ต ช คณะ และ
ครุ ๒ พยางค์, บาทที่ ๒ ก็เป็นอินทรวิชัยร แต่มีข้อพิเศษคือ รวม น และ ค
เป็นพยางค์เดียวและถือว่าเป็นครุ, บาทที่ ๓ เป็นอุพาสกคาถาที่มี ต ม ร คณะ
และลหุ ส่วนบาทที่ ๔ เป็นคาถา ๑๒ พยางค์ชื่อวังสัจจระที่มี ช ต ช ร คณะ
คาถาที่มีลักษณะผสมกันเช่นนี้ ท่านเรียกว่า อุปชาติคาถา (ดู ข้อ ๖๕)

อุพาสกะ แปลว่า คาถาที่ออกเสียงคณะสูงขึ้น กล่าวคือ มีเสียง ต คณะ (๒
๒ ๑) ที่มีกลุ่มครุอยู่หน้าก่อน ต่างจากจัมปกคาถาที่ขึ้นต้นด้วย ภา คณะ (๒ ๑ ๑)

^๑ มปม. คาถา ๒๓

^๒ พุ. ฐ. ๒๕/๔๐/๒๓

มีรูปวิเคราะห์ว่า อุทฺธํ ภาสตีติ อุพฺภาสกํ (คาถาที่ออกเสียงสูงขึ้น ชื่อว่า อุพภา-
สกะ) คำนี้สำเร็จรูปมาจาก อุ บทหน้า + ภาส ธาตุ (วิยตฺติยํ วาจาญํ = พุคฺชตฺเจน)
+ อนุ ปัจจัย

* * * * *

อุปฺภูตฺตาคาถา

๖๒. โต ชา ครุณายมฺพุฏฺฐิตา, ปนฺติ.

คาถาที่มี ต ช ช คณะ อันประกอบด้วยครุนี้ ชื่อว่า อุปฺภู-
ตฺตาคา, เป็นบัณฑิตนันท

โต	ชา	ค	ร	นา	ย	ม	พุ	ฏ	ฐ	ิตา
๒	๒	๑	๑	๒	๑	๑	๒	๑	๒	๒
ต			ช			ช			ค	

อุปฺภูตฺตาคาถา คือ คาถาที่มี ต ช ช คณะ และครุ ในทุกบาทของคาถา กล่าว
คือ ครุลหุมีรูปว่า ๒ ๒ ๑, ๑ ๒ ๑, ๑ ๒ ๑, ๒ จะเห็นว่าคำว่า โต ชา ค
(๒ ๒ ๑) เป็น ต คณะ, คำว่า รุณาย (๑ ๒ ๑) เป็น ช คณะ, คำว่า มฺพุฏฺฐิ
(๑ ๒ ๑) เป็น ช คณะ ส่วนคำว่า ตา (๒) เป็นครุ

ตัวอย่าง

พาทฺตีสตฺติลกฺขณจิตฺตํ

เทหาชฺฐินิคุคฺตโชติกํ

ปญฺญาวิตฺติสํสฺสคฺคณารํ

วณฺเท มุณิมนฺติมชาตํ.^๑

^๑ ฉสม. ๓/๖๒

ข้าพเจ้าขอน้อมไหว้พระมุนี ผู้มีพระวรกายงามวิจิตรด้วย
พระพุทธรลักษณะ ๓๒ ประการ ทรงรุ่งโรจน์ชัชวาลด้วยพระรัศมี
ที่เปล่งออกจากพระวรกาย ได้รับหม่อมคุณคือ ศील สมานิ ปัญญา
ทรงอุบัติเกิดเป็นพระชาติสุดท้าย

คัมภีร์นิกการะและมหาปณามะแสดงคาถานี้ในฉันท ๑๑ พยางค์ โดยมีครุ
เกินมาอีก ๑ พยางค์ว่า

พาดตีสติลภขณจิตรเทห์
เทหขุตินิคคตปชชลนุต์
ปณณวธิตีลลคฺโณมวินท
วนุเท มุนิมนุติมชาติยุดต์^๑

ข้าพเจ้าขอน้อมไหว้พระมุนีผู้มีพระวรกายงามวิจิตรด้วย
พระพุทธรลักษณะ ๓๒ ทรงรุ่งโรจน์ชัชวาลด้วยพระรัศมีที่เปล่ง
ออกจากพระวรกาย ได้รับหม่อมคุณคือศील สมานิ ปัญญา ทรง
อุบัติเกิดเป็นพระชาติสุดท้าย

รณโณ มคธสส กตปปฏิญโณ
คนุตวานถ ราชคห วิเนติ
สตฺเต มลโรคฺยุเต คทคฺค
ปาเยตฺน ตํ ปณเม ภิสกฺก^๒

ภายหลัง[จากการประทับสิ้นไตรมาส ณ ป่าอิสิปตนมฤค-
ทายวัน] พระพุทธเจ้าผู้เคยกระทำปฏิญญาแก่มคธราชา
[คือพระเจ้าพิมพิสาร] เสด็จสู่กรุงราชคฤห์ โปรดมหาชน
ผู้อาพาด้วยโรคกิเลส ประทานธรรมโอสธอันเลิศ ข้าพเจ้าขอ
น้อมไหว้พระพุทธเจ้าผู้ดุจดั่งเภสัชกร

^๑ นก. คาถา ๕

^๒ มปม. คาถา ๒๔

คัมภีร์วฤตตรัตนกรบางฉบับก็มีพบคาถานี้ในติฎฐุภานันท์ ๑๑ พยางค์ว่า
ตฺชา ชฺคา ครุณายมุปฺภุจิตฺตฺตา (คาถาที่มี ต ช ช คณะ และครุอันประกอบด้วย
ครุ เรียกว่า อุปฺภุจิตฺตา) บางฉบับก็มีพบคาถานี้ในบัณฑิตฉันท์ ๑๐ พยางค์ว่า โต ชา
ครุณายมุปฺภุจิตฺตา ดังนั้น โบราณจารย์จึงถือว่าคาถานี้มี ๑๐ หรือ ๑๑ พยางค์ก็ได้
ฉบับฉัฏฐสังคายนาได้จัดคาถานี้เข้าในบัณฑิตฉันท์ ๑๐ พยางค์ โดยมีหลักฐาน
อ้างอิงจากฉันทสันสกฤตอื่นว่า

อุปฺภุจิตฺตา ตฺชา ชฺคา.^๑

คาถาที่มี ต ช ช คณะ และครุ ชื่อว่า อุปฺภุจิตฺตา

ยสฺส ปาเท ตการชการา จ ชการการา จ, ตํ วุตฺตํ อุปฺภุจิตฺตา นาม.^๒

ต ช ช คณะ และครุ มีอยู่ในบาทของคาถาใด คาถานั้นชื่อว่า อุปฺภุจิตฺตา

อุปฺภุจิต...โต ชา ครุณายมุปฺภุจิตฺตาติ วุตฺตรตนากโรตฺเต ทสฺกฺขรปาทเก ณ
โทเมเท อิตฺถิ.^๓

อุปฺภุจิต...เป็นอิตถิลิงค์ ในประเภทแห่งคาถาที่มีบาท ๑๐ พยางค์ ซึ่ง
คัมภีร์วฤตตรัตนกรกล่าวไว้ว่า โต ชา ครุณายมุปฺภุจิตฺตา

อุปฺภุจิตฺตา แปลว่า คาถาที่มีเสียงชัดเจน เพราะประกอบด้วย ต คณะเป็นต้น
ที่มีเสียงชัดเจน มีรูปวิเคราะห์ว่า สทฺทปวกฺกฺเห ตาทิกฺกฺเณหิ ยุตฺตตฺตา อุปฺภุจิตฺ
ปวกฺกฺภาวํ คจฺฉตฺติติ อุปฺภุจิตฺตา (คาถาที่มีเสียงชัดเจน เพราะประกอบด้วย ต คณะ
เป็นต้นที่มีเสียงชัดเจน ชื่อว่า อุปฺภุจิตฺตา) คำนี้สำเร็จรูปมาจาก อุป บทหน้า + จา
ธาทู (คตินิวตฺติมฺหิ = ห้ามการไป) + ต ปัจจัย

บัณฑิต แปลว่า ฉันทที่ทำลำดับของตนให้พิสดาร มีรูปวิเคราะห์ว่า อตฺตโน
สนฺตานํ ปญฺจยติ วิตฺถาเรตฺติ ปนฺติ (ฉันทที่ทำลำดับของตนให้พิสดาร ชื่อว่า บัณฑิต)

^๑ ปน. ๖/๑๕

^๒ อสน. ๖/๑๕

^๓ วาจสฺสปติ. ๒/๑๓๔๑

คำนี้สำเร็จรูปมาจาก ปจิ ธาตุ (วิตุธเร = ทำให้พิสดาร, ขยาย, กระจาย) + ตี
ปัจจัย

* * * * *

ติฎฐฎณันท์ ๑๑ พยางค์ อินทรวีเชียรคาถา

๖๓. อินทาทิกา ตา วชิรา ชคา โค.

คาถาที่มี ต ต ช คณะ และครุ ๒ พยางค์ ชื่อว่า อินทรวีเชียร
(หรือ) ชื่อว่า วชิรคาถาที่มี อินท ศัพท์อยู่หน้า

อิน	ทา	ทิ	กา	ตา	ว	ชิ	รา	ช	คา	โค
๒	๒	๑	๒	๒	๑	๑	๒	๑	๒	๒
ต			ต			ช			ค	ค

อินทรวีเชียรคาถา คือ คาถาที่มี ต ต ช คณะ และครุ ๒ พยางค์ ในทุกบาท
ของคาถา กล่าวคือ ครุหลุมี่รูปว่า ๒ ๒ ๑, ๒ ๒ ๑, ๑ ๒ ๑, ๒ ๒ จะเห็นว่าคำว่า
อินทาทิ (๒ ๒ ๑) เป็น ต คณะ, คำว่า กา ตา ว (๒ ๒ ๑) เป็น ต คณะ, คำว่า วิราช
(๑ ๒ ๑) เป็น ช คณะ ส่วนคำว่า คา โค (๒ ๒) เป็นครุ ๒ พยางค์

ตัวอย่าง

กปโป จ เต พุทธจโร อโหสิ
สมพุทธิมนต์ วติน์ อมณณิ
ตํ เต ปุราณํ วต สีสวตตํ
สุตตปปพุทโธว อนุสสรามิ.^๑

^๑ ส. ส. ๑๕/๑๗๕/๑๗๓

อนึ่ง เราได้เป็นอันเตวาสิกของท่าน นามว่ากัปปมาณพ
เราได้เข้าใจท่านแล้วว่าเป็นผู้มีความรู้ชอบ มีวัตร ชื่อนั้นเป็น
ศีลวัตรเก่าแก่ของท่าน เรายังระลึกได้อยู่ ประดุจหลับแล้วตื่นขึ้น
ฉะนั้น

ปาโตทยํ พาลทิวากรวํ

มชฺฌเณ ยตีนํ ลลิตํ สิริหิ

ปฺฤณินฺทุสฺสกาสมุขํ อเนชํ

วนฺทามิ สพฺพพญฺญมฺหํ มุนินฺทํ^๑

ข้าพเจ้าขอน้อมไหว้พระจอมมุนีผู้ประดุจพระอาทิตย์
อุทัยขึ้นในยามเช้า งามวิลาสด้วยพระสิริ งามท่ามกลางภิกษุสงฆ์
ทรงมีพระพักตร์[ผุดผ่อง]เหมือนดังพระจันทร์เพ็ญ ทรงรอบรู้พระ
ธรรมทั้งมวล

คำว่า อินทรวิเชียร แปลว่า คาถาที่เหมือนคทาเพชรของพระอินทร์ เพราะ
มีเสียงหนักในหนต้นเนื่องจากมี ๓ คณะ ๒ คณะติดต่อกันในเบื้องต้นของคาถา
สันสกฤตใช้เป็นรูปว่า อินทรวชฺรา ภาษาไทยจึงเรียกว่า อินทรวิเชียร มีรูป
วิเคราะห์ว่า อินทฺสฺส วชิรํ อินทฺวชิรํ (คทาเพชรของพระอินทร์
ชื่อว่า อินทฺวชิระ), อินทฺวชิรํ วิทยาติ อินทฺวชิรา (คาถาที่เหมือนคทาเพชรของ
พระอินทร์ ชื่อว่า อินทรวิเชียร) คำนี้สำเร็จรูปมาจาก อินทฺวชิรา ศัพท์ + ณ ปัจจัย
ในอรรถสกัณฑ์

คำว่า อินทาทิกา แปลตามศัพท์ว่า มี อินท ศัพท์ในหนต้น หรือ มี อินท
ศัพท์ในที่ใกล้ ตามนัยแรก อาทิ ศัพท์มีอรรถว่า มรียาทะ (ขอบเขต) ส่วนนัย
ที่สอง อาทิ ศัพท์มีอรรถว่า สมิปะ (ใกล้) บทนี้มีรูปวิเคราะห์ว่า อินฺโท อาทิมฺหิ

^๑ นก. คาถา ๖

ยสฺสา สา อินฺทาทิกา (วชิราคาถาที่มี อินฺท ศัพท์ในหนดับที่ใกล้ เรียกว่า อินฺทาทิกา) ส่วนคัมภีร์วจนฺตโชติกา (อธิบายคาถา ๖๓) กล่าวอีกนัยหนึ่งว่า อาทิจ ศัพท์เป็นศัพท์ภาวะ คือไม่มีอรรถใดๆ ท่านใส่เข้ามาเพื่อรักษาฉันทให้ครบ ๑๑ พยางค์ (คำว่า ตพฺภาว สำเร็จรูปมาจาก ต + ภาว แปลว่า อรรถของบทที่ตนประกอบนั้น คือ มีอรรถเหมือนกับบทที่ตนประกอบรวม แต่ไม่มีอรรถเฉพาะใดๆ) อาทิจ ศัพท์ที่มีอรรถศัพท์ภาวะนี้มีพบในพระบาลีว่า มหาทิมายา (พระนางมหามายา) วรรณกรรมบาลีของพม่าและลังกาในสมัยพุทธศตวรรษที่ ๒๔-๒๕ นิยมใช้ อาทิจ ศัพท์ชนิดนี้กันมากในร้อยกรอง

อินฺทรวีเชียรคาถานี้เป็นที่นิยมแต่งของกวีในวรรณกรรมบาลีสันสกฤตที่เกี่ยวกับประวัติศาสตร์หรือวรรณคดี นอกจากคาถานี้แล้วยังมีคาถาที่นิยมเขียนอีกหลายประเภทอันได้แก่ อุเปนฺทรวีเชียร (๑๑ พยางค์), วังสัฏฐะ (๑๒ พยางค์), อินฺทรวงศ์ (๑๒ พยางค์), วสันตติลก (๑๔ พยางค์), สัททูลวิกิพีตะ (๑๙ พยางค์), สัทธรา (๒๑ พยางค์) ส่วนคาถาง่ายๆ ที่นิยมเขียนคือปัฐยาวัตคาถา (๘ พยางค์)

* * * * *

อุเปนฺทรวีเชียรคาถา

๖๔. อุปาทิกา สาว ชตา ชคาโค.

คาถาที่มี ช ต ช คณะ และครุ ๒ พยางค์ ชื่อว่า อุเปนฺทรวีเชียร (หรือ) ชื่อว่า วชิราคาถาที่มี อุป ศัพท์อยู่หน้า

อุ	ปา	ทิ	กา	สา	ว	ช	ตา	ช	คา	โค
๑	๒	๑	๒	๒	๑	๑	๒	๑	๒	๒
ช			ต			ช			ค	ค

อุเปนฺทรวีเชียรคาถา คือ คาถาที่มี ช ต ช คณะ และครุ ๒ พยางค์ ในทุก

บาทของคาถา กล่าวคือ ครุฑหุ้มีรูปว่า ๑ ๒ ๑, ๒ ๒ ๑, ๑ ๒ ๑, ๒ ๒
จะเห็นว่าคำว่า อุปาที (๑ ๒ ๑) เป็น ช คณะ, คำว่า กา สา ว (๒ ๒ ๑) เป็น
ต คณะ, คำว่า ชตา ช (๑ ๒ ๑) เป็น ช คณะ ส่วนคำว่า คา โค (๒ ๒) เป็นครุ ๒
พยางค์

ตัวอย่าง

น วณฺณรูปเณ นโร สุชาโน

น วิสฺสเส อิตฺตทสฺสเนน

สุสณฺณตานํ หิ วิยณฺชเนน

อสณฺณตา โลกมิมํ จรณฺติ.^๑

คนผู้มีปัญญาดี ไม่ควรไว้วางใจใครด้วยผิวพรรณและ
รูปร่าง ไม่ควรไว้วางใจใครด้วยการเห็นกันชั่วครู่เดียว เพราะ
นักบวชผู้ไม่สำรวมทั้งหลายย่อมเผลอไปในโลกนี้ด้วยเครื่อง
บริหารของเหล่านักบวชผู้สำรวมดีแล้ว

อนาถปิณฺโฑติวุหเยนนนฺตท-

ธนํ จชิตฺวา สุกเต วิหาเร

วิหาสิ ภิกฺขุโย ชนตาหิตตฺถํ

สุธมฺมเกรี วทญํภวนฺเท.^๒

พระชินสีห์ทรงลั่นกลองพระธรรมอันดังก้องเพื่อเกื้อกูล
มหาชน ส่วนใหญ่ประทับอยู่ ณ พระวิหาร[เชตวัน] ที่เศรษฐี
นามว่าอนาถปิณฑิกะสละทรัพย์มากสร้างถวาย ข้าพเจ้าขอน้อม
ไหว้พระชินสีห์พระองค์นั้น

^๑ ส. ส. ๑๕/๑๒๒/๙๕

^๒ มปม. คาถา ๒๖

คำว่า อุเพนทรวีเชียร แปลว่า คาถาที่มีคณะใกล้เคียงกับอินทรวีเชียร กล่าวคือ มี ช คณะอยู่ต้นแทนที่ ต คณะในอินทรวีเชียร มีรูปวิเคราะห์ว่า อินทวชิรา-คาถาย อุปนเต สมีเป ปวตตตีติ อุเพนทวชิรา (คาถาที่เป็นไปใกล้คาถาอินทรวีเชียรชื่อว่า อุเพนทวชิรา) รูปวิเคราะห์นี้เป็นอภัยยิภาวสมาสเหมือนคำว่า อุปนคร ที่คัมภีร์ก็แจกแจงแสดงรูปวิเคราะห์ว่า นครสส สมีเป ปวตตตีติ อุปนคร (คำที่เป็นไปใกล้นคร เรียกว่า อุปนคระ) รูปวิเคราะห์ดังกล่าวนี้มีพบในไวยากรณ์สันสกฤต ส่วนปทรูปสิทธิปกรณ์แสดงรูปวิเคราะห์ที่เข้าใจง่ายว่า นครสส สมีป อุปนคร (ที่ใกล้แห่งนคร เรียกว่า อุปนคระ)

* * * * *

อุปชาติคาถา

๖๕. อนนุตโรที่ริตลกขณา เจ

ปาทา วิมิสสา อุปชาติโย ตา

เอว กิรณญาสุปิ มิสสิตาสู

วทนติ ชาตีสวิทเมว นามิ.

คาถาที่มีลักษณะที่กล่าวไว้ในสองคาถาถัดมา ชื่อว่า อุปชาติ แม้เมื่อคาถาประเภทอื่นผสมกันเช่นนี้ อาจารย์ทั้งหลาย กล่าวชื่อว่าอุปชาตินั้นนี้เทียว

คาถานี้แสดงว่า คาถาที่ผสมอินทรวีเชียรกับอุเพนทรวีเชียรเข้าด้วยกันชื่อว่า อุปชาติ อีกนัยหนึ่ง คาถาที่ผสมคาถาหลายชนิดซึ่งมีพยางค์ไม่เท่ากันในแต่ละฉันท์ก็เรียกว่าอุปชาติ ตามนัยแรก อุปชาติเป็นคาถาผสมระหว่างอินทรวีเชียรกับอุเพนทรวีเชียรเท่านั้น ไม่เกี่ยวกับคาถาอื่น ส่วนนัยหลัง คาถานี้เป็นคาถาผสมระหว่างคาถาหลายชนิดในฉันท์วรรณพฤติที่มีพยางค์ต่างกัน เหมือนปาทาทุกลกคาถาในปริจเฉทที่ ๒ ที่เกิดจากการผสมคาถามาตราพฤติเข้าด้วยกัน ดังนั้น อุปชาติคาถานี้จึงมีประเภทมากมายนับไม่ถ้วน คัมภีร์ฉันทโศภารตี (หน้า

๒๖๘) นำข้อความจากคัมภีร์ฉันทโวจิหนพยายามากล่าวว่า

ฉนฺทโส วิตถตา ฉนฺโท- ปชาติยา สุปากฎา.

ความพิสดารของคัมภีร์ฉันทน์ ย่อมประจักษ์ด้วยอุปชาติคาถา

อนึ่ง ในคาถาที่ ๖๕ นี้ บาทที่ ๑ เป็นอุเพนทรวีเชียร, บาทที่ ๒ เป็นอินทรวีเชียร, บาทที่ ๓ เป็นอินทรวีเชียร ส่วนบาทที่ ๔ เป็นอุเพนทรวีเชียร ผู้ที่แต่งคาถาผสมจะวางคาถาทั้ง ๒ ประเภทไว้ในบาทไหนก็ได้ตามความเหมาะสม ฉันทน์ปรากฏชื่อปิงคลฉันทน์ แสดงอุปชาติคาถาไว้ ๑๔ ประเภทโดยเรียงตามวิธีแผ่ปัตถการะดังต่อไปนี้

ลำดับชื่อตามแถวปัตถการะ

เลขแถว	ป	ท	ต	จ	ชื่อคาถา
๑	อิ	อิ	อิ	อิ	อินทรวีเชียร
๒	อุ	อิ	อิ	อิ	กิตติ
๓	อิ	อุ	อิ	อิ	วาณี
๔	อุ	อุ	อุ	อิ	มาลา
๕	อิ	อิ	อุ	อิ	สาลา
๖	อุ	อิ	อุ	อิ	หังสี (วิปริตอาขยานก)
๗	อิ	อุ	อุ	อิ	มายา
๘	อุ	อุ	อุ	อิ	พาลา
๙	อิ	อิ	อิ	อุ	ชालา
๑๐	อุ	อิ	อิ	อุ	อัททา
๑๑	อิ	อุ	อิ	อุ	ภัททา (อาขยานก)
๑๒	อุ	อุ	อิ	อุ	เปมา

๑๓	อิ	อิ	อุ	อุ	ราม่า
๑๔	อุ	อิ	อุ	อุ	อิทธิ
๑๕	อิ	อุ	อุ	อุ	พุทธิ
๑๖	อุ	อุ	อุ	อุ	อุเปนทรวีเชียร

คำว่า อิ คือ อินทวชิรา ส่วนคำว่า อุ คือ อุเปนทวชิรา ในบรรดาแถวเหล่านี้ แถวแรกประกอบด้วย อิ, อิ, อิ, อิ ในปฐมบาท (ป), ทุตยบาท (ท), ตติยบาท (ต) และจตุตถบาท (จ) จึงเป็นอินทรวีเชียรคาถา ส่วนแถวที่ ๒-๑๕ รวม ๑๔ แถวเป็นลักษณะผสมระหว่างอินทรวีเชียรกับอุเปนทรวีเชียร จึงเป็นอุปชาติคาถา ๑๔ ประเภทตามลักษณะของตนๆ สำหรับแถวสุดท้ายประกอบด้วย อุ, อุ, อุ, อุ จึงเป็นอุเปนทรวีเชียร อนึ่ง หังสคาถาในแถวที่ ๖ มีลักษณะเหมือนวิปริตอาชยานกีกาถา (ดู ปริจเฉท ๔ ข้อ ๑๑๓) และภัททาคาถาในแถวที่ ๑๑ ก็มีลักษณะเหมือนอาชยานกีกาถา (ดู ปริจเฉท ๔ ข้อ ๑๑๒)

ฉันทปรากฏชื่อปัจฉิมฉันท (ปริจเฉท ๒, สูตร ๑๒๒) กล่าวเป็นสูตรไว้ว่า
กิตติ วาณี มาลา สาลา หังสึ มายา พาลา ซาลา (๘) อททา ภททา เปมา รามา
อิทธิ พุทธิ (๑๔) ตาสึ นามานิ.

ชื่อของอุปชาติคาถาเหล่านั้น คือ กิตติ, วาณี, มาลา, สาลา, หังสึ, มายา, พาลา, ซาลา, อัททา, ภัททา, เปมา, รามา, อิทธิ และ พุทธิ

คัมภีร์ฉันทโภทวตถสาลินี (หน้า ๑๘๙) นำคาถาสรุปชื่อของอุปชาติคาถาเหล่านี้จากคัมภีร์ปัจฉิมฉันทมากล่าวไว้ว่า

กิตติ วาณี ตถา มาลา	สาลา หังสึ ตเถว จ
มายา ซาลา ตถา พาลา	อททา ภททา ตโต ปรั.
เปมา รามา ตถา อิทธิ	พุทธิ เจว วิภาวิกิ
วุดตาทเนตานิ นามานิ	วิญญะยยานิ ยถากุณ.

พึงทราบชื่อของอุปชาติคาถาเหล่านี้อันบันทึกทั้งหลาย
กล่าวไว้ตามลำดับว่า กิตติ, วาณิ, มาลา, สาลา, หังสี, มายา,
ซาลา, พาลา, อัททา, ภัททา, เปมา, รามา, อิทธิ และ พุทธิ
ต่อไปจะนำอุทาหรณ์ของอุปชาติคาถา ๑๔ ประเภทจากพระบาลีมาแสดง
ตามลำดับ ดังต่อไปนี้

ตัวอย่าง

๑. อิธเว สุทธิ อิติ วาทยนฺติ (อุ)
- นายณเณสุ ฐมเมสุ วิสุทธิมาหุ (อิ)
- ยํ นิสฺสิตา ตตฺถ สุภํ วทานา (อิ)
- ปจฺเจกสจฺเจสุ ปญฺญ นิวิฏฺฐา.^๑ (อิ)

สมณะพราหมณ์เป็นอันมากย่อมกล่าวความหมดจดใน
ธรรมนี้เท่านั้น มิใช่ในธรรมอื่น บุคคลอาศัยศาสนาใดก็กล่าว
ศาสนานั้นว่าดีงามเพราะทิวฏฐิของตนนั้น ดำรงอยู่ในความเห็น
ว่าจริงเฉพาะตน

๒. เอวมปิ โย เวทคุ ภาวิตโต (อิ)
- พหุสฺสโต โหติ อเวธมโม (อุ)
- โส โข ปเร นิชฺฌปเย ปชานํ (อิ)
- โสตาธานูปนิสฺสุปนฺเน.^๒ (อิ)

ผู้บรรลุถึงความรู้แจ้ง อบรมตนแล้ว เป็นพหูสูต มีภาวะ
แห่งจิตไม่หวั่นไหว ก็ฉันนั้น สามารถสั่งสอนผู้อื่นที่ตั้งใจฟัง
และสมบูรณ์ด้วยอุปนิสัยให้เพ่งพินิจได้

๓. ยถาปิ นาวั ทพฺพมารุหิตฺวา (อุ)
- ผิเยน วิตฺเตน สมงฺคิฏฺฐโต (อุ)

^๑ พ. ส. ๒๕/๘๓๑/๔๙๖

^๒ พ. ส. ๒๕/๓๒๕/๓๙๕

โส ตารเย ตตถ พหุปี อญเณ (อิ)

อตรูปยณญ กุสโล มุตติมา.^๑ (อิ)

คนลงเรือที่มั่นคงแข็งแรง มีพายและถ่ออยู่พร้อม เป็นผู้เฉลียวฉลาด รอบรู้ ชำนาญการเดินเรื่อนั้น ย่อมสามารถพาผู้โดยสารจำนวนมากในเรื่อนั้นให้ข้ามไปถึงฝั่งได้โดยปลอดภัยฉันใด

๔. ยมเหี น มายา วสตี น มาโน (อิ)

โย วิตโลโก อมโม นิราโส (อิ)

ปณฺหนโกโร อภินิพพุตโต (อุ)

โส พุราหฺมณฺโณ โส สมณฺโณ ส ภิกขุ.^๒ (อิ)

บุคคลใดไม่มีมายา ไม่มีมานะ ปราศจากโลภะ ไม่ยึดถือว่าเป็นของเรา ไม่มีความหวัง กำจัดความโกรธ มีใจดับสนิทแล้ว บุคคลนั้นเรียกว่า พุราหฺมณฺ สมนะ หรือภิกษุ

๕. ส สพฺพธมฺเมสุ วิเสนฺภูโต (อุ)

ยํ ภิกฺขุจิ ทิฏฺฐจํ สุตํ มุตํ วา (อิ)

ตเมว ทสฺสี วิวฏฺฐํ จรณตํ (อุ)

เกเนธฺ โลกสฺมี วิกปฺปเยยฺย.^๓ (อิ)

ผู้มีปัญญานั้น เป็นผู้ขจัดเสนาในธรรมทั้งปวงคือ รูปที่เห็น เสียงที่ได้ยิน หรืออารมณ์ที่รับรู้อย่างใดอย่างหนึ่ง ใครในโลกนี้จะพึงสงสัยผู้มีปัญญานั้น ผู้เห็นผู้ประพฤติเปิดเผยด้วยเหตุอะไรเล่า?

^๑ พุ. ส. ๒๕/๓๒๔/๕๗๔

^๒ พุ. ส. ๒๕/๔๗๔/๔๒๓

^๓ พุ. ส. ๒๕/๘๐๐/๔๙๐

๖. ชีรนฺติ เว ราชฺรธา สุจิตฺตา (อิ)
 อโถ สรีรมฺปิ ชรํ อุเปติ (อุ)
 สตณฺจ ฐมฺโม น ชรํ อุเปติ (อุ)
 สนฺโต หเว สพุทฺธิ ปเวทยนฺติ.^๑ (อิ)

ราชรถอันวิจิตรงดงาม ยังชำรุดได้ แม้ร่างกายนี้ก็ยังเข้าถึง
 ชราได้ แต่ธรรมของสัตบุรุษหาเข้าถึงชราไม่ สัตบุรุษกับ
 สัตบุรุษรู้กันได้เช่นนี้

๗. น อนฺตลิกฺเข น สมฺทุกฺมชฺเฌ (อุ)
 น ปพฺพตานํ วิวรํ ปวิสฺส (อุ)
 น วิชฺชตี โส ชคตฺตปฺปเทโส (อุ)
 ยตถฺญจฺจํ นปฺปสฺสเหยฺย มจฺจุ.^๒ (อิ)

บุคคลถึงจะเหาะขึ้นไปในอากาศ ก็ไม่พ้นจากความตาย
 ถึงจะดำลงไปกลางทะเล ก็ไม่พ้นจากความตาย ถึงจะเข้าไป
 หลบตัวในซอกเขา ก็ไม่พ้นจากความตาย เพราะไม่มีแผ่นดินสัก
 ส่วนหนึ่งที่บุคคลยืนอยู่แล้วจะไม่ถูกความตายครอบงำได้

๘. เย นํ ปชานนฺติ ยโตนิทานํ (อิ)
 เต นํ วินฺเทนฺติ สุโณหิ ยกฺข (อิ)
 เต ทุตฺตรํ โอมมิมํ ตรนฺติ (อิ)
 อติณฺณปฺพุพฺพํ อปฺนพฺภวาย.^๓ (อุ)

ชนเหล่าใดรู้หมู่กิเลสเห็นว่า มีกิเลสใดเป็นเหตุ ชนเหล่า
 นั้น ย่อมบรรเทาหมู่กิเลสนั้นเสียได้ ท่านจงฟังเถิดยักข ชน

^๑ พุ. ฎ. ๒๕/๑๕๑/๔๔

^๒ พุ. ฎ. ๒๕/๑๒๘/๓๙

^๓ พุ. สุ. ๒๕/๒๗๖/๓๘๗

เหล่าไคบรรเทาหมูกิเลสได้ ชนเหล่านั้นย่อมข้ามพ้นโอชะ
ที่ข้ามได้ยาก อันตนไม่เคยข้าม เพื่อความไม่มีภพใหม่ต่อไป

๙. โกธ ชเห วิปฺปชเหฺยย มานํ (อิ)

สํโยชนํ สพฺพมตฺติกเมยฺย (อิ)

ตํ นามรูปสฺสํมิตฺตชฺชมานํ (อิ)

อภิญฺจนํ นานุปตฺตติ ทฺวขา.^๑ (อุ)

บุคคลควรละความโกรธ สละมานะ ล่วงพ้นสังโยชน์ได้
หมดทุกอย่าง ความทุกข์ย่อมไม่รุมเร้าคนนั้นผู้ไม่ติดอยู่ใน
นามรูป ผู้ไม่มีกิเลสเครื่องกังวล

๑๐. โจโร ยถา สนฺธิมุเข คหิโต (อิ)

สกมฺมฺนา หณฺณติ ปาปธฺมโม (อุ)

เอวํ ปชา เปจฺจ ปรมฺหิ โลเก (อิ)

สกมฺมฺนา หณฺณติ ปาปธฺมโม.^๒ (อุ)

โจรผู้ทำกรรมถูกเขาจับได้ตรงทางสามแยก ย่อมเดือดร้อน
เพราะกรรมของตน ฉันใด หมูสัตว์ผู้ทำกรรมชั่ว ตายไปแล้ว
ย่อมเดือดร้อนในโลกหน้าเพราะกรรมของตน ฉันนั้น

๑๑. อุปาสโก อตฺถิ อิมฺมฺหิ สํเม (อุ)

พหุสฺสโต สีลวตฺตูปปฺนโน (อุ)

สทฺธโร จ จาคี จ สุเปสโล จ (อิ)

วิจฺจขณฺเ สนฺตฺตฺสโต มุตฺติมา.^๓ (อุ)

ในหมู่พ่อค้าเกวียนนี้ มีอุบาสกผู้เป็นพหูสูต ประกอบด้วย
ศีลและวัตร มีศรัทธา มีจาคะ มีศีลเป็นที่รักยิ่ง มีวิจารณ์ญาณ
สันโดษ มีความรู้

^๑ พุ. ฐ. ๒๕/๒๒๑/๕๖

^๒ พุ. เถร. ๒๖/๗๘๖/๓๗๖

^๓ พุ. วิ. ๒๖/๑๒๖๖/๑๔๖

๑๒. มิทฺธิ ยทา โหติ มหคฺชโส จ (อิ)

นิทฺทายิตา สมฺปรีวตฺตสายี (อิ)

มหาวราโหว นิวาปญฺโญ (อุ)

ปุณฺณปุณฺณ คพฺภมุเปติ มนุโท.^๑ (อุ)

เมื่อใด บุคคลผู้ถูกความง่วงเหงาครอบงำ บริโภคมาก
ชอบแต่นอนกลิ้งเกลือกไปมา เมื่อนั้น เขาย่อมมีปัญญาเฉื่อยชา
ชอบเข้าห้องเป็นอาภิน เหมือนสุกรอ้วนที่เขาเลี้ยงด้วย
เศษอาหาร ฉะนั้น

๑๓. ยทตฺตนิ ปสฺสติ อานิสฺสํ (อุ)

ทิกฺกุเจ สุเต สีสฺวเต มุเต วา (อิ)

ตเทว โส ตตฺถ สมฺมุคฺคหยา (อุ)

นิหีนโต ปสฺสติ สพฺพมณฺเฑ.^๒ (อุ)

เจ้าลัทธิเห็นอานิสงส์ใดในตน ในรูปที่เห็น ในเสียงที่
ได้ยิน ในศีลและวัตร หรือในอารมณ์ที่รับรู้ เจ้าลัทธินั้นยึดมั่น
ทักขณินั้นในลัทธิของตนนั้น เห็นทักขณินั้นทั้งหมดว่าแล้ว

๑๔. ชปฺเปน มนฺเตน สุภาสิตฺเตน (อิ)

อนุปฺปทาเนน ปเวณียา วา (อุ)

ยถา ยถา ยตฺถ ลเภถ อตฺถํ (อุ)

ตถา ตถา ตตฺถ ปรกกฺกเมยฺย.^๓ (อุ)

บุคคลพึงได้ประโยชน์ในที่ใด ด้วยประการใดๆ คือ ด้วย
การรำยมนต์ ด้วยการปรึกษากับบัณฑิต ด้วยคำอันเป็นสุภาสิต
ด้วยการให้สินจ้างรางวัล หรือด้วยประเพณี พึงพากเพียร
พยายามทำประโยชน์ในที่นั้นๆ ด้วยประการนั้นๆ

^๑ พุ. ฎ. ๒๕/๓๒๕/๗๓

^๒ พุ. สุ. ๒๕/๘๐๔/๔๙๒

^๓ พุ. ชา. ๒๗/๘๘/๑๓๖

นอกจากนี้ คาถาต่างประเภทกันที่มีพยางค์เท่ากันหรือไม่เท่ากันก็ผสม
เป็นอุปชาติคาถาได้ เช่น

ยถาปิ มูเล อนุปทุทเว ทพฺเห
ฉินฺโนปิ รุกฺโข ปุนเรว รุหฺติ
เอวมฺปิ ตณฺหาณฺสเย อนุหเต
นิพฺพตฺตตี ทฺกฺขมฺมํ ปุณฺนํ.^๑

เมื่อรากยังแข็งแรง ไม่ถูกทำลาย ต้นไม้แม้ถูกตัดลำต้น
แล้ว ก็งอกได้ใหม่ ฉะนั้นใด ความทุกข์นี้ เมื่อยังกำจัดเชื้อต้นหา
ไม่ได้ ความทุกข์นี้ก็ย่อมเกิดขึ้นได้เรื่อยไป ฉะนั้น

บาทแรกของคาถานี้ เป็นวังสัจจะ บาทอื่นทั้งหมดเป็นอินทรวงศ์ คาถานี้
จึงเป็นอุปชาติคาถาที่ผสมคาถา ๑๒ พยางค์ ๒ อย่าง (คำว่า ทพฺ พึงถือว่าเป็นลหุ)

ทิพฺพํ มมํ วสฺสสฺสสมายู
วจาภิกฺคิตํ มนฺสา ปวตฺติตํ
เอตฺตาวตฺตา จสฺสตี ปุณฺณกมฺโม
ทิพฺเพหิ กาเมหิ สมํจฺญโต.^๒

ข้าพเจ้ามีอายุ ๑,๐๐๐ ปีทิพย์ บุคคลผู้ทำบุญด้วยการ
กล่าวเชื้อเชิญและทำให้เลื่อมใส จักดำรงอยู่พร้อมด้วย
กามคุณทั้งหลายอันเป็นทิพย์

บาทที่ ๒ ของคาถานี้ เป็นอินทรวงศ์ บาทอื่นทั้งหมดเป็นอินทรวีเชียร
คาถานี้จึงเป็นอุปชาติคาถาที่ผสมคาถา ๑๑ กับ ๑๒ พยางค์

สีเล ปติฏฺจาย นโร สปณฺโณ จิตฺตํ ปณฺณมฺจ ภาวยํ
อาตปปี นิปโก ภิกฺขุ โส อิมํ วิชฺฌเย ชฏฺฐ.^๓

^๑ พ. ฐ. ๒๕/๓๓๘/๗๕

^๒ พ. วิ. ๒๖/๕๒๓/๙๘

^๓ ส. ส. ๑๕/๒๓,๑๙๒/๑๖,๑๙๘

ภิกษุผู้เป็นคนฉลาด มีความเพียร มีปัญญารักษาดน
ตั้งอยู่ในศีลแล้ว อบรมจิตและปัญญาอยู่นั้น ฟังถางชั้นนี้ได้

บาทแรกของคานานี้ เป็นอินทรวិเชียร บาทที่ ๒ เป็นปฐยาวัต บาทที่ ๓
เป็นปฐยาวัต บาทที่ ๔ ก็เป็นปฐยาวัตโดยรวมคำว่า วิช ใน วิชญเย เป็น
พยางค์เดียว ก็จะมี ๘ พยางค์และตรงตามลักษณะของปฐยาวัตคานา คานานี้
จึงเป็นอุปชาติคานาที่ผสมคานา ๑๒ กับ ๘ พยางค์

อุปชาติ แปลว่า คานาที่คล้ายคลึงกับคานาใกล้เคียง กล่าวคือ เกี่ยวเนื่องกับ
คานาใกล้เคียงสองประเภทคืออินทรวิเชียรและอุเปนทรวิเชียร มีรูปวิเคราะห์ว่า
อุเปนดาหิ คานาหิ ชาติ อุปชาติ (คานาที่คล้ายคลึงกับคานา[สองประเภท]
ที่อยู่ใกล้ ชื่อว่า อุปชาติ)

คำว่า อนนตโรที่รติลกขณฯ ตัดบทเป็น อนนตฺร (ไม่มีระหว่าง) + อุที่รติ
(กล่าว) + ลกขณ (ลักษณะ)

คำว่า อุที่รติ สำเร็จรูปมาจาก อุ บทหน้า + อีร ธาตุ (วจเน คติกมฺปนฺนํ
จ = กล่าว, ไป, ห้วนไหว) + ต ปัจจัย

คำว่า กิรณฺณาสฺ ตัดบทเป็น กิร + อณฺณาสฺ

คำว่า ชาติสฺสวิทเมว ตัดบทเป็น ชาติสฺ + อิทฺ + เอว

* * * * *

สุมุขีคานา

๖๖. นชชลคา คทิตา สุมุขี.

คานาที่มี น ช ช คณะ ลหุ และครุ ชื่อว่า สุมุขีคานา

น	ช	ช	ล	คา	ค	ทิ	ตา	สุ	มุ	ชี
๑	๑	๑	๑	๒	๑	๑	๒	๑	๑	๒
น			ช			ช			ล	ค

สุมุขีคาถา คือ คาถาที่มี น ช ช คณะ ลหุ และครุ ในทุกบาทของคาถา กล่าวคือ ครุลหุมีรูปว่า ๑ ๑ ๑, ๑ ๒ ๑, ๑ ๒ ๑, ๑ ๒ จะเห็นว่าคำว่า นชช (๑ ๑ ๑) เป็น น คณะ, คำว่า ลคา ค (๑ ๒ ๑) เป็น ช คณะ, คำว่า ทิตา สุ (๑ ๒ ๑) เป็น ช คณะ, คำว่า มุ (๑) เป็นลหุ ส่วนคำว่า ขี (๒) เป็นครุ

ตัวอย่าง

อนธิวรสส นรา สุมนา
จระณยุคํ ปณเมนติ จิรํ
ปฤสุขทํ นิชมกฺขยิกํ
ภวนธราย นิเรนติ นิธิ.^๑

ชนเหล่าใดมีใจปลาบปลื้ม น้อมไหว้พระบาทคู่ของ
พระชินเจ้าเป็นนิตย์ ชนเหล่านั้นชื่อว่าฝังขุมทรัพย์ที่ให้สุข
อันใหญ่หลวง ซึ่งเป็นของเฉพาะตนไม่มีหมดสิ้น ณ ปฐพีคือภพ

คัมภีร์วุดโตทัยพม่าและลังกาบางฉบับมีปาฐะว่า สชชลคา คทิตา สุมุขี (คาถาที่มี ส ช ช คณะ ลหุ และครุ ชื่อว่า สุมุขี) แต่คัมภีร์ฉันทสันสกฤตทุกคัมภีร์คือวฤตต
รัตนกรและฉันทมัญชรีเป็นต้นกล่าวว่าคาถานี้ขึ้นต้นด้วย น คณะ คัมภีร์มหา
ปณามะพบปาฐะผิดจึงกล่าวอุทาหรณ์ของคาถานี้ที่ขึ้นต้นด้วย ส คณะว่า

มุณีภานุ ธมฺมปภาหิ ชนม-
พฺพชฺชุตฺตนธตฺโม สุตโป
กรุณารุโณ สมโพธิโย
ภวิสฺสิตลตฺตปโน ปณเม.^๒

พระมุณีภานุมาศทรงฉายรังสีคือพระฉัพพรรณรังสี
อันงดงาม มีพระกรุณาปานประหนึ่งแสงอรุณ ได้แผดเผาความ

^๑ ฉน. ข้อ ๖๖

^๒ มปม. คาถา ๒๘

หนาวเ็นคือสงสาร ยังดอกปทุมเวไนยให้แยมบานด้วย
ธรรมรังสี ข้าพเจ้าขอน้อมไหว้พระมุนีภานุมาศพระองค์นั้น

สมุชชี แปลว่า คาถาที่มีคณะงามในหนตัน กล่าวคือ มี น คณะ เป็นตันที่มี
ทำนองไพเราะในตันบาท มีรูปวิเคราะหว่า สุนทรโร คโณ มุখে อาทิมหิ ยสสาติ
สมุชชี (คาถาที่มีคณะงามในหนตัน ชื่อว่า สมุชชี)

* * * * *

โทธกคาถา

๖๗. โธธกมิจุฉติ เจ ภภภา คา.

คาถาที่มี ภ ภ ภ คณะ และครุ ๒ พยางค์ ทำนปรารธนา
ว่า โธธกะ

โท	ธ	ก	มิจุ	ฉ	ติ	เจ	ภ	ภ	ภา	คา
๒	๑	๑	๒	๑	๑	๒	๑	๑	๒	๒
ภ			ภ			ภ			ค	ค

โทธกคาถา คือ คาถาที่มี ภ ภ ภ คณะ และครุ ๒ พยางค์ ในทุกบาทของ
คาถา กล่าวคือครูลหุมีรูปว่า ๒ ๑ ๑, ๒ ๑ ๑, ๒ ๑ ๑, ๒ ๒ จะเห็นว่าคำว่า โธธ
(๒ ๑ ๑) เป็น ภ คณะ, คำว่า มิจุฉติ (๒ ๑ ๑) เป็น ภ คณะ, คำว่า เจ ภภ (๒ ๑
๑) เป็น ภ คณะ ส่วนคำว่า ภา คา (๒ ๒) เป็นครุ ๒ พยางค์

ตัวอย่าง

จกักรวงฤกิตรตุตสุปาโท

ลกขณมณฐิตอายตปณฺหิ

จามรตตวิภูสิตปาโท

เอส หิ ตุยห ปิตา นรสีโห.^๑

บุคคลนั้นเองผู้มีพระบาทงามแดง มีรอยกงจักรอัน
ประเสริฐ มีสันพระบาทยาวประกอบด้วยพระลักษณะ ทรงมี
พระบาทประดับด้วยแล้ จามร และฉัตร ทรงเป็นนรชนผู้
ประเสริฐ เป็นพระบิดาของเธอ

ตัวอย่างในบางบาท

ราควิราคมเนชมโสภ

ธมฺมมสงฺขตมปปฏิกุล

มธุรมิมํ ปคุณํ สุวิภตํ

ธมฺมมิมํ สรณตถมฺเปหิ.^๒

เธอจนถึงพระธรรมอันเป็นเครื่องคลายราคะ มีสภาพ
ไม่หวั่นไหว ไร้ความเศร้าโศก เป็นสภาวะธรรมที่ปราศจากปัจจัย
ปรุงแต่ง ปราศจากสิ่งแปดเปื้อน นำปรารถนา ละเอียดอ่อน
ซึ่งพระตถาคตทรงจำแนกไว้แจ่มแจ้งแล้วนี้เพื่อเป็นที่พึงเกิด

บาทที่ ๓ ของคาถานี้ เป็นตามรสดาธา ๑๒ พยางค์ บาทอื่นทั้งหมด
เป็นโทธกคาธา ๑๑ พยางค์ คาถานี้จึงเป็นอุปชาติคาธาที่ผสมคาธา ๑๑ กับ
๑๒ พยางค์

ในคาถาข้างต้นนี้ คำว่า มธุร ให้รวม “มธุ” ๒ พยางค์เป็น ๑ พยางค์และ
ถือว่าเป็นครุ จึงจะต้องคณะฉันท์ ดังนั้น คัมภีร์สัทสัทสนธิฎีกาใหม่ (เล่ม ๒
หน้า ๒๑๗) จึงกล่าวว่า

^๑ สารตถ. ๓/๒๔๘

^๒ พุ. วิ. ๒๖/๘๘๗/๘๑

ยสฺมา เจสา ภการตฺตเยน ทฺวี่หิ ครุหิ จ ปฏิมณฺฑิตา โทธกคาถา, ตสฺมา มรฺรุตฺตเท มกาโร อธิโกปิ อริยจริยาทิปเทหิ วีย อเนกขรปเพน ยุตฺตตฺตา อนุปวชฺโชติ ทฏฺจพฺพ.

อนึ่ง คาถานี้เป็นโทธกคาถาที่มี ภ คณะ ๓ คณะ และครุ ๒ พยางค์ ดังนั้น ม อักษรใน มรฺรุตฺ ศัพท์แม้จะเกินมา ก็ไม่มีโทษ เพราะประกอบด้วยบทที่มีพยางค์ มากเหมือนบทว่า อริย, จริย เป็นต้น[ที่รวม อริ และจริ เป็น ครุ ๑ พยางค์] บัณฑิตพึงทราบอย่างนี้

โทธกะ แปลว่า คาถาที่มีเสียงกระทบฐานคือคอและเพดานเป็นต้นอย่าง แรง เพราะมี ภ คณะ ๓ คณะต้นบาท มีรูปวิเคราะห์ว่า เตหิ คณฺเหหิ กณฺจาทิฏฺ- จานํ ทฺวติ ทฺวติ วา หีสติติ โทธกํ (คาถาที่กระทบฐานมีคอเป็นต้นด้วยคณะเหล่านั้ น ชื่อว่า โทธกะ) บทนี้สำเร็จรูปมาจาก ทฺว ธาตุ + ญฺ จัจจ หรือ ทฺว ธาตุ + ญฺ จัจจ ถ้ามาจาก ทฺว ธาตุก็แปลง ห เป็น ฐ เหมือนคำว่า ตฺวติต ที่มาจาก ตฺวติต

* * * * *

สาลินีคาถา

๖๘. เวทสฺเสหิ, มฺตา ตฺคคา สาลินี สา.

คาถาที่มี ม ต ต คณะ และครุ ๒ พยางค์ มีจङ्हะหยุด ๔ และ ๗ พยางค์นั้น ชื่อว่า สาลินี

เว	ทส	เส	หิ	มฺตา	ตฺค	คา	สา	ลิ	นี	สา
๒	๒	๒	๒	๒	๑	๒	๒	๑	๒	๒
ม			ต			ต			ค	ค

สาลินีคาถา คือ คาถาที่มี ม ต ต คณะ และครุ ๒ พยางค์ ในทุกบาทของ คาถา กล่าวคือ ครูลหุมีรูปว่า ๒ ๒ ๒, ๒ ๒ ๑, ๒ ๒ ๑, ๒ ๒ จะเห็นว่า

คำว่า เวทสเส (๒ ๒ ๒) เป็น ม คณะ, คำว่า หิ มตา ตค (๒ ๒ ๑) เป็น ต คณะ, คำว่า คา สาลิ (๒ ๒ ๑) เป็น ต คณะ ส่วนคำว่า นี सा (๒ ๒) เป็นครุ ๒ พยางค์ หนึ่ง คาถานี้มีจังหวะหยุดในพยางค์ที่ ๔ คือ หิ และพยางค์ที่ ๗ คือ सा

คำว่า เวท หมายถึง ๔ พยางค์ ส่วนคำว่า อสส หมายถึง ๗ พยางค์ ดังที่กล่าวมาแล้วในคาถาที่ ๑๐

ตัวอย่าง

มูลามูลา, ตีสตี ปารมีโย,
สาขาสาชา, มชฺฌิมชฺฌานกายา,
ปตฺตาปตฺตา, พุทฺธจกฺขุณี ยสฺส,
ปุปฺผาปุปฺผา, การ์ณา มคฺคชนฺโธ.^๑

พระมนีทรงเปรียบดั่งพฤษชา มีบารมี ๓๐ ทศสมอราก
แก้วรากฝอย มหัคคตญาณราวกับกิ่งเล็กกิ่งใหญ่ พุทธจักขุ
ดูจไปไม่เล็กใหญ่ พระมหากรรณาปานบุปผาดอกเล็กดอกใหญ่
อรหัตมรรคเพียงดั่งลำต้น

คาถานี้มีจังหวะหยุด ๒ ช่วงคือ ๔ พยางค์หนึ่งครั้ง และ ๗ พยางค์อีกหนึ่งครั้ง จังหวะหยุดดังกล่าวก็คือการแยกศัพท์กับคำหลังโดยเป็นคนละศัพท์กัน ไม่ใช่ศัพท์เดียวกันที่มีหลายพยางค์ซึ่งจะมีจังหวะหยุดไม่ได้ และยังหมายถึงการอ่านเว้นวรรคตอน ไม่อ่านติดกันไปเหมือนเป็นศัพท์เดียวกัน หนึ่ง แม้ท่านจะกำหนดให้เป็นคนละศัพท์กัน แต่ก็อนุญาตให้เชื่อมศัพท์หน้าที่มีจังหวะหยุดเข้ากับศัพท์หลังเป็นบทสมาสที่มีวิภัติเดียวกันได้ จะเห็นว่าคำว่า เวทสเสหิ เป็นคนละศัพท์กับศัพท์หลังคือ มตา หรือคำว่า มูลามูลา เป็นต้น ก็เป็นคนละศัพท์กับบทหลัง จังหวะหยุดในคาถาอื่นต่อไปนี้ไปก็เหมือนกัน ในฐานะที่ท่าน

^๑ มปม. คาถา ๓๐

ระบุมามีจังหวะหยุดเช่นนี้ ถ้าแต่งติดกันไปเป็นศัพท์เดี่ยวไม่แยกกัน หรืออ่านติดกันไปไม่หยุดช่วงการอ่าน ก็จะต้องโทษตามหลักอสังการ (คาถา ๔๗) ที่เรียกว่า ยติหีนโทษ คือโทษยติเสีย (ดู สุโพธาลังการ คาถา ๔๗)

สาลินี แปลว่า คาถาที่มีสาระกว่าคาถาก่อน เพราะมีครุมากกว่าเดิมและมีจังหวะหยุดเพิ่มขึ้น มีรูปวิเคราะห์ว่า ปุริมโต สาโร อสุสา อตถิติ สาลินี (คาถาที่มีสาระกว่าคาถาก่อน ชื่อว่า สาลินี) บทนี้สำเร็จรูปมาจาก สาร ศัพท์ + อี ปัจจัย ในอัสสัถิตถิต + อินี อิตถิปัจจัย แปลง ร เป็น ล เหมือนคำว่า อฏฺฐสarinี = อฏฺฐสาลินี, มหาสารโร = มหาสาโล, ปริโพโธ = ปลิโพโธ

วาโตมมีคาถา

๖๙. วาโตมมี สา, ยติ สา มภา ตคา โค.

คาถาที่มี ม ภ ต คณะ และครุ ๒ พยางค์ มีจังหวะหยุด
[คือ ๔ และ ๗ พยางค์]นั้น ชื่อว่า วาโตมมี

วา	โตม	มี	สา	ย	ติ	สา	มภา	ต	คา	โค
๒	๒	๒	๒	๑	๑	๒	๒	๑	๒	๒
ม			ภ			ต			ค	ค

วาโตมมีคาถา คือ คาถาที่มี ม ภ ต คณะ และครุ ๒ พยางค์ ในทุกบาทของคาถา กล่าวคือ มีครุลหุเป็นรูปว่า ๒ ๒ ๒, ๒ ๑ ๑, ๒ ๒ ๑, ๒ ๒ จะเห็นว่าคำว่า วาโตมมี (๒ ๒ ๒) เป็น ม คณะ, คำว่า สา ยติ (๒ ๑ ๑) เป็น ภ คณะ, คำว่า สา มภา ต (๒ ๒ ๑) เป็น ต คณะ ส่วนคำว่า คา โค (๒ ๒) เป็นครุ ๒ พยางค์ อนึ่งคาถานี้มีจังหวะหยุดในพยางค์ที่ ๔ คือ สา และพยางค์ที่ ๗ คือ โค

ตัวอย่าง

สาราสารา, ยมกา เผคฺคฺกุณฺณา,
 สพฺพาลมฺพงฺ, กุรํ สีสฺวณฺณํ,
 เสสา ธมฺมา, มธฺปฏฺกปฺผลานิ,
 รัสสี ฉลฺลีสํ, สุตฺจา ลกฺขณานิ.^๑

ยมกปาฏิหาริย์เสมือนแก่นอ่อนแก่นแข็ง อภิญญาราวกับ
 กระพี้ พระสัพพัญญุตญาณเหมือนดั่งหน่อ ศีลตั้งชั่ว คุณธรรม
 ที่เหลือเหมือนผลไม้สุกมีรสหวาน พระวิศมีเปรียบด้วยเปลือก
 ไม้ พระวรลักษณ์น้อยใหญ่คือเปลือกผลไม้

ตัวอย่างในบางบาท

อลงฺกโต เจปิ สมํ จเรยฺย
 สนฺโต ทนฺโต, นียโต พุรฺหมจารี,
 สพฺเพสุ ภูเตสุ นิธาย ทณฺฑํ
 โส พุรฺหมโณ โส สมโณ ส ภิกฺขุ.^๒

ถึงระดับตกแต่งร่างกายแล้ว ถ้ามีใจสงบ ควบคุมตัวได้
 มั่นคง บริสุทธิ์ ไม่เบียดเบียนคนอื่น บุคคลนั้นเรียกว่า พราหมณ์
 สมณะ หรือภิกษุ

บาทแรกของคาถานี้ เป็นอุเพนทรวีเชียร, บาทที่ ๒ เป็นวาโตมมี บาทที่ ๓
 เป็นอินทรวีเชียร ส่วนบาทที่ ๔ เป็นอินทรวีเชียร คาถานี้จึงเป็นอุปชาติคาถา

วาโตมมี แปลว่า คาถาที่มีเสียงเหมือนคลื่นที่เกิดจากลมพัดไปมา มีรูป
 วิเคราะห์ว่า วาเตหิ ชาโต อุมิสฺสทิสฺโส มาทิกฺคณฺสทโท ยสฺสา सा वाโตมมี (คาถาที่
 มีเสียงแห่ง ม คณะเป็นต้น เหมือนคลื่นที่เกิดจากลม ชื่อว่า วาโตมมี) บทนี้

^๑ มปม. คาถา ๓๗

^๒ พุ. ฐ. ๒๕/๑๔๒/๔๒

สำเร็จรูปมาจาก วาต + อุมิ แปลง อุ เป็น โอ แล้วซ้อน ม อักษร เป็นพหุพฬิ
สมาสที่ลบลคำว่า ซาต และ สทิส ในรูปวิเคราะห์

* * * * *

สิรีคาถา

๗๐. ภา ตนคา โค, สุรส สิรี सा.

คาถาที่มี ต น คณะ และครุ ๒ พยางค์ท้าย ภา คณะ มีจังหวะ
หยุด ๕ และ ๖ พยางค์นั้น ชื่อว่า สิรี

ภา	ต	น	คา	โค	สุ	ร	ส	สิ	รี	สา
๒	๑	๑	๒	๒	๑	๑	๑	๑	๒	๒
ภา			ต			น			ค	ค

สิรีคาถา คือ คาถาที่มี ต น คณะ และครุ ๒ พยางค์ท้าย ภา คณะ ในทุกบาท
ของคาถา กล่าวคือ ครุลหุมีรูปว่า ๒ ๑ ๑, ๒ ๒ ๑, ๑ ๑ ๑, ๒ ๒ จะเห็นว่าคำว่า
ภาตน (๒ ๑ ๑) เป็น ภา คณะ, คำว่า คา โค สุ (๒ ๒ ๑) เป็น ต คณะ, คำว่า รสสิ
(๑ ๑ ๑) เป็น น คณะ ส่วนคำว่า รี सा (๒ ๒) เป็นครุ ๒ พยางค์ อนึ่ง คาถานี้
มีจังหวะหยุดในพยางค์ที่ ๕ คือ โค และพยางค์ที่ ๖ คือ सा

ตัวอย่าง

ฉายุปคาสุ, ปุณฺนร-ทเว,
มารชิทีปงฺ,กรมहिชาตํ,
ปตฺถตฺตนฺตณฺ,จ กุสลพีชํ,
เอกรุหํ ปาทปมฺนิ วนฺเท.^๑

มวลมนุษย์และเหล่าเทพมากมายได้อาศัยร่มเงาแล้ว
ข้าพเจ้าขอน้อมไหว้พระมุนีพฤกษา ผู้ทรงอุบัติ ณ พื้นปฐพีคือ

^๑ มปม. คาถา ๓๒

พระที่ปังกร มีลำตัน[เสมอเหมือนพระเกียรติยศ]ที่แผ่ไปยัง
สถานไร่ขอบเขต มีศรัทธา[ปรารภนาพุทธภูมิ]ปานเมล็ดพันธุ์
ทรงเป็นต้นไม้ต้นเดียว[ในไตรภพ] พระองค์นั้น

บาทที่ ๔ ในคานานี้ ไม่มีติในพยางค์ที่ ๕ เพราะในคำว่า ปาทป (ต้นไม้)
พยางค์ที่ ๔ คือ ปา และพยางค์ที่ ๕ คือ ท เป็นคำเดียวกัน

ตัวอย่างในบางบาท

สพฺพทานํ ธมฺมทานํ ชินาติ

สพฺพรสํ ธมฺมรโส ชินาติ

สพฺพรตฺติ ธมฺมรตฺติ ชินาติ

ตณฺหาทุกฺโข สพฺพทุกฺโข ชินาติ.^๑

ธรรมทาน ชะนทานทุกอย่าง รสธรรม ชะรสทุกอย่าง
ความยินดีในธรรม ชะความยินดีทุกอย่าง ความสันต์ถนหา
ชนะทุกข์ทั้งหมด

บาทที่ ๑-๓ ของคานานี้ เป็นสิรีคาถา โดยคำว่า ทา และ ทานํ ในบาทที่ ๑
ให้ถือว่าเป็นลหุ และคำว่า โส ในบาทที่ ๒ ให้ถือว่าเป็นลหุ บาทที่ ๓ มี
ลักษณะตรงตามกฎ ส่วนบาทที่ ๔ เป็นอินทวิเชียร โดยถือว่า คำว่า ทุก ใน ทุกข์
เป็นลหุ (ดู คาถา ๗) ดังนั้น คานานี้จึงเป็นอุปชาติคาถาที่ผสมระหว่างสิรี
กับอินทวิเชียร

สิรี แปลว่า คาถาเหมือนเทพธิดานามว่าสิรี กล่าวคือ เป็นคาถาที่ผู้รู้ฉันท
พึงเสพเพราะมีเสียงไพเราะเหมือนสิริเทพธิดาที่คนนับถือศาสนาพราหมณ์พึง
เสพด้วยการบูชารำลึกถึง มีรูปวิเคราะห์ว่า สิรี วียาติ สิรี (คาถาที่เหมือนสิริ
เทพธิดา ชื่อว่า สิรี)

^๑ พ. ธ. ๒๕/๓๕๔/๗๘

คำว่า โคสุรส ตัดบทเป็น โค + อสุรส คำว่า อสุรส เป็นอวิภัตติกนิเทศ คือ บทที่ไม่ลงวิภัตตินาม หรือหมายถึงบทที่ลง โย แล้วลบไป อีกนัยหนึ่งมาจาก อสุรสา กระทำรัสสะ อา เป็น อ เพื่อรักษาคณะฉันท

* * * * *

รโถทธฎาตา

๗๑. โร นรา อิห รโถทธฎา ลคา.

คาถาที่มี ร น ร คณะ ลหุ และครุ ชื่อว่า รโถทธฎา ในติฎฐฎาฉันทนี้

โร	น	รา	อิ	ห	ร	โถ	ธ	ฎา	ล	คา
๒	๑	๒	๑	๑	๑	๒	๑	๒	๑	๒
ร			น			ร			ล	ค

รโถทธฎาตา คือ คาถาที่มี ร น ร คณะ ลหุ และครุ ในทุกบาทของคาถา กล่าวคือ ครุลหุมีรูปว่า ๒ ๑ ๒, ๑ ๑ ๑, ๒ ๑ ๒, ๑ ๒ จะเห็นว่าคำว่า โร นรา (๒ ๑ ๒) เป็น ร คณะ, คำว่า อิห ร (๑ ๑ ๑) เป็น น คณะ, คำว่า โถทธฎา (๒ ๑ ๒) เป็น ร คณะ, คำว่า ล (๑) เป็นลหุ ส่วนคำว่า คา (๒) เป็นครุ

ตัวอย่าง

บุญญ-ปาป-ผล-รูป-สาธน์
โสิต-ฆาน-สุข-ทุกข-การณ
ทาน-สีล-ธน-ฌาน-โลจน
มูล-กุล-พล-ชาล-มงคล์^๑

^๑ ปส. สุตต ๑๙๖

บุญ, บาป, ผลไม้, รูป, การให้สำเร็จ, หู, จมูก, สุข,
ทุกข์, เหตุ, ทาน, คีล, ทรัพย์, ฌาน, ตา, รากไม้, ผังน้ำ,
กำลัง, ข่าย, มงคล

คัมภีร์ฉันทสันสกฤตมีรูปว่า รโถทฐตา ฉันทฎีกาและนิสสัยส่วนใหญ่จึงมี
รูปว่า รโถทฐตา แต่รูปว่า รโถทฐฎา สมควรกว่า เพราะในภาษาบาลี ต ปัจจัย
ที่ลงท้ายกรารันตธาตุ มักแปลง ต เป็น ฎ เช่น ทุกุกฎ มาจาก ทุกุกต (ทุ บทหน้า
+ กร ธาตุ + ต ปัจจัย), ปตฺถฎ มาจาก ปตฺถต (ป บทหน้า + ถร ธาตุ + ต ปัจจัย),
วิสฎ มาจาก วิสต (วิ บทหน้า + สร ธาตุ + ต ปัจจัย) รูปว่า รโถทฐฎ ที่
สำเร็จรูปมาจาก รธ + อุทฐฎ (อุ บทหน้า + ฐร ธาตุ + ต ปัจจัย)
จึงสอดคล้องกับกฎบาลีทั่วไป

รโถทฐฎา แปลว่า คาถาที่ออกเสียงสั้นไหวเหมือนการสั่นสะเทือนของรถ
ตามนัยนี้ คำว่า รโถทฐฎา ตัดบทเป็น รธ + อุทฐฎา คำว่า อุทฐฎา แปลว่า สั่นสะเทือน
เพราะฉันทโณมัญชรีพยายามอธิบายว่า อธิรา (สั่นสะเทือน) ท่านแสดงรูปวิเคราะห์ว่า
รธสฺส อุทฐฎา รโถทฐฎา (การสั่นสะเทือนของรถ เรียกว่า รโถทฐฎา) รโถทฐฎา
วียาติ รโถทฐฎา (คาถาที่เหมือนการสั่นสะเทือนของรถ ชื่อว่า รโถทฐฎา)
คำว่า รโถทฐฎา สำเร็จรูปมาจาก รโถทฐฎา ศัพท์ + ณ ปัจจัยในอุปมาตัทธิต อีก
นัยหนึ่ง คำว่า รโถทฐฎา ตัดบทเป็น ร (ร คณะ) + ธ (ในหนแรก) + อุทฐ
(ในหนปลาย) + ตา ปัจจัยในอรรธกัตถ์ ท่านแสดงรูปวิเคราะห์ว่า โร ธ อุทฐ
เอติสฺสาติ รโถทฐา (คาถาที่มี ร คณะในหนแรกและหนปลาย ชื่อว่า รโถทฐา),
รโถทฐา เอว รโถทฐฎา (รโถทฐานั้นแหละ ชื่อว่า รโถทฐฎา) ลง ตา ปัจจัย
ในอรรธกัตถ์เหมือนคำว่า ปาคุณฺณตา (ความคล่องแคล่ว) ที่มาจาก ปาคุณฺณ
ศัพท์ + ตา ปัจจัย

สวาคตาคาถา

๗๒. สวาคเตติ รนภา ครุภา เทว.

คาถาที่มี ร น ภา คณะ และครุ ๒ พยางค์ ชื่อว่า
สวาคตาคาถา

สฺวา	ค	เต	ติ	ร	น	ภา	ค	รุ	กา	เทว
๒	๑	๒	๑	๑	๑	๒	๑	๑	๒	๒
ร			น			ภา			ค	ค

สวาคตาคาถา คือ คาถาที่มี ร น ภา คณะ และครุ ๒ พยางค์ ในทุกบาทของ
คาถา กล่าวคือ ครุลหุมีรูปว่า ๒ ๑ ๒, ๑ ๑ ๑, ๒ ๑ ๑, ๒ ๒ จะเห็นว่าคำว่า สวาค
เต (๒ ๑ ๒) เป็น ร คณะ, คำว่า ติ รน (๑ ๑ ๑) เป็น น คณะ, คำว่า ภา ครุ (๒
๑ ๑) เป็น ภา คณะ ส่วนคำว่า กา เทว (๒ ๒) เป็นครุ ๒ พยางค์

ตัวอย่าง

สินิทุณฺเฬมฺหุทุกฺกฺจิตฺเกโส
สุริยนิมฺมลตลาภินลาโฏ
ยุตฺตตฺตุงคฺมทุกฺกายตนาโส
รสิขาลวิตโต นรสิโห.^๑

พระนรสิห์มีพระเกศาเป็นลอนอ่อนดำนสนิท มีพื้น
พระนลาฏปราศจากมลทินดุจพระอาทิตย์ มีพระนาสิกโค้งอ่อน
ยาวพอเหมาะ มีขำยพระรัศมีแผ่ชันไป

บาทที่ ๓-๔ ของคาถานี้ เป็นสวาคตาคาถาโดยตรง ส่วนบาทที่ ๑ ให้รวม
สินิทุ เป็นครุ ๑ พยางค์ และบาทที่ ๒ ก็รวม สุริ เป็นครุ ๑ พยางค์ ก็จะต้องลักษณะ
ของสวาคตาคาถา การรวม ๒ พยางค์ดังกล่าวยังคงคล้ายตามภาษาสันสกฤตอีก

^๑ สารตถ ๓/๒๔๖

ด้วย กล่าวคือ คำว่า สนิทฺธ มีรูปในภาษาสันสกฤตเป็น ๒ พยางค์ว่า สนิคฺธ คำว่า
สุริย ก็มีรูปเป็น ๒ พยางค์ว่า สุริยฺย

สวาคตา แปลว่า คาถาที่มีการมาเรียบร้อยดี มีรูปวิเคราะห์ว่า สุนฺหฺร
อาคตํ ยสฺสา सा सव्वाकता (คาถาที่มีการมาดี ชื่อว่า สวาคตา)

* * * * *

ภทฺทิกาคาถา

๗๓. นนรลหุครุหิ ภทฺทิกา, ติฏฺฐภา.

คาถาที่มี น น ร คณะ ลหุ และครุ ชื่อว่า ภทฺทิกา, เป็น
ติฏฺฐภาณันท์

น	น	ร	ล	หุ	ค	รุ	หิ	ภท	ทิ	กา
๑	๑	๑	๑	๑	๑	๒	๑	๒	๑	๒
น			น			ร			ล	ค

ภทฺทิกาคาถา คือ คาถาที่มี น น ร คณะ ลหุ และครุ ในทุกบาทของคาถา
กล่าวคือ ครุลหุมีรูปว่า ๑ ๑ ๑, ๑ ๑ ๑, ๒ ๑ ๒, ๑ ๒ จะเห็นว่าคำว่า นนร
(๑ ๑ ๑) เป็น น คณะ, คำว่า ลหุค (๑ ๑ ๑) เป็น น คณะ, คำว่า รุหิ ภท
(๒ ๑ ๒) เป็น ร คณะ, คำว่า ทิ (๑) เป็นลหุ ส่วนคำว่า กา (๒) เป็นครุ

ตัวอย่าง

ปวรกนกวณฺณโสภนํ

มลยชวรคณฺธวาสิตํ

สกลกมลสีริยาธิกํ

นรฺวณนภทฺทิกํ นเม.^๑

^๑ ฉสม. ข้อ ๗๓

ข้าพเจ้าขอน้อมไหว้พระมุนีผู้เป็นนรชนอันประเสริฐมี
พระพักตร์งาม ทรงดงามด้วยพระฉวีวรรณตั้งทองแท้ ทรง
อบอวลด้วยกลิ่นหอมอันเกิดในกุเฬมลายะ ทรงสิริงามแห่ง
ปทุมชาติทั้งมวล

ตัวอย่างในบางบาท

อุสภวดีปุเร ปุรุตฺตเม
ชินวสโก ภควา หิ เวสสกุ
อุปนวิหเร มโนรเม
นิรุปธิเสสมุปากโต กิร.^๑

ดังได้สดับมา พระผู้มีพระภาคพระนามว่า เวสสกุ ผู้เป็น
พระชินเจ้าผู้ประเสริฐ ทรงเสด็จดับขันธปรินิพพานแล้ว ณ วิหาร
อุปนอันน่ารื่นรมย์ ในนครอันสูงสุดคือเมืองอุสภวดี

บาทที่ ๑, ๓ ของคาถานี้ เป็นภททิกาคาถา ส่วนบาทที่ ๒, ๔ ไม่มีกล่าวไว้ใน
ในวุตโตทัยปกรณ์ แต่มีแสดงในฉันทสันสกฤตชื่อ วฤตตรัตนการ (ปริจเฉท ๓
คาถา ๑๔) ว่า ภวดี นชา อถ มาลตี ชรา (คาถาที่มี น ช ช ร คณะ ชื่อว่า มาล
ตี) คาถานี้จึงเป็นอุปชาติคาถาที่ผสมภททิกาคาถากับมาลตีคาถา

ภททิกา แปลว่า คาถาที่มีลักษณะงามเพราะประกอบด้วย น คณะเป็นต้น
มีรูปวิเคราะห์ว่า ภทฺ ฌกฺขณฺมสฺสาติ ภทฺทิกา (คาถาที่มีลักษณะงาม ชื่อว่า
ภททิกา) บทนี้สำเร็จรูปมาจาก ภทฺ ฌกฺขณฺมสฺสาติ + อิก ปัจจัย ในอัสสัถิตัตถิต

ติฏฺฐกา แปลว่า ฉันทที่เบียดเบียนความไม่ไพเราะในฐานะ ๓ คือต้นบาท,
กลางบาท และปลายบาท มีรูปวิเคราะห์ว่า ติสฺ จาเนสฺ ฌกฺขณฺมสฺสาติ หีสตีติ ติฏฺฐกา
(ฉันทที่เบียดเบียน[ความไม่ไพเราะ]ในฐานะ ๓ ชื่อว่า ติฏฐกา) บทนี้สำเร็จรูป
มาจาก ติ บทหน้า + ฌกฺ ฐาตุ + อ ปัจจัย แปลง ฐ เป็น จ หากแปลง ฐ เป็น ป

^๑ พุทฺธว. อ. ๓๖๔

ก็มีรูปว่า ตัญญา เพราะภาษาสันสกฤตมีรูปว่า ตัญญา หรือ ตัญญา แต่
วุตโตทัยบางฉบับมีรูปว่า ตัญญา หรือ ตัญญา รูปดังกล่าวนี้ไม่ถูกต้องตาม
ต้นฉบับสันสกฤต

คาถา ๑๑ พยางค์บางชนิดไม่มีกล่าวไว้ในวุตโตทัยปกรณ์ แต่มีพบในพระ
บาลี นั่นคือ วิธวังกมาลาคาถาที่มี ต ต ต คณะ และครุ ๒ พยางค์ ฉันทโ
มัชฌิมาภาษาสันสกฤตกล่าวลักษณะของคาถานี้ว่า วิธวังกมาลา ภาเว ตา ตคา โค
(คาถาที่มี ต ต ต คณะ และครุ ๒ พยางค์ ชื่อว่า วิธวังกมาลา) แม้ฉันทโ
มัชฌิมาภาษามคธก็กล่าวไว้ว่า วิธวังกมาลา ตโย ตา ครุ เทว (คาถาที่มี ต ต ต คณะ
และครุ ๒ พยางค์ ชื่อว่า วิธวังกมาลา) ตัวอย่างเช่น

ตสฺมา หิ ภูตา นิสาเมถ สพฺเพ^๑

๒ ๒ ๑ ๒ ๒ ๑ ๒ ๒ ๑ ๒ ๒

* * * * *

บทที่ฉันท ๑๒ พยางค์

วังสัทธคาถา

๗๔. วทนฺติ วสฺสจฺมิทํ ชตา ชรา.

คาถาที่มี ช ต ช ร คณะนี้ ท่านกล่าวว่า วังสัทธะ

ว	ท	ติ	ว	ส	จ	มิ	ท	ช	ตา	ช	รา
๑	๒	๑	๒	๒	๑	๑	๒	๑	๒	๑	๒
ช			ต			ช			ร		

วังสัทธคาถา คือ คาถาที่มี ช ต ช ร คณะ ในทุกบาทของคาถา กล่าวคือ
ครูลหุมีรูปว่า ๑ ๒ ๑, ๒ ๒ ๑, ๑ ๒ ๑, ๒ ๑ ๒ จะเห็นว่าคำว่า วทนฺติ (๑ ๒ ๑)

^๑ พ. พ. ๒๕/๒/๕

เป็น ช คณะ, ค่ำว่ำ วัสฏุจ (๒ ๒ ๑) เป็น ต คณะ, ค่ำว่ำ มัท ช (๑ ๒ ๑) เป็น ช คณะ ส่วนค่ำว่ำ ตา ชรา (๒ ๑ ๒) เป็น ร คณะ

ตัวอย่าง

อิม่า จ นาฏโย มนสาภินิมิตตา
 รตสฺส ปาทนตรมชฎภูสิตา
 อิม่า จ นาฏโย สตราชิจิตตตา
 สเตริตา วิชฺชวรว ปภาสเร.^๑

คุมรทเหล่านั้ประดับตรงกลางระหว่างลั้รท ประคฺจนรมิต
 ด้วยใจ ทั้งวิจิตรด้วยลวดลายเป็นร้อย สว่างไสวดั่งสายฟ้าแลบ

ทยาลย์ สพฺพธิ ทุกกักรั กรั
 ภวณฺณวาทิกุมมคฺคตํ คตํ
 ติโลกนถํ สฺสุมาทิตํ หิตํ
 สมนฺตจกฺขุํ ปณฺมามิ ตํมิตํ.^๒

ข้าพเจ้าขอโน้มไหว้พระพุทธรเจ้าผู้ทรงพระมหากรุณา
 กระทำสิ่งที่ทำได้ยากในทุกชาติ ทรงข้ามพ้นจากมหรณพ
 คือภพ บรรลุถึงความเป็นบุคคลผู้เลอเลิศ เป็นนาถของ
 ไตรโลก มีสมาธิตั้งมั่นดี เกื้อกุล[แก่มหาชน] ทรงพระจักษุ
 โดยรอบ[คือพระสัพพัญญุตญาณ] มีพระคุณไม่มีประมาณ
 พระองค์นั้น

วังสัฏฐะ แปลว่า คาถาที่มีเสียงไม่สม่าเสมอกันเหมือนเสียงขลุ่ยที่มีเสียง
 สูงและต่ำ มีรูปวิเคราะห์ว่า วสฺสฺส เอโส วโส สโร, วโส วิย ติฏฺฐติ เอตถาติ วสฺสจํ
 (คาถาอันเป็นที่ตั้งแห่งเสียงที่เหมือนเสียงขลุ่ย ชื่อว่า วังสัฏฐะ) บทนี้สำเร็จรูป

^๑ พ. วิ. ๒๖/๑๐๑๘/๑๑๐

^๒ นก. คาถา ๘

มาจาก วส บทหน้า + จา ธาตุ + อ ปัจจัย ในอิกรณสาระณะ

* * * * *

อินทรวงศ์คาถา

๗๕. सा इन्हंसा खलु यत्तु ता चरा.

คาถาที่มี ต ต ช ร คณะ ชื่อว่า อินทรวงศ์ โดยแท้

สา	อิน	ท	ว	สา	ข	ล	ย	ต	ธ	ตา	ช	รา
๒	๒	๑	๒	๒	๑	๑	๒	๑	๒	๑	๑	๒
ต			ต			ช			ร			

อินทรวงศ์คาถา คือ คาถาที่มี ต ต ช ร คณะ ในทุกบาทของคาถา กล่าวคือ ครุหลุมีรูปว่า ๒ ๒ ๑, ๒ ๒ ๑, ๑ ๒ ๑, ๒ ๑ ๒ จะเห็นว่าคำว่า สา อินท (๒ ๒ ๑) เป็น ต คณะ, คำว่า วสา ข (๒ ๒ ๑) เป็น ต คณะ, คำว่า ล ยต (๑ ๒ ๑) เป็น ช คณะ ส่วนคำว่า ตา ชรา (๒ ๑ ๒) เป็น ร คณะ

ตัวอย่าง

รูกขคคานา พหุเกตุถ ปุပ္ผิตา
อมพา ปิยาลา ปนสา จ กีสูกา
โสตมชนา โลทมโถปี ปทฐตา
เกกา จ ภงคา ติลกา สุปปุผิตา.^๑

ณ ที่ใกล้อาศรมนี้มีหมู่ไม้นานาชนิดผลิดอกออกผลจำนวนมาก คือ มะม่วง มะหาด ขนุน ทองกวาว มะรุม อีกทั้งโลดทะนง บัวบก การะเกด จันทน์กระพ้อ และหมากหอมก็ผลิดอกบานสะพรั่ง

^๑ พ. ช. ๒๘/๒๖๐/๘๔

มงฺคณฺหาวิ มฺนิทกฺขนาวิโก
อีหาณิยํ ฌาณกเรน คาหโก
อารุหฺ โย ตาย พหุ ภวณฺณวา
ตาเรสิ ตํ พุทฺธมชฺชปฺปหํ นเม.^๑

พระจอมมุนีผู้เปรียบเสมือนนายเรือฉลาดพระองค์ใด
เสด็จขึ้นสู่นาวาคืออัฐางคิกมรรค ทรงถือพายคือวิริยะด้วย
พระหัตถ์คือปัญญา นำเวไนยเป็นอันมากให้ข้ามภพเหมือน
ตั้งมหรณพด้วยนาวานั้น ข้าพเจ้าขอน้อมไหว้พระพุทธเจ้าผู้
ดับทุกข์[ของมหาชน] พระองค์นั้น

อินทรวงศ์ แปลว่า คาลาที่เป็นวงศ์ของอินทริเชียรคาลา กล่าวคือ มี
ลักษณะคล้ายคลึงกับอินทริเชียรคาลาโดยมี ต ต ช คณะเหมือนกัน ต่างกันที่
เปลี่ยนจากครุ ๒ พยางค์ในอินทริเชียรเป็น ร คณะ มีรูปวิเคราะห์ว่า อินทส
วโส อินทวโส (วงศ์ของอินทริเชียรคาลา ชื่อว่า อินทรวงศ์)

โตฏกคาลา

๗๖. อิห โตฏกมมฺพุธิเสหิ มิตํ.

คาลาที่นับด้วย ส คณะ ๔ คณะ ชื่อว่า โตฏกะ ในชคตฉันทน์นี้

อิ	ห	โต	ฏ	ก	มม	พุ	ธิ	เส	หิ	มิ	ตํ
๑	๑	๒	๑	๑	๒	๑	๑	๒	๑	๑	๒
ส			ส			ส			ส		

โตฏกคาลา คือ คาลาที่มี ส คณะ ๔ คณะ ในทุกบาทของคาลา กล่าวคือ ครุ
ลหุมีรูปว่า ๑ ๑ ๒, ๑ ๑ ๒, ๑ ๑ ๒, ๑ ๑ ๒ จะเห็นว่าคำว่า อิห โต (๑ ๑ ๒) เป็น

^๑ นก. คาลา ๑๑

สคณะ, ฎกมม (๑ ๑ ๒) เป็น ส คณะ, คำว่า พุริเส (๑ ๑ ๒) เป็น ส คณะ ส่วนคำว่า
หิ มิติ (๑ ๑ ๒) เป็น ส คณะ

ตัวอย่าง

อถ ราชคหํ วรรราชคหํ
นรรราชวเร นครํ ตุ คเต
คิริราชวโร มุนิราชวโร
มิกราชคโต สุกโตปิ คโต.^๑

เมื่อพระนรรราชผู้ประเสริฐ เสด็จสู่กรุงราชคฤห์ซึ่งมีเรือน
หลวงงาม พระจอมคีรีผู้ประเสริฐ พระจอมมุนีผู้ประเสริฐ
เสด็จไปดั่งเช่นพระยามฤค (ราชสีห์) เสด็จไปแล้ว ชื่อว่า
เสด็จไปได้แล้ว

ติทิเว มหิยํ ภูชคาวสเถ
สกลตถสมวหยทีปนิยํ
อิห โย มติมา กุสโล ส นโร
ปญฺญ โหติ มหามุนิโน วจเน.^๒

นรชนใดมีปัญญาฉลาดในคัมภีร์ที่แสดงชื่อแห่งอรรถทั้งสิ้น
ในสวรรค์ พื้นดิน และนาคพิภพนี้ นรชนนั้นย่อมเชียวชาญ
ในพระดำรัสของพระมหามุนี

โตฏกะ แปลว่า คาถาที่เบียดเบียนลักษณะของคาถาก่อน กล่าวคือ
ประพันธ์ด้วย ส คณะทั้งหมดจึงทำให้ต่างจากคาถาที่ผ่านมา มีรูปวิเคราะห์
ว่า บุริมลกขณฺ์ ตุฏฺฐติ หีสติติ โตฏกํ (คาถาที่เบียดเบียนลักษณะของคาถาก่อน ชื่อ
ว่า โตฏกะ) บทนี้สำเร็จรูปมาจาก ตุฏฺฐ ฐาตุ (หีสเน = เบียดเบียน) + ญฺ ัจจย

^๑ พุทฺธว. อ. ๔๑๓

^๒ อปก. นิคมคาถา ๒

คำว่า ไตฏกมมุขุเสหิ ตัฒบหเป็น ไตฏกัม + อมุขุเสหิ คำว่า อมุขุเสหิ (มหาสมุทฺร) เป็นสัญลักษณ์แทนเลข ๔ ท่านนิยมใช้สังขยาประเภทนี้เพื่อให้ต้องคณะฉันท

คำว่า มิต สำเร็จรูปมาจาก มิ ธาตุ (มานะ = น้บ) + ต ปัจจัย คัมภีร์วุตโตทัย-โยชนาอธิบายว่า มิต ปมิต (น้บ) โดยคล้อยตามคัมภีร์วุตตรัตนากรว่า อิห ไตฏกมมุขุเส ปมิต ส่วนกวิสาร์ฎีกากล่าวว่า มิต รจิต (ประพันธ์) ฝ่ายคัมภีร์วจนัตถโชติกากล่าวว่า มิต ลกฺขิต (กำหนดหมาย) คัมภีร์ฉันทนิตสสัยใหม่แปลว่า “กล่าว, ไม่ขาดช่วง” โดยคล้อยตามพจนานุกรมสันสกฤตคือวาจสปีติที่กล่าวว่า

मित. ति. मि, मा वा + त. प्रमिटे सृष्टिटे अवचिने चित्ते ज.

मित เป็นติลึงค์ มิ ธาตุ หรือ มา ธาตุ + ต ปัจจัย [เป็นไป]ในการน้บ, กล่าว, ไม่ขาดช่วง, โยน

* * * * *

ทฺตวิลัมพิตคาถา

๗๗. ทฺตวิลัมพิตมาห นภา ภรา.

คาถาที่มี น ภ ภ ร คณะ ท่านกล่าวว่า ทฺตวิลัมพิตะ

ท	ต	วิ	ล	ม	พ	ิต	มา	ห	น	ภา	ภ	รา
๑	๑	๑	๒	๑	๑	๒	๑	๑	๒	๑	๑	๒
น			ภ			ภ			ร			

ทฺตวิลัมพิตคาถา คือ คาถาที่มี น ภ ภ ร คณะ ในทุกบาทของคาถา กล่าวคือ ครุลหุมีรูปว่า ๑ ๑ ๑, ๒ ๑ ๑, ๒ ๑ ๑, ๒ ๑ ๒ จะเห็นว่าคำว่า ทฺตวิ (๑ ๑ ๑) เป็น น คณะ, คำว่า ลมฺพิต (๒ ๑ ๑) เป็น ภ คณะ, คำว่า มาห น (๒ ๑ ๑) เป็น ภ คณะ ส่วนคำว่า ภา ภรา (๒ ๑ ๒) เป็น ร คณะ

ตัวอย่าง

สุรภิจนุทนจฺณณสมากุลา
 กุสุมกุงฺกมฐปฺสฺคนฺธิ
 วิวิธธาตุมหฺทฺชมาลินี
 ทสสฺหสฺสิ อโหสิ สมฺนตฺโต.^๑

หมื่นโลกธาตุดั่งหมดเกลื่อนกลาดด้วยจุนจันท์หอมกรุ่น
 อบอวลหอมด้วยกลิ่นดอกไม้ หญ้าฝรั่น และรูป มีมาลัย
 เป็นธงใหญ่งามหลากหลายสี

นพิน-ลึงค-มุขงค-ชลมฺพุช
 บฺลิน-ธณฺณ-หิรณฺณ-ปทามตํ
 ปทุม-ปณฺณ-สุสาน-วนายุธํ
 หทย-จีวร-วตฺถ-กุลินฺทฺธิ.^๒

ดอกบัว, ลึงค์, หน้า, องค์, น้ำ, ดอกบัว, ทราย, ธัญพืช,
 เงิน, บท, นิพพาน, ดอกบัว, ใบไม้, สุสาน, ป่า, อาวุธ, หทัย,
 จีวร, ผ้า, ตระกูล, อินทรี

ทุดวิลัมพิตะ แปลว่า คาถาที่แต่งด้วย น คณะเป็นต้นอันเปลี่ยนจากลักษณะ
 ของไตรภูกาถาที่อยู่ติดกัน มีรูปวิเคราะห์ว่า อนนฺตรลภฺชนํ ทุสฺสตี วิกตี กโรตีติ
 ทุโต นาติคโณ, ทูเตน วิเสเสน ลมฺพิตพฺพํ พนฺธิตพฺพนฺติ ทุดวิลัมพิตํ (คาถาที่แต่ง
 โดยพิเศษด้วย น คณะเป็นต้นอันเปลี่ยนจากลักษณะของคาถาติดกัน ชื่อว่า ทุด-
 วิลัมพิตะ) บทนี้สำเร็จรูปมาจาก ทุด บทหน้า + วิ บทหน้า + ลพิ ธาตุ (วิลมพเน
 = ห้อย) + ต ปัจจัย

* * * * *

^๑ พุทฺธว. อ. ๑๒๕

^๒ ปส. สุตฺร ๑๙๖

ปฏคาถา

๗๘. วสุยุควิรติ นา, มยา ปุณฺณํ.

คาถาที่มี น น ม ย คณะ มีจังหวะหยุด ๘ และ ๔ พยางค์
นี้ ชื่อว่า ปุณฺ

ว	สุ	ยุ	ค	วิ	ร	ดี	นา	มยา	ปุ	โณ	ยํ
๑	๑	๑	๑	๑	๑	๒	๒	๒	๑	๒	๒
น			น			ม			ย		

ปฏคาถา คือ คาถาที่มี น น ม ย คณะ ในทุกบาทของคาถา กล่าวคือ ครุ
ลหุมีรูปว่า ๑ ๑ ๑, ๑ ๑ ๑, ๒ ๒ ๒, ๑ ๒ ๒ จะเห็นว่าคำว่า วสุยุ
(๑ ๑ ๑) เป็น น คณะ, คำว่า วิร (๑ ๑ ๑) เป็น น คณะ, คำว่า ดี นามยา
(๒ ๒ ๒) เป็น ม คณะ ส่วนคำว่า ปุณฺณํ (๑ ๒ ๒) เป็น ย คณะ อนึ่ง คาถานี้มีจังหวะ
หยุดในพยางค์ที่ ๘ คือ นา และพยางค์ที่ ๔ คือ ยํ

ตัวอย่าง

สติวรสูกํ อีฬุกคฺคปณฺณํ,
สุวิริยวสุวหํ, ปีติเสลํ,
คหปติสมถคํ, ถีปสทธี,
อกณียสนุเปกขํ, สตฺตโมคํ.^๑

[ข้าพเจ้าขอน้อมไหว้พระทศพลผู้เสมอเหมือน
พระจักรพรรดิราช] ทรงเพียบพร้อมด้วยรัตนะเจ็ด คือ สติ-
สัมโพชฌงค์อันยอดเยี่ยมเป็นจักรแก้วงาม ธรรมวิจยสัม-
โพชฌงค์เป็นช้างแก้ว วิริยสัมโพชฌงค์เป็นม้าแก้ว ปีติสัม-

^๑ มปม. คาถา ๔๐

โพชนงค์เป็นมณีแก้ว สมาริสมโพชนงค์เป็นขุนคลังแก้ว
 ปัสสัทธิสมโพชนงค์เป็นนางแก้ว อุเบกขาสัมโพชนงค์เป็น
 ขุนพลแก้วเชษฐบุตร

บาทแรกของคาถานี้ ไม่มียติในพยางค์ที่ ๘ เพราะคำว่า อิพภ ที่มาจาก
 อิภ (ช้าง) เป็นคำเดียวกัน แต่บาทที่ ๒-๔ มียติตรงตามที่ฉันทลักษณ์กำหนดไว้
 การที่ยติในบาทที่ ๑ เสียไป คงเป็นเพราะผู้แต่งต้องการจะกล่าวให้ตรงกับเนื้อ
 ความจึงหลีกเลี่ยงไม่ได้

คำว่า วสุยควิริติ (มียติด้วยพยางค์ ๘ และ ๔) มีรูปวิเคราะห์ว่า วสโว จ ยุคา
 นิ จ วสุยคานิ, วสุยเคหิ วิริติ ยสสาติ วสุยควิริติ (วสุยควิริติ คือ มียติด้วยพยางค์
 ๘ และ ๔) มีการที่มะ อิ ใน ติ เป็น อี เพื่อให้ต้องคณะฉันท

ปุฏฐะ แปลว่า คาถาที่เหมือนห่อผ้า เพราะมียติ ๒ ตอนเหมือนปมผ้า ๒ ปม
 มีรูปวิเคราะห์ว่า ปุฏฐ วิยาติ ปุฏฐ (คาถาที่เหมือนห่อผ้า ชื่อว่า ปุฏฐะ) บทนี้
 สำเร็จรูปมาจาก ปุฏฐ ศัพท์ + ณ ปัจจัย ในอุปมาตัทธิต

คำว่า วสุ หมายถึงวสุเทพ มี ๘ ตนคือ อาปะ, ฐวะ, โสมะ, ฐวะ, อนิละ,
 อนละ, ปัจจุสะ และปภาสะ คัมภีร์อภิธานฎีกา (อธิบายคาถา ๘๙๕) นำคาถาจาก
 คัมภีร์จินตามณีมาแสดงว่า

อาโป ฐโว จ โสโม จ ฐโว เจวา'นิโล'นโล
 ปัจจุโส จ ปภาโส จ อฏฺเจเต วสโว มตา.

วสุเทพมี ๘ ตนเหล่านี้ คือ อาปะ, ฐวะ, โสมะ, ฐวะ,
 อนิละ, อนละ, ปัจจุสะ และ ปภาสะ

* * * * *

กุสุมวิจิตตาคาถา

๗๙. นยสหิตา นฺยา กุสุมวิจิตฺตา.

คาถาที่มี น ย น ย คณะ ชื่อว่า กุสุมวิจิตฺตา

น	ย	ส	หิ	ตา	นฺยา	กุ	สุ	ม	วิ	จิต	ตา
๑	๑	๑	๑	๒	๒	๑	๑	๑	๑	๒	๒
น			ย			น			ย		

กุสุมวิจิตตาคาถา คือ คาถาที่มี น ย น ย คณะ ในทุกบาทของคาถา กล่าวคือ ครุหลหมีรูปว่า ๑ ๑ ๑, ๑ ๒ ๒, ๑ ๑ ๑, ๑ ๒ ๒ จะเห็นว่าคำว่า นยส (๑ ๑ ๑) เป็น น คณะ, คำว่า หิตา นฺยา (๑ ๒ ๒) เป็น ย คณะ, คำว่า กุสุม (๑ ๑ ๑) เป็น น คณะ ส่วนคำว่า วิจิตฺตา (๑ ๒ ๒) เป็น ย คณะ

ตัวอย่าง

จตุทิสิกิทุธิปปทมสหาย

สุปริวุตฺตํ ขตฺติยวิรรหาน

สุจิปริสํ เทว-นรมนาปี

ทสพลจกฺกาธิปติภีวนฺเท.^๑

ข้าพเจ้าขอน้อมไหว้พระศพลผู้เสมอเหมือนพระจักรพรรดิราช ทรงครอบครองทวีปสี่คืออิทธิบาท ไม่มีผู้ใดเท่าเทียม ห้อมล้อมด้วยพระอรหันต์ดุจตั้งกษัตริย์บริวาร มีบริษัทที่บริสุทธิ์ เป็นมิ่งขวัญของมนุษยนิกรและทวยเทพ

กุสุมวิจิตตา แปลว่า คาถาที่วิจิตรดั่งบุปผา กล่าวคือ มี น คณะและ ย คณะ สลับกันเหมือนดอกไม้สลับสี มีรูปวิเคราะห์ว่า กุสุม วิย วิจิตฺตา กุสุมวิจิตฺตา

^๑ มปม. คาถา ๔๑

(คาถาที่วิจิตรตั้งบุพผา ชื่อว่า กุสุมวิจิตตา)

คำว่า สหิต ตัดบทเป็น สห ศัพท์ + อิต ศัพท์ (อิ ธาตุ + ต ปัจจัย) มีรูปวิเคราะห์ว่า สห อิตา สหิตา (คณะที่เป็นไปร่วมกัน เรียกว่า สหิตะ) ส่วนคำว่า วิจิตต ใน กุสุมวิจิตตา สำเร็จรูปมาจาก วิ บทหน้า + จินต ธาตุ (จินตเน = คิต) + ต ปัจจัย ถาลง ตรณฺ ปัจจย ก็มีรูปว่า วิจิตฺร เหมือนคำว่า นตฺต, นตฺร ที่มีทั้งสองรูป ดังปทรูปสัทธิปกรณ (สูตร ๖๖๖) กล่าวว่า นทาที่หิ ต-ตรณฺ (ลง ต และตรณฺ ปัจจย ท้าย นท ธาตุเป็นต้น)

* * * * *

ภุชังคปฺปยาตคาถา

๘๐. ภุชงคปฺปยาตํ ภเว เวทเยหิ.

คาถาที่มี ย คณะ ๔ คณะ ชื่อว่า ภุชังคปฺปยาตะ

ภุ	ชง	คป	ป	ยา	ตํ	ภ	เว	เว	ท	เย	หิ
๑	๒	๒	๑	๒	๒	๑	๒	๒	๑	๒	๒
ย			ย			ย			ย		

ภุชังคปฺปยาตคาถา คือ คาถาที่มี ย คณะ ๔ คณะ ในทุกบาทของคาถา กล่าวคือ ครุหลหุมี่รูปว่า ๑ ๒ ๒, ๑ ๒ ๒, ๑ ๒ ๒, ๑ ๒ ๒ จะเห็นว่าคำว่า ภุชงคป (๑ ๒ ๒) เป็น ย คณะ, คำว่า ปยาตํ (๑ ๒ ๒) เป็น ย คณะ, คำว่า ภเว เว (๑ ๒ ๒) เป็น ย คณะ ส่วนคำว่า ทเยหิ (๑ ๒ ๒) เป็น ย คณะ

คำว่า หิ ในคาถานี้เป็นปาหันทครุ จึงถือว่าเป็น ย คณะได้ ส่วนคำว่า เวท เป็นสัญลักษณ์แทนเลข ๔ ถ้าท่านใช้คำทั่วไปว่า จตุ ก็จะทำให้เสียคณะฉันท เพราะไม่เป็น ย คณะ การใช้คำว่า เวท แทน จตุ จึงทำให้ต้องคณะฉันท สังเกตสังขยาอื่นๆ ก็นิยมใช้ในลักษณะดังกล่าวนี้

ตัวอย่าง

วเร จารุรูปะ วิหาระ อุพาเร
 นโร การเย วาสเย ตตถ ภิกขุ
 ทเพยยนนปานญจ วตถญจ เนสํ
 ปสนเนน จิตฺเตน สกฺกจฺจ นิจฺจํ^๑

นรชนสร้างวิหารงามประเสริฐเลิศโอฬาร นิมนต์ภิกษุทั้งหลายอยู่ในวิหารนั้น ฟังถวายข้าวน้ำและจีวรแต่ภิกษุเหล่านั้นเสมอด้วยใจเลื่อมใส โดยเคารพ

วิภินฺนํ จิรํ ภิกฺขุสํฆํ นิกายต-
 ตยสฺมิญจ กาเรสิ สมฺมา สมคฺเค
 สเทหํ นิจฺจาทโร ทิฆมกาลํ
 มหคฺเขหิ รกฺเขสิ โย ปจฺจเยหิ^๒

อนึ่ง พระราชาพระองค์ใด ทรงยังหมู่ภิกษุผู้เสียความสามัคคีในนิกาย ๓ มานานให้พร้อมเพรียงกันด้วยดี ทรงใส่ใจเสมอบำรุงรักษาด้วยปัจจัยอันมีค่ามากตลอดกาลนาน เปรียบเสมือนบำรุงสระของพระองค์ ฉะนั้น

ภุชังคปฺปยาตะ แปลว่า คาถาที่มี ย คณะ ๔ คณะดำเนินไปไม่ขาดสายเหมือนงูเลื้อยติดต่อกันไม่ขาดช่วง มีรูปวิเคราะห์ว่า ภุชงฺคานํ วิย ปยาตํ คมนํ ยสฺส ตํ ภุชงฺคปฺปยาตํ (คาถาที่มีความเป็นไปเหมือนการไปของงู ชื่อว่า ภุชังคปฺปยาตะ) บทนี้สำเร็จรูปมาจาก ภุชงฺค ศัพท์ (งู) + ปยาต ศัพท์ (ความเป็นไป = ป บทหน้า + ยา ธาตุ + ต ปัจจัย)

* * * * *

^๑ พุทฺธว. อ. ๓๒

^๒ อปก. นิคมคคาถา ๔

ปิยงวาทาคาถา

๘๑. นภชเรหิ ภาวติปิยงวาทา.

คาถาที่มี น ภ ช ร คณะ ชื่อว่า ปิยงวาทา

น	ภ	ช	เร	หิ	ภ	ว	ติป	ปิ	ย	ว	ทา
๑	๑	๑	๒	๑	๑	๑	๒	๑	๒	๑	๒
น			ภ			ช			ร		

ปิยงวาทาคาถา คือ คาถาที่มี น ภ ช ร คณะ ในทุกบาทของคาถา กล่าวคือ
 ครูลหุมีรูปว่า ๑ ๑ ๑, ๒ ๑ ๑, ๑ ๒ ๑, ๒ ๑ ๒ จะเห็นว่าคำว่า นภช
 (๑ ๑ ๑) เป็น น คณะ, คำว่า เรหิ ภ (๒ ๑ ๑) เป็น ภ คณะ, คำว่า วติปิ
 (๑ ๒ ๑) เป็น ช คณะ ส่วนคำว่า ยงวาทา (๒ ๑ ๒) เป็น ร คณะ

คำว่า ภาวติปิยงวาทา มีการซ้อน ปุ อักษรเพื่อให้ต้องคณะฉันท์เป็น ช คณะ
 โดยเหตุที่ภาษาสันสกฤตมีรูปว่า ปริยงวาทา ภาษาบาลีจึงควรซ้อน ปุ อักษร
 วุฒโททยบางฉบับมีรูปที่ชื่อว่า ภาวตี ปิยงวาทา รูปนี้ไม่งามตามหลักภาษา

ตัวอย่าง

ปวรพรรณธรรูปลกขณา

รตนกณจนสุขุมฤทิตาสยา

มลยจนทนสุคนธคนธิกา

พหูชน ปิยวาทา ยโสธรา.^๑

พระนางยโสธราผู้ทรงมีรูปลักษณะผิวพรรณงามเลิศ
 มีสถานพำนักประดับด้วยทองรัตนเป็นอย่างดี มีของหอมที่มี
 กลิ่นหอมยิ่งทำด้วยไม้จันทน์จากภูเขามลยะ ตรัสพระดำรัส
 อันไพเราะกับมหาชน

^๑ จสม. ข้อ ๘๑

ตัวอย่างในบางบาท

ตสฺมา สทา ฌานรตา สมาหิตา
อาตาปิโน ชาติขยนุตทสฺสินโน
มารํ สเสนํ อภิภุจฺยุ ภิภุชโว
ภาวถ ชาติมรณสฺส ปารคา.^๑

เพราะเหตุนั้น เธอทั้งหลายจงเป็นผู้ยินดีในฌาน มีจิต
ตั้งมั่นเสมอ มีความเพียรเพากิเลส มีปกติเห็นที่สิ้นสุดแห่งชาติ
ครอบงำมารและกองทัพได้ เป็นผู้ถึงฝั่งแห่งชาติและมรณะ

บาทที่ ๑-๓ ของคาถานี้ เป็นอินทรวงศ์ บาทที่ ๔ เป็นปิยังวาทาคาถา คาถา
นี้จึงเป็นอุปชาติคาถาที่ผสมระหว่างอินทรวงศ์กับปิยังวาทาคาถา

ปิยังวาทา แปลว่า คาถาที่กล่าวคำไพเราะ เพราะมี น คณะเป็นต้นที่มีเสียง
ประสานกัน มีรูปวิเคราะห์ว่า ปิยํ วทนฺติ เอตยาติ ปิยํวทา (คาถาเป็นเหตุกล่าว
คำไพเราะ ชื่อว่า ปิยังวาทา) บทนี้สำเร็จรูปมาจาก ปิยํ บทหน้า + วท ธาตุ (วิยตุติยํ
วากายํ = พุตชัตเจน) + อ ปัจจัย ในกรณสาธนะ

* * * * *

ลลิตาคาถา

๘๒. วุตฺตา สุวฺธีหิ ลลิตา ตภา ชรา.

คาถาที่มี ต ภ ช ร คณะ ท่านเรียกว่า ลลิตา

วุตฺ	ตา	สุ	วฺ	หิ	ล	ลิ	ตา	ต	ภา	ช	รา
๒	๒	๑	๒	๑	๑	๑	๒	๑	๒	๑	๒
ต			ภ			ช			ร		

^๑ พุ. อิติ. ๒๕/๔๖/๒๖๘

ลลิตาคาถา คือ คาถาที่มี ต ภ ช ร คณะ ในทุกบาทของคาถา กล่าวคือ ครุ
ลหุมีรูปว่า ๒ ๒ ๑, ๒ ๑ ๑, ๑ ๒ ๑, ๒ ๑ ๒ จะเห็นว่าคำว่า วุดตา สุ
(๒ ๒ ๑) เป็น น คณะ, คำว่า วิหิ ล (๒ ๑ ๑) เป็น ภ คณะ, คำว่า ลิตา ต
(๑ ๒ ๑) เป็น ช คณะ ส่วนคำว่า ภา ชรา (๒ ๑ ๒) เป็น ร คณะ

ตัวอย่าง

รตตสส หิ อุกกุฏิกิ ปท ภเว
ทญฺจสส โหติ อวกขุติตํ ปท
มุพฺพสส โหติ สหสาณูปิพิตํ
วิญฺญจทสส อิทมิติสํ ปท.^๑

คนเจ้าราคะ มีรอยเท้ากระหย่ง คนเจ้าโทสะ มีรอยเท้า
หนักสั่น คนเจ้าโมหะ มีรอยเท้าจิกลง คนกำจัดกิเลสเครื่องมุง
บังแล้ว มีรอยเท้าเช่นนี้ [ราบเรียบเสมอกัน]

บาทที่ ๒-๓ ของคาถานี้ มีลักษณะของลลิตาคาถาโดยตรง บาทที่ ๔ เมื่อ
รวม วิว เป็นครุ ๑ พยางค์ ก็เป็นลลิตาคาถา ส่วนบาทที่ ๑ เมื่อถือว่า หิ เป็นครุ
และ อุกุ เป็นลหุ ก็เป็นลลิตาคาถาเช่นกัน การอนุญาตครุเป็นลหุได้นี้ มีกล่าว
มาแล้วในคาถาที่ ๗ ถ้าไม่นับเช่นนั้น คาถาจำนวนมากในพระไตรปิฎกและอรรถ
กถาก็จะเป็นคาถาสามัญที่ไม่มีชื่อเฉพาะ แต่ความจริงมิได้เป็นเช่นนั้น

ลลิตา แปลว่า คาถาที่งามด้วย ต คณะเป็นต้น มีรูปวิเคราะห์ว่า ลเลติ
โสภตติ ลลิตา (คาถาที่งาม[ด้วยคณะ] ชื่อว่า ลลิตา) บทนี้สำเร็จรูปมาจาก ลล
ธาทู (อิฉณายํ = ปรารธนา) + ต ปัจจัย

* * * * *

^๑ ฐมม. อ. ๒/๔๐, อ. อ. ๑/๓๘๒

ปมิตักขราคาถา

๘๓. ปมิตักขรา สขสเสหุทิตา.

คาถาที่มี ส ช ส ส คณะ ท่านเรียกว่า ปมิตักขรา

ป	มิ	ต	ก	ข	รา	ส	ช	ส	เส	หุ	ทิ	ตา
๑	๑	๒	๑	๒	๑	๑	๑	๑	๒	๑	๑	๒
ส			ช			ส			ส			

ปมิตักขราคาถา คือ คาถาที่มี ส ช ส ส คณะ ในทุกบาทของคาถา กล่าวคือ ครุสหุมีรูปว่า ๑ ๑ ๒, ๑ ๒ ๑, ๑ ๑ ๒, ๑ ๑ ๒ จะเห็นว่าคำว่า ปมิตก (๑ ๑ ๒) เป็น ส คณะ, คำว่า ขรา ส (๑ ๒ ๑) เป็น ช คณะ, คำว่า สสเส (๑ ๑ ๒) เป็น ส คณะ ส่วนคำว่า หุทิตา (๑ ๑ ๒) เป็น ช คณะ

ตัวอย่าง

ปริสุทฐวากุยรรจนาตีสยั

ปริสิณฺจเตว สวเนสฺวมตัง

ปริตักขราปิ วิปลตฺถวตี

ตว ภารตี หรตี เม หทยั.^๑

คำของท่านที่แต่งด้วยถ้อยคำอันหมดจด แม้มีอักขระน้อย

[แต่]มีอรรถมาก เปรียบดังราตรดน้ำอมฤตในโสตประสาท จับใจ

ของเราอยู่

ปมิตักขรา แปลว่า คาถาที่มีอักขระอันนับด้วย ส คณะเป็นต้น มีรูปวิเคราะห์ว่า ปมิตา อักขรา ยสฺสา สภา ปมิตักขรา (คาถาที่มีอักขระนับได้ ชื่อว่า ปมิตักขรา)

คำว่า สขสเสหุทิตา ตัดบทเป็น สขสเสหิ + อุทิตา

^๑ อสน. ๖/๔๐

คำว่า อุทิตา สำเร็จรูปมาจาก อุ บทหน้า + อิ ธาตุ (คติมิหิ = ไป) + ต ปัจจัย

* * * * *

อุชชลาคาถา

๘๔. นนภรสหิตา'ภิตุชชลา.

คาถาที่มี น น ภ ร คณะ ท่านเรียกว่า อุชชลา

น	น	ภ	ร	ส	หิ	ตา	ภิ	หิ	ตุช	ช	ลา
๑	๑	๑	๑	๑	๑	๒	๑	๑	๒	๑	๒
น			น			ภ			ร		

อุชชลาคาถา คือ คาถาที่มี น น ภ ร คณะ ในทุกบาทของคาถา กล่าวคือ ครูลหุมีรูปว่า ๑ ๑ ๑, ๑ ๑ ๑, ๒ ๑ ๑, ๒ ๑ ๒ จะเห็นว่าคำว่า นนภ (๑ ๑ ๑) เป็น น คณะ, คำว่า รสหิ (๑ ๑ ๑) เป็น น คณะ, คำว่า ตาภิหิ (๒ ๑ ๑) เป็น ภ คณะ ส่วนคำว่า ตุชชลา (๒ ๑ ๒) เป็น ร คณะ

ตัวอย่าง

สมุตรตรสทนต์ อิม

ปฏตรมhit สุสเฆ วร

วิทุมิตตโมปหรี รวี

มตีกุมทปโพธินิสาปตี.^๑

นรชนพึงศึกษาสัททนต์ิปกรณ์อันไพเราะตียังนี้ เป็นคัมภีร์
ประเสริฐ ปรากฏผู้ชาญฉลาดนับถือแล้ว เป็นเช่นกับพระอาทิตย์
ที่กำจัดความมืดคือกัณหาของบัณฑิต และเปรียบดังพระจันทร์
ที่ยังดอกโกมุทคือปัญญาให้แย้มบาน

^๑ นิตติ. ปท. หน้า ๔๓๗

อุชชลา แปลว่า คาคาที่รูงเรืองด้วย น คณะเป็นต้น มีรูปวิเคราะหว่า
 อุชชลตีติ อุชชลา (คาคาที่รูงเรือง ชื่อว่า อุชชลา) บทนี้สำเร็จรูปมาจาก
 อุ บทหน้า + ชล ธาตุ (ทิตฺติมิหิ = รูงเรือง) + อ ปัจจัย

คำว่า นนภรสหิตาภิตุชชลา ตัดบทเป็น นนภรสหิตา + อภิตา + อุชชลา

คำว่า อภิตา สำเร็จรูปมาจาก อภิ บทหน้า + ธา ธาตุ (ธารณ = ทรงไว้)
 + ต ปัจจัย

* * * * *

เวสสเทวีคาคา

๘๕. ปญจสฺสจฺฉินฺนา, เวสสเทวี มมา ยา.

คาคาที่มี ม ม ย ย คณะ มีจ้งหะหยุด ๕ และ ๗ พยางค์

ชื่อว่า เวสสเทวี

ปญ	จส	สจ	ฉิน	นา	เวส	ส	เท	วี	ม	มา	ยา
๒	๒	๒	๒	๒	๒	๑	๒	๒	๑	๒	๒
ม			ม			ย			ย		

เวสสเทวีคาคา คือ คาคาที่มี ม ม ย ย คณะ ในทุกบาทของคาคา กล่าวคือ
 ครูลหุมีรูปว่า ๒ ๒ ๒, ๒ ๒ ๒, ๑ ๒ ๒, ๑ ๒ ๒ จะเห็นว่าคำว่า ปญจสฺสจ (๒ ๒
 ๒) เป็น ม คณะ, คำว่า ฉินฺนา เวส (๒ ๒ ๒) เป็น ม คณะ, คำว่า สเทวี (๑ ๒ ๒)
 เป็น ย คณะ ส่วนคำว่า มมา ยา (๑ ๒ ๒) เป็น ย คณะ อนึ่ง คาคานี้
 มีจ้งหะหยุดในพยางค์ที่ ๕ คือ นา และพยางค์ที่ ๗ คือ ยา

ตัวอย่าง

ลงกาทีเป โส, สตุฏกบโป อกบโป,
 ลงกาวิญจนา,ทีสุ จาเนสุ เถโร,

ธมมํ ภาเสตฺวา, ทิปภาสาย เอวํ,
สทฺธมโมตารํ, การยํ ทิปทึโป.^๑

พระเถระนั้นผู้เป็นประทีปแห่งเกาะ[ลังกา] เป็นประดุจ
พระศาสดา ไม่มีผู้เสมอเหมือน ยังพระสัทธรรมให้สว่างไสว ณ
ลังกาทวีปด้วยภาษาของชาวเกาะ ในสถานที่ที่ที่แจ้งเป็นต้น
แห่งลังกาแล้ว ได้ยังมหาชนให้ทำการหยั่งลงสู่พระสัทธรรม

เวสสเทวี แปลว่า คาถาที่เหมือนเครื่องบวงสรวงแก้วยเทพ มีรูปวิเคราะห์
ว่า วิสุสานํ เทวานํ เทโย พลิ เวสฺสเทวี (เครื่องบวงสรวงที่ถวายแก้วยเทพทั้งหมด
ชื่อว่า เวสสเทวี), เวสฺสเทวี วียาติ เวสฺสเทวี (คาถาที่เหมือนเครื่องบวงสรวงที่
ถวายแก้วยเทพทั้งหมด ชื่อว่า เวสสเทวี) บทนี้สำเร็จรูปมาจาก วิสฺส ศัพท์ (ทั้งหมด)
+ เทว (เทพ) + ณ ปัจจัย + อี อิตถิปัจจัย เมื่อสำเร็จรูปเป็น
บทสมาสว่า เวสฺสเทวี แล้วลง ณ ปัจจัยในอุปมาตัทธิต

คำว่า ปญฺจสฺสจฺฉินฺนา ตัดบทเป็น ปญจ + สส + ฉินฺนา คำว่า สส (ม้า)
เป็นสัญลักษณ์แทนเลข ๗ ท่านใช้คำนี้แทน สดฺต (เจ็ด) เพื่อให้ต้องคณะฉันท
บทนี้มีรูปวิเคราะห์ว่า ปญจ จ สสฺสา จ ปญจอสฺสา, ปญจอสฺสา ฉินฺนา ยสฺสา สา
ปญจสฺสจฺฉินฺนา (คาถาที่มีจังหวะหยุด ๕ และ ๗ พยางค์ เรียกว่า ปัญจัสสัจ-ฉิน
นา)

* * * * *

ตามรศคาถา

๘๖. ภาวติ'ห ตามรสํ นชชา โย.

คาถาที่มี น ช ช ย คณะ ชื่อว่า ตามรสะ ในชคตฉันทนี้

^๑ มหาวงศ์ ๑/๘๔

ภ	ว	ติ	ห	ตา	ม	ร	ส	น	ช	ชา	โย
๑	๑	๑	๑	๒	๑	๑	๒	๑	๑	๒	๒
น			ช			ช			ย		

ตามรสคาถา คือ คาถาที่มี น ช ช ย คณะ ในทุกบาทของคาถา กล่าวคือ
 ครูลหุมีรูปว่า ๑ ๑ ๑, ๑ ๒ ๑, ๑ ๒ ๑, ๑ ๒ ๒ จะเห็นว่าคำว่า ภวติ
 (๑ ๑ ๑) เป็น น คณะ, คำว่า ห ตาม (๑ ๒ ๑) เป็น ช คณะ, คำว่า รส น
 (๑ ๒ ๑) เป็น ช คณะ ส่วนคำว่า ชชา โย (๑ ๒ ๒) เป็น ย คณะ

ตัวอย่าง

วรตปฏฺฐจิ สุพีชกสทุธา

มตฺยคนฺถคณ หิริตฺตปัสสา

สุสมณฺรชฺช สติทฺวิชตฺตตฺ

วิริยธฺรราวห สจฺจนินฺทาน^๑

[พระสุคตผู้เปรียบดั่งกลสิกร] ทรงตะบะอันล้ำเลิศประหนึ่ง
 ฝน มีศรัทธาเหมือนหนึ่งเมล็ดพันธุ์ วิปัสสนาปัญญาแผ่นแอก
 มรรคปัญญาปานไถ สมาริตั้งเชือกผูก สติเหมือนดั่งคันไถ
 และปฏิภาณ วิริยะเสมอววนำภาระ ความสัตย์ราวกับการเก็บเกี่ยว

ตามรสะ แปลว่า คาถาที่เหมือนดอกบัว กล่าวคือ มี ย คณะท้ายเหมือน
 ดอกบัวมียอดบาน มีรูปวิเคราะห์ว่า ตามรส วิยาติ ตามรส (คาถาที่เหมือน
 ดอกบัว ชื่อว่า ตามรสะ) บทนี้สำเร็จรูปมาจาก ตามรส ศัพท์ (บัว) + ณ ปัจจัย
 ในอุปมาดัดจริต คำว่า ตามรส ที่แปลว่า บัว มีรูปวิเคราะห์ว่า ตามเร ชเล สนฺตํ
 ชาตํ ตามรส (ดอกไม้ที่เกิดในน้ำ ชื่อว่า ตามรสะ) ตามนัยนี้สำเร็จรูปมาจาก
 ตามร ศัพท์ (น้ำ) + อส ธาตุ (ภวิ = มี, เป็น) + อ ปัจจัย

^๑ มปม. คาถา ๔๘

วุฒโตทยบางฉบับมีรูปว่า ภาติ หิ แทน ภาติห ตามมตินี้ หิ ศัพท์เป็น
 ปาหปุรณนิบาต (นิบาตทำบทให้เต็ม ไม่มีความหมายใดๆ) ดังวุฒโตทยฎีกาเก่า
 กล่าวว่า หิติ นิปาตมตฺตํ (หิ ศัพท์เป็นสักแต่นิบาต) แต่รูปว่า ภาติห สมควรกว่า
 รูปว่า ภาติ หิ เพราะไม่มีปาหปุรณนิบาตซึ่งไม่จำเป็น

* * * * *

กมลาคาถา

๘๗. กมลาคาถา ฅยยา สยเสหิ โย เจ, ชคตี.

คาถาที่มี ส ย ส ย คณะ ชื่อว่า กมลาคา, เป็นชคตินันท์

ก	ม	ลา	ติ	ฅย	ยา	ส	ย	เส	หิ	โย	เจ
๑	๑	๒	๑	๒	๒	๑	๑	๒	๑	๒	๒
ส			ย			ส			ย		

กมลาคาถา คือ คาถาที่มี ส ย ส ย คณะ ในทุกบาทของคาถา กล่าวคือ ครุ
 ลหุมีรูปว่า ๑ ๑ ๒, ๑ ๒ ๒, ๑ ๑ ๒, ๑ ๒ ๒ จะเห็นว่าคำว่า กมลาคา
 (๑ ๑ ๒) เป็น ส คณะ, คำว่า ติ ฅยยา (๑ ๒ ๒) เป็น ย คณะ, คำว่า สยเส
 (๑ ๑ ๒) เป็น ส คณะ ส่วนคำว่า หิ โย เจ (๑ ๒ ๒) เป็น ย คณะ

ด้วยหาส

วตีสวรํ โสรัตโมจนญจ

สรณานิวัตตพพหนตฺติ ยสฺส

อมตปฺผลํเนกรเสหุเปตํ

สุคตํ มหากสฺสกมาภีวันเท.^๑

^๑ มปม. คาถา ๔๘

ข้าพเจ้าขอน้อมไหว้พระสุคตผู้เปรียบดังกลีกรพระองค์นั้น
ผู้มีศีลสังวรเหมือนรั้ว การถ่อมตัวคล้ายกับการถอดผล การ
เสด็จดำเนินสู่พระนิพพานเปรียบเหมือนการไถไปเบื้องหน้า
พระนิพพานดุจผลอุดมด้วยรสเป็นอันมาก

ตัวอย่างในบางบาท

ตฺหนฺติ วาจา ย ชนา อสฺมณฺตา
สเรหิ สงฺคามคตฺว กุณฺชรี
สุตฺวาน วากุญฺ ฆรฺสํ อุทฺริตํ
อริวาสเย ภิกฺขุ อทฺฏฺจจิตฺโต.^๑

คนทั้งหลายผู้ไม่สำรวม ขอบกล่าวทิ่มแทงผู้อื่นด้วยวาจา
เหมือนทหารเข้าศึกทิ่มแทงข้างที่ออกศึกด้วยลูกศรฉะนั้น ภิกษุ
ผู้มีจิตไม่คิดประทุษร้าย พึงคำหยาบคายที่คนพาลกล่าวแล้ว
พึงอดกลั้นไว้ได้

บาทที่ ๑-๒ ของคาถานี้ เป็นวังสัฏฐคาถา บาทที่ ๓ เป็นอินทรวงศ์ บาทที่
๔ เป็นกมลาคาถา คาถานี้จึงเป็นอุปชาติคาถาที่ผสมคาถา ๓ ชนิดเหล่านี้น

กมลลา แปลว่า คาถาที่งามเหมือนดอกบัว มีรูปวิเคราะห์ว่า กมล วิยาติ
กมลลา (คาถาที่เหมือนดอกบัว ชื่อว่า กมลลา) บทนี้สำเร็จรูปมาจาก กมล ศัพท์ +
ณ ปัจจัย ในอุปมาตัทธิต

ชคตฺตี แปลว่า ฉันท์ที่เป็นไปด้วย ช ต ช ร คณะเป็นต้น มีรูปวิเคราะห์ว่า ชต-
ชราทิกณฺเห คจฺฉนฺติ ปวตฺตตฺตีติ ชคตฺตี (ชคตฺตี คือ ฉันท์ที่เป็นไปด้วย ช ต ช ร
คณะเป็นต้น บทนี้สำเร็จรูปมาจาก คมฺ ฐาตุ + ตี ปัจจัย ช้อน ค แปลง ค เป็น ช

* * * * *

^๑ พ. อ. ๒๕/๓๘/๑๕๕

อติชคตฉันท ๑๓ พยางค์

ปหัสสณิกาถา

๘๘. มุนา ชุรา โค, ติตสยติปปหสฺสณิ สา.

คาถาที่มี ม น ช ร คณะ และครุ มีจังหวะหยุด ๓ และ
๑๐ พยางค์นั้น ชื่อว่า ปหัสสณิกาถา

มุนา	ชุรา	โค	ติ	ท	ส	ย	ติป	ป	หส	สิ	ณิ	สา
๒	๒	๒	๑	๑	๑	๑	๒	๑	๒	๑	๒	๒
ม			น			ช			ร			ค

ปหัสสณิกาถา คือ คาถาที่มี ม น ช ร คณะ และครุ ในทุกบาทของคาถา
กล่าวคือ ครุลหุมิรูปว่า ๒ ๒ ๒, ๑ ๑ ๑, ๑ ๒ ๑, ๒ ๑ ๒, ๒ จะเห็นว่าคำว่า มุนา
ชุรา โค (๒ ๒ ๒) เป็น ม คณะ, คำว่า ติตส (๑ ๑ ๑) เป็น น คณะ, คำว่า ยติปป
(๑ ๒ ๑) เป็น ช คณะ, คำว่า หสฺสณิ (๒ ๑ ๒) เป็น ร คณะ ส่วนคำว่า สา (๒) เป็นครุ
หนึ่ง คาถามีจังหวะหยุดในพยางค์ที่ ๓ คือ โค และพยางค์
ที่ ๑๐ คือ สา

ตัวอย่าง

โย พุทุโร, สุมติ ทิเว ทิวากโร,
โสภนโต, รติชนเน ลีลาสนมฺหิ,
อาสีโน, ลิวสุขทํ อเทสิ ฐมมํ,
เทวานํ, ตมสทิสํ นมามิ นิจุจฺ^๑

พระพุทธรเจ้าพระองค์ใดทรงพระญาณอันดี วิลาวัณย์
ประหนึ่งดวงสุรีย์ในยามเช้า ประทับนั่งบนศิลาอาสน์อันน่า-
รื่นรมย์ ทรงแสดงพระธรรมที่ให้สันติสุขแก่ทวยเทพ ข้าพเจ้า

^๑ นก. คาถา ๑๔

ขอน้อมไหว้พระพุทธเจ้าที่ไม่มีผู้ใดเปรียบพระองค์นั้นเป็น
นิตยนิรันดร์

ปหฺสฺสฺสณิ แปลว่า คาถาที่ก่อให้เกิดความร่าเริงแก่ผู้ฟัง มีรูปวิเคราะห์
ว่า ปกาเรน หสฺสนํ ชเนตฺติ ปหฺสฺสฺสณิ (คาถาที่ก่อให้เกิดความร่าเริงโดยประการ
ต่างๆ ชื่อว่า ปหฺสฺสฺสณิ) บทนี้สำเร็จรูปมาจาก ป บทหน้า + หส ธาตุ (หาสสฺสฺสฺส
= ร่าเริง, ส่งเสียง) + ฌย ปัจจัย + อิณี ปัจจัย แปล น เป็น ณ ช้อน ส อักษร

ฉบับฉฏฐสังคายนากับฉบับพม่าเดิม มีรูปว่า ปหฺสฺสฺสณิ ส่วนฉบับลังกา,
ฉบับพม่าบางฉบับ และฎีกา มีรูปว่า ปหาสฺสณิ บางท่านวินิจฉัยว่า คำว่า ปหาสฺสณิ
ถูกเพราะมีคำบาลีที่คล้ายคลึงกับคำนี้ว่า สมฺมิลฺลหาสฺสณิ (ผู้ยิ้มแย้มร่าเริง) ที่มา
จาก สมฺมิลฺล บทหน้า + หส ธาตุ + ฌย ปัจจัย + อี อิตถิปัจจัย แต่เนื่องจาก
ฉันทสันสกฤตใช้เป็นรูปว่า ปฺรหฺรฺษณิ ที่แปลงเป็นภาษาบาลีโดยตรงว่า ปหฺสฺสณิ
และรูปนี้ก็สำเร็จมาจาก ป บทหน้า + หส ธาตุ + ฌย ปัจจัย + อิณี อิตถิปัจจัย
ดังนั้น รูปว่า ปหฺสฺสฺสณิ จึงสมควร ส่วนคำว่า จารุหาสฺสณิ ในปริจเฉทที่ ๒ นั้น
ตรงตามสันสกฤตที่มีรูปเหมือนกันว่า จารุหาสฺสณิ

รฺจฺจิราคาถา

๘๘. จตุคฺคเห,หิห รฺจฺจิรา ชภา สุชคา, อติชคฺติ.

คาถาที่มี ช ภา ส ช คณะ และครุ มีจิงหะหยุด ๔ และ
๘ พยางค์ ชื่อว่า รฺจฺจิรา ในอติชคฺติฉันทนี้, เป็นอติชคฺติฉันท

จ	ตุคฺ	ค	เห	หิ	ห	รฺ	จิ	รา	ช	ภา	สุช	คา
๑	๒	๑	๒	๑	๑	๑	๑	๒	๑	๒	๑	๒
ช			ภา			ส			ช			ค

รุจิราคาถา คือ คาถาที่มี ช ภ ส ช คณะ และครุ ในทุกบาทของคาถา กล่าวคือ ครุลหุมีรูปว่า ๑ ๒ ๑, ๒ ๑ ๑, ๑ ๑ ๒, ๑ ๒ ๑, ๒ จะเห็นว่าคำว่า จตุคฺค (๑ ๒ ๑) เป็น ช คณะ, คำว่า เหหิห (๒ ๑ ๑) เป็น ภ คณะ, คำว่า รุจิรา (๑ ๑ ๒) เป็น ส คณะ, คำว่า ชภา สุช (๑ ๒ ๑) เป็น ช คณะ ส่วนคำว่า คา เป็นครุ หนึ่ง คาถานี้มี จังหวะหยุดในพยางค์ที่ ๔ คือ เห และพยางค์ที่ ๙ คือ คา

คำว่า คห แปลว่า ดาวเคราะห์ มี ๙ ดวง จึงเป็นสัญลักษณ์แทนเลข ๙ คัมภีร์นันทโศรธาตถเมทินี (อธิบายคาถา ๘๘) นำข้อความจากคัมภีร์โชยติส มากล่าวว่า

สุโร จนโท จ องฺคาโร พุโธ จาปิ พุรหฺปปติ

สุโก สเนจโร ราชู เกตุ เจติ นวคฺคหา.

ดาวนพเคราะห์ ๙ ดวง คือ สุระ (ดาวอาทิตย์), จันทะ (ดาวจันทร์), อังคาระ (ดาวอังคาร), พุธะ (ดาวพุธ), พรหฺปปติ (ดาวพฤหัสบดี), สุกกะ (ดาวศุกร์), สเนจระ (ดาวเสาร์), ราชู (ดาวราหู) และ เกตุ (ดาวเกตุ)

คาถานี้มีจังหวะหยุดใน ๔ และ ๙ พยางค์ โดยคล้อยตามคัมภีร์ปิงคลฉันทสูตรที่กล่าวว่า รุจิรา ชภา สุชา โค จตุนวกา (คาถาที่มี ช ภ ส คณะ และครุ มีจังหวะหยุด ๔ และ ๙ พยางค์ ชื่อว่า รุจิรา) แม้คัมภีร์วฤตตรัตนการก็กล่าวว่า จตุคฺคเห รุจิรา ชภา สุชคา (คาถาที่มี ช ภ ส คณะ และครุ มีจังหวะหยุด ๔ และ ๙ พยางค์ ชื่อว่า รุจิรา) คำว่า จตุคฺคเห ในคัมภีร์นี้แปลงมาจากคำสันสกฤตว่า จตุครุโหะ ที่มี ๔ พยางค์เป็นยติ ๑ ช่วงพอดิ แต่เมื่อวุดโตทยปกรณเปลี่ยนเป็นรูปบาลีว่า จตุคฺคเหหิห รุจิรา ชภา สุชคา ทำให้มียติในพยางค์ที่ ๔ คือ เห ไม่ได้ นี่ถือว่าเป็นกรณีพิเศษที่ไม่มีวิธีอื่นแล้ว ท่านจึงใช้เช่นนี้ แต่ถ้าเป็นวรรณกรรมบาลีทั่วไปก็ต้องหลีกเลี่ยงไม่ให้ยติเสีย

ตัวอย่าง

อสงฺขตํ, สิวมมตํ สุกฺกทสํ,
 ปรายณํ, สรณมนีติกํ ตถา,
 อนาสวํ, ฐวมนิทสฺสนากตา,
 ปโลกิตํ, นิปฺพนมนนฺตมกฺขรํ.^๑

[ไวพจน์ของนิพพาน] คือ อสงฺขต, สิว, มต, สุกฺกทส,
 ปรายณ, สรณ, อนีติก, อนาสว, ฐว, อนิทสฺสน, อกต, อปโลกิต,
 นิปฺพน, อนนฺต, อกฺขร

ตัวอย่างในบางบาท

พฺรหฺมา จ โลกาธิปตี สหฺมปติ
 กตณฺชลี อนธิวรํ อยาจถ
 สนฺตึธ สตุตา อปฺพรชกฺขชาติกา
 เทเสตุ ฐมมํ อนุกมฺปิมี ปช.^๒

ท้าวสหัมบดีพรหมผู้เป็นใหญ่ในโลกได้กระทำอัญชลี
 อารธนาพระพุทธเจ้าว่า เหล่าสัตว์ผู้มีกิเลสสมลทินน้อยในจักรุ
 มีอยู่ในโลก ขอพระองค์โปรดแสดงธรรมเพื่ออนุเคราะห์โลกนี้

บาทแรกของคาถานี้ เป็นอินทรวงศ์, บาทที่ ๒ เป็นรुจิรา, บาทที่ ๓ เป็น
 อินทรวงศ์ โดยรวมคำว่า อปฺป เป็น ๑ พยางค์ และถือว่าเป็นลหุ แม้ส่วนใหญ่
 การรวม ๒ พยางค์เป็น ๑ พยางค์มักถือว่าเป็นครุ แต่บางที่ก็ถือว่าเป็นลหุได้
 ตัวอย่างในลักษณะนี้ยังมีพบในจลลิตีคาถา (ดู ปริจเฉท ๒ คาถา ๓๘) ส่วนบาท
 ที่ ๔ ก็เป็นอินทรวงศ์ ดังนั้น คาถานี้จึงเป็นอุปชาติคาถาที่ผสมอินทรวงศ์กับ
 รุจิราคาถา

บางท่านตรวจคาถานี้ไม่ได้ จึงถือว่าเป็นอินทรวงศ์ทั้งหมดโดยเปลี่ยนบาท

^๑ อปภ. คาถา ๗

^๒ ขุ. พุทฺธ. ๓๓/๑/๔๓๕

ที่ ๒ เป็นคำว่า กตอญชลี อนนุวิริ อยาจถ และเปลี่ยนบาทที่ ๓ ก็เปลี่ยนเป็น สนฺติธ สตุตาปฺรชกฺขชาติกา เพื่อให้ต้องคณะฉันท แต่การเปลี่ยนเช่นนั้นไม่ถูกต้องตามคัมภีร์พุทธวงศ์ และทำให้เสียรูปศัพท์ทางภาษา

รุจิรา แปลว่า คาถาที่ก่อให้เกิดความปรารถนาในการฟัง เพราะแต่งด้วย ช คณะเป็นต้นและมีจังหวะหยุด ๒ ช่วง มีรูปวิเคราะห์ว่า รุจี อเรติ ปวตุเตตฺติ รุจิรา (คาถาที่ยังความปรารถนาให้เป็นไป ชื่อว่า รุจิรา) บทนี้สำเร็จรูปมาจาก รุจิ บทหน้า + อร ธาตุ (คติมิหิ = ไป) + เณ ปัจจัย + อ ปัจจัย

อติชคตี แปลว่า ชคตีฉันทที่ใหญ่กว่าชคตีฉันทเดิม คือ มีพยางค์เพิ่มขึ้นอีก ๑ พยางค์ มีรูปวิเคราะห์ว่า อติ มหนฺติ ชคตี อติชคตี (ชคตีฉันทที่ใหญ่ ชื่อว่า อติชคตี)

* * * * *

สักกரிฉันท ๑๔ พยางค์

อปราชิตาคาถา

๙๐. นนรสลหุคา, สเรหฺยปราชิตา.

คาถาที่มี น น ร ส ลหุ และครุ มีจังหวะหยุด ๗ พยางค์ ๒ ครั้ง ชื่อว่า อปราชิตา

น	น	ร	ส	ล	หุ	คา	ส	เร	หฺย	ป	รา	ชิ	ตา
๑	๑	๑	๑	๑	๑	๒	๑	๒	๑	๑	๒	๑	๒
น			น			ร			ส			ล	ค

อปราชิตาคาถา คือ คาถาที่มี น น ร ส ลหุ และครุ ในทุกบาทของคาถา กล่าวคือ ครุลหุมีรูปว่า ๑ ๑ ๑, ๑ ๑ ๑, ๒ ๑ ๒, ๑ ๑ ๒, ๑ ๒ จะเห็นว่า คำว่า นนร (๑ ๑ ๑) เป็น น คณะ, คำว่า สลหุ (๑ ๑ ๑) เป็น น คณะ, คำว่า คาสเร

(๒ ๑ ๒) เป็น ร คณะ, คำว่า หุยปรา (๑ ๑ ๒) เป็น ส คณะ, คำว่า ชิ เป็นลหุ
ส่วนคำว่า ตา เป็นครุ หนึ่ง คาถานี้มีจังหวะหยุดในพยางค์ที่ ๗ คือ คา และ
พยางค์ที่ ๗ ต่อมา คือ ตา

ตัวอย่าง

สมถกปัลโล, สเสนหสมมาสติ,
ปรมมตคินี, สวณฺณปฏิปรกโม,
สกลชุตติโร, สุธมฺมปทีปโก,
อิมมุขลิตโต, ชินเน นมามหฺ^๑

พระชินสีห์ทรงจุดประทีปคือสัปปุริสธรรมที่ส่องแสงสว่าง
ในโลกทั้งมวล มีสมาธิตั้งกระเบื้องถ้วย สัมมาสติปานน้ำมัน
ปัญญาอันล้ำเลิศประดุจเปลวไฟ วิริยะเหมือนเกลียวไส้ ข้าพเจ้า
ขอน้อมไหว้พระชินสีห์พระองค์นั้น

อปราชิตา แปลว่า คาถาที่ไม่แพ้คาถาอื่น เพราะมี น คณะเป็นต้นและ
มีจังหวะหยุด ๒ ช่วง มีรูปวิเคราะห์ว่า น ปราชิตา อปราชิตา (คาถาที่ไม่แพ้
ชื่อว่า อปราชิตา)

คำว่า สเรหิ หมายถึง ยติ ๗ พยางค์ ๒ ครั้ง เพราะเป็นสัญลักษณ์แทนเลข
๗ กล่าวคือ สร ศัพท์ แปลว่า เสียง เสียงดนตรีมี ๗ อย่าง ดังคัมภีร์อภิธานปั-
ปทีปิกา (คาถา ๑๓๒) กล่าวว่า

อุสโม เหวโต เจว ฉชชคนธารมชฌิมา
ปณฺจโม จ นิสาทิ สตุเตเต คทิตา สรา.
ท่านกล่าวเสียง ๗ เสียงเหล่านี้ คือ อุสกะ (เสียงโค),

^๑ มปม. คาถา ๕๒

เรวตะ (เสียงม้า), ฉัชชะ (เสียงนกยูง), คันธาระ (เสียงแพะ),
มัจฉิมะ (เสียงนกกระเรียน), ปัญจมะ (เสียงนกทูเหว่า) และ
นีสาทะ (เสียงช้าง)

อีกนัยหนึ่ง คำว่า สร แปลว่า สระน้ำ มี ๗ แห่ง ดังคัมภีร์อภิธานัปทีปิกา
(คาถา ๖๗๙-๘๐) กล่าวว่า

อโนตตุโต ตถา กณฺณ- มุณฺโฑ จ รกการโก
จทฺทนุโต จ กุณฺาโล จ วุตฺตา มนฺทากินิตฺถิยํ
ตถา สีหปฺปปาโตติ เอเต สดฺต มหาสรา.

สระน้ำใหญ่มี ๗ แห่งเหล่านี้ คือ อโนตตตะ, กณณมุณฑะ,
รกการกะ, ฉัททันตะ, กุณณะ, มันทากินี [เป็นไปในอดีตถึงคัมภีร์]
และสีหปปาตะ

คำว่า สเรหิ แปลตามศัพท์ว่า เจ็ดพยางค์ๆ มีรูปวิเคราะห์ว่า สรา จ สรา จ
สรา (เจ็ดพยางค์ ๒ ช่วง เรียกว่า สระ) คำนี้เป็นบทเอกเสสที่มีศัพท์เดิม ๒ ศัพท์
แล้วลบศัพท์หน้าไปบทหนึ่ง ศัพท์หลังที่เหลือมีอรรถของตนและมีอรรถของ
ศัพท์ที่ลบไปแล้ว ทั้งนี้เพราะเอกเสสเป็นกฎที่ลบเฉพาะศัพท์ แต่อรรถยังคงอยู่
แม้จะไม่มีศัพท์ที่ถูกลบไปแล้วก็ตาม หากตั้งรูปวิเคราะห์ให้มีศัพท์เดิม ๓ ศัพท์ว่า
สรา จ สรา จ สรา จ สรา คำนี้ก็หมายถึงเจ็ดพยางค์ ๓ ครั้ง คัมภีร์วฤตตัตตนากร
พยาขยา (อธิบายปริจเฉท ๓ คาถา ๗๗) กล่าวว่า สรา จ สรา จาติ เอกเสส สดฺตหิ
สดฺตหิ จ ยติ ภวติ (เมื่อเป็นเอกเสสว่า สรา จ สรา จ ก็มีจังหวะหยุดเจ็ดพยางค์
๒ ช่วง) แม้คัมภีร์ไวยากรณ์ก็แสดงอุทาหรณ์ของเอกเสสไว้ว่า ปุริโส จ ปุริโส จ
ปุริสา (บุรุษ ๒ คน เรียกว่า ปุริสะ) ถ้าวิเคราะห์ว่า ปุริโส จ ปุริโส จ ปุริโส จ ปุริสา
คำว่า ปุริส ก็หมายถึงบุรุษ ๓ คน

* * * * *

ปหรณกลิกาคาถา

๙๑. นนภนลคิติป,ปหรณกลิกา.

คาถาที่มี น น ภ น คณะ ลหุ และครุ มีจั้งหะหยุด
ที่กล่าวมาแล้ว ชื่อว่า ปหรณกลิกา

น	น	ภ	น	ล	คิ	ติป	ป	ห	ร	ณ	ก	ลิ	กา
๑	๑	๑	๑	๑	๑	๒	๑	๑	๑	๑	๑	๑	๒
น			น			ภ			น			ล	คิ

ปหรณกลิกาคาถา คือ คาถาที่มี น น ภ น คณะ ลหุ และครุ ในทุกบาทของ
คาถา กล่าวคือ ครุลหุมีรูปว่า ๑ ๑ ๑, ๑ ๑ ๑, ๒ ๑ ๑, ๑ ๑ ๑, ๑ ๒ จะเห็นว่าคำ
ว่า นนภ (๑ ๑ ๑) เป็น น คณะ, คำว่า นลคิ (๑ ๑ ๑) เป็น น คณะ, คำว่า ติปปห
(๒ ๑ ๑) เป็น ภ คณะ, คำว่า รณก (๑ ๑ ๑) เป็น น คณะ,
คำว่า ลิ เป็นลหุ ส่วนคำว่า กา เป็นครุ หนึ่ง คาถานี้มีจั้งหะหยุดในพยางค์
ที่ ๗ คือ ติป และพยางค์ที่ ๗ ต่อมา คือ กา

ตัวอย่าง

วิคตคตมล, มลคตวิคต,
มหิตหิตมน, มนหิตมหิต,
วิภวภวกร, กรภววิภว,
สุชนชนคุณ, คุณชนสุชน.^๑

ข้าพเจ้าขอน้อมไหว้พระพุทธรเจ้าผู้ทรงปราศจากมลทิน
อันผู้ไม่มีมลทินเข้าเฝ้า ทรงนับถือผู้มีจิตใฝ่ประโยชน์ อันผู้มี
จิตใฝ่ประโยชน์บูชา ทรงเผยแผ่พระนิพพาน กระทำความ

^๑ มปม. คาถา ๕๒

หมดสิ้นแห่งกุศลและอกุศล ทรงคุณของสัตบุรุษ เป็นสัตบุรุษ
เพราะยังคุณให้บังเกิด พระองค์นั้น

ปหรณกลิกา แปลว่า คาถาที่มีเสียงไพเราะแผ้วเบาของอาวูฐที่กระทบกัน
มีรูปวิเคราะห์ว่า ปหรณานํ กลํ ปหรณกลํ, ปหรณกลเณ นียุตตา ปหรณกลิกา (คาถา
ที่ประกอบในเสียงไพเราะแผ้วเบาของอาวูฐที่กระทบกัน ชื่อว่า ปหรณกลิกา)
บทนี้สำเร็จรูปมาจาก ปหรณกล ศัพท์ + ฌิก ปัจจัย ในนียุตตัตถิต

คำว่า นนภนลคิติปฺปหรณกลิกา ตัตถปเป็น นนภนลคา + อิติ + ปหรณ-กลิ
กา อิติ ศัพท์มีอรรถว่านิทสสนะ คือแสดงยติที่ผ่านมาในอปราจิตาคาถา ดัง
คัมภีร์วณฺณตฺตชิติกา (อธิบายคาถา ๙๑) กล่าวว่า อิติสทฺโท นิทสฺสนเณ. เตนา-
นนฺตรยตี ทสฺเสติ (อิติ ศัพท์เป็นนิทสสนฺตถะ ท่านแสดงยติที่ผ่านมาก่อนด้วย อิติ
ศัพท์นั้น) ตามมตินี้ อิติ ศัพท์แปลตามศัพท์ว่า ยถาวุตฺต (ตามที่กล่าวมาแล้ว)
ส่วนคัมภีร์วฤตตรัตนกรพยาชยา (อธิบายปริจเฉท ๓ คาถา ๗๘) กล่าวว่า อิติ
อีทิสาย ธีติยา ปหรณกลิกา (ชื่อว่า ปหรณกลิกา ด้วยลำดับเช่นนี้) ตามมตินี้ อิติ
ศัพท์มีอรรถว่า อีทิส (เช่นนี้) โดยลง นา วิภตฺติทําย อิติ แล้วลบไป

* * * * *

วสันตติลกคาถา

๔๒. วุตฺตา วสนตติลกา ตมชา ชคา โค, สกฺกริ.

คาถาที่มี ต ภ ช ช คณะ และครุ ๒ พยางค์ ท่านกล่าวว่า
วสันตติลก เป็นสักรีนันท์

วุด	ตา	ว	สน	ต	ติ	ล	กา	ต	ภ	ชา	ช	คา	โค
๒	๒	๑	๒	๑	๑	๑	๒	๑	๑	๒	๑	๒	๒
ต			ภ			ช			ช			ค	ค

วสันตติลกคาถา คือ คาถาที่มี ต ภ ช ช คณะ และครุ ๒ พยางค์ ในทุกบาท
ของคาถา กล่าวคือ ครุลหุมิรูปว่า ๒ ๒ ๑, ๒ ๑ ๑, ๑ ๒ ๑, ๑ ๒ ๑, ๒ ๒ จะเห็น
ว่าคำว่า วุตตา ว (๒ ๒ ๑) เป็น ต คณะ, คำว่า สนตติ (๒ ๑ ๑) เป็น
ภ คณะ, คำว่า ลกา ต (๑ ๒ ๑) เป็น ช คณะ, คำว่า ภาชา ช (๑ ๒ ๑) เป็น
ช คณะ, คำว่า คา เป็นครุ และคำว่า โค ก็เป็นครุ

ตัวอย่าง

เสฏฐิ ติโลกมhit อภิวนทียคคัม
พุทฺธญจ ฐมมมมล คณมุตตมญจ
สตถุสส ตสส วจนตถวริ สพุทฺธ
วภูขามิ สุตตทิตเมตถ สสนธิกปปิ.^๑

ข้าพเจ้าขอถวายพระพรแด่ผู้ประเสริฐสูงสุด อันโลก
สามบุชาแล้ว พร้อมทั้งพระธรรมอันปราศจากมลทินและหมู่
สงฆ์ผู้สูงสุด จักกล่าวสนธิกัณฑ์อันดีงามเกื้อกูลแก่พระบาลี
เพื่อให้รู้เนื้อความแห่งพระดำรัสของพระศาสดาพระองค์นั้น

เสลนุตรายตนาสิกสีลเถร-
ปาโท ครุคฺคุณครุชฺชยตัมเมโส
ยสฺสปปภาววมลมพ มเยทิสปิ
สมปาทีโตภิมตสิทฺธิโร ปรตฺโธ.^๒

แม้ข้าพเจ้าก็ยังประโยชน์ของผู้อื่นอันกระทำความสำเร็จ
แห่งผลที่น่าปรารถนาเช่นนี้ให้สำเร็จ โดยอาศัยความสามารถ
ของพระเถระใด พระสีลเถระผู้ประเสริฐ พำนักอยู่ในนิกายเสลันตร-
มูลายตนะนั้น ผู้เป็นครูของข้าพเจ้า หันแน่นในคุณธรรม
ของจาง่านะ[กิเลสमार]เกิด

^๑ กว. ๑

^๒ วุตโตทัย ข้อ ๑๓๕

คาถานี้มีชื่อเรียกทั่วไปว่า วสันตติลก แต่คัมภีร์ต่างๆ ก็ยังเรียกชื่ออื่นๆ ดังนี้คือ คัมภีร์ฉันทโรตตมาลา เรียกว่า มัญชุตติลก, เสตวมนี เรียกว่า อุทธัสสนี, กาศยปมนี เรียกว่า สีโหทรตะ และ สีโหนนตะ ส่วนปิงคลมนี เรียกว่า มธุมาธวี คัมภีร์ฉันทโรตตมาลา (อธิบายปริจเฉท ๓ คาถา ๙๒) นำข้อความจากคัมภีร์ ฉันทโปกเทศมากล่าวว่า

วสันตติลก มัญช- ติลโกทุสสนี ตถา
สีโหทรตัม สีโหนนตัม ปิงคโล มธุมาธวี.

อาจารย์ทั้งหลายกล่าวชื่อว่า วสันตติลก, มัญชุตติลก, อุท
ธัสสนี, สีโหทรตะ, สีโหนนตะ ปิงคลมนีกล่าวชื่อว่า มธุมาธวี

วสันตติลก แปลว่า คาถาที่มีคณะวิจิตรเหมือนเมฆในวสันตฤดู (ฤดูใบไม้
ผลิ) มีรูปวิเคราะห์ว่า วสนเต เมโฆ วีย ติลโก คโน ยสุสา सा वसन्तติลกา
(คาถาที่มีคณะวิจิตรเหมือนเมฆในวสันตฤดู ชื่อว่า วสันตติลก) บทนี้สำเร็จรูปมา
จาก วสนุต ศัพท์ + ติลก ศัพท์ คำว่า ติลก แปลตามศัพท์ว่า วิจิตร

ลักกรี แปลว่า ฉันทเป็นทีกระทำให้ด้วยคณะ ลหุ ครุ และยติ ตามที่ได้รับใน
คาถาต่างๆ มีรูปวิเคราะห์ว่า สมมา กรียเตติ สกกริ (ฉันทเป็นทีกระทำให้ ชื่อว่า
ลักกรี) บทนี้สำเร็จรูปมาจาก สัม บทหน้า + กร ธาตุ (กรณ = กระทำ)
+ อ ปัจจัย

* * * * *

อติลักกรีฉันท ๑๕ พยางค์

สสิกลาคาถา

๙๓. ทวิหตหยลหุรธ คिति สสิกลา.

คาถาที่มีลหุ ๗ พยางค์ที่คูณด้วย ๒ และครุนี้ ชื่อว่า สสิกลา

ทวิ	ห	ต	ห	ย	ล	หุ	ร	ถ	คิ	ติ	ส	สิ	ก	ลา
๑	๑	๑	๑	๑	๑	๑	๑	๑	๑	๑	๑	๑	๑	๒
ล	ล	ล	ล	ล	ล	ล	ล	ล	ล	ล	ล	ล	ล	ค

สลิกลาคาถา คือ คาถาที่มีลหุ ๑๔ พยางค์และครุท้าย ในทุกบาทของคาถา จะเห็นว่าคำว่า ทวิหตหยลหุรถ คิติ สลิก เป็นลหุ ๑๔ พยางค์ ส่วนคำว่า ลา เป็นครุ

ตัวอย่าง

วินยณย-มนยวินย-มนธิกั

วิขยชย-มชยวิขย-มตุลิตั

วิภชภช-มภชวิภช-มนนิกั

วิสมสม-มสมวิสม-มทินเม.^๑

ข้าพเจ้าขอน้อมไหว้พระนรสีห์ผู้ทรงนำเวไนยชาติ[สู่
สวรรณและนิพพาน] ทรงสั่งสอนผู้ที่ยังไม่เจริญ หามิผู้ใดประเสริฐ
กว่า ทรงชนะกิเลสที่ชนะ[โดยพระปัจเจกพุทธเจ้าและพระสาวก]
ทรงชนะมารที่ผู้อื่นชนะมิได้ หามิผู้เสมอเหมือน จำแนก
ธรรมที่ผู้อื่นจำแนกมิได้ ไม่มีเกวียน[คือกิเลส] ยังผู้ที่ไม่
สม่าเสมอให้สม่าเสมอและยังผู้ที่ไม่สงบให้สงบ

สลิกลา แปลว่า คาถาที่มีมาตราเหมือนส่วนประกอบของพระจันทร์ กล่าว
คือ คาถานี้มี ๑๖ มาตราเหมือนส่วนประกอบที่เป็นคุณลักษณะ ๑๖ ส่วนของ
พระจันทร์ มีรูปวิเคราะห์ว่า สลิโน กลา วีย กลา ยสสา सा สลิกลา (คัมภีร์ที่มี
มาตราคล้ายส่วนประกอบของพระจันทร์ ชื่อว่า สลิกลา)

^๑ มปม. คาถา ๕๕

คำว่า ทวิหตหยลหุรต ตัฒบทเป็น ทวิหตหยลหุ + อถ ลง ร อาคมเพื่อเชื่อมคำ

คำว่า คิตติ ตัฒบทเป็น โค + อติ ในที่นี้ อติ ศัพท มีอรรถเหมือนกัฒ อิม ศัพท จึงแปลว่า อติ เอสา คากา (คากานี้)

ในคำว่า ทวิหตหยลหุ หย ศัพทเป็นสัญลักษณ์แทนเลข ๗ คำนี้หมายถึง แหล่งกำเนิดมัจฉาพันธุ์ดี ๗ แห่ง คำว่า หต แปลว่า คุณ สำเร็จรูปมาจาก หร ธาตุ (หฺรณ = นำไป) + ต ปัจจัย ส่วนคำว่า อถ แปลว่า นอกจากนั้น หรือ หนหลัง [จากลหุ ๑๔ พยางค์]

* * * * *

มณิกุณนิกรคากา

๙๔. วสุหยติริห, มณิกุณนิกร.

คากาที่มีจ้งหะหยุด ๘ พยางค์ และ ๗ พยางค์ในสสิกลา-
คากา ชื่อว่า มณิกุณนิกระ

ว	สุ	ห	ย	ย	ติ	ริ	ห	ม	ณิ	คุ	ณ	นิ	ก	โร
๑	๑	๑	๑	๑	๑	๑	๑	๑	๑	๑	๑	๑	๑	๒
ล	ล	ล	ล	ล	ล	ล	ล	ล	ล	ล	ล	ล	ล	ค

มณิกุณนิกรคากา คือ คากาที่มีลหุ ๑๔ พยางค์และครุ ในทุกบาทของคากา จะเห็นว่าคำว่า วสุหยติริห, มณิกุณนิกร เป็นลหุ ๑๔ พยางค์ ส่วนคำว่า โร เป็นครุ หนึ่ง คากานี้มีจ้งหะหยุดในพยางค์ที่ ๘ คือ ห และพยางค์ที่ ๗ คือ โร

สสิกลากับมณิกุณนิกระมีครุลหุเหมือนกันหมด คือมีลหุ ๑๔ พยางค์ และครุ ๑ พยางค์ ๒ मात्रา รวมเป็น ๑๖ मात्रา แต่มณิกุณนิกรคากานี้มียติเพิ่มขึ้นจาก คากาก่อน จึงมีจ้งหะหยุด ๒ ครั้ง คือพยางค์ที่ ๘ หยุด ๑ ครั้ง และพยางค์ที่ ๗

หยุดอีก ๑ ครั้ง ดังคัมภีร์วฤตตรัตนากรพยาชยา (อธิบายปริจเฉท ๓ คาถา ๘๖) กล่าวว่า อยเมว สลิกลา มณิคุณนิกรสมณิธาติ ยติเกเทน สมณานุตรทวยมุตต์ (สลิกลาคาถานี้เน้นเที่ยว มีชื่อว่ามณิคุณนิกระ ดังนั้น ท่านจึงกล่าวชื่อพิเศษทั้ง ๒ โดยจำแนกตามยติ)

ตัวอย่าง

ปรมรม-มรม,ปรม-มตฺติคุณ,
ปคตคตติ-มคตติ,ปคต-มมมกั,
ปจยจย-มจย,ปจย-มนณกั,
ปกตกต-มกต,ปกต-มจลกั.^๑

ข้าพเจ้าขอน้อมไหว้พระชินเจ้าผู้รุกรมย์ในธรรมอันสูงสุด
ไม่เพลิดเพลนในกามคุณที่น่ายินดี มีพระคุณเป็นอเนกประการ
ปราศจากภพและความลำเอียง ไม่มีความผูกพันในอามิส
ทรงบำเพ็ญบารมีที่ควรสั่งสม ไม่ก่อกุศลกรรมและอกุศลกรรม
ไม่มีหนี้[คือกิเลส] มีพุทธกิจอันพระองค์ทรงกระทำแล้ว มีกิจ
ของผู้อื่นที่ยังมิได้ทรงกระทำ[ให้สำเร็จ] และไม่หวั่นไหว
[ต่อโลกธรรม]

มณิคุณนิกระ แปลว่า คาถาที่เหมือนมือซึ่งประดับด้วยทองคำ มีรูป
วิเคราะห์ว่า มณิคุณเนน วิภูสีโต นิกโร มณิคุณนิกรโร, มณิคุณนิกรโร วิทยาติ มณิคุณ-
นิกรโร (คาถาที่เหมือนมือซึ่งประดับด้วยทองคำมณี ชื่อว่า มณิคุณนิกระ) บทนี้
สำเร็จรูปมาจาก มณิคุณนิกร ศัพท์ + อ ปัจจัย ในอรรถอุปมา (คำว่า คุณ แปลว่า
หมู่, กอง ส่วนคำว่า นิกร แปลว่า มือ)

^๑ มปม. คาถา ๕๖

คำว่า วสุหยยติริห ตัดบทเป็น วสุหยยติ + อิห ลง ร อาคมเพื่อเชื่อมคำ คำว่า วสุ คือ วสุเทพเจ้า ๘ ตน จึงเป็นสัญลักษณ์แทนเลข ๘

* * * * *

มาลินีคาถา

๙๕. นนมยยุตายั, มาลินี โภคีสึหิ.

คาถาที่มี น น ม ย ย คณะ มีจังหวะหยุด ๘ และ ๗ พยางค์
ชื่อว่า มาลินี

น	น	ม	ย	ย	ยุ	ตา	ยั	มา	ลิ	นี	โภ	คิ	สึ	หิ
๑	๑	๑	๑	๑	๑	๒	๒	๒	๑	๒	๒	๑	๒	๒
น			น			ม			ย			ย		

มาลินีคาถา คือ คาถาที่มี น น ม ย ย คณะ ในทุกบาทของคาถา กล่าวคือ ครูลหุมีรูปว่า ๑ ๑ ๑, ๑ ๑ ๑, ๒ ๒ ๒, ๑ ๒ ๒, ๑ ๒ ๒ จะเห็นว่าคำว่า นนม (๑ ๑ ๑) เป็น น คณะ, ยยยุ (๑ ๑ ๑) เป็น น คณะ, คำว่า ตายั มา (๒ ๒ ๒) เป็น ม คณะ, คำว่า ลิ นี โภ (๑ ๒ ๒) เป็น ย คณะ ส่วนคำว่า คีสึหิ (๑ ๒ ๒) เป็น ย คณะ
อนึ่ง คาถานี้มีจังหวะหยุดในพยางค์ที่ ๘ คือ ยั และพยางค์ที่ ๗ ต่อมาคือ หิ

ตัวอย่าง

พหุณยวินิพนธั, กุลลเมตถั คเหตฺวา,
ชินวจนสมุทฺทํ, กามโมคฺยห ธีรา,
หิตสกลสมตฺถํ, วตฺถุสําริ หริตฺวา,
หทยรตนคพฺภิ, สํวสุ สมปุรณติ.^๑

^๑ นป. คาถา ๓๒๗

ธีรชนได้รับคัมภีร์นี้ที่เปรียบดั่งแพอันผูกขึ้นด้วยนัยต่างๆ
หยั่งลงสู่มหาสมุทรคือพระชินพจน์ตามปรารถนาแล้ว เข้าใจ
แก่นธรรมอันก่อให้เกิดประโยชน์เกื้อกูลทั้งมวลได้ ย่อมยัง
ห้องรัตนาคือหทัยให้เต็มเปี่ยมด้วยดี

นยณ-วทน-ยาโน, ทาน-โสปาน-ปานัง,
ภวน-ภวน-โลหา, ลาด-ตุณฺฑณฺฑ-ปิจัง,
กรณ-มรณ-ฉาณา, รุมมณารณฺณ-ตาณัง,
จรณ-นคร-ติริจ, ฌตฺต-นิทฺโททกานิ.^๑

นัยน์ตา, ไบหน้า, พาหะ, คำอุทาน, บันได, น้ำ, ภาพ, ภาพ,
เหล็ก, ดุ้นไฟ, จงอยปาก, ไข่, แก้ว, การกระทำ, ความตาย,
ความรู้, อารมณ์, ป่า, ที่พึง, เท้า, นคร, ฝั่ง, ร่ม, ช่อง, น้ำ

มาลินี แปลว่า คาถาที่มีลำดับคณะอันประกอบด้วย น คณะ เป็นต้น มีรูป
วิเคราะห์ว่า มาลา ยสุสา อตฺถิติ มาลินี (คาถาที่มีลำดับคณะ ชื่อว่า มาลินี)
บทนี้สำเร็จรูปมาจาก มาลา ศัพท์ + อี ปัจจัย ในอัสสัถิตตฺธิต + อินี อิตถิปัจจ

คำว่า โภคีสึหิ ตตฺตบเป็น โภคี + อีสึหิ คำว่า โภคี (ผู้มีชนด) คือ พญานาค
เป็นสัญลักษณ์แทนเลข ๘ ส่วนคำว่า อีสึ (ฤๅษี) แทนเลข ๗ ในคัมภีร์ฉันท-
สารัตถเมทินี (อธิบายปริเฉท ๓ คาถา ๙๕) นำข้อความจากคัมภีร์สันสกฤต
มากล่าวว่า

อนนฺโต วาสูกี สงฺโฆ กกฺขโฆ ตกฺขโก ตถา
ปทุโม จ มหาปทุโม กุลิโส เจติ วิสุตฺตา.

พญานาค ๘ ตน ปรากฏโดยชื่อว่า อนันตะ, วาสูกี, สังฆะ,
กักกัฆะ, ตักขกะ, ปทุมะ, มหาปทุมะ และ กุลิสะ

^๑ ปส. สุตฺร ๑๙๖

คัมภีร์ดังกล่าวนี้ยังนำข้อความจากคัมภีร์หรือวังสะมาแสดงว่าฤๅษีมี ๗ ตน
ดังนี้

มริจิ-รตติ ปุโลห पुलञ्जो गतु-องคิรา
 วสิष्โฐ จ มหาภาค सदतेते पुरहुโน सुता.
 ฤๅษี ๗ ตนนี้ คือ มริจิ, อัถติ, ปุละหะ, पुलञ्ज, กตุ, อังคิระ
 และ วสิष्ठะ เป็นโอรสของพระพรหม มีโชคมาก

* * * * *

ปัททกคาถา

๙๖. ภาวติ นชา ภาชา รสหิตา ปภทกัม, อติสกุกริ.

คาถาที่มี น ช ภา ช ร คณะ อันประกอบกับ ร คณะ ชื่อว่า
 ปัททกคะ, เป็นอติสกุกริฉันท์

ภ	ว	ติ	น	ชา	ภ	ชา	ร	ส	หิ	ตา	ป	ภ	ท	ก
๑	๑	๑	๑	๒	๑	๒	๑	๑	๑	๒	๑	๒	๑	๒
น			ช			ภ			ช			ร		

ปัททกคาถา คือ คาถาที่มี น ช ภา ช ร คณะ ในทุกบาทของคาถา กล่าว
 คือ ครูลหุมีรูปว่า ๑ ๑ ๑, ๑ ๒ ๑, ๒ ๑ ๑, ๑ ๒ ๑, ๒ ๑ ๒ จะเห็นว่าคำว่า ภา
 ติ (๑ ๑ ๑) เป็น น คณะ, คำว่า นชา ภ (๑ ๒ ๑) เป็น ช คณะ, คำว่า ชา รส
 (๒ ๑ ๑) เป็น ภ คณะ, คำว่า หิตา ป (๑ ๒ ๑) เป็น ช คณะ ส่วนคำว่า ปภทกัม (๒
 ๑ ๒) เป็น ร คณะ

ตัวอย่าง

กนกสมานวณณธรรกายโสภณ

ราชตสมานวณณธรรทนต์โปตน

ภมรสมานวณณธรเกสิโลจน

สกลกเรน อณฺชลิ กโรม โคตม^๑

พวกเราพึงกระทำอัญชลีกรรมด้วยมือทั้งหมด แต่
พระโคตมะผู้มีพระวรกายงดงามทรงสีดังทอง มีพระทนต์สะอาด
มีสีราวกับเงิน มีพระเกสาและพระเนตรมีสีเหมือนนภมร

ปภททกะ แปลว่า คาถาที่มีคณะงามโดยประการต่างๆ เพราะประกอบด้วย
คณะที่ผสมครุเป็นส่วนใหญ่ มีรูปวิเคราะหฺว่า ปกาเรน ภทฺทโก คณฺเย สสฺส ตํ
ปภทฺทกํ (คาถาที่มีคณะงามโดยประการต่างๆ ชื่อว่า ปภททกะ)

อติสํกกริ แปลว่า ฉันท์ที่ยิ่งกว่าสํกกริฉันท์ คือ มีพยางค์เพิ่มขึ้นอีก ๑
พยางค์ มีรูปวิเคราะหฺว่า สกฺกกริโต อติกกฺกนฺตา อติสกฺกกริ (ฉันท์ที่ยิ่งกว่าสํกกริ
ฉันท์ ชื่อว่า อติสํกกริ)

อฏฺฐฉันท ๑๖ พยางค์

วาทินีคาถา

๙๗. นชภชรา สทา ภวติ วาณินี คยฺตุตา, อฏฺฐฉิ.

คาถาที่มี น ช ภ ช ร คณะ อันประกอบด้วยครุเสมอ ชื่อว่า
วาทินี, เป็นอฏฺฐฉันท

น	ช	ภ	ช	รา	ส	ทา	ภ	ว	ติ	วา	ณิ	นี	ค	ยฺตุ	ตา
๑	๑	๑	๑	๒	๑	๒	๑	๑	๑	๒	๑	๒	๑	๒	๒
น		ช			ภ			ช			ร			ค	

^๑ จ.สม. ๓/๙๖

วณินี้คาถา คือ คาถาที่มี น ช ภ ช ร คณะ และครุ ในทุกบาทของคาถา
กล่าวคือ ครุลหุมีรูปว่า ๑ ๑ ๑, ๑ ๒ ๑, ๒ ๑ ๑, ๑ ๒ ๑, ๒ ๑ ๒, ๒
จะเห็นว่าคำว่า นชภ (๑ ๑ ๑) เป็น น คณะ, คำว่า ชรา ส (๑ ๒ ๑) เป็น ช คณะ,
คำว่า ทา ภว (๒ ๑ ๑) เป็น ภ คณะ, คำว่า ตี วาณิ (๑ ๒ ๑) เป็น ช คณะ, คำว่า
นี คยตุ (๒ ๑ ๒) เป็น ร คณะ ส่วนคำว่า ตา เป็นครุ

ตัวอย่าง

สุจิปรีวาริต์ สุจิรปภาหิ รตุต
สิริวิสรลยํ คุปิตมินทุริเยหุเปตํ
รวีสสิมณฑลปภุติลกขโณปะจิตตํ
สุรณรูปชิตํ สุตตมาทรรํ นมามิ^๑

ข้าพเจ้าขอน้อมไหว้โดยเคารพซึ่งพระสุคตผู้มีสาวก
ที่บริสุทธิ์ห้อมล้อม ทรงมีพระวรกายที่ย้อมด้วยพระรัศมีอันงาม
ยิ่ง เป็นที่รองรับพระสิริไพศาล สรรวมอินทรีย์ มีพระบาท
งามวิจิตรด้วยพระพุทธรูปลักษณะเป็นปริมณฑลแห่งพระอาทิตย์
และพระจันทร์เป็นอาทิ เป็นผู้ที่มีมนุษย์และเทวดาบูชา

วณินี้ แปลว่า คาถาที่มีคำไพเราะน่าฟัง มีรูปวิเคราะห์ว่า วายเต
สทุทายเตติ วาณิ, สุนุทรา วาณิ คิรา อุจุจรรณวาจา เอติสุสา อตถิติ วาณินิ (คาถา
ที่มีคำ คือเสียงพูด ไพเราะ ชื่อว่า วาณินิ) บทนี้สำเร็จรูปมาจาก วาณิ ศัพท์ + ณ
ปัจจัย ในอัสสัถิตัตถิต

อัญญิ แปลว่า ฉันท์ที่มีได้ด้วยคณะของตน มีรูปวิเคราะห์ว่า อตตโน
คณน อสติ ภวตติ อญฺญิ (ฉันท์ที่มีได้ด้วยคณะของตน ชื่อว่า อัญญิ) บทนี้สำเร็จรูป

^๑ นก. คาถา ๑๘

มาจาก อส ธาตุ (ภฺวิ = มี, เป็น) + ติ ปัจจัย

อรรถกถาฉบับที่ ๑๗ พยางค์ สัททรีคาถา

๙๘. ยมา โน โส ภลฺคา, รสหรวีรามา สัททรี.

คาถาที่มี ย ม น ส ภ คณะ ลหุ และครุ มีจังหวะหยุด ๖
และ ๑๑ พยางค์ ชื่อว่า สัททรี

ย	มา	โน	โส	ภลฺ	คา	ร	ส	ห	ร	วิ	รา	มา	ลี	ข	ร	ณี
๑	๒	๒	๒	๒	๒	๑	๑	๑	๑	๑	๒	๒	๑	๑	๑	๒
ย			ม			น			ส			ภ			ล	ค

สัททรีคาถา คือ คาถาที่มี ย ม น ส ภ คณะ ลหุ และครุ ในทุกบาทของคาถา
กล่าวคือ ครุลหุมีรูปว่า ๑ ๒ ๒, ๒ ๒ ๒, ๑ ๑ ๑, ๑ ๑ ๒, ๒ ๑ ๑, ๑ ๒ จะเห็น
ว่าคำว่า ยมา โน (๑ ๒ ๒) เป็น ย คณะ, คำว่า โส ภลฺคา (๒ ๒ ๒) เป็น ม คณะ,
คำว่า รสห (๑ ๑ ๑) เป็น น คณะ, คำว่า รวีรา (๑ ๑ ๒) เป็น ส คณะ, คำว่า มา
ลีข (๒ ๑ ๑) เป็น ภ คณะ, คำว่า ร เป็นลหุ ส่วนคำว่า ณี เป็นครุ
อนึ่ง คาถานี้มีจังหวะหยุดในพยางค์ที่ ๖ คือ คา และพยางค์ที่ ๑๑ คือ ณี

ตัวอย่าง

ยมกุกคฺคิขุชาลํ,ปฺรวิสยมจฺเณรสหิตํ,
ทุทฺธิฏฺฐินธฺพุพพหํ, ยุกคฺคหณตฺติถฺนมกริ,
พพุนํ มชฺเฌ โย, รตนกมเน ปาฏฺฐิหรียํ,
ชยฺกเกตุสฺสาวี, ตมภินมิ กณฺทมพสมิเป.^๑

^๑ มปม. คาถา ๖๐

พระชินสีห์ผู้มีงานฉลองแห่งธงชัย[คืออรหัตตมรรค] ทรง
แสดงยมกปาฏิหาริย์น่าอัศจรรย์ มีท่อนไฟ[และท่อน้ำ]เป็นคู่ๆ
กำจัดความมืดมนคือมัจฉาภิภูฏฐิของเดียรฉิย์ที่แข่งขัน ณ
รัตนงกรมท่ามกลางมหาชนเป็นอันมาก ไกลัดันมะม่วงที่
นายอุทยานบาลนามว่ากัณเฑาะปลูกไว้ ข้าพเจ้าขอน้อมไหว้
พระชินสีห์พระองค์นั้น

สิขริณี แปลว่า คาถาที่มีลหุในต้นคาถาเหมือนยอดไม้ มีรูปวิเคราะห์ว่า
สิขรฺ ยสฺสา อตฺถิติ สิขริณี (คาถาที่มีลหุเหมือนยอด ชื่อว่า สิขริณี) บทนี้สำเร็จรูป
มาจาก สิขร ศัพท์ + อี ปัจจัย ในอัสสัถิตัทธิต + อินี อิตถิปัจจย

คำว่า รส (รส) เป็นสัญลักษณ์แทนเลข ๖ ส่วนคำว่า หร (หระเทพ) แทน
เลข ๑๑

ฉบับฉฐฐสังคายนากับฉบับพม่าเดิมมีรูปว่า สิขริณี แต่ฉบับพม่าบางฉบับ
มีรูปว่า สิขริณี โดยคล้อยตามรูปสันสกฤต เนื่องจากในพระวินัยปิฎกมีรูปว่า
สิขริณี อาจารย์บางท่านจึงใช้เป็นรูปว่า สิขริณี ส่วนคัมภีร์ฉนโทสารัตถที่ปกะ
(หน้า ๔๙๐) แสดงความเห็นว่ คาถาถัดไปคือ หริณี ก็เป็นรูปบาลีแบบสันสกฤต
รูปบาลีจริงๆ ของคาถานั้นคือ หริณี เหมือนคำว่า รสหริณี (เส้นประสาทนำรส)
แต่คัมภีร์ฉนททุกฉบับมีรูปว่า หริณี ตามสันสกฤต ไม่มีรูปบาลีแท้ว่า หริณี
ดังนั้น คำว่า สิขริณี ก็ควรเป็นรูปบาลีแบบสันสกฤตเช่นกัน

* * * * *

หริณีคาถา

๙๙. รสยฺคิสิโต, โน โส มฺรา สฺลา, คฺยทา หริณี ตทา.

คาถาที่มี น ส ม ร ส คณะ ลหุ และครุ มีจังหวะหยุด ๖, ๔
และ ๗ พยางค์ ชื่อว่า หริณีคาถา

ร	ส	ย	คิ	สิ	โต	โน	โส	มฺรา	สฺลา	คฺย	ทา	ห	ริ	ณิ	ต	ทา
๑	๑	๑	๑	๑	๒	๒	๒	๒	๒	๑	๒	๑	๑	๒	๑	๒
น			ส			ม			ร			ส			ล	ค

หริณิคาถา คือ คาถาที่มี น ส ม ร ส คณะ ลหุ และครุ ในทุกบาทของคาถา
กล่าวคือ มีครุลหุเป็นรูปว่า ๑ ๑ ๑, ๑ ๑ ๒, ๒ ๒ ๒, ๒ ๑ ๒, ๑ ๑ ๒, ๑ ๒
จะเห็นว่าคำว่า รสย (๑ ๑ ๑) เป็น น คณะ, คำว่า คิสิโต (๑ ๑ ๒) เป็น ส คณะ,
คำว่า โน โส มฺรา (๒ ๒ ๒) เป็น ม คณะ, คำว่า สฺลา คฺยทา (๒ ๑ ๒) เป็น
ร คณะ, คำว่า หริณิ (๑ ๑ ๒) เป็น ส คณะ, คำว่า ต เป็นลหุ ส่วนคำว่า ทา เป็นครุ
อนึ่ง คาถานี้มีจ้งหะหยุดในพยางค์ที่ ๖ คือ โต, พยางค์ที่ ๔ คือ ลา และพยางค์ที่
๗ คือ ทา

ตัวอย่าง

นขชฺติรชฺ, จกฺกงฺโคเปตปาทรรมฺพชฺ,
สฺภสิริมโต, รัสซาลงฺ,คฺลิลลสฺสํ,
ปวรสสิรสา, เทวาเทวา, สทา น ปิลนธฺ,
ตมตฺว มโน,รรมํ ติตฺติ,กรา มนิ ยสฺส เก.^๑

มนุษย์และเทวดาตนไหนจะไม่ประดับทัดทรงปทุมชาติ
คือพระบาทที่เพียบพร้อมด้วยจักรลักษณะของพระพุทธรเจ้า
ผู้ทรงสิริงามวิลาส มีพระองค์ลึงงามด้วยข้ายแห่งรัศมีประหนึ่ง
กลีบใบ มีพระนขาช้ชวาลปานเกสร ด้วยเศียรเกล้าอันบรรใน
กาลทุกเมื่อ ข้าพเจ้าขอน้อมไหว้พระพุทธรเจ้าผู้่นารัณมัยยั
ทรงกระทำความไม่เอิบอิม[ในการกล่าวพรรณนาพระคุณ]

^๑ มปม. คาถา ๖๑

บาทแรกของคาถานี้ ไม่มียติในพยางค์ช่วงที่ ๒ เพราะคำว่า เปตฺ เป็นศัพท์เดียวกัน คือ คำว่า จกฺกโคเปตฺ ตັตบทเป็น จกฺกค + อุเปต

หรณิ แปลว่า คาถาที่จูงใจผู้ฟังเหมือนพระนารายณ์ เพราะมียติ ๓ ที่ในแต่ละบาท มีรูปวิเคราะห์ว่า หริ วิย สุนฺหฺตานํ มนํ หรตฺติ หริณิ (คาถาที่จูงใจผู้ฟังเหมือนพระนารายณ์ ชื่อว่า หริณิ) บทนี้สำเร็จรูปมาจาก หร ธาตุ (หฺรณ = นำไป) + ยุ ปัจจัย + อี อิตถิปัจจัย

ภาษาบาลีมีรูปว่า หรณิ เหมือนคำว่า รสหรณิ (เส้นประสาทนำรส) แต่ภาษาสันสกฤตมีรูปว่า หริณิ โดยแปลง อ ทำยธาตุ เป็น อิ เหมือนรูปว่า เมทินิ, ทิปีนิ, ปกาสินิ, วิภาวินิ ที่บาลีมีรูปว่า เมทินิ, ทิปีนิ, ปกาสินิ, วิภาวินิ แต่คำว่า ปกาสินิ กับ วิภาวินิ ก็มีใช้ในภาษาบาลีเช่นกัน โดยแยกรากศัพท์ต่างกับคำว่า ปกาสินิ, วิภาวินิ ดังต่อไปนี้

ปกาสินิ = ป บทหน้า + กาสฺ ธาตุ + เณ ปัจจัย + ยุ ปัจจัย + อี อิตถิปัจจัย

ปกาสินิ = ป บทหน้า + กาสฺ ธาตุ + เณ ปัจจัย + ณี ปัจจัย + อินิ อิตถิปัจจัย

วิภาวินิ = วิ บทหน้า + ภา ธาตุ + เณ ปัจจัย + ยุ ปัจจัย + อี อิตถิปัจจัย

วิภาวินิ = วิ บทหน้า + ภา ธาตุ + เณ ปัจจัย + ณี ปัจจัย + อินิ อิตถิปัจจัย

คำว่า รสยฺคุสิโต ตັตบทเป็น รส + ยฺค + อิสฺโต ลง โต ปัจจัยในอรรถ ตติยาวิภตติเหมือนคำว่า อนิจฺจโต (โดยความไม่เที่ยง) ท่านให้แปลบทนี้เข้ากับ ปาฐเสสสะว่า ฉินฺนา ยติ (ยติที่ตัด) โดยแปลตามศัพท์ว่า รสยฺคุสิโต ฉินฺนา ยติ จ (และยติที่ตัดด้วยพยางค์ ๖, ๔ และ ๗)

คำว่า คฺยทา ตັตบทเป็น โค + ยทา ลบ โอ ใน โค เพราะพยัญชนะหลังเหมือนคำว่า มฺนา ที่ลบสระ อ ในเพราะพยัญชนะหลัง

* * * * *

มันท์กัณตาคาถา

๑๐๐. มนุทกนุตา, มกนตตคา, โค ยุกตุวสสเกหิ, อจจภูจิ.

คาถาที่มี ม ภ น ต ต คณะ และครุ ๒ พยางค์ มีจังหะหยุด
๔, ๖ และ ๗ พยางค์ ชื่อว่า มันท์กัณตา, เป็นอัจฉฐิฉนัถ

ม	น	ท	ก	น	ต	ต	ค	อ	ย	ค	ว	ส	ส	ก	ห
๒	๒	๒	๒	๑	๑	๑	๑	๒	๒	๑	๒	๒	๑	๒	๒
ม			ภ			น			ต			ค			

มันท์กัณตาคาถา คือ คาถาที่มี ม ภ น ต ต คณะ และครุ ๒ พยางค์ ใน
ทุกบาทของคาถา กล่าวคือ มีครูลหุเป็นรูปว่า ๒ ๒ ๒, ๒ ๑ ๑, ๑ ๑ ๑, ๒ ๒ ๑,
๒ ๒ ๑, ๒ ๒ จะเห็นว่าคำว่า มนุทกนุ (๒ ๒ ๒) เป็น ม คณะ, คำว่า
ตา มภ (๒ ๑ ๑) เป็น ภ คณะ, คำว่า นตต (๑ ๑ ๑) เป็น น คณะ, คำว่า คา โค
ย (๒ ๒ ๑) เป็น ต คณะ, คำว่า คุตุวสส (๒ ๒ ๑) เป็น ต คณะ ส่วนคำว่า
เก และ หิ เป็นครุ ๒ พยางค์ท้าย อนึ่ง คาถานี้มีจังหะหยุดในพยางค์ที่ ๔ คือ ตา,
พยางค์ที่ ๖ คือ คา และพยางค์ที่ ๗ คือ หิ

ตัวอย่าง

พุทโธปโยโก,นิธนคฺคณินโน, วณฺณเย ยาวชีว,
กามํ อณฺณํ, กถมกถมาสุํ ชิเยถายุกปโป,
น เตววายํ, ขยมุปวเซ, ยสฺส วณฺโณ อนนฺโต,
ตํ สพุพฺพณฺณํ, สกลสรีริ,เนกนาถํ นมามิ.^๑

แม้พระพุทธเจ้าพระองค์หนึ่งมิได้ตรัสคำอื่นตลอดพระ-
ชนม์ชีพ [เพียงแต่]ทรงพรรณนาคุณของพระสัพพัญญูผู้มิคุณ

^๑ มปม. คาถา ๖๒

ไม่มีที่สุดโดยแท้ อายุกับหนึ่งพึงหมดไปโดยพลัน หากพระคุณนี้
 มิสามารถหมดได้เพราะมีสภาพปราศจากที่สิ้นสุด ข้าพเจ้าขอ
 น้อมไหว้พระสัพพัญญูผู้เป็นที่พึ่งอันเอกของปราชชาติ
 ทั้งปวง พระองค์นั้น

บาทที่ ๒ ของคาถานี้ ไม่มียติในพยางค์ที่ ๖ เพราะคำว่า อาสุ เป็นศัพท์
 เดียวกัน คือ คำว่า กถมถมาสุ ตัดบทเป็น กถ + อถม + อาสุ

คำว่า ยุคตฺวสสเกหิ ตัดบทเป็น ยุค + อุตฺ + อสสเกหิ คำว่า ยุค เป็น
 สัญลักษณแทนเลข ๔, คำว่า อุตฺ แทนเลข ๖ ส่วนคำว่า อสส แทนเลข ๗ (คำว่า
 อสส ก ลง ก อาคมด้วยสูตรในกัจจายนไวยากรณ์ว่า สพฺพโต โก เพื่อรักษาฉันท
 ให้มีพยางค์ครบจำนวน)

มันท์กกันดา แปลว่า คาถาที่มีเสียงลุ่มลิกน่าฟังใจเหมือนสาวน้อยผู้
 ประรณนา เพราะมียติ ๓ ช่วงและไพเราะน่าฟัง มีรูปวิเคราะห์ว่า มนฺทา จ ส
 กนฺดา จาติ มนฺทกฺกนฺดา (คาถาที่มีเสียงลุ่มลิกน่าฟังใจ ชื่อว่า มันท์กกันดา)

อัจฉฐิ แปลว่า ฉันทที่ยิ่งกว่าอฉฐิฉันท มีรูปวิเคราะห์ว่า อฉฐิโต อติกฺกนฺดา
 อจฉฐิ (ฉันทที่ยิ่งกว่าอฉฐิฉันท ชื่อว่า อัจฉฐิ)

* * * * *

ฉติฉนธ์ ๑๘ พยางค์

กุสุมิตลตาเวลลิตาคาถา

๑๐๑. โม โต โน โย ยา, กุสุมิตลตา,เวลลิตากุฑฺวิสิหิ, ฉติ.

คาถาที่มี ม ต น ย ย ย คณะ มีฉหะหยุต ๕, ๖ และ ๗
 พยางค์ ชื่อว่า กุสุมิตลตาเวลลิตา, เป็นฉติฉนธ์

โม	โต	โน	โย	ยา	กุ	สุ	มิ	ต	ล	ตา	เวล	ลิ	ตาก	ขุ	ตุ	วิ	สี	หิ
๒	๒	๒	๒	๒	๑	๑	๑	๑	๑	๒	๒	๑	๒	๒	๑	๒	๒	๒
ม			ต		น			ย			ย			ย				

กุสุมิตลตาเวลลิตาคาถา คือ คาถาที่มี ม ต น ย ย ย คณะ ในทุกบาทของ
 คาถา กล่าวคือ มีครุหลุเป็นรูปว่า ๒ ๒ ๒, ๒ ๒ ๑, ๑ ๑ ๑, ๑ ๒ ๒, ๑ ๒ ๒, ๑
 ๒ ๒ จะเห็นว่าคำว่า โม โต โน (๒ ๒ ๒) เป็น ม คณะ, คำว่า โย ยา กุ (๒ ๒ ๑)
 เป็น ต คณะ, คำว่า สุमित (๑ ๑ ๑) เป็น น คณะ, คำว่า ลตา เวล
 (๑ ๒ ๒) เป็น ย คณะ, คำว่า ลิตากขุตุ (๑ ๒ ๒) เป็น ย คณะ ส่วนคำว่า วิสีหิ (๑
 ๒ ๒) เป็น ย คณะ อนึ่ง คาถานี้มีจังหวะหยุดในพยางค์ที่ ๕ คือ ยา, พยางค์ที่ ๖
 คือ ตา และพยางค์ที่ ๗ คือ หิ

ตัวอย่าง

กณฺหมพฺมุเล, ปฺรหิตกโร, โย มฺนินฺโท นิสินฺโน,
 อจฺเณวํ สีฆํ, นยฺนสฺสาคํ, อากฺขณฺณคฺคิชาลํ,
 ทฺขุชาลทฺธสํ, มฺนินฺนิขิตํ, ปาฏฺวิเหวํ อกาสิ,
 วนฺเท ตํ เสฏฺฐํ, ปรมฺรติขํ, อิทฺธิธมฺเมหุเปตํ.^๑

พระจอมมุนีพระองค์ใดผู้บำเพ็ญประโยชน์แก่ชนเหล่าอื่น
 ประทับนั่งใกล้ต้นมะม่วงที่นายกัณทะปลูก ทรงแสดงปาฏิหาริย์
 ที่ดงามตระการตาอย่างรวดเร็วหน้าอัศจรรย์ มีท่อนไฟท่อนน้ำ
 สลับกัน ทำลายข่ายคือความเห็นผิด เป็นสิ่งที่พระมุนี[ทั้งปวง]
 มิได้ทรงสละ ข้าพเจ้าขอน้อมไหว้พระจอมมุนีผู้ประเสริฐเลิศ
 ก่อให้เกิดปิติยิ่ง ทรงฤทธานุภาพ พระองค์นั้น

^๑ นก. คาถา ๒๐

กุสุมิตลตาเวลลิตา แปลว่า คาถาที่เหมือนการสั่นไหวของเถาววัลย์ที่ผลิดอกแล้ว มีรูปวิเคราะห์ว่า กุสุมิตา ปุปผิตา ลตา กุสุมิตลตา, กุสุมิตลตาย เวลลิตา จลิตา กุสุมิตลตาเวลลิตา, กุสุมิตลตาเวลลิตา วียาติ กุสุมิตลตาเวลลิตา (คาถาที่เหมือนการสั่นไหวของเถาววัลย์ที่ผลิดอกแล้ว ชื่อว่า กุสุมิตลตาเวลลิตา) บทนี้สำเร็จรูปมาจาก กุสุมิตลตาเวลลิตา ศัพท์ + ณ ปัจจัย ในอุปมาตัทธิต

ธิตติ แปลว่า ฉันทที่ทรงคณะของตนไว้ มีรูปวิเคราะห์ว่า อตตโน คนธราเรตติ ธิตติ (ฉันทที่ทรงคณะของตน ชื่อว่า ธิตติ) บทนี้สำเร็จรูปมาจาก ธา ธาตุ + ตี ปัจจัย

คำว่า เวลลิตากุซุตวิสีหิ ตัตตบทเป็น เวลลิตา + อกฺข + อุตุ + อิสฺสิ คำว่า อกฺข (อินทรี) เป็นสัญลักษณ์แทนเลข ๕, คำว่า อุตุ (ฤดู) แทนเลข ๖ ส่วนคำว่า อิสฺสิ (ฤษี) แทนเลข ๗ อนึ่ง ตามหลักพระอภิธรรม อินทรีมี ๖ อันได้แก่จักขุนทรี เป็นต้น แต่ในทีฆนิกาย ปาฎิกวรรค (ที. ปา. ๑๑/๓๒๐/๒๑๒) ก็มีพบบินทรี ๕ สามกลุ่ม กลุ่มที่ ๑ คือ จักขุนทรี โสดินทรี ฆานินทรี ชิวหินทรี และ กายินทรี, กลุ่มที่ ๒ คือ สุขินทรี ทุกชินทรี โสมนัสสินทรี โทมนัสสินทรี และอุเบกชินทรี และกลุ่มที่ ๓ คือ สัทธินทรี วิริยินทรี สตินทรี สมานินทรี และปัญญินทรี

* * * * *

อติธิฉันท ๑๙ พยางค์

เมฆวิปสุชิตาคาถา

๑๐๒. รสุตวสุเสหิ ยมา, นสรวรรุ, เมฆวิปสุชิตา सा.

คาถาที่มี ย ม น ส ร ร คณะ และครุ มีจังหวะหยุด ๖, ๖ และ ๗ พยางค์ ชื่อว่า เมฆวิปสุชิตา

ร	สุ	ว	เส	หิ	ย	น	ส	ร	ร	ค	รู	เม	ม	วิ	มุ	ช	ต	ส
๑	๒	๒	๒	๑	๒	๑	๑	๑	๑	๑	๒	๒	๑	๒	๒	๑	๒	๒
ย			ม			น			ส			ร			ร			ค

เมฆวิปมุขชิตาคาถา คือ คาถาที่มี ย ม น ส ร ร คณะ และครุ ในทุกบาทของคาถา กล่าวคือ มีครุลหุเป็นรูปว่า ๑ ๒ ๒, ๒ ๒ ๒, ๑ ๑ ๑, ๑ ๑ ๒, ๒ ๑ ๒, ๒ ๑ ๒, ๒ จะเห็นว่าคำว่า รสุตวสุ (๑ ๒ ๒) เป็น ย คณะ, คำว่า เสหิ ยมา (๒ ๒ ๒) เป็น ม คณะ, คำว่า นสร (๑ ๑ ๑) เป็น น คณะ, คำว่า รครุ (๑ ๑ ๒) เป็น ส คณะ, คำว่า เมฆวิป (๒ ๑ ๒) เป็น ร คณะ, คำว่า มุขชิตา (๒ ๑ ๒) เป็น ร คณะ ส่วนคำว่า ส เป็นครุ หนึ่ง คาถานี้มีจังหวะหยุดในพยางค์ที่ ๖ คือ มา, พยางค์ที่ ๖ คือ รู และพยางค์ที่ ๗ คือ ส

ตัวอย่าง

มุณิหโก ยเวโก, พุทฺทยรุโณ, ฌาณวุตฺถิณณพิมฺโฬ,
 วิเนยฺยปฺปาโณฆํ, กมลลลิตํ, ฌาณรสีวเรหิ,
 สุโฬธสี สุพุธ, ติภาวภูหเร, พยาปิตกุกิตฺตินณฺจ,
 ติโลเกกจฺจขุํ, พุขมสหนํ, ตํ มเหสี นมามิ^๑

พระจอมมุณีพระองค์ใดทรงเปรียบดั่งอังศุมาลีดวงเดียว มีพระมหากรุณาจุติตั้งแสงอรุโณทัย พระญาณปานประหนึ่งปริณทลอันไพศาล ยังเหล่าเวไนยชนในไตรภพผู้เสมอเหมือนปทุมชาติในสระบัวสะอาดให้แยมบาน[คือให้ตรัสรู้] ด้วยพระธรรมเหมือนดังรัศมีอันประเสริฐ ข้าพเจ้าขอน้อมไหว้พระจอมมุณีผู้เปรียบดั่งอังศุมาลี้ มีเกียรติยศฟุ้งขจร เป็นนัยน์

^๑ นก. คาถา ๑๑

เนตรหนึ่งเดียวในไตรโลก ทรงอดทนต่อสิ่งที่ทนได้ยาก ทรง
แสวงหาคุณอันไพศาล พระองค์นั้น

เมฆวิปยุชชิตา แปลว่า คาถาที่มีเสียงเปล่งออกเหมือนเสียงเมฆคำราม
เพราะมี ย คณะเป็นต้นที่มีจำนวนครุมากกว่าลหุ มีรูปวิเคราะห์ว่า เมฆสสุ
วิปยุชชิต วิย วิปยุชชิต ยสสา สา เมฆวิปยุชชิตา (คาถาที่มีเสียงเปล่งออก
เหมือนเสียงคำรามของเมฆ ชื่อว่า เมฆวิปยุชชิตา)

คำว่า รสตุวสุเสหิ ตັตบทเป็น รส + อุตุ + อสุเสหิ คำว่า รส แทนเลข ๖ คำ
ว่า อุตุ แทนเลข ๖ ส่วนคำว่า อสุส แทนเลข ๗ (เวลาแปลยกศัพท์ ฟังโยกคำว่า
ยติ จ เข้ามาแปลร่วมกับคำว่า รสตุวสุเสหิ เป็นรูปว่า รสตุวสุเสหิ ยติ จ และ
ยติด้วยพยางค์ ๖, ๖ และ ๗)

* * * * *

สัททูลวิกิพีตคาถา

๑๐๓. อกฺกสฺเสหิ ยติ มฺสชา สตตคา, สทฺทูลวิกิพีตํ, อติริติ.

คาถาที่มี ม ส ช ส ต ต คณะ และครุ มีจังหวะหยุด ๑๒ และ

๗ พยางค์ ชื่อว่า สัททูลวิกิพีต๊ะ, เป็นอติริติฉันท

อก	กส	เส	หิ	ย	ติ	มฺ	ส	ช	า	ส	ต	ต	คา	สท	ทูล	วิก	กี	พี	ต
๒	๒	๒	๑	๑	๑	๑	๒	๑	๑	๑	๑	๒	๒	๒	๑	๒	๒	๑	๒
ม			ส			ช			ส			ต			ต			ค	

สัททูลวิกิพีตคาถา คือ คาถาที่มี ม ส ช ส ต ต คณะ และครุ ในทุกบาท
ของคาถา กล่าวคือ มีครุลหุเป็นรูปว่า ๒ ๒ ๒, ๑ ๑ ๒, ๑ ๒ ๑, ๑ ๑ ๒, ๒ ๒ ๑,
๒ ๒ ๑, ๒ จะเห็นว่าคำว่า อกฺกสฺเส (๒ ๒ ๒) เป็น ม คณะ, คำว่า หิ ยติ ม (๑
๑ ๒) เป็น ส คณะ, คำว่า สชา ส (๑ ๒ ๑) เป็น ช คณะ, คำว่า สตตคา (๑ ๑ ๒)

เป็น ส คณะ, คำว่า สทฺทูล (๒ ๒ ๑) เป็น ต คณะ, คำว่า วิกกัฬิ (๒ ๒ ๑) เป็น ต คณะ ส่วนคำว่า ตํ เป็นครุ หนึ่ง คาถานี้มีจังหวะหยุดในพยางค์ที่ ๑๒ คือ คา และ พยางค์ที่ ๗ คือ ตํ

ตัวอย่าง

ชานนฺดา อปิ สทฺทสตฺถมฺขิลํ, มฺยุหนฺติ ปาจกฺกเม,
เยภฺยุเยน หิ โลกนํตีวฺริธา, ปาเจ นยา วิชฺชเร,
ปณฺทิจฺจมฺปิ ปหาย พาทฺริคตํ, เอตฺเถว ตสฺมา พุโธ,
สิกฺขเยยฺยามลธมฺมสาครตฺเร, นิพฺพานตฺติตฺถุปฺโป.^๑

แม้จะเข้าใจคัมภีร์ไวยากรณ์[สันสกฤต]ทั้งหมด ก็ยังสับสน
ในกระแสแห่งพระดำรัส เพราะนัยอันไม่ตรงตามแบบแผนของ
โลกมีอยู่ในพระพุทธานุญาต ดังนั้น บัณฑิตผู้เข้าไปสู่ท่าน้ำ
คือพระนิพพาน พึงละความเป็นผู้ฉลาดอันเป็นไปภายนอก
[คือไวยากรณ์สันสกฤต]แล้ว ศึกษาคัมภีร์นี้จนประจักษ์เรื่องพา
ข้ามสาครคือธรรมอันปราศจากมลทิน

สตฺถา ยํ ปรมตฺถมุตฺตมคฺุณ, นามณฺจ รฺูปนฺติ จ,
เทวธากาสี สภาวธมฺมกฺุสโล, นิพฺพิชฺฌ ธมฺมนฺตรํ,
โวหารตฺถวิเสสเวยฺยมปฺรํ, พฺยาภาสิ ปณฺณตฺติโต,
อารทํ กมฺโต มเยวมฺขิลํ, ตํ สฺสจฺจุ นิจฺจาปิ.^๒

พระศาสดาผู้ฉลาดในสภาวธรรม มีคุณอันสูงสุด หยั่งเห็น
ธรรมพิเศษแล้ว ทรงจำแนกปรมัตถ์ออกเป็น ๒ อย่าง คือนาม
และรูป ได้ตรัสปรมัตถ์อันต่างจากบัญญัติ ที่พึงทราบ
ด้วยอรรถพิเศษของถ้อยคำ ปรมัตถ์ทั้งหมดนั้น ข้าพเจ้ากล่าวมา
ตามลำดับเช่นนี้ ให้จบลงด้วยดีแล้ว

^๑ นิตติ ปท. หน้า ๒๑๓

^๒ นป. คาถา ๘๗๘

สัททูลวิกกีพิตะ แปลว่า คาถาที่ออกเสียงเหมือนการกระโดดของ
เสือดาว กล่าวคือ คาถานี้มียติแรกในพยางค์ที่ ๑๒ เหมือนเสือดาวที่กระโดดได้
๑๒ ศอก มีรูปวิเคราะห์ว่า สททูลสฺส วิกกีพิตํ วย อฺจุจณสทฺโท ยสฺส ตํ สทฺทูล-
วิกกีพิตํ (คาถาที่มีเสียงเปล่งออกเหมือนการกระโดดของเสือดาว ชื่อว่า สัททูล-
วิกกีพิตะ)

อกฺก ศัพท์ แปลว่า พระอาทิตย์ เป็นสัญลักษณ์แทนเลข ๑๒ เพราะเทพ
อาทิตย์มี ๑๒ ตน คัมภีร์ฉันทโสวรัตถเมทินี (อธิบายปริจเฉท ๓ คาถา ๑๐๓)
นำข้อความจากคัมภีร์สันสกฤตมากล่าวว่า

ธาดา มิตฺตริยมา รุทฺโท วรุณํ สุสิโร เอว จ
ภโค วิวสวาปฺตา สวิตา ทสโม มโต
เอกาทส ตถา ภาฏฺฐา วิณฺหุ ทฺวาทส อฺจุจเต.

เทพเหล่านี้ คือ ธาตุ, มิตตะ, อริยมา, รุททะ, วรุณะ, สุ
สิระ, ภคะ, วิวสะ, วาปุตตะ, สวิตุ เป็นเทพองค์ที่ ๑๐ นอกจากนั้น
ภฏฐาเป็นเทพองค์ที่ ๑๑ วิณหุเป็นเทพองค์ที่ ๑๒

อีกนัยหนึ่ง อกฺก ศัพท์ใช้แทนเลข ๑๒ เพราะพระอาทิตย์มีคุณลักษณะ
๑๒ ส่วน เหมือนพระจันทร์ที่มีคุณลักษณะ ๑๖ ส่วน คัมภีร์ฉันทโสวรัตถ-
เมทินี (อธิบายปริจเฉท ๓ คาถา ๑๐๓) นำข้อความจากคัมภีร์สันสกฤตมา
กล่าวไว้ว่า

ตปฺนิ ตาปฺนิ ฐมา มรีจि ชาลฺนิ รุจิ
สุสุณฺณา โภคทา วิสสา โฟธินิ วาริณี ชมา.

ส่วนเสี้ยว ๑๒ ส่วนคือ ตปนิ, ตาปนิ, ฐมา, มรีจิ, ชาลนิ,
รุจิ, สุสุณณา, โภคทา, วิสสา, โฟธินิ, วาริณี และ ชมา

คำว่า อกฺกสุเสหิ ตตฺบทเป็น อกฺก + อสุเสหิ

* * * * *

กตินันท์ ๒๐ พยางค์

วุตตคาลา

๑๐๔. วุตตมิตีสี ตุ นามโต รชา รชา รชา ครูลหู จ, กติ.

คาลาที่มี ร ช ร ช ร ช คณะ ครุ และลหุเช่นนี้ ชื่อว่า วุต
ตะ โดยนามสัญญา, เป็นกตินันท์

ว	ต	ม	ิ	ส	ต	น	า	ม	โต	ร	ช	ร	ช	ร	ช	ค	ร	ล	ห	จ
๒	๑	๒	๑	๒	๑	๒	๑	๒	๑	๒	๑	๒	๑	๒	๑	๒	๑	๒	๑	๒
ร			ช				ร			ช				ร		ช			ค	ล

วุตตคาลา คือ คาลาที่มี ร ช ร ช ร ช คณะ ครุ และลหุ ในทุกบาทของคาลา
กล่าวคือ มีครูลหุเป็นรูปว่า ๒ ๑ ๒, ๑ ๒ ๑, ๒ ๑ ๒, ๑ ๒ ๑, ๒ ๑ ๒, ๑ ๒ ๑,
๒ ๑ จะเห็นว่าคำว่า วุตตมี (๒ ๑ ๒) เป็น ร คณะ, คำว่า ทิสฺ ตุ (๑ ๒ ๑) เป็น ช
คณะ, คำว่า นามโต (๒ ๑ ๒) เป็น ร คณะ, คำว่า รชา ร (๑ ๒ ๑) เป็น ช คณะ,
คำว่า ชา รชา (๒ ๑ ๒) เป็น ร คณะ, คำว่า ครูล (๑ ๒ ๑) เป็น ช คณะ, คำว่า
หุ เป็นครุ ส่วนคำว่า จ เป็นลหุ

ตัวอย่าง

โย ชิโน อเนกชาติยํ สปุตตทามงฺคชีวิตมปิ
โพธิเปมโต อลคฺคมานโส อทาสีเยว อตฺถิกสฺส
ทานปารมี ตโต ปริ อปุริ สีลปารมาทิกมปิ
ตาสมิทฺธิโยปยาตมคฺคตํ ตเมกทีปํ นมามิ.^๑

พระชินเจ้าพระองค์ใดมีพระทัยไม่ฝักใฝ่[ในโลกามิส]
เพราะทรงรื่นรมย์ในโพธิญาณ ได้ประทานพระชายาพร้อมด้วย

^๑ นก. คาลา ๒๒

พระโอรส อวัยวะ และชีวิต ในนานาพระชาติเป็นอเนกแก่บุคคล
ผู้ปรารถนา ได้บำเพ็ญทานบารมี และยังทรงบำเพ็ญศีล
บารมีเป็นต้นอีก ข้าพเจ้าขอน้อมไหว้พระชินเจ้าผู้เป็นที่พึ่ง
แห่งเดียว ทรงเข้าถึงความเป็นบุคคลผู้เลิศด้วยผลแห่งบารมี
เหล่านั้น พระองค์นั้น

วุดตะ แปลว่า คาถาที่กล่าวด้วย ร คณะเป็นต้น มีรูปวิเคราะห์ว่า ราชคเณหิ
วุจเจเตติ วุดตัม (คาถาที่กล่าวด้วย ร คณะเป็นต้น ชื่อว่า วุดตะ) บทนี้สำเร็จรูป
มาจาก วจ ธาตุ (วียตฺติยํ วาจาญํ = พูดชัดเจน) + ต ปัจจัย

กติ แปลว่า นันท์ที่แต่งด้วยคณะและยติตามที่กล่าวมาแล้ว มีรูป
วิเคราะห์ว่า ยถาวุตตคณยตีหิ กรียเตติ กติ (นันท์ที่แต่งด้วยคณะและยติตาม
ที่กล่าวมาแล้ว ชื่อว่า กติ) บทนี้สำเร็จรูปมาจาก กร ธาตุ (กรณ = กระทำ) + ตี
ปัจจัย

คำว่า ครูลหุ มีการที่ละเป็น อุ ใน ครุ ศัพท์ เป็น อุ เพื่อรักษาคณะนันท์ ส่วน
คำว่า ตุ เป็นปาทปุรณนิบาต (นิบาตทำให้บาทเต็ม ไม่มีความหมายใดๆ)
นิบาตชนิดนี้มีพบในนิคมนคาถาที่ ๒ ของคัมภีร์อภิธัมมัตถสังคหะว่า ปุณฺณเณ
วิปฺเลน ตุ มฺลโสมนํ

ปกตินันท์ ๒๑ พยางค์

สัทธราคาถา

๑๐๕. มฺรา ภนา โย โยตร เยนตฺติมนียติยฺตา, สทฺธรา กิตฺติตฺตายํ, ปกฺติ.

คาถาที่มี ม ร ภ น ย ย ย คณะ มีจังหวะหยุด ๗ พยางค์

๓ ครั้งนี้ ท่านเรียกว่า สัทธรา, เป็นปกตินันท์

มฺ	ภ	นา	โย	โย	ต	ร	เย	น	ต	ติ	ม	นิ	ย	ติ	ย	ตา	ส	ท	ธ	รา	ก	ิ	ต	ติ	ตา	ย	ิ
๒	๒	๒	๒	๑	๒	๒	๑	๑	๑	๑	๑	๑	๑	๑	๑	๒	๒	๑	๒	๒	๑	๒	๑	๒	๒	๑	๒
ม			ร			ภ			น			ย			ย			ย									

สัทธรรคาถา คือ คาถาที่มี ม ร ภ น ย ย ย คณะ ในทุกบาทของคาถา กล่าวคือ มีครุหลุเป็นรูปว่า ๒ ๒ ๒, ๒ ๑ ๒, ๒ ๑ ๑, ๑ ๑ ๑, ๑ ๒ ๒, ๑ ๒ ๒, ๑ ๒ ๒ จะเห็นว่าคำว่า มฺร ภา นา โย (๒ ๒ ๒) เป็น ม คณะ, คำว่า โยตฺร เย (๒ ๑ ๒) เป็น ร คณะ, คำว่า นตฺติมฺ (๒ ๑ ๑) เป็น ภ คณะ, คำว่า นิยติ (๑ ๑ ๑) เป็น น คณะ, คำว่า ยุตฺตา สทฺ (๑ ๒ ๒) เป็น ย คณะ, คำว่า ธรา กิ ตฺติ (๑ ๒ ๒) เป็น ย คณะ ส่วนคำว่า ติตายิ (๑ ๒ ๒) เป็น ย คณะ อนึ่ง คาถานี้มี จังหวะหยุดในพยางค์ที่ ๗ รวม ๓ ครั้ง คือ นตฺ, ตา และ ยิ

ตัวอย่าง

เย สนฺตา สนฺตจิตฺตา, ติสฺรณฺสรณฺา, เอตฺถ โลกนฺตเร วา,
 ภูมฺมาภูมฺมา จ เทวา, คุณฺคณฺคณฺ, พยฺยาภู สพฺพกาลํ,
 เอเต อายนฺตฺ เทวา, วรกนฺกมเย, เมรฺุราเช วสนฺโต,
 สนฺโต สนฺโตสเหตฺ, มฺนิวรวจฺนํ, โสตุมฺคคํ สมฺคคา.^๑

ภุมเทวดาและเทวดาเหล่าอื่นในโลกนี้หรือโลกอื่น ผู้เป็น
 สัตบุรุษมีใจสงบ มีสัณตริยเป็นที่พึ่ง ผู้ชวนชวายในการ
 ถือเอาคุณธรรมเสมอ และทำวสัฏกะจอมเทพผู้เป็นสัตบุรุษ
 สถิตอยู่ ณ ขุนเขาสุเมรุราชอันสำเร็จด้วยทองงาม ขอเชิญ
 เทวดาเหล่านั้นพร้อมเพรียงกันมาฟังพระดำรัสอันประเสริฐ
 ของพระจอมมุณี ซึ่งเป็นเหตุแห่งความปิติโสมนัสเกิด

^๑ สมป. หน้า ๑

พุทฺโธ พุทฺโธติ โฆโส, อติทูลภตโร, กา กถา พุทฺธภาโว,
 โลเก ตสฺมา วิภาวี, วิวิธิตสฺสํ, สาธโว ปตฺถยณฺดา,
 อิกฺขจํ อตฺถํ วหนฺตํ, สุร-นรมหิตํ, นิพฺภยํ ทกฺขิณฺณยํ,
 โลกานํ นนฺทิวทฺตํ, ทสพลมสมํ, ตํ นมสฺสนตฺตํ นิจฺจ^๑

เสียงที่กล่าวว่า พระพุทธเจ้าๆ ได้ยินยานักในโลก จะ
 ป่วยกล่าวไปไปถึงความเป็นพระพุทฺธเจ้า ฉะนั้น สาธุชนผู้มี
 ปัญญา ปรรณนาประโยชน์สุขนานา ฟังนบไหว้พระพุทฺธเจ้า
 ผู้นำประโยชน์ที่ตนปรรณนา อันมนุษย์และเทวดาบูชา
 ปราศจากภัย ควรแก้กัษณาทาน ยังความปลาบปลื้มให้เจริญ
 แก่ชาวโลก ทรงพระกำลังสืบ ไม่มีผู้ใดเท่าเทียม พระองค์นั้น
 เป็นนิจนิรันดร์เทอญ

สัทธา แปลว่า คาถาที่ก่อให้เกิดความพึงใจในการฟัง เพราะมีจังหวะหยุด
 ในพยางค์ที่ ๗ สามครั้งเท่ากัน มีรูปวิเคราะห์ว่า สทฺธํ ราตีติ สทฺธรา (คาถาที่ถือ
 เอาความพึงใจ ชื่อว่า สัทธา) บทนี้สำเร็จรูปมาจาก สทฺธ บทหน้า + รา ธาตุ
 (อาทาเน = ถือเอา) + อ ปัจจัย

คำว่า โยตร ตັตฺตบเป็น โย + อตร

คำว่า เยนตฺติมุนียติยฺตา ตັตฺตบเป็น เยน + ตฺติมุนียติยฺตา ช้อน ตฺ อักษร
 เพื่อให้ต้องคณะฉันท

พม่ามีคำพังเพยกล่าวว่า “กฎฉันทสำคัญกว่ากฎไวยากรณ์” หมายความว่า
 ในร้อยกรองที่ต้องแต่งให้มีครุหลุและพยางค์ตรงตามระเบียบบัญญัติที่
 ฉันทลักษณ์กำหนดไว้ กฎที่กล่าวไว้ในคัมภีร์ฉันทจึงสำคัญกว่ากฎไวยากรณ์
 คือทำนองอนุญาตทำที่ชนะ, รัสสะ, อาเทศ, ช้อนอักษร เป็นต้น เพื่อให้มีครุหลุ

^๑ นก. คาถา ๒๗

ตามกฎหรือมีพยางค์ครบจำนวนตามฉันทนั้นๆ การกระทำที่ชะเป็นต้นเพื่อรักษาฉันทนั้น เรียกว่า ฉันทานุรักษณะ (การรักษาฉันท) มีความหมาย ๒ ลักษณะ คือ

๑. รักษาฉันท คือ รักษาจำนวนพยางค์ให้ครบจำนวนตามฉันทที่แต่ง เช่น คำว่า เอวหา จินฺตยิตฺวาน (ขุ. อป. ๓๓/๑๙/๒๗) “เราดำริแล้วอย่างนี้” คำว่า เอวหา ตัดบทเป็น เอว + อห ปทรูปสัทธิปกรณ (สูตร ๕๓) กล่าวว่า ลบนิคหิตเพื่อรักษาฉันท คือ เมื่อลบนิคหิตแล้วก็ลบสระหน้า แล้วเชื่อมสนธิเป็นรูปว่า เอวหา ที่มี ๓ พยางค์ ถ้าไม่ลบนิคหิตก็จะมี ๔ พยางค์ว่า เอว อห ทำให้บาทนี้มี ๙ พยางค์ว่า เอว อห จินฺตยิตฺวาน ซึ่งไม่ตรงตามฉันทลักษณะ

๒. รักษาฉณะฉันท คือ รักษาฉณะที่มีอยู่ในฉันทนั้นให้มีครุหลุตรงตามฉันทลักษณะ นั่นก็คือรักษาคาถาให้ถูกต้อง แต่ท่านไม่เรียกว่า คาถานุรักษณ (รักษาคาถา) เพราะ ฉนฺท ศัพท์ก็มีความหมายว่า คาถา ดังคัมภีร์อมรโกศ (ปริจเฉท ๒๓ คาถา ๒๓๑) กล่าวว่า ฉนฺโท ปชฺเชกฺกิลาสเ จ (ฉนฺท ศัพท์เป็นไปในอรรถว่า คาถา และความปรารถนา) เช่นบาทว่า อริยสจฺจาน ทสฺสนํ (ขุ. ขุ. ๒๕/๑๑/๔), เอตํ พุทฺธาน สาสนํ (ขุ. ธ. ๒๕/๑๘๓/๔๙) ปทรูปสัทธิปกรณ (สูตร ๕๔) กล่าวว่า ลบนิคหิตใน น เพื่อรักษาฉันท คือ ในที่นี้ต้องมี ช ฉณะเป็นรูปว่า น ทสฺส (๑ ๒ ๑) และ น สาส (๑ ๒ ๑) จึงจะถูกลักษณะของปฐยาวัตคาถา ดังนั้น การรักษาฉันทในที่นี้ ก็คือการรักษาฉณะฉันทอันเป็นการรักษาคาถานั้นเอง

* * * * *

อากติฉันท ๒๒ พยางค์

ภัททกคาถา

๑๐๖. ภฺรา นรนา รนา จถฺ ครุ, ทสฺสกุวิรมํ หิ ภัททกมิตํ, อากติ.

คาถาที่มี ภ ร น ร น ร น ฉณะ และครุ มีจิงหะหยุด ๑๐ และ ๑๒ พยางค์นี้ ชื่อว่า ภัททกะ, เป็นอากติฉันท

ภ	ร	น	ร	น	จ	ถ	ค	ร	ท	ส	ก	ว	ร	ม	หิ	ภ	ท	ก	มิ	ท	
๒	๑	๑	๒	๑	๒	๑	๑	๑	๒	๑	๒	๑	๑	๑	๒	๑	๒	๑	๑	๑	๒
ภ		ร			น			ร			น			ร			น			ค	

ภัททกคาถา คือ คาถาที่มี ภ ร น ร น ร น คณะ และครู ในทุกบาทของ
คาถา กล่าวคือ มีครูลหุเป็นรูปว่า ๒ ๑ ๑, ๒ ๑ ๒, ๑ ๑ ๑, ๒ ๑ ๒, ๑ ๑ ๑, ๒
๑ ๒, ๑ ๑ ๑, ๒ จะเห็นว่าคำว่า ภ ฐา นร (๒ ๑ ๑) เป็น ภ คณะ, คำว่า นา รนา
(๒ ๑ ๒) เป็น ร คณะ, คำว่า จถ ค (๑ ๑ ๑) เป็น น คณะ, คำว่า รุ ทส
(๒ ๑ ๒) เป็น ร คณะ, คำว่า กวิร (๑ ๑ ๑) เป็น น คณะ, คำว่า ม หิ ภ
(๒ ๑ ๒) เป็น ร คณะ, คำว่า ทกมิ (๑ ๑ ๑) เป็น น คณะ ส่วนคำว่า ท เป็นครู
หนึ่ง คาถานี้มีจังหวะหยุดในพยางค์ที่ ๑๐ คือ รุ และพยางค์ที่ ๑๒ คือ ท

ตัวอย่าง

วภูจิตานุพุพุกสุภง,คูลี รุหิรมภูจตุคนชโก,
นิคฺคฺพโคปผโก สมบโท, ลีโหสภิกหฺสสนนิกโม,
ทกฺขินดาวตกฺกมิ สมมฺตมณฺฑลนิกณฺจิชานุสุภโก,
พฺยณฺชนปฺนุณโปสตนุ นากิคมฺภิรอนิททกฺขินวโณ.^๑

พระพุทธรเจ้าผู้เป็นที่พึ่งของโลก ทรงมีนิ้วพระหัตถ์และนิ้ว
พระบาทกลม[ดูจนายช่างกลิ้งแล้วเป็นอันดี] นิ้วพระหัตถ์และ
นิ้วพระบาทชิดไม่ห่างกันและเรียงงามตามลำดับตั้งแต่ต้น
จนปลาย พระนขา[ทั้ง๒๐]มีสีแดง เกลี้ยงกลมสนิทมิได้เป็น
ริ้วรอย และงอนงามซ้อนขึ้นเบื่องบนมิได้ค้อมลงเบื่องต่ำ ข้อ
พระหัตถ์และข้อพระบาทซ้อนอยู่ในพระมังสะ[คือมิได้สูงขึ้น
ปรากฏออกมาภายนอก] พระบาททั้งสองเสมอกัน พระดำเนิน

^๑ มปม. คาถา ๗๐

งามตั้งสี่หราช อุสมราช พญาช้างฉัททันต์ และพญาหงส์
เสด็จดำเนินไปโดยยกพระบาทเบื้องขวาย่างก่อน พระชานุ
มณฑลกลมเกลี้ยงงามบริบูรณ์ [คือปราศจากอัญหิสะบ้า
ปรากฏออกมาภายนอก] พระวรกายมีเครื่องหมายของบุรุษ
บริบูรณ์ [คือมิได้มีกิริยามรรยาทคล้ายสตรี] พระนาภี
มีฐานลึก พระนาภีมิได้วิกลบกพร่อง[ในที่แห่งใดที่หนึ่ง]
พระนาภีมีรอยเวียนเป็นทักษิณาวฏ

บาทที่ ๓ ของคาถานี้ ไม่มียติในพยางค์ที่ ๑๐ เพราะคำว่า สมนุต เป็น
ศัพท์เดียวกัน แม้บาทที่ ๔ คำว่า นาภี ก็เป็นศัพท์เดียวกัน จึงไม่มียติในพยางค์ที่
๑๐ ของบาทที่ ๔

ภัททกะ แปลว่า คาถาที่งดงามด้วย ภ คณะเป็นต้นและยติหยุดช่วง ๑๐ กับ
๑๒ พยางค์ มีรูปวิเคราะห์ว่า ภทฺทติ โสภตติ ภทฺทกํ (คาถาที่งดงาม ชื่อว่า
ภัททกะ) บทนี้สำเร็จรูปมาจาก ภทฺท ธาตุ (สฺส = งดงาม) + ฌวฺ บัณฑิต

อาภติ แปลว่า ฉันทที่แต่งยิ่งกว่าฉันทก่อน เพราะมีพยางค์มากกว่าฉันท
ก่อนอีก ๑ พยางค์ มีรูปวิเคราะห์ว่า อา ภุโส กรียเตติ อาภติ (ฉันทที่บุคคลแต่ง
ยิ่ง ชื่อว่า อาภติ)

คำว่า จถ ตัดบทเป็น เจ + อถ

คำว่า ครุ ในคาถานี้ ความจริงเป็นรูปเอกพจน์ว่า ครุ ท่านที่ชะ อุ ใน ครุ
เป็น อุ เพื่อให้ต้องคณะฉันท

หิ ศัพท์ในคาถานี้ เป็นปาทปุรณนิบาต โดยทั่วไปการเขียนปาทปุรณนิบาต
คือ หิ, ตู, จ เป็นต้น ฟังใช้ในฐานะที่จำเป็นหลีกเลี่ยงไม่ได้ ถ้าใช้ฟุ่มเฟือยก็
ต้องโทษตามหลักอสังการที่เรียกว่า อนัตถโทษ (โทษไม่มีความหมาย)

คำว่า ทสกุวิรม์ ตัดบทเป็น ทส + อกุวิรม์ คำว่า อกุ ใช้แทนเลข ๑๒
ส่วนคำว่า วิรม เป็นคำไวพจน์ของ ยติ ศัพท์

ลักษณะของฉันท์ ๒๓-๒๖ พยางค์ มีแสดงไว้ในคัมภีร์ฉันทมัญชรีภาษามคธ ปริจเฉทที่ ๒ คาถาตัวอย่างของฉันท์เหล่านั้นก็มีกล่าวไว้ในคัมภีร์มหาปณามะ คาถาที่ ๗๑-๔ ผู้สนใจฉันท์และคาถาเหล่านั้น พึงศึกษาดูจากคัมภีร์ดังกล่าวเถิด

อิติ วุดโตทยเย ฉนุทสิ สมวุตตินิเทศ นาม

ตติโย ปริจเฉโท.

จบปริจเฉทที่ ๓ ชื่อว่า สมวุตตินิเทศ (แสดงสมคาถา)

ในคัมภีร์ฉันท์นามว่าวุดโตทย

ปริจเฉทที่ ๔

อรรถสมวัตตินิเทศ

(แสดงอรรถสมคาถา)

อรรถสมคาถา คือ คาถาที่มีคณะเสมอกันครั้งคาถา กล่าวคือ บาทที่ ๑ เหมือนบาทที่ ๓ ส่วนบาทที่ ๒ เหมือนบาทที่ ๔ ดังนั้น คาถาแสดงสูตรที่เป็นทั้งอุทาหรณ์ในปริจเฉทนี้จึงมี ๒ บาท คือบาทที่ ๑ อันเป็นวิสมบาท (บาทคี่) และบาทที่ ๒ อันเป็นสมบาท (บาทคู่) ส่วนบาทที่ ๓ เหมือนบาทที่ ๑ และบาทที่ ๔ ก็เหมือนบาทที่ ๒ คันถรจนอาจารย์จึงไม่แสดงบาทที่ ๓-๔ ไว้อีก ทั้งนี้เพื่อให้คาถาสั้นและจำง่าย ดังนั้น คาถาในปริจเฉทนี้จึงเรียกว่า ทวิราวัตติยคาถา (คาถาที่พึงเวียนมาอีก ๒ บาท) คัมภีร์รฤตตรัตนากรพยาขยา (อธิบายปริจเฉท ๔ คาถา ๑) กล่าวเกี่ยวกับเรื่องนี้ว่า

อพุทธสมตฺตา ทุตฺติยทฺธมฺเปยวเมว อุทาหรณํ.

แม้ครั้งคาถาที่ ๒ ก็พึงนำมาเหมือนอย่างนี้นั้นเทียว เพราะความเสมอกันครั้งหนึ่ง

คัมภีร์ฉันทกัมมกคคือวจนัตถโชติกา (อธิบายปริจเฉท ๔ สูตร ๑) ก็กล่าวไว้ว่า

อพุทธสมตฺตา ทวิราวตฺเตน ลิลโลโก ปุเรตพุโ.

พึงให้เต็มคาถาด้วยการเวียนมา ๒ บาท เพราะความเสมอกันครั้งหนึ่ง

อรรถสมคาถาเหล่านี้เป็นคาถาผสมระหว่างคาถา ๒ ประเภทในวิสมบาท และสมบาท จึงจัดเป็นอุปชาติคาถาอีกด้วย ท่านกล่าวปริจเฉทนี้อีกเพื่อให้ทราบชื่อคาถาอื่นนอกจากชื่อทั่วไปคืออุปชาติคาถา

อุปจิตตคาถา

๑๐๗. วิสเม ยทิ สา สลคา สเม

ภตตยโต ครุกา วุปจิตต์.

คาถาที่มี ส ส ส คณะ ลหุ และครุ ในวิสมบาท ส่วนในสม
บาท มีครุ ๒ พยางค์ ท้าย ภ ภ ภ คณะ ชื่อว่า อุปจิตตะ

วิสมบาท

วิ	ส	เม	ย	ทิ	สา	ส	ล	คา	ส	เม
๑	๑	๒	๑	๑	๒	๑	๑	๒	๑	๒
ส			ส			ส			ล	ค

สมบาท

ภต	ต	ย	โต	ค	รุ	กา	ว	ป	จิต	ต์
๒	๑	๑	๒	๑	๑	๒	๑	๑	๒	๒
ภ			ภ			ภ			ค	ค

อุปจิตตคาถา คือ คาถาที่มี ส ส ส คณะ ลหุ และครุ ในวิสมบาท กล่าวคือ
ครุลหุมีรูปว่า ๑ ๑ ๒, ๑ ๑ ๒, ๑ ๑ ๒, ๑ ๒ ส่วนสมบาทมี ภ ภ ภ คณะและ
ครุ ๒ พยางค์ คือ ครุลหุมีรูปว่า ๒ ๑ ๑, ๒ ๑ ๑, ๒ ๑ ๑, ๒ ๒ คาถานี้
เป็นคาถา ๑๑ พยางค์ วิสมบาทของคาถานี้ไม่เหมือนกับคาถาที่เคยกล่าวมาก่อน
ส่วนสมบาทตรงกับไตรกคาถาในติฎฐฎาฉันท์ ๑๑ พยางค์

ตัวอย่าง

ชิน เย ทว ปาทรโฆสทา-
ลิตตสิรา มนุชา จิรกาลัม

อนุพนธกิเลสสมาปโยโ
นิมมลตํ ทว เตมธิกณฺฑุ.^๑

ข้าแต่พระชินเจ้า ชนเหล่าใดมีเคียรเกลือกกลั้วด้วยละออง
ธุลีบาทของพระองค์เป็นนิตย์ ชนเหล่านั้นแม้มีกิเลสที่ติดตาม
มานานก็ถึงความปราศจากมลทินได้ น้าอัศจรรย์นัก

อุปจิตตะ แปลว่า คาถาที่อยู่ใกล้ปริจเฉทที่ ๓ อันวิจิตร มีรูปวิเคราะห์ว่า
จิตตสฺส สมีเป ปวตฺตตีติ อุปจิตตํ (คาถาที่เป็นไปในที่ใกล้ปริจเฉทที่ ๓ อันวิจิตร
ชื่อว่า อุปจิตตะ)

คำว่า วูปจิตตํ ลง ว อาคมเพื่อห้ามการเชื่อมคำ เหมือนการลง ม อาคมใน
คำว่า อากาเส มภิပ္พูชยฺย (อากาเส + อภิပ္พูชยฺย) หากไม่ลง ว อาคมก็ต้องเชื่อมคำว่า
ครุกา + อุปจิตตํ เป็นรูปว่า ครุกูปจิตตํ ทำให้ไม่ครบจำนวนพยางค์และเสีย
ลักษณะของคาถา แต่นับปลงกามีรูปที่ไม่ลง ว อาคมว่า ครุกา อุปจิตฺรฺ และใช้
ชื่อว่า อุปจิตฺร เหมือนสนันสกฤต

* * * * *

ทุตมฺชฌาคาถา

๑๐๘. ภตฺตยโต ยทิ คา ทุตมชฺฌา

ยทิ ปฺนเรว ภวนฺติ นชา ชฺยา.

คาถาที่มีครุ ๒ พยางค์ ทำย ภ ภ ภ คณะ[ในวิสมบาท] [ส่วน
ในสมบาท]มี น ช ช ย คณะอีก ชื่อว่า ทุตมชฺฌา

^๑ นสว. ๔/๑

วิสมบาท

ภต	ต	ย	โต	ย	ทิ	คา	ทุ	ต	มช	ณา
๒	๑	๑	๒	๑	๑	๒	๑	๑	๒	๒
ภ			ภ			ภ			ค	ค

สมบาท

ย	ทิ	ปุ	น	เร	ว	ภ	วนุ	ติ	น	ชา	ชยา
๑	๑	๑	๑	๒	๑	๑	๒	๑	๑	๒	๒
น			ช			ช			ย		

ทุตม์ชฌาคาถา คือ คาถาที่มี ภ ภ ภ คณะ และครุ ๒ พยางค์ ในวิสมบาท กล่าวคือ ครุลหุมีรูปว่า ๒ ๑ ๑, ๒ ๑ ๑, ๒ ๑ ๑, ๒ ๒ ส่วนสมบาทมี น ช ช ย คณะ คือ ครุลหุมีรูปว่า ๑ ๑ ๑, ๑ ๒ ๑, ๑ ๒ ๑, ๑ ๒ ๒ วิสมบาทของคาถานี้ตรงกับโทรกคาถาในติฎฐฎาณันท์ ๑๑ พยางค์ ส่วนสมบาทตรงกับตามรสคาถาในชคตัตถันท์ ๑๒ พยางค์ คาถานี้จึงเป็นอุปชาติคาถาที่ผสมระหว่างโทรกคาถากับตามรสคาถา

เมื่อนับตามคาถามาตราพฤติ คาถานี้นับเนื่องอยู่ในคาถา ๓ ประเภท คือ อุปจิตรา, อาปาตลิกา และอปันติกา ดังสารกในคัมภีร์วฤตตรัตนการพยาขยา (อธิบายปริจเฉท ๔ คาถา ๑) ว่า

อุปจิตราปาตลิกาปรนติกาย.

คาถานี้เป็นอุปจิตรา, อาปาตลิกา และอปันติกา

ฉันทฎีกามครคือฉันทโสรัตถเมทินี (อธิบายปริจเฉท ๔ คาถา ๑๐๘) ก็กล่าวเกี่ยวกับเรื่องนี้ว่า

อิทนตุ วุตตัม อุปจิตตาปาตลิกาปรนติกนโตคตัม. เอตา จ วกขมานา จ อุปชาตยนโตคตภาเวปี วิเสสสมณุตถัม อทุสสมาธิกาเร ปาโใจ.

อนึ่ง คานานี้จัดเข้าอยู่ในอุปัจจิตตคานา, อาปาตลิกาคานา และอปรรันติกาคานา คานาที่กล่าวมาแล้วและที่จักกล่าวต่อไป[ในปริศนาที่] แม้จัดเข้าอยู่ในอุปัจจิตตคานา ก็มีกล่าวไว้อีกในฐานะที่ว่าด้วยอัศจรรย์สมมติคานา เพื่อให้รู้ชื่อพิเศษ

ตัวอย่าง

รูปวิลาสวิเสสมเสส

วิวิธกรรมวิจิตร สุวิลาส

โย วิสยักรูเต มุนิโน โส

ชยติ มโนภวमारสเสน^๑

นรชนใดกระทำพระรูปกายอันงามวิลาสทั้งหมดและพระ
ดำรงสหหลาหลายลุ่มลึกไพเราะดีของพระมุนิให้เป็นอารมณ์
นรชนนั้นย่อมชำนาญพร้อมทั้งเสนาที่เกิดขึ้นใจได้

ทุตมชฌาคานา แปลว่า คานาที่มีคณะเจริญขึ้นในกลุ่มคานา คือ มี ภ คณะ,
ครุ และ ช คณะเพิ่มขึ้นจากคานาที่กล่าวมาแล้ว มีรูปวิเคราะห์ว่า ทุโต คณ
มชฌา ยสุชาติ ทุตมชฌา (คานาที่มีคณะเจริญในกลุ่มคานา ชื่อว่า ทุตมชฌา) คำ
ว่า ทุต แปลว่า เจริญ ส่วนคำว่า มชฌา แปลว่า กลุ่ม

บททดสอบ

ถาม ถ้าวรรณคำทายสมบาทออกแล้วผูกสมบาทเป็นคาวรรณพฤติ ๑ บท
จะเป็นคานาไหน?

ตอบ สุมุขีคานา (นชชลคา คทิตา สุมุขี)

* * * * *

^๑ นสว. ๔/๒

เวควตีคาถา

๑๐๙. ยทิ สตุตติยํ ครุยุตุตํ

เวควตี ยทิ ภาตติตยา คา.

คาถาที่มี ส ส ส คณะ และครุ [ในวิสมบาท] [ส่วนใน
สมบาท]มี ภา คณะ ๓ คณะ และครุ ๒ พยางค์ ชื่อว่า เวควตี

วิสมบาท

ย	ทิ	สตุ	ติ	ต	ยํ	ค	รุ	ยุตุ	ตํ
๑	๑	๒	๑	๑	๒	๑	๑	๒	๒
ส			ส			ส			ค

สมบาท

เว	ค	ว	ตี	ย	ทิ	ภาตุ	ติ	ต	ยา	คา
๒	๑	๑	๒	๑	๑	๒	๑	๑	๒	๒
ภา			ภา			ภา			ค	ค

เวควตีคาถา คือ คาถาที่มี ส ส ส คณะ และครุ ๑ พยางค์ ในวิสมบาท กล่าว
คือ ครุลหุมี่รูปว่า ๑ ๑ ๒, ๑ ๑ ๒, ๑ ๑ ๒, ๒ ๒ ส่วนสมบาทมี ภา ภา ภา คณะ และครุ
๒ พยางค์ คือ ครุลหุมี่รูปว่า ๒ ๑ ๑, ๒ ๑ ๑, ๒ ๑ ๑, ๒ ๒
วิสมบาทของคาถานี้มี ๑๐ พยางค์ ส่วนสมบาทมี ๑๑ พยางค์ คาถานี้มีลักษณะ
ตรงกับอาปาตลิกาคาถาในมาตราพฤติ

ตัวอย่าง

ตว มุณฺชนราธิป เสนํ

เวควตี สหเต สมเรสุ

ปโยมมิมิวากิมุขี ต่

โก สกลทุนิราธิปชนธะ^๑

ข้าแต่พระเจ้ามุนี พระโอรสในหมู่กษัตริย์บรรพตทั้งหมด
จะด้านทานกองทัพอันทรงพลังของพระองค์ที่มุ่งหน้ามาสู่สมร
ภูมิ เหมือนดังบุคคลด้านทานกระแสน้ำในยามกัลป์บรรลัย
ฉะนั้น

เวควตี แปลว่า คาถาที่มีกำลัง เพราะผูกด้วยคณะและครุที่ซ้ำกัน มีรูป
วิเคราะห์ว่า เวโค อสุสา อตถิติ เวควตี (คาถาที่มีกำลัง ชื่อว่า เวควตี)

คำว่า สตติตย (ส คณะ ๓ คณะ), ภตติตย (ภ คณะ ๓ คณะ) ลง ตย
ปัจจัยท้าย ตี ศัพท์ในอรรถสกัณฑ์ที่ไม่มีความหมายใดๆ เหมือนตัตถิตปัจจัยทั่วไป
คำนี้มีรูปวิเคราะห์ว่า ตโย เอว ตย (สามนั้นเทียว เรียกว่า ตย) สสส ติตย
สตติตย (คณะ ๓ แห่ง ส คณะ เรียกว่า สตติตย) ตามปรกติก้าว ตย เป็นนาม
ศัพท์ที่มีความหมายว่า “หมวดสาม” โดยลง ณ ปัจจัยในสมุหัตถิต มีรูป
วิเคราะห์ว่า ตินณ สมุโห ตย (หมู่แห่งสิ่ง ๓ สิ่ง เรียกว่า ตย) เช่นคำว่า รตนตย,
วตถุตตย (หมวดสามแห่งรัตนะ) แต่คำว่า ตย ในคาถานี้เป็นสกัถปัจจัยที่ลง
ท้ายสังขยาศัพท์คือ ทวิ และ ตี เป็นรูปว่า ทวิตย, ติตย โดยนิยมใช้เพื่อรักษาดน
ให้พยางค์ในคาถาครบจำนวน การใช้ ตย ปัจจัยนี้มีพบในคัมภีร์วุตโตทัยหลายที่
และปรากฏในนิคมคาถาของปทุปปสิทธิปกรณว่า พาลาติจจาทิวาสทวิตย
(อาวาส ๒ แห่งมีพาลาติจจิหารเป็นต้น)

บททดสอบ

ถาม ถ้าวิสมบาทในเวควตีเพิ่มครุ ๑ พยางค์ในเบื้องต้นแรก จะเป็นคาถาไหน?

ตอบ โทธกคาถา (โทธกมิจฺนติ เจ ภมฺภา คา)

^๑ อสน. ๕/๓๔

ถาม ถ้าในวิสมบาทของเวควตี มีลหุเพิ่ม ๑ พยางค์หน้าครุท้าย ส่วน
สมบาทมีคณะเหมือนเดิม จะเป็นคาถาไหน?

ตอบ อุบัติตคาถา (วิสเม ยทิ सा स्लका स्मे णत्तयโต क्रुका रुपजित्त)

ถาม ถ้าในวิสมบาทของเวควตีคาถา มีลหุเพิ่ม ๒ พยางค์หน้าครุท้าย จะ
เป็นคาถาไหน?

ตอบ ไตฎกคาถา (อิห โตฏกम्मพुธิเสहि मित्त)

* * * * *

ภททวิราชคาถา

๑๑๐. โต โช วิสเม รโต ครุ เจ

มฺสา ชฺคา ภททวิราชเมตฺถ โค เจ.

คาถาที่มี ต ช คณะ และครุ ท้าย ร คณะ ในวิสมบาท [ส่วน
ในสมบาท] มี ม ส ช คณะ และครุ ๒ พยางค์ ชื่อว่าภททวิ
ราชคาถา ในอรรถสมวุตตินิเทศนี้

วิสมบาท

โต	โช	วิ	ส	เม	ร	โต	ค	รุ	เจ
๒	๒	๑	๑	๒	๑	๒	๑	๒	๒
ต			ช			ร			ค

สมบาท

มฺสา	ชฺคา	ภท	ท	วิ	รา	ช	เมต	ถ	โค	เจ
๒	๒	๒	๑	๑	๒	๑	๒	๑	๒	๒
ม			ส			ช			ค	ค

ภททวิราชคาถา คือ คาถาที่มี ต ช คณะ และครุ ท้าย ร คณะ ในวิสมบาท

กล่าวคือ ครุหลุ่มีรูปว่า ๒ ๒ ๑, ๑ ๒ ๑, ๒ ๑ ๒, ๒ ส่วนสมบาทมี ม ส ช คณะ
และครุ ๒ พยางค์ คือ ครุหลุ่มีรูปว่า ๒ ๒ ๒, ๑ ๑ ๒, ๑ ๒ ๑, ๒ ๒ วิสม-
บาทของคาถานี้มี ๑๐ พยางค์ ส่วนสมบาทมี ๑๑ พยางค์ คาถานี้มีลักษณะตรง
กับโอปัจฉันทสกคาถาในมาตราพฤติ

ตัวอย่าง

กายํ พหุทุกฺขปิณฺฑเมตํ

นีจาเนกวิธาสุจีสุปุรํ

ทิสฺสเวหฺมเว วิรตฺตจิตฺโต

ธีโร สนฺติปิโร จเรยฺย ธมฺม^๑

ธีรชนเห็นกายอันเป็นกองทุกข์หลากหลายเต็มไปด้วยสิ่ง
สกปรกตำทราวมต่าง ๆ พึงเป็นผู้มีใจคลายกำหนดในภพนี้
ประพฤติธรรมมีสันติเป็นเบื้องหน้า

ภททวิราชะ แปลว่า คาถาที่รุ่งเรืองด้วยคณะงามอันระคนด้วยครุเป็นต้น
มีรูปวิเคราะห์ว่า ภทฺเทหิ วิสเสสน ราชเตติ ภทฺทวิราชํ (คาถาที่รุ่งเรืองเป็นพิเศษ
ด้วยคณะงาม ชื่อว่า ภททวิราชะ) บทนี้สำเร็จรูปมาจาก ภทฺท บทหน้า + วิ
บทหน้า + ราช ธาตุ (ทิตฺติมฺหิ = รุ่งเรือง) + อ ปัจจัย

ฉบับพม่าบางฉบับมีรูปว่า ภทฺทวิราฎ् แม้คัมภีร์วฤตตรัตนากร (ปริเฉท
๔ คาถา ๔) จะมีพบบชื่อว่า ภทฺทวิราฎฺ แต่ศัพท์เดิมมาจาก ภทฺทวิราชฯ เหมือน
คำว่า สุทฺธวิราชิต ที่มีรูปสันสกฤตเดิมว่า สุทฺธวิราช (ดู ข้อ ๕๕)

คำว่า ครุ (ครุ) ในคาถา เป็นเอกพจน์ ปฐมาวิภัติ ทานที่ชนะ อุ เป็น อุ เพื่อ
รักษาคณะฉันทให้ตรงตามลักษณะของคาถานี้

^๑ วส. ๔/๑๑๐

บททดสอบ

ถาม ถ้าวัดครุ ๑ พยางค์ทำยในสมบาทของภัททวิราชคาถา แล้วผูก
สมบาทเป็นคาถาวรรณพฤติ ๑ บท จะเป็นคาถาไหน?

ตอบ สุทธรวิราชิตคาถา (มฺสา ชฺคา สุทธรวิราชิตํ มตํ)

* * * * *

เกตุมดีคาถา

๑๑๑. วิสเม สชา สครุยุตฺตา

เกตุมดี สเม ภรณคา โค.

คาถาที่มี ส คณะ, ช คณะ, ส คณะ และครุ ในวิสมบาท
[ส่วน]ในสมบาทมี ภ คณะ, ร คณะ, น คณะ และครุ ๒ พยางค์
ชื่อว่า เกตุมดี

วิสมบาท

วิ	ส	เม	ส	ชา	ส	ค	รุ	ยุ	ต	ตา
๑	๑	๒	๑	๒	๑	๑	๑	๒	๒	
ส			ช			ส			ค	

สมบาท

เก	ตุ	ม	ดี	ส	เม	ภ	ร	น	คา	โค
๒	๑	๑	๒	๑	๒	๑	๑	๑	๒	๒
ภ			ร			น			ค	ค

เกตุมดีคาถา คือ คาถาที่มี ส ช ส คณะ และครุ ในวิสมบาท กล่าวคือ ครุ
ลหุมีรูปว่า ๑ ๑ ๒, ๑ ๒ ๑, ๑ ๑ ๒, ๒ ส่วนสมบาทมี ภ ร น คณะ และครุ ๒ พยางค์
คือ ครุลหุมีรูปว่า ๒ ๑ ๑, ๒ ๑ ๒, ๑ ๑ ๑, ๒ ๒ วิสมบาทของคาถานี้มี ๑๐ พยางค์

ส่วนสมบาทมี ๑๑ พยางค์

ตัวอย่าง

มุนินา นิเสวิตมเสส- ชาติชราทิทุกฺขปริมุตฺตํ
ปรมํ วิมุตฺติสุขมทฺธา โก มติมา นโร ภฺวิ น หิจฺเญ.^๑

นรชนผู้ฉลาดคนไหนในโลกจะไม่ปรารถนาวิมุตติสุขอัน
สูงสุดแท้ ซึ่งพระมุนีได้ชั่งเสพแล้ว ล่วงพ้นทุกข์มีชาติและชรา
เป็นต้นทั้งหมด

เกตุมดี แปลว่า คาถาที่มีคณะเหมือนธง คือ มีคณะที่มีครู ๒ พยางค์อยู่ท้าย
คาถาเหมือนธงบนยอดเสา มีรูปวิเคราะห์ว่า เกตุ ยสฺสา อตฺถิติ เกตุมดี (คาถาที่
มีคณะเหมือนธง ชื่อว่า เกตุมดี) บทนี้สำเร็จรูปมาจาก เกตุ ศัพท์ + มนฺตุ ปัจจัย
ลง มนฺตุ ปัจจัย ในอัสสัถิตัทธิต

บททดสอบ

ถาม ถ้าเพิ่มลหุ ๒ พยางค์หน้าครูท้ายในวิสมบาท จะเป็นคาถาไหน?

ตอบ ปมิตักฺขราคาถา (ปมิตกฺขรา สขสเสหฺหิตา)

ถาม ถ้าวัดครูพยางค์แรกในสมบาท และเพิ่มลหุ ๒ พยางค์หน้าครูท้ายใน
สมบาท จะเป็นคาถาไหน?

ตอบ ปมิตักฺขราคาถา (ปมิตกฺขรา สขสเสหฺหิตา)

* * * * *

อาขยานกีกาถา

๑๑๒. อาขยานกีกิ ตา วิสเม ชคา โค
ชตา ชคา โค ตฺ สเมถ ปาเท.

^๑ วส. ๔/๑๑๑

คาถาที่มี ต ต ช คณะ และครุ ๒ พยางค์ ในวิสมบาท ส่วน
ในสมบาท มี ช ต ช คณะ และครุ ๒ พยางค์ ชื่อว่า อาชยานกี

วิสมบาท

อา	ชฺยา	น	กี	ตา	วิ	ส	เม	ช	คา	โค
๒	๒	๑	๒	๒	๑	๑	๒	๑	๒	๒
ต			ต			ช			ค	ค

สมบาท

ช	ตา	ช	คา	โค	ตุ	ส	เม	ถ	ปา	เท
๑	๒	๑	๒	๒	๑	๑	๒	๑	๒	๒
ช			ต			ช			ค	ค

อาชยานกีกาถา คือ คาถาที่มี ต ต ช คณะ และครุ ๒ พยางค์ ในวิสมบาท
กล่าวคือ ครุลหุมี่รูปว่า ๒ ๒ ๑, ๒ ๒ ๑, ๑ ๒ ๑, ๒ ๒ ส่วนสมบาท
มี ช ต ช คณะ และครุ ๒ พยางค์ คือ ครุลหุมี่รูปว่า ๑ ๒ ๑, ๒ ๒ ๑, ๑ ๒ ๑, ๒
๒ คาถานี้เป็นคาถา ๑๑ พยางค์ จัดเข้าอยู่ในอุปชาติคาถาที่ผสมระหว่างอินท
วิเชียรและอุปเนทรวิเชียร วิสมบาทของคาถานี้เหมือนอินทวิเชียร ส่วนสม
บาทเหมือนอุปเนทรวิเชียร กล่าวตามอุปชาติคาถา ๑๔ ประเภท คาถานี้มีชื่อว่า
ภัททา จัดอยู่ในอันดับที่ ๑๐

ตัวอย่าง

เอวํ อนิจฺจา วต สพฺพโกคา
สุทฺถุลฺลา เจว ชณฺเวย โสภา
ตสฺมา หิ เอเตสุ รตฺติ วิหาย
ภเวยฺย ฐมฺมาภิมุโข หิเตสฺสี^๑

^๑ มหาวงศ์ ๔๒/๑๕๕

โกคทรัพย์ทั้งหมดที่ได้รับโดยยากและดั่งามเพียงชั่วขณะ
เป็นสิ่งที่เที่ยงแท้แน่นอนอย่างนี้ ดังนั้น ผู้แสวงหาประโยชน์
พึงมุ่งหน้าฝึกฝนธรรม สละความเพลิดเพลนในโกคทรัพย์นั้น

อาชยานก็ แปลว่า คาถาที่กล่าวด้วยคณะฉันทมี ๓ คณะเป็นต้น มี
รูปวิเคราะห์ว่า อาชยาน กโรตติ อาชยานก็ (คาถาที่กระทำการกล่าวด้วยคณะ
ฉันท] ชื่อว่า อาชยานก็) คำนี้สำเร็จรูปมาจาก อาชยาน บทหน้า + กร ธาตุ + กวิ
ปัจจัย + อี อิตถิปัจจัย

คัมภีร์ปิงคฉันทสูตร (ปริจเฉท ๕/๓๗) มีรูปว่า อาชยานก็ แต่มีเชิง
อรรถกล่าว่าบางฉบับเป็น อาชยานิกิ ส่วนคัมภีร์วฤตตรัตนากร (ปริจเฉท ๔
คาถา ๖) มีรูปว่า อาชยานก็ บ้าง อาชยาตก็ บ้าง โดยสรุป คัมภีร์ฉันทสันสกฤต
ต่างๆ มีรูปต่างกัน ๔ ลักษณะ คือ อาชยานก็, อาชยานิกิ, อาชยาตก็ และ
อาชยานิกา

คำว่า สเมถ ตັตบพเป็น สเม + อถ

บททดสอบ

ถาม ถ้านำวิสมบาทของคาถานี้มาผูกเป็นคาถาวรรณพฤติ ๑ บท จะเป็น
คาถาไหน?

ตอบ อินทรวีเชียรคาถา (อินทาทิกา ตา วชิรา ชคา โค)

ถาม ถ้านำสมบาทของคาถานี้มาผูกเป็นคาถาวรรณพฤติ ๑ บท จะเป็น
คาถาไหน?

ตอบ อุเปนทรวีเชียรคาถา (อุปาติกา สว ชตา ชคา โค)

ถาม ถ้านำวิสมบาทเพิ่มอีกลหุ ๑ พยางค์หน้าครุท้าย จะเป็นคาถาไหน?

ตอบ อินทรวงศ์คาถา (สา อินทวสา ขลฺย ตถฺตา ชรา)

ถาม ถ้านำสมบาทเพิ่มอีกลหุ ๑ พยางค์หน้าครุท้าย จะเป็นคาถาไหน?

ตอบ วังสัณฐคาถา (วทนต์ วังสณฺฐมิตฺ ชตา ชรา)

วิปริตอาขยานกัศาคา

๑๑๓. ชตา ชคา โค วิสเม สเม ตุ
ตา โช คคา เจ วิปริตปุพพา.

คาคาที่มี ช ต ช คณะ และครุ ๒ พยางค์ ในวิสมบาท ส่วน
ในสมบาทมี ต ต ช คณะ และครุ ๒ พยางค์ ชื่อว่า วิปริต-
อาขยานกั (หรือ) ชื่อว่า อาขยานกัคาคาที่มี วิปริต ศัพท์อยู่หน้า

วิสมบาท

ช	ตา	ช	คา	โค	วิ	ส	เม	ส	เม	ตุ
๑	๒	๑	๒	๒	๑	๑	๒	๑	๒	๒
ช			ต			ช			ค	ค

สมบาท

ตา	โช	ค	คา	เจ	วิ	ป	รี	ต	ปุพ	พา
๒	๒	๑	๒	๒	๑	๑	๒	๑	๒	๒
ต			ต			ช			ค	ค

วิปริตอาขยานกัคาคา คือ อาขยานกัคาคาที่สลับบาทกัน กล่าวคือ สลับ
วิสมบาทในอาขยานกัเป็นสมบาท และสลับสมบาทในอาขยานกัเป็นวิสมบาท วิสม
บาทของคาคานี้เหมือนอนุเพนทรวีเชียร ส่วนสมบาทเหมือนอินทรวีเชียร กล่าว
ตามอุปชาติคาคา ๑๔ ประเภท คาคานี้มีชื่อว่า หังสี จัดอยู่ในอันดับที่ ๕

ตัวอย่าง

นริทุมตเตว มนมุหิ สพุเพ

โกคา จ พนฐ จ สรีลลิตา

ชหนฺติ ตํ ยาติ สฺसानเมโก
โก ปณฺณวา ตตฺถ กเรยฺย ราคํ.^๑

ครั้นจิตดับ สมบัติ เครือญาติและสรีระที่สวยงามทั้งมวล
ก็ละทิ้งเขาไป เขาเพียงผู้เดียวดำเนินไปสู่สุสาน ผู้มีปัญญาคน
ไหนจะกระทำความพอใจในสมบัติเป็นต้นนั้นเล่า?

วิปริตชาญาณก็ แปลว่า อาชยานก็คาคาที่สลับกับอาชยานก็คาคา มีรูป
วิเคราะห์ว่า วิปริตชา จ สา อาชยานก็ จาติ วิปริตชาญาณก็ (อาชยานก็คาคาที่สลับ
กัน ชื่อว่า วิปริตชาญาณก็)

* * * * *

หริณปลุตาคาคา

๑๑๔. สสโต สลคา วิสเม สเม

นภภรา ภวเต หริณปลุตา.

คาคาที่มี ส ส ส คณะ ลหุ และครุ ในวิสมบาท ส่วนในสม
บาทมี น ภ ภ คณะ และ ร คณะ ชื่อว่า หริณปลุตา

วิสมบาท

ส	ส	โต	ส	ล	คา	วิ	ส	เม	ส	เม
๑	๑	๒	๑	๑	๒	๑	๑	๒	๑	๒
ส			ส			ส			ล	ค

สมบาท

น	ภ	ภ	รา	ภ	ว	เต	ห	วิ	ณ	ปลุ	ตา
๑	๑	๑	๒	๑	๑	๒	๑	๑	๒	๑	๒
น			ภ			ภ			ร		

^๑ นภส. หน้า ๒๒๙

หริณปลุตาคาถา คือ คาถาที่มี ส ส ส คณะ ลหุ และครุ ในวิสมบาท กล่าว
คือ ครุลหุมีรูปว่า ๑ ๑ ๒, ๑ ๑ ๒, ๑ ๑ ๒, ๑ ๒ ส่วนสมบาทมี น
ภ ภ ร คณะ คือ ครุลหุมีรูปว่า ๑ ๑ ๑, ๒ ๑ ๑, ๒ ๑ ๑, ๒ ๑ ๒ วิสมบาทของคาถานี้มี
๑๑ พยางค์ ส่วนสมบาทมี ๑๒ พยางค์

ตัวอย่าง

ชลปพฺพุลวิษุทธิโมปมํ
คหริปฺพิ นิรนฺตรปีฬิตํ
สมฺตีห นโร สกชีวิทํ
น วต ปสฺสติ ตตฺวสฺสขปฺปทํ.^๑

ธีรชนในโลกนี้ย่อมไม่เห็นชีวิตของตนที่เหมือนฟองน้ำ
สายฟ้า หรือน้ำค้าง ซึ่งถูกข้าศึกคือโรคบีบคั้นเสมอ ว่าเป็นที่
ตั้งแห่งสุขแท้

หริณปลุตา แปลว่า คาถาที่คล้ายเนื้อกระโดดขึ้นลง เพราะมีคณะที่มีเสียง
ต่ำไปหาเสียงสูง มีรูปวิเคราะห์ว่า หริณสฺส ปลุตํ วีย ปลุตํ ยสฺสา สา
หริณปลุตา (คาถาที่มีความเป็นไปเหมือนการกระโดดของเนื้อชื่อว่า หริณปลุตะ)

บททดสอบ

ถาม ถ้าเพิ่มลหุ ๑ พยางค์หน้าครุท้ายของวิสมบาท แล้วผูกเป็นคาถา
วรรณพฤติ ๑ บท จะเป็นคาถาไหน?

ตอบ โตฏกคาถา (อิธ โตฏกมมฺพฺพิ เสหิ มิตํ)

ถาม ถ้าเพิ่มลหุ ๑ พยางค์หน้าคาถาและลดลหุ ๑ พยางค์หน้าครุท้ายใน
สมบาท แล้วผูกเป็นคาถาวรรณพฤติ ๑ บท จะเป็นคาถาไหน?

ตอบ ตามรสคาถา (ภวติห ตามรสํ นชชา โย)

ถาม วิสมบาทของคาถานี้ ยังเหมือนวิสมบาทของอัทธสมคาถาไหน?

^๑ วส. ๔/๑๑๔

ตอบ อุปจิตตคภา (วิสเม ยทิ สา สลคา สเม)

ถาม ถ้านำเฉพาะสมบาทคภานี้อำผูกเป็นคภาวรรณพฤติ ๑ บท จะเป็นคภาไหน?

ตอบ ทุตวิลัมพิตคภา (ทุตวิลัมพิตมาห นภา ภรา)

* * * * *

อปรวัตตคภา

๑๑๕. ยทิ นนรลคา นชา ชรา

ยทิ จ ตทา'ปรวตฺต'มิจฺฉติ.

คภาที่มี น น ร คณะ ลหุ และครุ [ในวิสมบาท] ส่วน
ในสมบาทมี น ช ช ร คณะ ท่านปรารภว่า อปรวัตตะ

วิสมบาท

ย	ทิ	น	น	ร	ล	คา	น	ชา	ช	รา
๑	๑	๑	๑	๑	๑	๒	๑	๒	๑	๒
น			น			ร			ล	ค

สมบาท

ย	ทิ	จ	ต	ทา	ป	ร	วตฺ	ต	มิจ	ฉ	ติ
๑	๑	๑	๑	๒	๑	๑	๒	๑	๒	๑	๒
น			ช			ช			ร		

อปรวัตตคภา คือ คภาที่มี น น ร คณะ ลหุ และครุ ในวิสมบาท กล่าวคือ ครุลหุมีรูปว่า ๑ ๑ ๑, ๑ ๑ ๑, ๒ ๑ ๒, ๑ ๒ ส่วนสมบาทมี น ช ช ร คณะ คือ ครุลหุมีรูปว่า ๑ ๑ ๑, ๑ ๒ ๑, ๑ ๒ ๑, ๒ ๑ ๒ วิสมบาทของคภานี้มี ๑๑ พยางค์ ส่วนสมบาทมี ๑๒ พยางค์

ตัวอย่าง

วินยนมตัพุทธิทีปโน

วินยวินิจจนยเมตมุตตมัม

วิวิธนยยุตฺ อูเปนฺติ เย

วินยนเย ปฏฺฐตฺ อูเปนฺติ เต.^๑

ชนเหล่าใดศึกษาคัมภีร์วินยวินิจจนยอันดีเลิศแสดงความรู้
ในมติของวินัย อันกอบปรด้วยนัยต่างๆ นี้ ชนเหล่านั้นย่อม
เข้าถึงความเฉลียวฉลาดในนัยแห่งวินัย

อปรวัตตะ แปลว่า คาถาที่มีคณะอื่นจากคณะที่กล่าวในก่อน มี
รูปวิเคราะห์ว่า อปเรน คณน วุตเตติ อปรวตฺตํ (คาถาที่เป็นไปด้วยคณะอื่น
ชื่อว่า อปรวัตตะ) บทนี้สำเร็จรูปมาจาก อปร บทหน้า + วตุ ธาตุ (วตุตเน = เป็น
ไป) + ต ปัจจัย

บททดสอบ

ถาม ถ้านำวิสมบาทของอปรวัตตคาถามาผูกเป็นคาถามี ๑ บท จะเป็น
คาถาไหน?

ตอบ ภัททิกาคาถา (นรลหุครุหิ ภัททิกา)

ถาม ถ้าวัดครุหน้าพยางค์หลัง ๒ พยางค์ในสมบาทออก ๑ พยางค์ แล้ว
ผูกเป็นคาถาวรรณพฤติ ๑ บท จะเป็นคาถาไหน?

ตอบ สุมุขีคาถา (นชชรคา คทิตา สุมุขี)

ถาม ถ้าเพิ่มพยางค์ ๓ พยางค์คือ ลหุ, ครุ, ลหุ หน้าครุท้ายในวิสมบาท
แล้วผูกเป็นคาถาวรรณพฤติ ๑ บท จะเป็นคาถาไหน?

ตอบ อปราชิตคาถา (นรสลหุคา สเรหฺยปราชิตา)

* * * * *

^๑ วน. คาถา ๕๔๑

ปุปผิตคคาถา

๑๑๖. วิสมมุคตา นนา รยา เจ

นชชรรคา สมเก จ ปุปผิตคคา.

คาถาที่มี น น ร ย คณะ เข้าถึงวิสมบาท ส่วนในสมบาท

มี น ช ช ร คณะ และครุ ชื่อว่า ปุปผิตคคา

วิสมบาท

วิ	ส	ม	มุ	ป	ค	ตา	น	นา	ร	ยา	เจ
๑	๑	๑	๑	๑	๑	๒	๑	๒	๑	๒	๒
น			น			ร			ย		

สมบาท

น	ช	ช	ร	คา	ส	ม	เก	จ	ปุป	ผิ	ตค	คา
๑	๑	๑	๑	๒	๑	๑	๒	๑	๒	๑	๒	๒
น			ช			ช			ร		ค	

ทวยมัท เวตาลียปโป.

คาถาทั้งสองนี้เป็นประเภทของเวตาลียคาถา

ปุปผิตคคาถา คือ คาถาที่มี น น ร ย คณะ ในวิสมบาท กล่าวคือ ครุหลุ
มีรูปว่า ๑ ๑ ๑, ๑ ๑ ๑, ๒ ๑ ๒, ๑ ๒ ๒ ส่วนสมบาทมี น ช ช ร คณะ และครุ
คือ ครุหลุมีรูปว่า ๑ ๑ ๑, ๑ ๒ ๑, ๑ ๒ ๑, ๒ ๑ ๒, ๒ วิสมบาทของคาถานี้มี ๑๒
พยางค์ ส่วนสมบาทมี ๑๓ พยางค์

ตัวอย่าง

สมุติมตวิโพธน์ วิจิตต์

กุมติมตินทนปาวกั ปธาน

อิมมติมฐุ อเวท โย โย

ชินวณํ สกลํ อเวท โส โส.^๑

ชนเหล่าใดเข้าใจคัมภีร์นี้อันวิจิตรเลิศทำให้รู้มติของผู้มีมติดี ซึ่งเปรียบดังไฟเผาเชื้อคือความเห็นของผู้มีมิจนากฎิเป็นคัมภีร์ไฟเรายัง ชนเหล่านั้นชื่อว่ารู้ทั่วถึงพระชินพจน์ทั้งปวง

ลลิตนขรจีหิ ยสฺส พุรหฺมา-

มรมกฺกคฺคณิ สมฺมุลลสีสุ

หตฺตสุมสโร มหสิ สตฺถา

วิฑฺฒตุ สพฺพธิ เตส จิตฺตกลล.^๒

แก้วมณีที่ยอดดมกฏของเทวดาและพรหม รุ่งโรจน์ด้วยรัศมีแห่งพระนขาอันงามวิลาสของพระศาสดาพระองค์ใด พระศาสดาพระองค์นั้นผู้ทรงแสวงหาคุณอันยิ่งใหญ่ ทรงกำจัดความงามของมวลบุปผา โปรดกระทำความสุขใจให้แก่เทวดาและพรหมเหล่านั้นในทุกสถาน

คำว่า ทวยมัท เวตาสีปปเภโท (คาถาทั้งสองนี้เป็นประเภทของเวตาสีปปคาถา) คือ อปรวัตตคาถาและบุปผิตคคาถาจัดเข้าในกลุ่มเวตาสีปปคาถาในมาตราพฤติ การกล่าวซ้ำอีกก็เพื่อให้รู้ชื่ออื่นที่นักปราชญ์บางท่านกล่าวไว้ คัมภีร์วฤตตรัตนากร (ปริจเฉท ๔ คาถา ๑๑) กล่าวว่า

วทนฺตาปรวตฺตาขยํ เวตาสียํ วิปญฺจิตา

บุปฺผิตคฺคาภิธํ เกจิ โอบจฺจนฺทสิกํ ตถา.

นักปราชญ์กล่าวเวตาสีปปคาถาว่ามีชื่อว่าอปรวัตตะ นอกจากนี้ ปราชญ์บางท่านก็กล่าวโอบัจจนทสิกคาถาว่ามีชื่อว่าบุปผิตคคา

^๑ อมร. คาถา ๕๕๘

^๒ วส. ๔/๑๑๖

อปรวัตตคาคาถามีลักษณะเหมือนเวตาลียคาคาถาที่วิสมบาทมี ๖ มาตรา, ร คณะ, ลหุ และครุ ส่วนในสมบาทมี ๘ มาตรา, ร คณะ, ลหุ และครุ ดังต่อไปนี้

ยทิ นนรล	คา นชา	ช	รา
๑ ๑ ๑ ๑ ๑ ๑	๒ ๑ ๒	๑	๒
๖ มาตรา	ร	ล	ค
ยทิ จ ตทาปร	วตุตมิจ	ฉ	ติ
๑ ๑ ๑ ๑ ๒ ๑ ๑	๒ ๑ ๒	๑	๒
๘ มาตรา	ร	ล	ค

ส่วนบุพพิตคาคาถาก็มีลักษณะเหมือนโอบัจฉันทสกคาถาที่วิสมบาทมี ๖ มาตรา, ร คณะ และ ย คณะ ส่วนสมบาทมี ๘ มาตรา, ร คณะ และ ย คณะ ดังต่อไปนี้

วิสมมุปก	ตา นนา	รยา เจ
๑ ๑ ๑ ๑ ๑ ๑	๒ ๑ ๒	๑ ๒ ๒
๖ มาตรา	ร	ย
นชชรคา สม	เก จ ปุ	พิตคคา
๑ ๑ ๑ ๑ ๒ ๑ ๑	๒ ๑ ๒	๑ ๒ ๒
๘ มาตรา	ร	ย

บุพพิตคคา แปลว่า คาถาที่มีส่วนท้ายกระจายออก กล่าวคือ มีคณะที่เป็น ลหุในหนตันแล้วมีคณะที่มีครุมากในหนปลาย มีรูปวิเคราะห์ว่า บุพพิโต อคุโค ยสสา सा บุพพิตคคา (คาถาที่มีส่วนท้ายกระจายออก ชื่อว่า บุพพิตคคา)

คำว่า วิสมมุปกตา ตัดบทเป็น วิสม + อุปกตา

คำว่า บุพพิตคคา ตัดบทเป็น บุพพิต + อคุคา

บททดสอบ

ถาม ถ้าวัดครุฑในวิสมบาทของบุปผิตักศาภา แล้วผู้เป็นคาถาพรรณ
พฤติ ๑ บท จะเป็นคาถาไหน?

ตอบ ภัททิกาภา (นรลหุครุฑ ภัททิกา)

* * * * *

ยวมตีคาถา

๑๑๗. สย วา ทิกา มตี รชา รชา ตว-

สเม สเม ชรา ชรา ครุฑเวยยุ.

คาถาที่มี ร ช ร ช คณะ ในวิสมบาท ส่วนในสมบาทมี ช
ร ช ร คณะ และครุ ชื่อว่า ยวมตี (หรือ) ชื่อว่า มตีคาถาที่มี ยว
ศัพทอยู่หน้า

วิสมบาท

ส	ย	ว	ท	ก	ม	ตี	ร	ช	ร	ช	ต
๒	๑	๒	๑	๒	๑	๒	๑	๒	๑	๒	๑
ร			ช			ร			ช		

สมบาท

ส	เม	ส	เม	ช	รา	ช	รา	ค	ร	ภ	เว	ยุ
๑	๒	๑	๒	๑	๒	๑	๒	๑	๒	๑	๒	๒
ช			ร			ช			ร			ค

ยวมตีคาถา คือ คาถาที่มี ร ช ร ช คณะ ในวิสมบาท กล่าวคือ ครุฑมีรูป
ว่า ๒ ๑ ๒, ๑ ๒ ๑, ๒ ๑ ๒, ๑ ๒ ๑ ส่วนสมบาทมี ช ร ช ร คณะ และครุ
คือครุฑมีรูปว่า ๑ ๒ ๑, ๒ ๑ ๒, ๑ ๒ ๑, ๒ ๑ ๒, ๒ วิสมบาทของคาถานี้มี ๑๒
พยางค์ ส่วนสมบาทมี ๑๓ พยางค์

ตัวอย่าง

ปทุมกนฺตุ โกมเล กเร วิภาติ
ปสฺตถมจฺฉลณฺณํ ปเท จ ยสฺสา
สา ยวานุวิตา ภเว ธนาธิกา จ
สมตฺตพณฺรปูชิตา ปิยา ปติสฺส.^๑

สตรีใดมีลายเส้นรูปดอกบัวงามที่ฝ่ามืออ่อนนุ่ม เท้าก็มี
ลายเส้นเป็นรูปปลาที่สวยงาม สตรีนั้นพึงเป็นผู้เพียบพร้อมด้วย
ธัญญาชาติคือข้าวบาร์เลย์ มีทรัพย์มาก เครือญาติทั้งหมดเคารพ
นับถือ เป็นที่รักของสามี

ยวมตี แปลว่า คาถาที่มีคณะเหมือนเมล็ดบาร์เลย์ คือมีคณะสลับกันโดย
วิสมบาทมี ร ช ร ช คณะ ส่วนสมบาทมี ช ร ช ร คณะ มีรูปวิเคราะห์ว่า ยว-
สทิสา คณา ยสฺสา อตฺถิติ ยวมตี (คาถาที่มีคณะเหมือนเมล็ดบาร์เลย์ ชื่อว่า ยวม
ตี) บทนี้สำเร็จรูปมาจาก ยว ศัพท์ + มนฺตุ ปัจจัย ในอัสสัถิตัทธิต

คำว่า ตฺวสเม ตັตบทเป็น ตฺว + อสเม

คำว่า ครุภุภเวยฺยํ ตັตบทเป็น ครุ + ภเวยฺยํ ช้อน พุ อักษรเพื่อรักษาคณะ
ฉันท บ้างฉบับมีรูปว่า ครุ ภเวยฺยํ โดยที่ชะ อุ เป็น อุ แต่รูปนี้ไม่สมควร
เพราะจะทำให้เข้าใจผิดว่าเป็นพหูพจน์ที่แสดงครุ ๒ พยางค์

คำว่า ยวาทิกา มตี แปลว่า ชื่อว่า ยวมตี หรือแปลว่า ชื่อว่า มตีคาถาที่มี
ยว ศัพท์อยู่หน้า นัยแรก อาทิ ศัพท์เป็นบทศัพท์ภาวะที่ไม่มีอรรถเพิ่มขึ้นจากบท
ที่ประกอบอยู่ นัยที่สองมีอรรถว่า สีมา (ขอบเขต) แปลว่า เบื้องแรก, หนัน ดั่ง
ที่กล่าวมาแล้วในคาถาที่ ๖๓

^๑ อสน. ๕/๔๒

บททดสอบ

ถาม ถ้าวัดพยางค์ท้าย ๔ พยางค์ของวิสมบาทในคาถานี้ แล้วผู้เป็น
คาถาพรรณพฤติ ๑ บท จะเป็นคาถาไหน?

ตอบ สมานิกาคาถา (คฺลา สมานิกา รชา จ)

ถาม ถ้าวัดพยางค์ท้าย ๕ พยางค์ของสมบาทในคาถานี้ แล้วผู้เป็นคาถา
พรรณพฤติ ๑ บท จะเป็นคาถาไหน?

ตอบ ปมาณิกาคาถา (ปมาณิกา ชรา ลคา)

* * * * *

สรุปคาถาในอรรถสมวุตตินิเทศ

จำนวน	ชื่อคาถา	ครุ	ลหุ	มาตรา	พยางค์ใน วิสมบาท	พยางค์ใน สมบาท	รวมพยางค์
๑	อุปจิตตะ	๑๘	๒๖	๖๒	๒๒	๒๒	๔๔
๒	ทุตมฺชมา	๑๘	๒๘	๖๔	๒๒	๒๔	๔๖
๓	เวควดี	๑๘	๒๔	๖๐	๒๐	๒๒	๔๒
๔	ภัททวิราชะ	๒๖	๑๖	๖๘	๒๐	๒๒	๔๒
๕	เกตุมดี	๑๘	๒๔	๖๐	๒๐	๒๒	๔๒
๖	อาชยานกี	๒๖	๑๘	๗๐	๒๒	๒๒	๔๔
๗	วิปริตชยานกี	๒๖	๑๘	๗๐	๒๒	๒๒	๔๔
๘	หริณปลุตา	๑๖	๓๐	๖๒	๒๒	๒๔	๔๖
๙	อปรวัตตะ	๑๔	๓๒	๖๐	๒๒	๒๔	๔๖
๑๐	บุปผิตคฺคา	๑๘	๓๒	๖๘	๒๔	๒๖	๕๐
๑๑	ยวมดี	๒๖	๒๔	๗๖	๒๔	๒๖	๕๐

อิติ วุตโตทเย ฉนทสิ อททสมวุตตินิเทศ นาม
จตุตถปริจเฉท.

จบปริจเฉทที่ ๔ ชื่อว่า อัททสมวุตตินิเทศ (แสดงอัททสมคาถา)
ในคัมภีร์ฉันทนามว่าวุตโตทัย

ปริเฉทที่ ๕

วิสมุตตินิเทศ

(แสดงวิสมคาถา)

วิสมคาถา คือ คาถาที่มีคณะไม่เสมอกัน กล่าวคือ บาททั้งสี่ในคาถาไม่จำกัด คณะที่แน่นอน คาถาชนิดนี้มีกำหนดคณะในพยางค์ที่ ๕-๗ ในแต่ละบาทเท่านั้น พยางค์อื่นจากนี้ไม่มีกำหนดคณะไว้ ทำให้บาททั้งสี่ไม่เหมือนกันหมดเช่นที่กล่าวไว้ในสมคาถาหรือเหมือนกันครึ่งหนึ่งเช่นกับอัทธสมคาถา คาถาที่มีกล่าวไว้ในปริเฉทนี้ เป็นคาถา ๘ พยางค์ จึงจัดเข้าอยู่ในอนุสุภาณันท์

คาถาที่มีกล่าวไว้ในปริเฉทนี้ มีบาทคาถาต่างกันเป็นสองลักษณะ กล่าวคือ บางคาถาก็มี ๒ บาทอันได้แก่บาทที่ ๑-๒ บางคาถาก็มีบาทเดียวคือบาทที่ ๑ ถ้าเป็นคาถาที่มี ๒ บาท ก็พึงเพิ่มบาทที่ ๓-๔ เพราะบาทเหล่านั้นเหมือนบาทที่ ๑-๒ ท่านเรียกคาถาเช่นนี้ว่า ทวิราวัตติยคาถา (คาถาที่พึงเวียนมาอีก ๒ บาท) มี ๕ ชนิด คือ วัตตะ, ปัสสยาวัต, วิปริตปัสสยาวัต, จปลาวัตตะ และปิงคลวิปูลา ส่วนคาถาที่มีบาทเดียวก็พึงเพิ่มให้ครบ ๔ บาท ท่านเรียกว่า จตุราวัตติยคาถา (คาถาที่พึงเวียนมาให้ครบ ๔ บาท) มี ๕ ชนิด คือ เสตววิปูลา, ภการวิปูลา, รการวิปูลา, นการวิปูลา และตการวิปูลา

เนื่องจากคาถาหลายประเภทอันได้แก่ปัสสยาวัตคาถาเป็นต้นได้แยกชนิดออกมาจากวัตตคาถาที่เป็นคาถาหลัก ดังนั้น คาถาในปริเฉทนี้ทั้งหมดจึงเรียกว่า “กลุ่มวัตตคาถา” มีทั้งหมด ๕ อย่าง คือ วัตตะ, ปัสสยาวัต, วิปริตปัสสยาวัต, จปลาวัตตะ และวิปูลาวัตตะ ประเภทสุดท้ายคือวิปูลาวัตตะแบ่งออกเป็น ๖ อย่าง คือ ปิงคลวิปูลา, เสตววิปูลา, ภการวิปูลา, รการวิปูลา, นการวิปูลา และตการวิปูลา นอกจากนี้ คัมภีร์ฉันทอื่นยังแสดงวิปูลาวัตตะอีก ๔ ชนิดคือ มการวิปูลา, ชการวิปูลา, สการวิปูลา และ สังกิลณวิปูลา (วิปูลาผสม)

บรรดาคาถาในวิสมวุดตินิกเทศนี้ บางคาถาเป็นสมคาถา, อัทธสมคาถา และวิสมคาถาได้ทั้งสามอย่าง เช่น วัดตะ, เสตววิปูลา และ ชการวิปูลา กล่าวคือ วัดตะและชการวิปูลามีสมคาถา ๒๔ บท, อัทธสมคาถา ๕๕๒ บท, วิสมคาถา ๓๓๑,๒๐๐ บท ส่วนเสตววิปูลามีคาถา ๘๔,๘๔๓,๖๕๖ บท โดยมีสมคาถา ๘๖ บท, อัทธสมคาถา ๘๑๒๐ บท, วิสมคาถา ๘๔,๘๒๕,๕๓๖ บท คาถาอื่นจากนี้เป็น อัทธสมคาถาและวิสมคาถา แต่คัมภีร์จนารจารย์ได้จัดคาถาเหล่านี้ไว้ในประเภท วิสมคาถาเพราะวิสมคาถามีมากกว่าสมคาถาและอัทธสมคาถา คัมภีร์ฉันทโสนนยฎิปปณี (หน้า ๒๑๔) ได้นำข้อความจากคัมภีร์ฉันทโสนนยฎิปปณี มากล่าวว่า

วุดตาที่ วิสมา คาถา สมทุธสมกาปิ'ตา
ตพพาหุลลตดา ตนุนามา ตพโพหารูปจารโต

วิสมคาถามีวัดตะเป็นต้นเหล่านี้ แม้เป็นสมคาถาและอัทธ
สมคาถาได้ ก็มีชื่อว่าวิสมคาถา โดยกล่าวดตามชื่อที่มีปรากฏ
มาก เพราะวิสมคาถาเหล่านั้นมีจำนวนมาก

คัมภีร์ฉันทโสนนยฎิปปณี (ปริจเฉท ๔ คาถา ๔) ก็กล่าวเกี่ยวกับเรื่อง
นี้ไว้ว่า

วุดตํ อทุธสมํ โหติ วิสมญจ กทาจนํ
ตสฺมา เตสํ อุปนตฺมहि ตจฺจนฺโท วุจฺจเต'ธฺนา.

บางคราวกลุ่มวัดตคาถาเป็นอัทธสมคาถา, วิสมคาถา และ
สมคาถา ดังนั้น บัดนี้ ข้าพเจ้าจะกล่าววัดตคาถานั้น
ในที่สุดใกล้อัทธสมคาถาและวิสมคาถาเหล่านั้น

วัดตคาถา

๑๑๘. นา'ฎฺฏกฺขเรสุ ปาเทสุ สฺนา'ทิมฺหา โย'ณฺณวา วุดตํ.

คาถาที่มี ย คณะท้าย ๔ พยางค์ ไม่มี ส น คณะท้ายพยางค์
แรก ในบาทที่มี ๘ พยางค์ ชื่อว่า วัดตะ

คำว่า อฏฺจุขเรสุ ปาเทสุ (ในบาทที่มี ๘ พยางค์) แสดงว่าวัดตคานนี้ และคาถาในปริจเฉทที่ ๕ ทั้งหมด แต่ละบาทมี ๘ พยางค์

คำว่า น สุนาติมฺหา (ไม่มี ส คณะ และ น คณะท้ายพยางค์แรก) ปฏิเสธคณะในคาถา ๘ พยางค์เหล่านี้ว่า วัดตคานนี้และคาถาอื่นๆ ในปริจเฉทที่ ๕ ไม่พึงมี ส น คณะ แต่มีคณะที่เหลืออีก ๖ คณะอันได้แก่ ม, ภ, ย, ช, ฐ, ฏ คณะ

คำว่า โยณฺณว วตฺตํ (มี ย คณะท้าย ๔ พยางค์ ชื่อว่า วัดตะ) แสดงลักษณะเฉพาะของวัดตคานนี้ว่า มี ย คณะท้าย ๔ พยางค์ในบาททั้ง ๔

ตารางแสดงวัดตคาน

ค	ร	ย	ล	ค	ม	ย	ค
๒	๒ ๑ ๒	๑ ๒ ๒	๑	๒	๒ ๒ ๒	๑ ๒ ๒	๒
นาฏ	จุขเร	สุ ปาเท	สุ	สุนา	ติมฺหา โยณ	ณว วต	ตํ
	ม				ม		
	ย				ย		
ค	ร	ย	ค	ค	ร	ย	ค
ล	ต		ล	ล	ต		ล
	ช				ช		
	ภ				ภ		
๒	๖	๑	๒	๒	๖	๑	๒

วัดตคาน คือ คาถาที่มี ย คณะท้าย ๔ พยางค์ในบาททั้ง ๔ จะเห็นว่าคำว่า สุ ปาเท (๑ ๒ ๒) ในบาทแรก และคำว่า ณว วต (๑ ๒ ๒) ในบาทที่ ๒ เป็น ย คณะ แม้คณะท้ายพยางค์แรกคือ จุขเร (๒ ๑ ๒) ในบาทที่ ๑ และ ติมฺหา โยณ

(๒ ๒ ๒) ในบาทที่ ๒ ก็ไม่ใช่ ส คณะ หรือ น คณะ

ลักษณะของวัตตคาถา

๑. มีคณะ ๖ คณะเว้น ส น คณะ ท้ายพยางค์แรก

๒. มี ย คณะ ท้าย ๔ พยางค์แรกในบาททั้งหมด

วัตตคาถานี้ไม่ไพเราะสละสลวยเหมือนคาถาอื่นที่มีกล่าวไว้ในปริจเฉทที่ ๕ เนื่องจากมี ย คณะ ๔ คณะที่มีครุมากกว่าลหุ ดังนั้น คาถาชนิดนี้จึงไม่เป็นที่นิยมแต่งโดยทั่วไป

ตัวอย่าง

อภิธมฺมาวตาโรยํ

วโร ปรมคมภีโร

อิจฺจตา นิปฺพุํ พุทฺธิ

ภิกขุณา ปน โสตพฺโพ.^๑

คัมภีร์อภิธัมมวาทารอันประเสริฐนี้ ลึกซึ้งยิ่ง ภิกษุผู้ปรารถนา

ปัญญาอันละเอียดสุขุมพึงสดับ

คาถา ๘ พยางค์ในปริจเฉทนี้ทั้งหมด พยางค์แรกกับพยางค์ท้ายในบาททุกบาทไม่มีจำกัดครุหุ คือจะเป็นครุหรือลหุก็ได้ ส่วนอีก ๖ พยางค์นอกจากนี้แบ่งออกเป็น ๒ คณะ สำหรับคณะแรกที่เว้น ส น คณะ ท่านเรียกว่า สวามินีคณะ (คณะแม่บ้าน) คณะนี้มีคณะฉันท์ ๖ คณะแน่นอนเหมือนแม่บ้านที่มักอยู่บ้านเป็นนิตย์ กล่าวคือ จะเป็นคณะไหนภายใน ๖ คณะนี้ก็ไม่ได้จำกัด และไม่ส่งผลในการเรียกชื่อคาถา ส่วนคณะถัดมาเรียกว่านายกคณะ (คณะพ่อบ้าน) คณะนี้เป็นคณะหลักในการเรียกชื่อคาถา เหมือนพ่อบ้านที่เป็นผู้นำของครอบครัว เช่น ถ้า นายกคณะในบาททั้ง ๔ เป็น ย, ย, ย, ย คณะ คาถานั้นเรียกว่า วัตตคาถา หรือถ้าเป็น ย, ช, ย, ช คณะ คาถานั้นก็เป็นปัฐยาวัตตคาถา เป็นต้น มีตารางแสดงให้เห็นชัดเจนดังต่อไปนี้

^๑ อมว. คาถา ๑๔๐๐

พยางค์แรก	หกพยางค์กลาง		พยางค์ท้าย
	สวามินีคณะ	นายกคณะ	
	ม		
	ย		
ค	ร	ไม่แน่นอน	ค
ล	ต		ล
	ช		
	ภ		

คัมภีร์ฉันทโศการตี (หน้า ๑๐๓) นำข้อความจากมหาพจนานัญที่กล่าวถึง
สวามินีคณะและนายกคณะมาแสดงไว้ว่า

วุดเตสุ สวามินี นิจุ นายโก ปริวตเตเต
นายกสสุ วิภเทเน วุดตเกโทสิ ฉนุทสิ.

สวามินีคณะมีอยู่แน่นอนในวัตตคาถา แต่นายกคณะย่อม
เปลี่ยนแปลง ประเภทของวัตตคาถาย่อมมีในคัมภีร์ฉันท
[โดยชื่อว่าวัตตคาถา ปฐยาวัตตคาถา เป็นต้น] เพราะความ
ต่างกันของนายกคณะ

เมื่อนักศึกษาเข้าใจเช่นนี้แล้วก็พอจะเข้าใจข้อความส่วนใหญ่ในปริจเฉทนี้
เพราะคาถาต่างๆ ในที่นี้จะนำเฉพาะนายกคณะที่เป็น ย คณะในวัตตคาถามา
เปลี่ยนเป็น ช คณะหรือ น คณะ เป็นต้น หมายความว่า ถ้านายกคณะเป็น ย คณะ
๔ คณะในบาททั้ง ๔ ก็เป็นวัตตคาถา หรือถ้านายกคณะในสมบาทเปลี่ยนจาก ย
คณะเป็น ช คณะ ก็เป็นปฐยาวัตตคาถา ดังนี้ เป็นต้น

คันถรจนอาจารย์มิได้ระบุว่าพยางค์แรกและพยางค์ท้ายของวัตตคาถาต้องเป็น
ครุหรือลหุ จึงถือว่าไม่จำกัดว่าพยางค์เหล่านั้นต้องเป็นครุหรือลหุ คือจะแต่ง

เป็นครุหรือลหุก็ได้ ไม่ผิด วิธีดังกล่าวนี้เรียกว่า อุตตสัทธินัย คือนัยที่สำเร็จ โดยที่ผู้พูดมิได้กล่าวถึง เช่นคำว่า ปสเสยฺย ตํ วสฺสสตํ อโรคํ (ข้าพเจ้าพึงเห็นท่าน ไม่มีโรคตลอดร้อยปี) ข้อความนี้มีปรากฏในสุตฺตสมชาดก (ขุ. ขา. ๒๘/๑๑๙/๔๕๓) มีเรื่องเล่าโดยย่อว่าพระเจ้าปรีสาทชอบเสวยเนื้อคน ต่อมาได้ถูก เณรเทศออกจากเมือง จึงเที่ยวจับคนกินเรื่อยมาจนวันหนึ่งจับพระเจ้าสุตฺตสมได้ ตอนแรกคิดจะฆ่าบูชาญ ต่อมาก็ปลดปล่อยแล้วให้ขอพร พระเจ้าสุตฺตสมทรง ต้องการจะวิงวอนขอชีวิต แต่การตรัสวิงวอนขอชีวิตไม่เหมาะสมกับชัตติยราช พระองค์จึงตรัสโดยปริยายว่า ขอให้ข้าพเจ้าได้เห็นท่านไม่มีโรคตลอดร้อยปี ข้อความนี้แสดงการขอความกรุณาโดยปริยายเพื่อมิให้ฆ่าพระองค์ เพราะถ้า พระองค์ถูกปลงพระชนม์แล้วก็เห็นพระเจ้าปรีสาทไม่ได้

คำว่า น สฺนาทิมฺหา (ไม่มี ส น คณะท้ายพยางค์แรก) เป็นเยภยยนัยที่กล่าว ถึงส่วนมากเหมือนคำว่า วนจรโก (ผู้เที่ยวไปในป่า = พรานป่า) คำนี้ใช้เรียก พรานที่มักอยู่ในป่าเสมอ ข้อความนี้จึงแสดงว่า ส่วนใหญ่ ส น คณะย่อมไม่มี ท้ายพยางค์แรก แต่คณะเหล่านี้ก็มีพบบ้างในบางที่ เช่น

อฏฺฐจันํ นครํ กตํ มํสโลหิตเลปนํ
ยตฺถ ชฺรธา จ มจฺจุ จ มาโน มกฺโข จ โอหิตโต.^๑

ร่างกายนี้เป็นนครที่รวมกระดูก ฉาบด้วยเนื้อและโลหิต
เป็นที่สถิตแห่งชราภณะ ความเย่อหยิ่ง และความลบลู่กัน
บาทที่ ๓ คำว่า ถ ชฺรธา (๑ ๑ ๒) เป็น ส คณะที่อยู่ท้ายพยางค์แรก คือ ยตฺ

รมณียานิ อรณฺยานิ ยตฺถ น รมตี ชโน
วितฺราคา รมิสฺสนติ น เต กามคเวสิน.^๒

ป่าที่คนทั่วไปไม่ชื่นชม เป็นรมณีสถานของท่านผู้-
หมดราคะ เพราะท่านมิได้ไฝ่กามคุณ

^๑ ขุ. ฏ. ๒๕/๑๕๐/๔๓

^๒ ขุ. ฏ. ๒๕/๙๙/๓๔

บาทที่ ๒ คำว่า ถ น ร (๑ ๑ ๑) เป็น น คณะที่อยู่ท้ายพยางค์แรก คือ ยตุ

กิสฺ อธิปตี ราชา กิสฺ ราชา รชสฺสิโร
 กถิสฺ วิรโช โหติ กถิ พาลิตี วุจฺจติ.^๑

ผู้เป็นใหญ่ปกครองอะไร ชื่อว่าพระราช พระราชาชื่อว่า
 มีธูลีบนพระเศียรอย่างไร ชื่อว่าปราศจากธูลีอย่างไร ท่าน
 เรียกว่าคนพาลอย่างไร

บาทที่ ๑ คำว่า สฺ อธิ (๑ ๑ ๑) เป็น น คณะที่อยู่ท้ายพยางค์แรก คือ กิ

ปุพฺพวิเทโห จาปร- โคยานํ ชมฺพุทฺธิโป จ
 อุตฺตรกฺขุ เจติ สियํ จตฺตาริเม มหาทีปา.^๒

ทวีปใหญ่เหล่านี้มี ๔ คือ ปุพฺพวิเทหทวีป, อปรโคยาน-
 ทวีป, ชมพฺพุทฺธิ และ อุตฺตรกฺขุทวีป

บาทที่ ๑ คำว่า พวิเท (๑ ๑ ๒) เป็น ส คณะที่อยู่ท้ายพยางค์แรก คือ ปุพ
 ในบาทที่ ๓ คำว่า ตรกฺ (๑ ๑ ๑) ก็เป็น น คณะที่อยู่ท้ายพยางค์แรก คือ อุต

การใช้ ส น คณะในคาถาข้างต้นนี้ เกิดจากความจำเป็นที่หลีกเลี่ยงไม่ได้
 แต่ถ้าเราจะประพันธ์คาถาเองก็จำต้องหลีกเลี่ยงคณะที่ท่านปฐิเสธไว้นี้ และ
 วางคณะให้ถูกระเบียบบัญญัติที่ฉันทลักษณ์กำหนดไว้ (สำหรับเรื่องนี้จะมีกล่าว
 ต่อไปในคาถาที่ ๑๒๘)

เหตุที่ควรเว้น ส น คณะ ก็เพราะว่าคณะที่อยู่ท้ายพยางค์แรกในบาททุก
 บาทชื่อว่า สวามินีคณะ (คณะแม่บ้าน) สำหรับ ส คณะถือว่าเป็นอริกเวรีคณะ
 คือคณะที่มีศัตรูมาก แม้ น คณะก็เป็นอริกमितตคณะคือคณะที่มีเพื่อนมาก โดย
 เหตุที่แม่บ้านซึ่งมีศัตรูมากหรือมีเพื่อนมากย่อมจะอยู่ไม่เป็นสุข ดังนั้น ท่านจึง
 บัญญัติให้เว้น ส น คณะเหล่านั้น

^๑ รมม. อ. ๖/๘๕

^๒ อนป. คาถา ๑๘๓

การปฏิเสธ ส น คณะ ท้าย ๔ พยางค์ในบาทคาถานี้ มีกล่าวไว้ตามมติของคัมภีร์วฤตตรัตนากรในปริเฉทที่ ๒ คาถาที่ ๒๑ แต่คัมภีร์ปิงคลฉันทสูตรยังห้าม ร คณะท้าย ๔ พยางค์ในสมบาทอีกด้วย มีข้อความเกี่ยวกับเรื่องนี้ในฉันทสันสกฤตว่า

น ปจมา สนา.^๑

ไม่พึงประกอบ ส คณะและ น คณะ ท้ายพยางค์แรกในบาทที่ ๑, ๓]

ทุตยจตุตฺเถสุ โร จ.^๒

และไม่พึงประกอบ ร คณะ ท้ายพยางค์แรกในบาทที่ ๒, ๔

อตร วตฺตฉนฺทสิ ปาทสฺส ปจฺมกฺขรา ปรี สคณ-นคณา นปฺยชฺชิตพฺพา. ตถา ทุตยจตุตฺเถสุ ปาทสฺส ปจฺมวณฺณา ปรี รคโณปิ นปฺยชฺชิตพฺโพ. อญฺเฆ คณา ปยฺชชิตพฺพา เอว. อิติ ปิงฺคลาทิสมฺมโต ปนโถ.^๓

ในวัดตคาถานี้ บุคคลไม่พึงประกอบ ส คณะและ น คณะท้ายพยางค์แรกของบาท แม้ ร คณะก็ไม่พึงประกอบท้ายพยางค์แรกในบาทที่ ๒, ๔ คณะอื่นพึงประกอบได้นั้นเทียบ นี่คือแนวทางที่ปิงคลมุนีเป็นต้นสมมุติไว้

คัมภีร์วฤตโตทัยกล่าวคาถาที่ ๑๑๘ตามมติของวฤตตรัตนากร โดยไม่ปฏิเสธร คณะ ทั้งนี้เพราะอุทาหรณ์ในพระไตรปิฎกและวรรณกรรมบาลีอื่นๆ มี ร คณะ ท้ายพยางค์แรกในบาทที่ ๒, ๔ ดังนั้น พระสังฆรักขิตเถระจึงปฏิเสธเฉพาะ ส น คณะตามมติของคัมภีร์วฤตตรัตนากรนั้น ขอยกอุทาหรณ์จากพระบาลีดังนี้

ปาณิมิหิ เจ วโณ นาสุส หเรยฺย ปาณินา วิสั

นาพพณั วิสมนเวติ นตฺถิ ปาปํ อกฺกพฺพโต.^๔

เมื่อมือไม่มีแผล บุคคลย่อมจับต้องยาพิษได้ ยาพิษนั้น

ไม่ก่อให้เกิดอันตราย บาปย่อมไม่มีแก่ผู้ไม่ทำบาป

^๑ ปณ. ๕/๑๐

^๒ ปณ. ๕/๑๑

^๓ สพ. ๕/๒

^๔ พุ. ฐ. ๒๕/๑๒๔/๓๙

บาทที่ ๑ คำว่า ฦมิหิ เจ (๒ ๑ ๒) เป็น ร คณะท้ายพยางค์แรก คือ ปา แม้ใน
บาทที่ ๒ คำว่า เรยฺย ปา (๒ ๑ ๒) ก็เป็น ร คณะเช่นกัน

คัมภีร์ฉันทโภการตี (หน้า ๑๑๔) นำข้อความมาจากคัมภีร์ปิงคฺลพยาชยาที่
กล่าวสรุปคณะที่ถูกห้ามตามมติของปิงคฺลฉันทสูตรว่า

วุดตฉนฺทสิ ปาทสฺสา- ทิโต น หิ ปรี สนา
สเม ตฺ นาทิโต โรปิ อญฺเญ คณา ปโยชฺชกา.

ในวัดตคาคา ส น คณะ ไม่พึงประกอบท้ายพยางค์
แรกของ[วิสม]บาท ส่วนในสมบาท แม้ ร คณะก็ไม่พึงประกอบ
ท้ายพยางค์แรก คณะอื่นจากนี้พึงประกอบได้

คำว่า นาฏฺจกฺขเรสุ ตັดบทเป็น น + อญฺจ + กฺขเรสุ

คำว่า สนาทิมฺหา ตັดบทเป็น สนา + อาทิมฺหา ลบสระ อ ใน ส เพื่อรักษา
ฉันทให้ครบ ๘ พยางค์

คำว่า โยถณฺวา ตັดบทเป็น โย + อถณฺวา คำว่า อถณฺวา เป็นสัญลักษณ์
แทนเลข ๔ ในที่นี้พึงโยกคำว่า ปรี เข้ามาแปลร่วมกับคำว่า อาทิมฺหา และ อถณ
วา จึงมีความหมายว่า อาทิมฺหา ปรี (ท้ายพยางค์แรก), อถณฺวา ปรี (ท้าย ๔
พยางค์) การโยกคำว่า ปรี (ท้าย) เข้ามาแปลร่วมกับบทที่ลงบัญญัติมีวิภัตินี้ เป็น
วิธีใช้ทั่วไปในภาษาบาลี

คำว่า อญฺจกฺขเรสุ ปาเทสุ (ในบาทที่มี ๘ พยางค์) หมายความว่าส่วนมาก
แม้ฉันทลักษณะสันสกฤตก็อนุญาตให้มีพยางค์เกินหรือน้อยกว่าพยางค์ที่ฉันทลักษณะ
กำหนดตั้งสารจากฉันทโหมมัญชรีฎีกาภาษาสันสกฤตที่ได้นำมาแสดงไว้ในปริจเฉทที่
๒ (ดู ข้อ ๒๐) อนึ่ง วฤตตรัตนากรฎีกาชื่อภักฏณารายณภักฏฎิยะ
ก็กล่าวถึงเรื่องนี้ไว้ว่า

ตถา ปฺรากฤตาทิสฺส ทิรฺมสฺยาปิ ตฺวริตปาเจ ลฆฺตฺตา. ตถา ทฺวโยสุตฺรยาณํ วา
วรฺณานํ ตฺวริตปาเจ เอกวรฺณตา ภาวติ. ตฺถกฺตฺม

“ที่รุมภะรมปิ ชิวหยา หุสส์ เจตปติ ตทปิ ลหุ. เทว วา ตรีนถ วรณานัง
ชานีหิ คีฆรปจนาจจ” อิติ.

ข้อความนี้ปริวรรตเป็นภาษาบาลีว่า

ตถา ปากตาทีสุ ที่มสสาปิ ตูริตปาเจ ลหุตา. ตถา ทูวินนํ ตินฺนํ วา วณฺณนํ
ตฺตฺริตปาเจ เอกวณฺณตา ภาวติ. เตเน วุตฺตํ

“ที่รุมภะรมปิ ชิวหาย รสส์ เจ ปติ, ตทปิ ภาวติ ลหุ. เทว วา ตโย วา วณเณ
เอกํ ชานาหิ คีฆรปจนาโต จ”

นอกจากนั้น ในฉันท์ปรากฏเป็นต้น ความเป็นลหุแม่แห่งที่มสระย่อมมี
เพราะการออกเสียงเร็ว อนึ่ง การที่สองหรือสามพยางค์เป็นพยางค์หนึ่งได้ ย่อมมี
เพราะการออกเสียงเร็ว สมจริงดังคำที่กล่าวไว้ว่า

“ถ้าออกเสียงที่มสระด้วยลิ้นเร็ว ที่มสระนั้นก็เป็ลหุ และพึงทราบสองหรือ
สามพยางค์ว่าเป็นพยางค์หนึ่ง เพราะการออกเสียงเร็ว”

อนึ่ง ไวยากรณ์บาลีกับคัมภีร์ฎีกาต่างๆ ก็อนุญาตให้มีพยางค์เกินมาได้
ในที่ที่มีคำว่า อริย, จริยา, กิริยา, วีริย, อาจริย, วิปริยาย, อรห เป็นต้น พึงรวมคำ
เหล่านี้ให้มีพยางค์สั้นกว่าเดิม กล่าวคือ ถ้ามี ๔ พยางค์ก็ถือว่าเป็น ๓ พยางค์
หรือถ้ามี ๓ พยางค์ก็ถือว่าเป็น ๒ พยางค์ เป็นต้น ที่เป็นเช่นนี้คงเนื่องมาจาก
ภาษาสันสกฤตใช้คำสั้นกว่าบาลี จึงอนุโลมตามภาษานั้น รูปที่กล่าวมาแล้วมีรูป
ตามภาษาสันสกฤตสั้นกว่าบาลี ๑ พยางค์ว่า อรยุย, จรฺยา, กฺริยา, วีรฺย, อาจฺรฺย,
วิปฺรฺยา, อรฺห ดังสัททนีติ (สุตตมาลา หน้า ๔๙๒) กล่าวว่า

คาถาปเทสุ อริยารหฺจริยาทีโยเค อธิกฤษฺโรปิ ปาโท อนุปวชฺโซ.

ในบาทคาถา แม่บาทที่มีพยางค์เกินในที่ประกอบด้วย อริย, อรห และ จริยา
เป็นต้น ก็หาโทษมิได้

มีข้อความเกี่ยวกับเรื่องนี้ในคัมภีร์ฎีกาต่างๆ ว่า

กิริยารหาทีโยเค วีย จ อนฺตรโยเค อธิกฺขรปาโท อนุปวฺชฺโซ.^๑

อนึ่ง บาทที่มีพยางค์เกินในการประกอบกับ อนฺตร ศัพท์ ย่อมไม่มีโทษเหมือนในการประกอบกับ กิริยา และ อรห เป็นต้น

ปาวจเน หิ จริยารียกิริยารหาทีโยคาสฺ ปกตिकाถาสฺ อุปชาตियญฺจาธิกฺกฺขโรปิ ปาโท อนุปวฺชฺโซ.^๒

ที่จริงแล้ว ในพระพุทฺธพจน์ แม้บาทที่มีพยางค์เกินในคาถาทั่วไปและอุปชาติคาถาที่ประกอบกับ จริยา, อริย, กิริยา และ อรห เป็นต้น ย่อมปราศจากโทษ

ขอยกอุทาหรณ์ที่มีพบในพระบาลีมาแสดงโดยสังเขป ดังต่อไปนี้

ตโป จ พุรฺหมจฺริยญจ อริยสจฺจาน ทสฺสนํ

๑ ๒ ๑ ๒ ๑ ๒ ๒ ๑ ๒ ๑ ๒ ๒ ๑ ๒ ๑ ๒

นิพฺพานสจฺฉิกิริยา จ เอตํ มงฺคลมุตฺตมํ.^๓

๒ ๒ ๑ ๒ ๑ ๒ ๒ ๑ ๒ ๒ ๒ ๑ ๑ ๒ ๑ ๒

บาทที่ ๑-๓ ในคาถานี้ มี ๙ พยางค์ แต่ถือว่ามี ๘ พยางค์ คือคำว่า จริยญ นับรวมเป็น ๒ ๒, คำว่า อริย นับรวมเป็น ๒ ๑, คำว่า กิริยา นับรวมเป็น ๒ ๒ คาถานี้จึงเป็นบัญญัติคาถาที่มี ย, ช, ย, ช คณะ ท้าย ๔ พยางค์แรกในทุกบาท

สาธุ ทสฺสนมฺริยานํ^๔

๒ ๑ ๒ ๑ ๑ ๒ ๒ ๒

สงฺกสฺสรํ พุรฺหมจฺริยํ^๕

๒ ๒ ๑ ๒ ๒ ๑ ๒ ๒

ทานญจ ฆมฺมจฺริยา จ^๖

๒ ๒ ๑ ๒ ๑ ๒ ๒ ๑

^๑ สี. นวฎี. ๒/๓๖๘

^๒ กวส. ๒/๖๕

^๓ พุ. พุ. ๒๕/๑๑/๔

^๔ พุ. ฆ. ๒๕/๒๐๖/๕๓

^๕ พุ. ฆ. ๒๕/๓๑๒/๗๐

^๖ พุ. พุ. ๒๕/๗/๔

เอกจริยํ ทพฺพํ กยิรา ^๑

๒ ๑ ๒ ๒ ๒ ๒ ๒ ๒

ตมริยสํมํ สิริสา นมามิ. ^๒

๑ ๒ ๑ ๒ ๒ ๑ ๑ ๒ ๑ ๒ ๒

ทีปํ กยิราถ เมธาวิ ^๓

๒ ๒ ๒ ๒ ๑ ๒ ๒ ๒

อตุตถํ เจ ตถา กยิรา ^๔

๒ ๒ ๒ ๒ ๑ ๒ ๒ ๒

น โส กาสาวมฺรหฺติ. ^๕

๑ ๒ ๒ ๑ ๑ ๒ ๒ ๑

อนึ่ง การมีพยางค์เกินจำนวนที่จำกัดนี้ มีข้อสังเกต ๔ ลักษณะ คือ

๑. พยางค์ที่ถูกรวมกันมักถือว่าเป็นครุ ตามอุทาหรณ์ที่นำมาแสดงข้างต้น

๒. การรวมพยางค์นี้ไม่จำกัดเฉพาะคำที่ใกล้เคียงกับภาษาสันสกฤตเหมือนคำว่า อริย เป็นต้น แม้คำทั่วไปก็อาจใช้กฎการรวมพยางค์ได้ เช่น

โส อิมํ วิชฺฌเย ชฺฌํ. ^๖

๒ ๑ ๒ ๒ ๑ ๒ ๑ ๒

คำว่า วิช นับรวมเป็นครุ ๑ พยางค์ บาทนี้ก็จะครบ ๘ พยางค์ (ดู ข้อ ๖๕)

สุโข ปณฺณาย ปฏฺฐาโก ^๗

๑ ๒ ๒ ๒ ๒ ๒ ๒ ๒

^๑ พ. ฐ. ๒๕/๖๑/๒๗

^๒ วิ. อ. ๑/๑

^๓ พ. ฐ. ๒๕/๒๕/๒๐

^๔ พ. ฐ. ๒๕/๑๕๙/๔๕

^๕ พ. ฐ. ๒๕/๑๐/๑๖

^๖ ส. ส. ๑๕/๒๓, ๑๙๒/๑๖, ๑๙๘

^๗ พ. ฐ. ๒๕/๓๓๓/๗๔

สนนทโร ขตติโย ตปติ ^๑

๒ ๒ ๒ ๒ ๑ ๒ ๒ ๒

น พราหมณสส ปหเรย ^๒

๑ ๒ ๑ ๒ ๑ ๒ ๒ ๑

ยตถ อรหันโต วิหรนติ ^๓

๒ ๑ ๒ ๒ ๒ ๒ ๒ ๑

สพพปาปสส อกรณ ^๔

๒ ๑ ๒ ๒ ๑ ๑ ๒ ๒

สจิตตปริโยทปน ^๕

๑ ๒ ๑ ๒ ๒ ๑ ๑ ๒

๓. ในบางแห่งแม้จะมี อริย ศัพท์เป็นต้น ก็มีพยางค์ในบาทครบจำนวน เช่น

อริยา โนปลพุณติ อสณณายายภูมิสสุ

เสสฏจาเนสสุ ลพุณติ อริยานรียาปิ จ. ^๖

๔. บางแห่งพยางค์ที่ถูกรวมกันก็ถือว่าเป็นลหุ เช่น

หริ อริ ติมิ กลิ พลิ ชลธิ คหปติ ^๗

๑ ๑ ๑ ๑ ๑ ๑ ๑ ๑ ๑ ๑ ๑ ๑ ๑ ๑ ๑ ๑

คำว่า คห นับรวมเป็นลหุ ๑ พยางค์ บาทนี้ก็มีลหุล้วน ๑๖ มาตรา (ดู ข้อ ๓๘)

สนตธีธ สดตดา อปปรชกขชาติกา

๒ ๒ ๑ ๒ ๒ ๑ ๑ ๒ ๑ ๒ ๑ ๒

คำว่า อปป นับรวมเป็นลหุ ๑ พยางค์ บาทนี้ก็มีลักษณะเหมือน

^๑ พุ. ฐ. ๒๕/๓๘๗/๘๔

^๔ พุ. ฐ. ๒๕/๑๘๓/๔๙

^๗ ปส. สุตต ๑๔๙

^๒ พุ. ฐ. ๒๕/๓๘๘/๘๕

^๕ พุ. ฐ. ๒๕/๑๘๓/๔๙

^๘ พุ. พุทท. ๓๓/๑/๔๓๕

^๓ พุ. ฐ. ๒๕/๙๘/๓๔

^๖ อส. หน้า ๒๙

อินทรวงศ์คาถา (ดู ข้อ ๘๙)

วัตตะ แปลว่า คาถาที่เวียนมาด้วย ย คณะ ๔ คณะท้าย ๔ พยางค์แรก มี
รูปวิเคราะห์ว่า ยคณน วตตตีติ วตตํ (คาถาที่เวียนมาด้วย ย คณะ ชื่อว่า วัตตะ)
บทนี้สำเร็จรูปมาจาก วตุ ธาตุ (วตตเน = เป็นไป) + ต ปัจจัย

* * * * *

ปฐยาวัตคาถา

๑๑๙. สเมสุ สีนุโต เซน ปถยาวตตํ ปกิตฺติตํ

คาถาที่มี ช คณะท้าย ๔ พยางค์ในสมบาท ท่านเรียกว่า ปฐ
ยาวัต

ล	ร	ย	ล	ค	ม	ช	ค
๑	๒ ๑ ๒	๑ ๒ ๒	๑	๒	๒ ๒ ๒	๑ ๒ ๑	๒
ส	เมสุ สินุ	ทุโต เซ	น	ปถ	ยาวตตํ	ปกิตฺติ	ตํ
ค ล	ม				ม		
	ย				ย		
	ร	ย	ค	ค	ร	ช	ค
	ด		ล	ล	ด		ล
	ช				ช		
	ภ				ภ		
๒	๖	๑	๒	๒	๖	๑	๒

ปฐยาวัตคาถา คือ คาถาที่มี ย คณะท้าย ๔ พยางค์ในวิสมบาท และมี ช
คณะท้าย ๔ พยางค์ในสมบาท จะเห็นว่าคำว่า ทุโต เซ (๑ ๒ ๒) ในบาทแรก เป็น
ย คณะ ส่วนคำว่า ปกิตฺติ (๑ ๒ ๑) ในบาทที่ ๒ เป็น ช คณะ

ลักษณะของปฐยาวัตคาถา

๑. มีคณะ ๖ เว้น ส น คณะ ทำยพยางค์แรก
๒. มี ย คณะ ทำย ๔ พยางค์แรกในวิสมบาท
๓. มี ช คณะ ทำย ๔ พยางค์แรกในสมบาท

คำว่า นาฏจกฺขเรสุ ปาเทสุ สุนาติมหา โยถณฺวา (คาถาที่มี ย คณะทำย ๔ พยางค์ ไม่มี ส คณะ และ น คณะทำยพยางค์แรก ในบาทที่มี ๘ พยางค์) ติดตามมาจากคาถาก่อนสู่คาถานี้จนจบคาถาในปริจเฉทที่ ๕ การติดตามมาปรากฏในประโยคต่อไปนี้ ท่านเรียกว่า อธิการนัย (นัยที่ติดตามมา)

ตัวอย่าง

สุปฺปพฺพุธํ ปพฺพุธฺมฺนฺติ สทา โคตมสาวกา
เยสํ ทิวา จ รตฺโต จ นิจฺจํ พุทฺธคตา สติ.^๑

สาวกของพระโคตมะผู้รำลึกถึงพระพุทธคุณเป็นนิตย์ ทั้ง

กลางวันกลางคืน ตื่นดีแล้วเสมอ

คาถาข้างต้นนี้ มี ย คณะทำย ๔ พยางค์ในวิสมบาท คือ ปพฺพุธฺมฺนฺ (๑ ๒ ๒), จ รตฺโต (๑ ๒ ๒) และมี ช คณะในสมบาท คือ มสาว (๑ ๒ ๑) และ คตา ส (๑ ๒ ๑)

ปฐยาวัตคาถานี้มีเสียงไพเราะนุ่มนวลกว่าคาถาอื่นในปริจเฉทที่ ๕ เนื่องจากมีเสียงครุ และเสียงลหุอย่างละ ๖ พยางค์เท่ากันในนายกคณะ คือมี ย คณะ (๑ ๒ ๒) ๒ คณะทำย ๔ พยางค์แรกในวิสมบาท และ ช คณะ (๑ ๒ ๑) ๒ คณะทำย ๔ พยางค์แรกในสมบาท ส่งผลให้เสียงครุลหุเสมอกัน จึงก่อให้เกิดเสียงประสานนุ่มนวลกระชดกระช้อย ดังนั้น คาถานี้จึงเป็นที่นิยมแต่งในวรรณกรรมบาลีและสันสกฤตมากกว่าวัตตคาถาประเภทอื่น

^๑ พ. ฐ. ๒๕/๒๙๖/๖๘

คัมภีร์ฉันทโภการตี (หน้า ๑๑๕) นำข้อความมาจากคัมภีร์ฉันทโภการตี-
พยายยามากล่าวไว้ว่า

คลาน สมตา ปถยา- วตเตว นายเกริตา
อโต หัสวิภูชาว โมริวิชมภนา นิภา.

ความสม่าเสมอของครุและลหุในนายกคณะ มีกล่าไว้ใน
ปฐยาวัตคากาเท่านั้น ฉะนั้น คากานี้จึงงามไพเราะดังเสียงร้อง
ของหงส์ และการรำแพนของนกยูง

ปฐยาวัต แปลว่า วัตตคากาที่ฟังออกเสียงด้วยคณะและครุลหุตามที่ฉันท-
ลักษณะแสดงไว้ มีรูปวิเคราะห์ว่า ปถยา จ สา วตตมฺจาติ ปถยาวัตตํ (วัตตคากา
ที่ฟังออกเสียง ชื่อว่า ปฐยาวัต)

* * * * *

วิปริตปฐยาวัตคากา

๑๒๐. โอเชสุ เซน สินธุโต ตเมว วิปริตาทิ.

คากาที่มี ช คณะท้าย ๔ พยางค์ในวิสมบาทนั้น ชื่อว่า วิ
ปริตปฐยาวัตคากา (หรือ) ชื่อว่า ปฐยาวัตคากาที่มี วิปริต
ศัพท์อยู่หน้า

วิปริตปฐยาวัตคากา คือ คากาที่มี ช คณะท้าย ๔ พยางค์ในวิสมบาท และ
มี ย คณะท้าย ๔ พยางค์ในสมบาท จะเห็นว่าคำว่า น สินธุ (๑ ๒ ๑) ในบาทแรก
เป็น ช คณะ ส่วนคำว่า ปริตา (๑ ๒ ๒) ในบาทที่ ๒ เป็น ย คณะ คากานี้เป็น
คากาที่สลับคณะในปฐยาวัตคากาคือ ย, ช, ย, ช คณะ เป็นรูปว่า ช, ย, ช, ย คณะ
ท่านจึงเรียกว่า วิปริตปฐยาวัต (ปฐยาวัตที่สลับคณะกัน)

ลักษณะของวิปริตปฐยาวัตคากา

๑. มีคณะ ๖ เว้น ส น คณะ ท้ายพยางค์แรก

๒. มี ย คณะ ท้าย ๔ พยางค์แรกในสมบาท

๓. มี ช คณะ ท้าย ๔ พยางค์แรกในวิสมบาท

ค	ว	ช	ค	ล	ภ	ย	ล
๑	๒ ๑ ๒	๑ ๒ ๑	๒	๑	๒ ๑ ๑	๑ ๒ ๒	๑
โอ	เชสุ เช	น สิ้นธุ	โต	ต	เมว วิ	ปรีตา	ทิ
ค ล	ม	ช	ค ล	ค ล	ม	ย	ค ล
	ย				ย		
	ว				ว		
	ต				ต		
	ช				ช		
	ภ				ภ		
๒	๖	๑	๒	๒	๖	๑	๒

ตัวอย่าง

สมุฏจัน ปโยชน ภาชนญจาปี ปิณฑตุถ

นิทุธาเรตฺวาน ปณฺทิตโต ตโต หาราทโย สเส.^๑

บัณฑิตพึงแสดงสมุฏจัน, ประโยชน, ที่ตั้ง และใจความ

หลังจากนั้น พึงกล่าวหาระ (คำอธิบาย) เป็นต้น

คาถาข้างต้นนี้ มี ช คณะท้าย ๔ พยางค์ในวิสมบาท คือ ปโยช (๑ ๒ ๑), น ปณฺทิต (๑ ๒ ๑) และมี ย คณะในสมบาท คือ ปี ปิณฑตุ (๑ ๒ ๒) และ ทโย ส (๑ ๒ ๒)

วิปริตบัญญัติ แปลว่า บัญญัติคาถาที่สลับคณะกัน มีรูปวิเคราะห์ว่า

^๑ นสม. ๕/๑๒๐

วิปริตญจ ตํ ปถยวตฺตญจจติ วิปริตปถยวตฺตํ (ปฐยวตฺตกาถาที่สลับคั่นกัน ชื่อว่า วิปริตปฐยวตฺต)

คำว่า โอช แปลว่า วิสมบาท มีรูปวิเคราะห์ว่า สมปาโท เหฏฐา ชายตฺติ โอโซ (บาทที่เกิดต่อมาจากสมบาท ชื่อว่า โอชะ) คำนี้สำเร็จรูปมาจาก อว บทหน้า + ชน ธาตุ + กวิ ปัจจัย อีกนัยหนึ่ง มีรูปวิเคราะห์ว่า อุตฺตโน อุทฺยานนฺตรํ สมปาทํ ชนตฺติ โอโซ (บาทที่ก่อให้เกิดสมบาทต่อจากการเกิดขึ้นของตน ชื่อว่า โอชะ) ตามนัยนี้ สำเร็จรูปมาจาก อุ บทหน้า + ชน ธาตุ + เณ ปัจจัย + กวิ ปัจจัย

คำว่า วิปริตาทิ มีรูปวิเคราะห์ว่า วิปริตสทฺโท อาทิ อสฺส ตํ วิปริตาทิ (ปฐยวตฺตกาถาที่มี วิปริต ศัพท์อยู่หน้า ชื่อว่า วิปริตาทิ)

* * * * *

จปลาวตฺตกาถา

๑๒๑. นกาโร เจ ชลธิโต จปลาวตฺตมิจฺเจตํ.

กาถาที่มี น คณะท้าย ๔ พยางค์นี้ ชื่อว่า จปลาวตฺตตะ

ล	ม	น	ค	ล	ย	ย	ค
๑	๒ ๒ ๒	๑ ๑ ๑	๒	๑	๑ ๒ ๒	๑ ๒ ๒	๒
น	กาโร เจ	ชลธิ	โต	จ	ปลาวตฺ	ตมิจฺเจ	ตํ
ค ล	ม	น	ค ล	ค ล	ม	ย	ค ล
	ย				ย		
	ร				ร		
	ต				ต		
	ช ภ				ช ภ		
๒	๖	๑	๒	๒	๖	๑	๒

จปลาวัตตคาคา คือ คาคาที่มี น คณะท้าย ๔ พยางค์ในวิสมบาท และมี ย คณะท้าย ๔ พยางค์ในสมบาท จะเห็นว่าคำว่า ชลธิ (๑ ๑ ๑) ในบาทแรก เป็น น คณะ ส่วนคำว่า ตมิจุเจ (๑ ๒ ๒) ในบาทที่ ๒ เป็น ย คณะ คาคานี้คล้ายกับ วิปริตปัฐยาวัตคาคาที่มี ช, ย, ช, ย คณะ โดยมี น คณะแทน ช คณะ กล่าวคือ มี น, ย, น, ย คณะท้าย ๔ พยางค์แรก

ลักษณะของจปลาวัตตคาคา

๑. มีคณะ ๖ เว้น ส น คณะ ท้ายพยางค์แรก
๒. มี ย คณะ ท้าย ๔ พยางค์แรกในสมบาท
๓. มี น คณะ ท้าย ๔ พยางค์แรกในวิสมบาท

ตัวอย่าง

สมพุทฐ'มสมสม	อเนกคุณสมุปน
ปุชิต ฐม'มมล	คณุตตมญจ วนเทห์ ^๑

ข้าพเจ้าขอนมัสการพระสัมพุทธเจ้าผู้ทรงเสมอเหมือนนักกับ
พระพุทธรูปเจ้าซึ่งไม่มีผู้เปรียบ ทรงถึงพร้อมด้วยคุณธรรมมาก
เป็นอเนก ขอนมัสการพระธรรมอันพระสัมพุทธเจ้าทรงบูชาแล้ว
และขอนมัสการพระสงฆ์ผู้สูงสุด ปราศจากมลทิน

คาคาข้างต้นนี้ มี น คณะท้าย ๔ พยางค์ในวิสมบาท คือ ส ม ส (๑ ๑ ๑),
ม ม ม (๑ ๑ ๑) และมี ย คณะในสมบาท คือ ญสมปน (๑ ๒ ๒) และ จ วนเท (๑
๒ ๒)

จปลาวัตตะ แปลว่า คาคาที่เวียนมาด้วยคณะที่ห้วนไหว คือ มี น คณะ
ที่มีหลั้วนทำให้เสียงเบาไม่หนักแน่น มีรูปวิเคราะห์ว่า จปเลน นคณน
อาวตตตติ จปลาวตต (คาคาที่เวียนมาด้วย น คณะที่ห้วนไหว ชื่อว่า
จปลาวัตตะ)

^๑ นสม. ๕/๑๒๑

คำว่า “จปลา” มีพบในคาถามาตราพฤติกับวรรณพฤติ แต่เพื่อหลีกเลี่ยงไม่ให้ซ้ำกัน ท่านจึงเรียกคานี้ว่า จปลาวัตตะ อีกนัยหนึ่ง คานี้จัดรวมเข้าในวัตตคคาถา จึงเรียกว่า จปลาวัตตะ

คำว่า จปลาวตุตมิจเจตํ ตັตบพเป็น จปลาวตุต + อิติ + เอตํ คำว่า อิติ เป็นบทนิบาตที่มีอรรถเหมือน นาม ศัพท์ จึงแปลว่า “ชื่อว่า” ส่วนคำว่า ชลธิ (มหาสมุทร) เป็นสัญลักษณ์แทนเลข ๔ เหมือนคำว่า อณฺณว ในที่นี้ท่านใช้ ชลธิ ศัพท์ เพื่อให้ต้องคณะฉันท

* * * * *

ปิงคลวิปลาคาถา

๑๒๒. สเม โล สตุตโม ยสุสา วิปลา ปิงคลสุส สา.

คาถาที่มีพยางค์ที่ ๗ ในสมบาท เป็นลหุ ชื่อว่า วิปลาของ
ปิงคลมุณี (หรือ) ชื่อว่า ปิงคลวิปลา

ล	ม	ย	ค	ล	ย	ช	ค
๑	๒ ๒ ๒	๑ ๒ ๒	๒	๑	๑ ๒ ๒	๑ ๒ ๑	๒
ส	เม โล สตุ	ตโม ยสุ	สา	วิ	ปลา ปิง	คลสุส	สา
	ม				ม		
	ย				ย	ด	
ค	ร	ย	ค	ค	ร	ช	ค
ล	ต		ล	ล	ต	ภ	ล
	ช				ช	น	
	ภ				ภ		
๒	๖	๑	๒	๒	๖	๔	๒

ปิงคลวิปูลาคาถา คือ คาถาที่มีพยางค์ที่ ๗ ในบาทที่ ๒, ๔ เป็นลหุ กล่าวคือ นายกคณะในบาทเหล่านั้นมี ๔ คณะ คือ ต คณะ (๒ ๒ ๑), ช คณะ (๑ ๒ ๑), ภา คณะ (๒ ๑ ๑) และ น คณะ (๑ ๑ ๑) คณะอื่นมีครุท้ายคือ ม คณะ (๒ ๒ ๒), ย คณะ (๑ ๒ ๒), ร คณะ (๒ ๑ ๒) และ ส คณะ (๑ ๑ ๒) จึงไม่มีในสมบาทนั้น ส่วนวิสมบาทมี ย คณะท้าย ๔ พยางค์ จะเห็นว่าคำว่า ตโม ยสุ (๑ ๒ ๒) ในบาทแรก เป็น ย คณะ ส่วนคำว่า คลสฺส (๑ ๒ ๑) เป็น ช คณะที่มีลหุอยู่ท้าย ทำให้พยางค์ที่ ๗ ในสมบาทเป็นลหุ

ลักษณะของปิงคลวิปูลาคาถา

๑. มีคณะ ๖ เว้น ส น คณะ ท้ายพยางค์แรก
๒. มี ย คณะ ท้าย ๔ พยางค์แรกในวิสมบาท
๓. พยางค์ที่ ๗ ในสมบาท เป็นลหุ

ตัวอย่าง

ทีฆา ชาครโต รตติ ทีฆั สนฺตสฺส โยชนั
 ทีโฆ พาลาน สํสาโร สทุธมฺมํ อวิชานตฺ^๑

ราตรีนาน สำหรับคนนอนไม่หลับ ระยะทางโยชน์หนึ่งไกล
 สำหรับคนอ่อนล้า สงสารยาวนาน สำหรับคนพาลผู้ไม่รู้แจ้ง
 พระสัทธรรม

คาถาข้างต้นนี้ มี ย คณะท้าย ๔ พยางค์ในวิสมบาท คือ รโต รติ (๑ ๒ ๒), น สํสา (๑ ๒ ๒) และมีลหุในพยางค์ที่ ๗ คือคำว่า “ช” ในบาทที่ ๒ และ “น” ในบาทที่ ๔ จึงเป็นปิงคลวิปูลาคาถา

คาถาที่เป็นปัฐยาวัตทั้งหมดก็จัดเข้าอยู่ในปิงคลวิปูลานี้ แต่คาถานี้มีขอบเขตกว้างกว่าปัฐยาวัตคาถา เพราะนายกคณะในบาทที่ ๒, ๔ เป็นคณะได้ ๔

^๑ พุ. ฐ. ๒๔/๖๐/๒๗

คณะดั่งที่กล่าวมาแล้ว

คำว่า ปิงคลวิปูลา แปลว่า วิปูลาคาถาของปิงคลมุนี มีรูปวิเคราะห์ว่า
ปิงคลสฺส วิปูลา ปิงคลวิปูลา (วิปูลาคาถาของปิงคลมุนี ชื่อว่า ปิงคลวิปูลา)

คำว่า วิปูลา แปลว่า คาถาที่มีลักษณะกว้างขวางกว่ากลุ่มวัตตคาถา
ที่กล่าวมาก่อน เพราะมี ต, ช, ภ, น คณะได้ทำย ๔ พยางค์ในสมบาท มีรูป
วิเคราะห์ว่า วิปุลํ ลกฺขณํ อสฺสา สา วิปูลา (คาถาที่มีลักษณะกว้างขวาง ชื่อว่า
วิปูลา)

* * * * *

เสตววิปูลาคาถา

๑๒๓. เสตวสุสาขิเลสุวปี.

คาถาที่มีพยางค์ที่ ๗ ในบาททั้งหมดเป็นลหุ ชื่อว่า วิปูลา
คาถาของเสตวมุนี (หรือ) ชื่อว่า เสตววิปูลา

เสตววิปูลาคาถา คือ คาถาที่มีพยางค์ที่ ๗ ในทุกบาทเป็นลหุ กล่าวคือ
นายกคณะในบาททั้งหมดมี ๔ คณะ คือ ต คณะ (๒ ๒ ๑), ช คณะ (๑ ๒ ๑), ภ
คณะ (๒ ๑ ๑) และ น คณะ (๑ ๑ ๑) ดังนั้น คาถานี้จึงมีขอบเขตกว้างกว่าปิงคล-
วิปูลาคาถาที่จำกัดว่าพยางค์ที่ ๗ ในสมบาทเท่านั้นเป็นลหุ

คำว่า โล สตฺตโม ยสฺสา จากคาถาที่ ๑๒๓ ติดตามมาปรากฏในคาถานี้โดย
อธิการนัย (นัยที่ติดตามมา)

อนึ่ง มติของปิงคลมุนีมีพบในปิงคลฉันทสูตร (ปริจเฉท ๕ สูตร ๑๗) ส่วน
มติของเสตวมุนีมีกล่าวถึงในปิงคลฉันทสูตร (ปริจเฉท ๕ สูตร ๑๘) ข้อนี้
ทำให้อนุมานรู้ว่าเสตวมุนีอยู่ในยุคก่อนปิงคลมุนีและแตงฉันทสันสกฤตมาก่อน

เสตววิปุลาคาถา

บาททั้ง ๔

๑	๒	๓	๔	๕	๖	๗	๘
	ม						
ค	ย			ต			ค
	ร			ช			
ล	ด			ภ			ล
	ช			น			
	ภ						
๒	๖			๔			๒

ตัวอย่าง

ปรตถสมฺปาทนโต ปุณฺณเณนาธิคเตนหิ
 ปรตถสมฺปาทนโก ภเวยฺย ชาติชาตียิ.^๑

ด้วยบุญที่ได้รับจากการยังประโยชน์ของผู้อื่นให้สำเร็จ ขอ
 ให้ข้าพเจ้าพึงเป็นผู้ทำประโยชน์แก่ผู้อื่นในทุกๆ ชาติ

คาถาข้างต้นนี้ มีลหุในพยางค์ที่ ๗ คือคำว่า “น” ในบาทแรก, คำว่า “น” ในบาทที่ ๒, คำว่า “น” ในบาทที่ ๓ และคำว่า “ติ” ในบาทที่ ๔ จึงเป็นเสตว-วิปุลาคาถา คาถานี้ยังจัดเข้าอยู่ในปิงคลวิปุลาคาถาที่กล่าวมาแล้ว เพราะขณะที่ ๗ ในสมบาทก็เป็นลหุ นอกจากนั้น ยังมี ภ, ช, ภ, ช คณะ ท้าย ๔ พยางค์แรกในบาท จึงจัดเป็นภการวิปุลาคาถาที่จะกล่าวต่อไปอีกด้วย อย่างไรก็ตาม ชื่อว่าปิงคลวิปูลาและเสตววิปูลาไม่เป็นที่นิยมนัก โบราณจารย์มักเรียกชื่อว่าภการ-

^๑ วุฒโตทัย คาถา ๑๓๖

วิปูลาหรือการวิปูลา เป็นต้น เพราะมีลักษณะเฉพาะไม่ทั่วไป

เสตววิปูลา แปลว่า วิปูลาคาถาของเสตวมุนี มีรูปวิเคราะห์ว่า เสตวสเสตววิปูลา เสตววิปูลา (วิปูลาคาถาของเสตวมุนี ชื่อว่า เสตววิปูลา)

คำว่า เสตวสสาขิเลสฺวปี ตัตถปเป็น เสตวสส + อธิเลสฺ + อปี ฉบับพม่าบางฉบับมีรูปว่า เสตวสสาขิเลสฺวปี ก็ถูกต้อง เพราะการแปลง อฺ เป็น ว ไม่ใช่กฎแน่นอน

* * * * *

ภการวิปูลาคาถา

๑๒๔. เกณณฺณวา ภพฺพิปูลา.

คาถาที่มี ภ คณะท้าย ๔ พยางค์แรกในวิสมบาท [และมี ช คณะ ท้าย ๔ พยางค์ในสมบาท] ชื่อว่า ภการวิปูลา

สำหรับในภการวิปูลาเป็นต้นนี้ คัมภีร์ฉันทสันสกฤตมีความเห็นต่างกันเป็น ๓ มติ ทั้งสามมตินี้มีความเห็นไม่ตรงกันเกี่ยวกับสมบาทเท่านั้น ส่วนวิสมบาทก็กล่าวตรงกันว่าต้องมี ภ คณะท้าย ๔ พยางค์แรก คาถานี้จึงแปลได้ ๓ นัย นัยแรกเป็นมติของคัมภีร์อมฤตสัจฉี (ปริจเฉท ๕ สุต ๑๙) ที่แปลว่า “คาถาที่มี ภ คณะท้าย ๔ พยางค์แรกในวิสมบาท [และพยางค์ที่ ๗ ในสมบาท เป็นลหุ] ชื่อว่า ภการวิปูลา” หมายความว่า พยางค์ที่ ๗ ในสมบาทของคาถานี้เป็นลหุ คือเป็นหนึ่งในคณะ ๔ คณะอันได้แก่ ต, ช, ภ, น คณะ ฉันทฎีกามครชื่อฉันทโธสารัตถวิกาสิ (อธิบายคาถา ๑๒๔) ก็มีทัศนะตรงกับมตินี้ ตามนัยนี้ คำว่า สเม โล สดฺตโม (พยางค์ที่ ๗ ในสมบาท เป็นลหุ) ติดตามมาปรากฏในคาถานี้จากคาถาที่ ๑๒๒ โดยข้ามคาถาที่ ๑๒๓ การติดตามมาแบบข้ามประโยคเช่นนี้ เรียกว่า มัณชูกคติกนัย (นัยแบบกบกระโดด) ส่วนอีกมติหนึ่งแปลว่า “คาถาที่มี ภ คณะท้าย ๔ พยางค์แรก[ในบาททั้งหมด] ชื่อว่า ภการวิปูลา” ตามมตินี้ นายกคณะในสมบาทต้องเป็น ภ คณะเท่านั้น ภการวิปูลาจึงมี

รูปนายกคณะว่า ภ, ภ, ภ, ภ คณะ ถ้าเป็นการวิปูลาก็มีรูปคณะว่า ร, ร, ร, ร คณะ
มติดังกล่าวนี้มีพบในฉันทสันสกฤตที่วฤตตรัตนากรบัญญัติกา (อธิบายปริจเฉท ๒
คาถา ๒๗) แม้ฉันทฎีกาเก่าที่วุดโตทยวิวรรณะ (อธิบายคาถา ๑๒๔) ก็มีความ
เห็นตรงกับมตินี้ ตามนัยนี้ คำว่า อหิเลสุวปี (แม้ในบาททั้งหมด) ติดตามมา
ปรากฏในคาถานี้จากคาถาที่ ๑๒๓ การติดตามมาตามลำดับเช่นนี้ เรียกว่า
นทีโสตนัย (นัยที่เหมือนสายน้ำไหล)

คัมภีร์ฉันทโภการตี (หน้า ๑๑๖) ได้นำข้อความจากฉันทสันสกฤตอีกมติดหนึ่ง
มากล่าวว่า ภการวิปูลาคาถาเป็นต้นนี้จัดเข้าอยู่ในกลุ่มวัตตคาถา เรียกว่า
วิปูลาวัตตคาถา และภการวิปูลาเป็นต้นก็เกิดจากการเปลี่ยน ย คณะใน
วิสมบาทของปัฐยาวัตตคาถามาเป็น ภ คณะเป็นต้น ความหมายก็คือ ภการ-
วิปูลาเป็นต้นมี ช คณะท้าย ๔ พยางค์ในสมบาทเหมือนปัฐยาวัตตคาถา ส่วนใน
วิสมบาท มีคณะ ๖ แทนที่ ย คณะอันได้แก่ ม, ร, ต, ภ, ส, น คณะ วิปูลา-
วัตตคาถาจึงมีชื่อว่า มการวิปูลา, รการวิปูลา, ตการวิปูลา, ภการวิปูลา, สกา
รวิปูลา และ นการวิปูลา ตามสมควรแก่นายกคณะในวิสมบาทเหล่านั้น คัมภีร์
ฉันทโภการตีนั้นได้นำสาธกจากคัมภีร์ปิงคพยาชยามายินยันมตินี้ว่า

วุดเต สเมสุ โซ นิจุจ โย วิสเมสุ เสตเว
นิจุโล น ลียาตุราปี ตทญเณ เกทนายกา.

ในวัตตคาถาอันเป็นมติของเสตวมนิ ช คณะมีเสมอ
ในสมบาท ส่วนในวิสมบาท ย คณะไม่พึงเป็นคณะแน่นอน
คณะอื่นจาก ย คณะนั้นเป็นหลักสำคัญในการจำแนกประเภท
ของวิปูลาวัตตคาถาในที่นี้

นัยที่ ๓ นี้เข้าใจง่าย เพราะคล้ายคลึงกับปัฐยาวัตตคาถา และเป็นที่ยินยอมใช้
ในพระไตรปิฎกพร้อมทั้งวรรณกรรมบาลีอื่นๆ ดังนั้น ในที่นี้จึงแปลและอธิบาย
ตามนัยนี้ต่อไป ตามนัยที่ ๓ นี้ คำว่า สเมสุ สินธุโต เช่น (มี ช คณะท้าย ๔ พยางค์

ในสมบาท) ติดตามมาปรากฏในคาถานี้จากคาถาที่ ๑๑๙

อนึ่ง คัมภีร์ฉันทโสทรธมเมทินี (อธิบายคาถา ๑๒๔) ได้นำข้อความจาก
คัมภีร์กวีวัลพลตามมาแสดงตามนัยนี้ว่า

โอเชณฺณวา นตสฺร- มุเกหิ นพฺพิปฺลาทโย

อโนเช ปณฺจโม ปายา ลหุ นิจุจฺจ สดฺตโม.

คาถาที่มี น, ต, ส, ร, ม และ ภา คณะท้าย ๔ พยางค์ใน

วิสมบาท ส่วนในสมบาท พยางค์ที่ ๕ และที่ ๗ มักเป็นลหุเสมอ

ชื่อว่า นการวิปฺลา เป็นต้น

ในคาถาข้างต้นนี้ คำว่า “พยางค์ที่ ๕ และที่ ๗ เป็นลหุเสมอ” ระบุถึง ๒ คณะ
ที่มีรูปเป็นลหุในพยางค์เหล่านั้นโดยมีรูปว่า ๑ ๒ ๑

ลักษณะของภการวิปฺลา

๑. มีคณะ ๖ เว้น ส น คณะท้ายพยางค์แรก

๒. มี ภา คณะท้าย ๔ พยางค์แรกในวิสมบาท

๓. มี ๒ คณะท้าย ๔ พยางค์แรกในสมบาท

ภการวิปฺลาคาถามี ๓ ประเภท คือ

๑. ปฐมภการวิปฺลา คือ ภการวิปฺลาที่มี ภา คณะท้าย ๔ พยางค์ในบาท
ที่ ๑ และมี ย คณะท้าย ๔ พยางค์ในบาทที่ ๓ ส่วนบาทที่ ๒, ๔ เป็น ๒ คณะ กล่าว
คือ นายกคณะในบาททั้ง ๔ มีรูปว่า ภา, ๒, ย, ๒

๒. ตติยภการวิปฺลา คือ ภการวิปฺลาที่มี ภา คณะท้าย ๔ พยางค์ในบาทที่
๓ และมี ย คณะท้าย ๔ พยางค์ในบาทที่ ๑ ส่วนบาทที่ ๒, ๔ เป็น ๒ คณะ กล่าวคือ
นายกคณะในบาททั้ง ๔ มีรูปว่า ย, ๒, ภา, ๒

๓. ภการวิปฺลา คือ ภการวิปฺลาที่มี ภา คณะท้าย ๔ พยางค์ ในบาทที่ ๑, ๓
และมี ๒ คณะท้าย ๔ พยางค์ ในบาทที่ ๒, ๔ กล่าวคือ นายกคณะในบาททั้ง ๔
มีรูปว่า ภา, ๒, ภา, ๒ บางคัมภีร์เรียกว่า อุกยภการวิปฺลา

จะแสดงอุทาหรณ์ของวิปูลาทั้ง ๓ จากพระบาลี ดังต่อไปนี้

ปฐมภการวิปูลา

ยโต ยโต สมมุสติ ขนุธานํ อุทยพพยํ
ลภเต ปิติปาโมชชํ อมตํ ตํ วิชานตํ.^๑

ไม่ว่าเมื่อใด บุคคลก็ยังเห็นความเกิดดับของชั้นทั้งหลาย
ท่านย่อมได้รับความปิติปราโมทย์ซึ่งเป็นดูจน้ำอมฤตสำหรับ
ท่านผู้รู้ทั้งหลาย

ตติยภการวิปูลา

กึ เต ชฎาหิ ทุมเมธ กึ เต อชินสาฎิยา
อพภนตรํ เต คหณํ พาหิรํ ปริมชชลิ.^๒

เจ้าโง่เอ๋ย ผมยาวเกล้าเป็นชฎาและหนังสัตว์ จะมีประโยชน์
อะไรสำหรับเจ้า ภายนอกเจ้าใส่สะอาด แต่ภายในรกรุงรัง

ภการวิปูลา

น ตํ ชิตํ สาธุ ชิตํ ยํ ชิตํ อวชียติ
ตํ โข ชิตํ สาธุ ชิตํ ตํ ชิตํ นาวชียติ.^๓

ชัยชนะที่กลับแพ้ได้ มิใช่ชัยชนะที่ดี ชัยชนะที่ไม่พ่ายแพ้
อีก จึงเป็นชัยชนะที่ดี

ภวิปูลา แปลว่า วิปูลาคาถาที่มี ภ อักษรอยู่หน้า มีรูปวิเคราะห์ว่า โภ
บุพุโพ ยสุสา सा ภวิปูลา (วิปูลาคาถาที่มี ภ อักษรอยู่หน้า ชื่อว่า ภวิปูลา)

คำว่า ภพุพิปูลา ท่านสอน ว อักษรแล้วแปลง วว เป็น พพ เพื่อให้ต้องคณะ
ฉันทเป็น ภ คณะ (ภพพิปู = ๒ ๑ ๑)

^๑ พุ. ฐ. ๒๕/๓๗๔/๘๒

^๒ พุ. ฐ. ๒๕/๓๗๔/๘๕

^๓ พุ. ชา. ๒๗/๗๐/๑๗

คำว่า เกณณฺณวา ตັดบทเป็น เกณ + อณฺณวา

คำว่า ภพฺพิปฺลา ตັดบทเป็น ภ + วิปฺลา

* * * * *

รการวิปฺลาคาถา

๑๒๕. เอวมณฺเฎา โร จตุตฺถา.

คาถาที่มี ร คณะท้าย ๔ พยางค์แรกในวิสมบาท [และมี ช คณะท้าย ๔ พยางค์ในสมบาท] ชื่อว่า รการวิปฺลา อื่นอย่างนี้

ลักษณะของรการวิปฺลา

๑. มีคณะ ๖ เว้น ส น คณะท้ายพยางค์แรก
๒. มี ร คณะท้าย ๔ พยางค์แรกในวิสมบาท
๓. มี ช คณะท้าย ๔ พยางค์แรกในสมบาท

รการวิปฺลาคาถามี ๓ ประเภท คือ

๑. ปฐมรการวิปฺลา คือ รการวิปฺลาที่มี ร คณะท้าย ๔ พยางค์ในบาทที่ ๑ และมี ย คณะท้าย ๔ พยางค์ในบาทที่ ๓ ส่วนบาทที่ ๒, ๔ เป็น ช คณะ กล่าวคือ นายกคณะในบาททั้ง ๔ มีรูปว่า ร, ช, ย, ช

๒. ตติยรการวิปฺลา คือ รการวิปฺลาที่มี ร คณะท้าย ๔ พยางค์ในบาทที่ ๓ และมี ย คณะท้าย ๔ พยางค์ในบาทที่ ๑ ส่วนบาทที่ ๒, ๔ เป็น ช คณะ กล่าวคือ นายกคณะในบาททั้ง ๔ มีรูปว่า ย, ช, ร, ช

๓. รการวิปฺลา คือ รการวิปฺลาที่มี ร คณะท้าย ๔ พยางค์ในบาทที่ ๑, ๓ และมี ช คณะท้าย ๔ พยางค์ในบาทที่ ๒, ๔ กล่าวคือ นายกคณะในบาททั้ง ๔ มีรูปว่า ร, ช, ร, ช บางคัมภีร์เรียกว่า อุกยรการวิปฺลา

จะแสดงอุทาหรณ์ของวิปฺลาทั้ง ๓ จากพระบาลี ดังต่อไปนี้

ปฐมการวิปูลา

เอกาสน์ เอกเสยย์ เอโก จรมตุนโทโต
 เอโก ทมยมตตาน วนนเต รมีโต ลียา.^๑
 ภิกษุพึงนั่ง นอน เทียวไปผู้เดียว ไม่เกียจคร้านฝึกหัดตน
 อยู่ พึงยินดีในไพรสณฑ์

ตติยการวิปูลา

เอสา นมุจิ เต เสนา กณฺหสฺสาภิปฺปหารินี
 น นํ อสุโร ชินาติ เขตฺวา จ ลมเต สุขํ.^๒
 เนมะร เสนาของเธอผู้มีธรรมอันดำ มักเบียดเบียนสมณ
 พราหมณ์ ผู้ไม่อาจหาญจะเอาชนะเสนานั้นไม่ได้ ส่วน
 ผู้อาจหาญเอาชนะแล้วจะได้รับสุข

รการวิปูลา

ปาปการี สตุตฺมาตี มาลยการี ทิมชีวี
 ฐมฺมจารี สีมฺมายี สีหนาทิ ภูมิสายี.^๓
 ผู้กระทำความป ผู้ประหารศัตรู ผู้กระทำความลัษ ผู้มีอายุยืน,
 ผู้ประพฤดิธรรม ผู้ไปไว ผู้บันลือตั้งราชสีห์ ผู้นอนบนแผ่นดิน
 เอราวโณ ปุณฺฑริโก วามโน กุมฺภโทยฺชโน
 ปุปฺผทนต์โต สพฺพภุมฺโม สุปฺปตีโก ทิสาคชา.^๔
 ช้างเหล่านี้ คือ เอราวโณ, ปุณฺฑริก, วามนะ, กุมฺภะ,
 อัญชนะ, ปุปฺผทนต์, สัพพภุมมะ และ สุปฺปตีกะ เป็นช้าง
 รักษาทิศ

* * * * *

^๑ พ. ฐ. ๒๕/๓๐๕/๖๙^๓ ปส. สูตร ๑๕๔^๒ พ. ฐ. ๒๕/๔๔๒/๔๑๖^๔ อนป. คาถา ๓๐

นการวิปูลาคาถา

๑๒๖. โนถนถา เจ นวิปูลา.

คาถาที่มี น คณะท้าย ๔ พยางค์แรกในวิสมบาท [และมี ช
คณะท้าย ๔ พยางค์ในสมบาท] ชื่อว่า นการวิปูลา

ลักษณะของนการวิปูลา

๑. มีคณะ ๖ เว้น ส น คณะท้ายพยางค์แรก
๒. มี น คณะท้าย ๔ พยางค์แรกในวิสมบาท
๓. มี ช คณะท้าย ๔ พยางค์แรกในสมบาท

นการวิปูลาคาถามี ๓ ประเภท คือ

๑. ปฐมนการวิปูลา คือ นการวิปูลาที่มี น คณะท้าย ๔ พยางค์ในบาท
ที่ ๑ และมี ย คณะท้าย ๔ พยางค์ในบาทที่ ๓ ส่วนบาทที่ ๒, ๔ เป็น ช คณะ กล่าว
คือ นายกคณะในบาททั้ง ๔ มีรูปว่า น, ช, ย, ช

๒. ตติยนการวิปูลา คือ นการวิปูลาที่มี น คณะท้าย ๔ พยางค์ในบาท
ที่ ๓ และมี ย คณะท้าย ๔ พยางค์ในบาทที่ ๑ ส่วนบาทที่ ๒, ๔ เป็น ช คณะ กล่าว
คือ นายกคณะในบาททั้ง ๔ มีรูปว่า ย, ช, น, ช

๓. นการวิปูลา คือ นการวิปูลาที่มี น คณะท้าย ๔ พยางค์ในบาท
ที่ ๑, ๓ และมี ช คณะท้าย ๔ พยางค์ในบาทที่ ๒, ๔ กล่าวคือ นายกคณะในบาท
ทั้ง ๔ มีรูปว่า น, ช, น, ช บางคัมภีร์เรียกว่า อุกยนการวิปูลา

จะแสดงอุทาหรณ์ของวิปูลาทั้ง ๓ จากพระบาลี ดังต่อไปนี้

ปฐมนการวิปูลา

ทนตํ นยนิติ สมิติ

ทนตํ ราชาภีรหติ

ทนโต เสฏโฐ มนุสเสสุ

โยติวกุญํ ตติกชติ.^๑

^๑ พุ. ฐ. ๒๕/๓๒๑/๗๒

ช้างที่ฝึกแล้ว เขานำไปสู่ที่ชุมนุม ช้างที่ฝึกแล้ว พระราชา
ขึ้นทรง ในหมู่มนุษย์ ผู้ที่ฝึกฝนตน อดทนต่อคำล่วงเกินเป็นผู้
ประเสริฐ

ตติยการวิปูลา

นมตุถุ ชนสนฺตาน- ตมสนฺตานเกทินโน
ธมฺมุชฺชสนฺตรุจิโน มุณินฺโททาทโรจิโน.^๑

ขอความนอบน้อมจงมีแต่พระจันทร์อันมีรัศมีผุดผ่องคือ
พระจอมมุณี มีรังสีสว่างไสวคือพระธรรม ทรงกำจัดความมืด
ทั้งหลายในกระแสจิตของปวงชนโดยปรกติ

นการวิปูลา

อุตุตรํ นาม นครํ อุตุตรโร นาม ขตฺติโย
อุตุตรา นาม ชนิกา มงฺคลสฺส มเหสีโน.^๒

พระนครมีนามว่าอุตุตระ พระชนกของพระพุทธเจ้า
มังคละ เป็นกษัตริย์ทรงพระนามว่าอุตุตระ พระชนนีทรงพระ
นามว่าอุตุตรา

คาถาข้างต้นนี้ตรงตามฉบับพม่า ส่วนฉบับไทยมีรูปในบาทแรกว่า นคร
อุตุตรํ นาม ตามนัยนี้เป็นตติยการวิปูลา

โลกนาถอนิวิโร มเหสี จ วินายโก
สมนตจกฺขุ สุคโต ภูริปณฺณโม จ มารชิ.^๓

[คำไวพจน์ของพระพุทธเจ้า คือ] โลกนาถะ (ที่พึง
ของโลก), อนนวิโร (ไม่มีผู้ประเสริฐกว่า), มเหสี (ผู้แสวงหา
คุณอันใหญ่หลวง), วินายกะ (ผู้นำ), สมันตจักขุ (ผู้มีจักขุ

^๑ วุฒโตทัย คาถา ๑

^๒ ขุ. พุทฺธ. ๓๓/๑๘/๔๗๗

^๓ อนป. คาถา ๒

โดยรอบ), สุกตะ (ผู้เสด็จไปดี), ภูริปัญญะ (ผู้มีปัญญามาก),
มารชิ (ผู้ชำระมาร)

* * * * *

ตการวิปุลาคาถา

๑๒๗. โตณณวา ตถาณณา สียา.

คาถาที่มี ต คณะท้าย ๔ พยางค์แรกในวิสมบาท [และมี ช
คณะท้าย ๔ พยางค์ในสมบาท] ชื่อว่า ตการวิปูลา เหมือน
อย่างนั้น

วตตปปเภโท.

จบกลุ่มวรรตคาถา

ลักษณะของตการวิปูลา

๑. มีคณะ ๖ เว้น ส น คณะท้ายพยางค์แรก

๒. มี ต คณะท้าย ๔ พยางค์แรกในวิสมบาท

๓. มี ช คณะท้าย ๔ พยางค์แรกในสมบาท

ตการวิปูลาคาถามี ๓ ประเภท คือ

๑. ปฐมตการวิปูลา คือ ตการวิปูลาที่มี ต คณะท้าย ๔ พยางค์ในบาท
ที่ ๑ และมี ย คณะท้าย ๔ พยางค์ในบาทที่ ๓ ส่วนบาทที่ ๒, ๔ เป็น ช คณะ กล่าว
คือ นายกคณะในบาททั้ง ๔ มีรูปว่า ต, ช, ย, ช

๒. ตติยตการวิปูลา คือ ตการวิปูลาที่มี ต คณะท้าย ๔ พยางค์ในบาท
ที่ ๓ และมี ย คณะท้าย ๔ พยางค์ในบาทที่ ๑ ส่วนบาทที่ ๒, ๔ เป็น ช คณะ
กล่าวคือ นายกคณะในบาททั้ง ๔ มีรูปว่า ย, ช, ต, ช

๓. ตการวิปูลา คือ ตการวิปูลาที่มี ต คณะท้าย ๔ พยางค์ในบาทที่ ๑, ๓

และมี ข คณะท้าย ๔ พยางค์ ในบาทที่ ๒, ๔ กล่าวคือ นายกคณะในบาททั้ง ๔ มีรูปว่า ต, ช, ต, ช บางคัมภีร์เรียกว่า อุภยตการวิปูลา

จะแสดงอุทาหรณ์ของวิปูลาทั้ง ๓ จากพระบาลี ดังต่อไปนี้

ปฐมตการวิปูลา

อกกุกส์ วิณฺณาปนี คิริ สจฺจํ อุทฺธิรเย
 ยาย นาภิสเช กณฺจิ ตมห์ พฺรุมิ พฺราหฺมณฺ.^๑
 ผู้พูดคำนินมวล แจ่มกระจ่าง สัตย์จริง ไม่กระทบกระทั่ง
 ใคร เราเรียกว่า พราหมณ์

ตติยตการวิปูลา

อทุธา ปาทณฺชลิ สพฺเพ ปณฺณาย อติโรจติ
 ตถา หิ โฏฏจํ ภณฺชติ อุตฺตริ ญฺน ปสฺสติ.^๒
 พระกุมารปาทัณฺชลินี้ฉลาดกว่าพวกเราทั้งหมดด้วยพระ
 ปรีชาแนนอน แต่ทำไมพระองค์จึงทรงเม้มพระโอษฐ์อยู่เล่า
 ชะรอยจะทรงเห็นเหตุอื่นยิ่งกว่านี้เป็นแน่

ตการวิปูลา

ทุกฺขํ ตทาหารํ จ โย สนฺตี ตสฺสเสว เหตุ จ
 อณฺณาสิ จณฺเณ โพธิยิ สมฺพุทฺธํ ตํ นเม สทา.^๓
 พระสัมพุทธเจ้าพระองค์ใดทรงรู้แจ้งทุกข์, เหตุแห่งทุกข์
 นั้น, ความดับทุกข์ และเหตุแห่งความดับทุกข์นั้น ทั้งโปรด
 ผู้อื่นให้ทราบ ข้าพเจ้าขอนอบน้อมพระสัมพุทธเจ้าพระองค์นั้น
 เสมอ

ตั้งแต่คาถาที่ ๑๒๔-๗ คัมภีร์วุดโตทัยนี้แสดงพวกวิปูลาคาถา ๔ อย่าง คือ

^๑ พุ. ฐ. ๒๕/๔๐๘/๘๘

^๒ พุ. ขา. ๒๗/๑๙๔/๗๑

^๓ ฉสว. ๕/๑๒๗

ภการวิปูลา (เภณณฺหา ภพฺพิปฺปลา), รการวิปูลา (เวมณฺหา โร จตุตฺตา), นการ-
วิปูลา (โนณณฺหา เจ นวิปฺปลา), ตการวิปูลา (โตณณฺหา ตถาณฺหา สียา) ส่วนนั้น
โทมฺญชรีภาษามคธ (ปริจเฉท ๔ คาถา ๑๐ และ ๑๒) ได้แสดงวิปูลาคาถาอีก ๒
อย่าง คือ มการวิปูลา และ สการวิปูลา ด้วยคาถาว่า มวิปูลา โมมโภธิมหา (คาถา
ที่มี ม คณะท้าย ๔ พยางค์ ชื่อว่า มการวิปูลา) และคาถาว่า โสณณฺหา สวิปูลา สา
(คาถาที่มี ส คณะท้าย ๔ พยางค์ ชื่อว่า สการวิปูลา)

วิปูลาคาถา ๒ ประเภทที่ไม่มีแสดงไว้ในวุตโตทัยและฉนฺโทมฺญชรี คือ ยการ
วิปูลา และ ชการวิปูลา สำหรับยการวิปูลาไม่มีแสดงไว้ เพราะเมื่อมี ย, ช, ย, ช
คณะท้าย ๔ พยางค์ ก็เป็นปัญยาวัตคาถา แม้ชการวิปูลาก็ไม่มีกล่าวไว้ เพราะ
จัดเข้าอยู่ในเสตวิปูลาซึ่งมีพยางค์ที่ ๗ ในบาททั้งหมดเป็นลหุ หนึ่ง คัมภีร์ฉนฺ
โทสารัตถที่ปกะ (หน้า ๕๗๙) กล่าวว่า ชการวิปูลาก็มีได้เพราะมีพบบชื่อนี้ใน
ฉนฺท์สันสกฤตคือวาจาวัลลภะเป็นต้น ทั้งในพระบาลีก็มีตัวอย่างของชการ-
วิปูลา คัมภีร์ดังกล่าวนี้ได้นำข้อความจากคัมภีร์วฤตตรัตนกรพยาขยามา
อ้างอิงไว้อีกว่า เอวํ ชวิปูลาปิ อุทาหารียา (แม้ชการวิปูลาก็พึงนำมาเช่นกัน)

จะแสดงอุทาหรณ์ของวิปูลาคาถาเหล่านั้นจากพระบาลี ดังต่อไปนี้

ปฐมมการวิปูลา

น เตน เถโร โส โหติ เยนสฺส ปลิตํ สีโร
ปริปกโก วย โตสฺส โมฆชิณฺโณติ วุจฺจติ.^๑
เพียงมีผมหงอก ยังไม่ชื่อว่าเถระ เขาแก่แต่้วยเท่านั้น
เรียกได้ว่าคนแก่เปล่า

ตติยมการวิปูลา

ยสฺส เจตํ สมฺมุจฺฉินฺนํ มุลมฺจุจํ สมฺมุหฺตํ
ส วนฺตโทโส เมธาวิ สาธุรูปโติ วุจฺจติ.^๒

^๑ พุ. ธ. ๒๕/๒๖๐/๖๒

^๒ พุ. ธ. ๒๕/๒๖๓/๖๒

ผู้ใดเลิกละความริษยาเป็นต้นได้อย่างเด็ดขาด คนฉลาด
ปราศจากมลทินเช่นนี้เรียกว่า คนดี

มการวิปูลา

เอโส อธมโม ทณฺทานํ โอกกนฺโต ปุโรณ อหุ
อทุสิกาโย หณฺณนฺติ ธมฺมา ธฺสนฺติ ยาชากา.^๑
บรรดาความผิดทั้งหลาย อธรรมที่เป็นของเก่า[คือ
การฆ่าสัตว์บูชาญฺนี้]เป็นไปแล้ว แม่โคผู้ไม่ประทุษร้ายย่อมถูก
ฆ่า ผู้บูชาญฺก็เสื่อมจากธรรม

ปฐมสการวิปูลา

ยณฺหิ กิจจํ อปวิทฺธํ อกิจจํ ปน กรียติ
อุณฺณพानํ ปมตฺตานํ เตสํ วทณฺนฺติ อาสวา.^๒
สิ่งที่ควรทำไม่ทำ แต่กลับทำสิ่งที่ไม่ควรทำ อาสวะย่อม
เจริญแก่พวกเขาผู้ถือตัวประมาทอยู่

ตติยสการวิปูลา

สุญฺญาคารํ ปวิฏฺฐสฺส สนฺตจิตฺตสฺส ตาทิโน
อมานุสี รัตติ โหติ ธมฺมา ธมฺมํ วิปสฺสโต.^๓
ภิกษุผู้ไปสู่ที่สงัด มีใจสงบ รู้แจ้งธรรมโดยชอบ ย่อมได้
รับความโสมนัสยินดีที่มนุษย์ธรรมดามิเคยรับรู้

สการวิปูลา

โย พุราหฺมณํ วา สมณํ วา ภตฺตกาเล อุปฏฺฐิจฺเจ
โรเสติ วาจา น จ เทติ ตํ ชณฺณา วสโล อิติ.^๔

^๑ พุ. ฐ. ๒๕/๓๑๕/๓๙๓

^๓ พุ. ฐ. ๒๕/๓๓๓/๘๒

^๒ พุ. ฐ. ๒๕/๒๙๒/๖๗

^๔ พุ. ฐ. ๒๕/๑๓๒/๓๖๐

เมื่อเวลาบริโภคอาหาร ผู้ดำว้าสมณะหรือพราหมณ์ และ
ไม่ถวายอาหาร ฟังรู้ว่าเป็นคนถ่อย

ปฐมชการวิปูลา

อมเย ภยทสฺสโน ภเย จ อภยทสฺสโน
มิจฺณาทิกฺขจิสมาทานา สตุตา คจฺฉนฺติ ทุคฺคตี.^๑
สิ่งที่ไม่น่ากลัว เห็นว่าน่ากลัว สิ่งที่น่ากลัว กลับเห็นว่า
ไม่น่ากลัว ผู้ยึดมั่นความเห็นผิดเช่นนี้ ย่อมไปสู่ทุกข์

ตติยชการวิปูลา

ยถา ทณฺฑเสน โคปาโล คาโว ปาเชนฺติ โคจํ
เอวํ ชรา จ มจฺจุ จ อายํ ปาเชนฺติ ปาณิน.^๒
ความแก่และความตายไล่ต้อนอายุของเหล่าสัตว์ไป
เปรียบดังเด็กเลี้ยงโค ถือท่อนไม้ไล่ต้อนฝูงโคไปสู่ที่หากิน

ชการวิปูลา

อญฺเฐนํ นครํ กตํ มํสโลหิตเลปนํ
ยตุถ ชรา จ มจฺจุ จ มาโน มกฺโข จ โอหิตโต.^๓
ร่างกายนี้เป็นนครที่รวมกระดูก ฉาบด้วยเนื้อและโลหิต
เป็นที่สถิตแห่งชรา มรณะ ความเย่อหยิ่งและความลบหลู่กัน

สรุปความว่า กลุ่มวัตถุดคาถาทั้งหมดมี ๑๓ อย่างตามที่วุฒโตหทัยปกรณ
กล่าวไว้ ๑๐ อย่างและฉันทบาสีพร้อมทั้งฉันทสันสกฤตอื่นแสดงไว้อีก ๓ อย่าง
ดังต่อไปนี้

^๑ พุ. ฐ. ๒๕/๓๑๗/๗๑

^๒ พุ. ฐ. ๒๕/๑๓๕/๔๐

^๓ พุ. ฐ. ๒๕/๑๕๐/๔๓

ตารางกลุ่มวัตตคาถา

ลำดับ	ชื่อคาถา	ป	ทุ	ต	จ
๑	วัตตะ	ย	ย	ย	ย
๒	ปัฏยาวัต	ย	ช	ย	ช
๓	วิปริตปัฏยาวัต	ช	ย	ช	ย
๔	จปลาวัตตะ	น	ย	น	ย
๕	ปิงคลวิปูลา	ย	ต-ช-ภ-น	ย	ต-ช-ภ-น
๖	เสตววิปูลา	ต-ช-ภ-น	ต-ช-ภ-น	ต-ช-ภ-น	ต-ช-ภ-น
๗	ภการวิปูลา	ภ	ช	ภ	ช
๘	รการวิปูลา	ร	ช	ร	ช
๙	นการวิปูลา	น	ช	น	ช
๑๐	ตการวิปูลา	ต	ช	ต	ช
๑๑	มการวิปูลา	ม	ช	ม	ช
๑๒	สการวิปูลา	ส	ช	ส	ช
๑๓	ชการวิปูลา	ช	ช	ช	ช

ที่กล่าวมานี้คือวิปูลาสามัญอันได้แก่ปิงคลวิปูลาและเสตววิปูลา พร้อมทั้ง
 สุธวิปูลา (วิปูลล้วน) อันได้แก่ภการวิปูลาเป็นต้น นอกจากนี้ ยังมีวิปูลาอีก
 ประเภทหนึ่งที่นิยมใช้ในวรรณกรรมสันสกฤตและบาลี นั่นคือสังกัณณวิปูลา
 (วิปูลาผสม) ซึ่งเป็นวิปูลาที่ผสมภการวิปูลาเข้ากับวิปูลา ๕ อย่าง คือ รการวิปูลา,
 นการวิปูลา, ตการวิปูลา, มการวิปูลา และสการวิปูลา เป็นต้น ก็จะกลายเป็น
 สังกัณณวิปูลา ดังนั้น สังกัณณวิปูลาจึงมี ๓๐ คาถา ($๖ \times ๕ = ๓๐$) ถ้าเพิ่มชการ-
 วิปูลาเข้าไปร่วมกับวิปูลาอื่น ก็มีสังกัณณวิปูลา ๔๒ คาถา ($๗ \times ๖ = ๔๒$)

คัมภีร์อมฤตสัจฉีวณี (ปริจเฉท ๕ สุตฺร ๑๙) กล่าวเกี่ยวกับเรื่องนี้ว่า
 สักกัณฺหา จ วิปฺลวปการา ทิสฺสนฺเต...อิจฺจาทโย วิปฺลววิภวฺสา สักกัณฺหา จาณฺ
 โภจฺจิสฺส กพฺเพสฺสุ ทิสฺสนฺเต.

อนึ่ง คาถาประเภทวิปฺลวที่ผสมกันย่อมปรากฏ...วิปฺลวคาถาต่าง ๆ และ
 สักกัณฺหวินูปาลมียาที่กล่าวมานี้ ย่อมปรากฏเป็นบางส่วนในกวีนิพนธ์

ตารางแสดงสักกัณฺหวินูปาลาโดยย่อ

จำนวน	ชื่อคาถา	ป	ท	ต	จ
๑	ปจฺมภาการ ตติยการ วิปฺลว	ภ	ช	ร	ช
๒	ปจฺมภาการ ตติยนการ วิปฺลว	ภ	ช	น	ช
๓	ปจฺมภาการ ตติยตการ วิปฺลว	ภ	ช	ต	ช
๔	ปจฺมภาการ ตติยมการ วิปฺลว	ภ	ช	ม	ช
๕	ปจฺมภาการ ตติยสการ วิปฺลว	ภ	ช	ส	ช

จะแสดงอุทาหรณ์ของสักกัณฺหวินูปาลคาถาเหล่านั้นจากพระบาลีและอรรถ-
 กถาโดยสังเขป ดังนี้

ปจฺมภาการ ตติยมการ วิปฺลว

เต ฌายิโน สาทติกา นิจฺจํ ทพฺพปรกฺกมา

มุสฺสนฺติ อีรา นินฺพพานํ โยคฺคเขมํ อนุตฺตร^๑.

ธีรชนเหล่านั้นหมั่นเจริญกรรมฐานเสมอ มีความเพียรมั่น

อยู่เป็นนิตย์ ย่อมบรรลुพระนิพพานอันสูงส่ง เป็นอิสระจาก

กิเลสเครื่องผูกมัด

^๑ พุ. ฐ. ๒๔/๒๓/๑๙

ปฐมสการ ตติยภการ วิปูลา

กิจโน มนุสสปฏิลาโม กิจนํ มจฺจาน ชีวิตํ
 กิจนํ สทฺธมฺมสฺสวณํ กิจโน พุทฺธานมฺปปาโท.^๑

การเกิดมาเป็นมนุษย์นี้ยาก ชีวิตของเหล่าสัตว์ก็อยู่ได้ยาก
 การฟังธรรมของสัตบุรุษนี้ยาก การอุปบัติเกิดของพระพุทธเจ้า
 ก็ยาก

บาทที่ ๔ คำว่า นมฺปปา (๑ ๒ ๒) ต้องถือว่าเป็น ช คณะ (๑ ๒ ๑) คือคำ
 ว่า ปา เป็นที่สมสระที่จัดรวมเข้าในหลุ จึงต้องคณะฉันทังที่กล่าวมาแล้วในปริจเฉท
 ที่ ๑ คาถาที่ ๗

ปฐมสการ ตติยภการ วิปูลา

ชนฺธานมฺจ ปฏฺฐิปาณฺนิ ธาตุอายตนา น จ
 อพฺโพจฺจินฺนํ วตฺตมา น สํสาโรติ ปวฺจจติ.^๒

ลำดับต่อเนื่องของขั้น, ธาตุ และอายตนะ ที่ดำเนินไป
 ไม่ขาดตอน เรียกว่าสังสารวัฏ

ปฐมรการ ตติยตการ วิปูลา

อิทฺธิวิธํ ทิพฺพโสถํ ปรจิตฺตวิชานนา
 ปุพฺเพนิวาสานุสฺสติ ทิพฺพจกฺขุติ ปณฺจธา.^๓

อภิญญามี ๕ อย่างคือ อิทธิวิธะ (แสดงฤทธิ์), ทิพยโสถ
 (หุทิพย์), ปรจิตตวิชานนะ (รู้ใจคนอื่น), ปุพเพนิวาสานุสสติ
 (ระลึกชาติก่อน) และทิพยจักขุ (ตาทิพย์)

กลุ่มวัดตคาถาทั้งหมดที่ท่านแสดงในปริจเฉทที่ ๕ นี้มีลักษณะเหมือนกัน
 ๒ อย่างคือ

^๑ พุ. ฐ. ๒๕/๑๘๒/๔๙

^๒ ที. อ. ๒/๙๔

^๓ อส. หน้า ๖๐

๑. มี ๘ พยางค์ในทุกบาท

๒. มีคณะ ๖ เว้น ส น คณะ ท้ายพยางค์แรก

จะเห็นว่าวรรตคาถาที่มี ย, ย, ย ย คณะ หรือปัฐยาวรรตคาถาที่มี ย, ช, ย, ช คณะท้าย ๔ พยางค์ เป็นต้น ก็มีลักษณะนี้เหมือนกัน แต่คัมภีร์ฉันทมัญญชรี-สันสกฤต (ปริจเฉท ๕ คาถา ๗) แสดงลักษณะของกลุ่มวรรตคาถาไว้ ๓ อย่าง คือ

๑. ลหุอยู่ที่พยางค์ที่ ๕ ในทุกบาท

๒. ลหุอยู่ที่พยางค์ที่ ๗ ในบาทที่ ๒ และที่ ๔

๓. ครุอยู่ที่พยางค์ที่ ๖ ทุกบาท

ข้อความนี้ พึงทราบด้วยตาราง ดังต่อไปนี้

บาทแรก	บาทที่ ๒
๑ ๒ ๓ ๔ ๕ ๖ ๗ ๘	๑ ๒ ๓ ๔ ๕ ๖ ๗ ๘
๑ ๒	๑ ๒ ๑

บาทที่ ๓	บาทที่ ๔
๑ ๒ ๓ ๔ ๕ ๖ ๗ ๘	๑ ๒ ๓ ๔ ๕ ๖ ๗ ๘
๑ ๒	๑ ๒ ๑

ข้อความข้างต้นนี้ มีสารกที่กล่าวไว้ในคัมภีร์นั้นว่า

ปณจมํ ลหุ สพพตฺร ทฺวิจตุตฺถสฺส สตฺตมํ

ครุ ญฺญจฺจ ปาทานํ เสเสสฺสนิยโม มโต.^๑

ลหุอยู่ที่พยางค์ที่ ๕ ในทุกบาท ลหุอยู่ที่พยางค์ที่ ๗ ในบาทที่ ๒ และที่ ๔ ครุอยู่ที่พยางค์ที่ ๖ ทุกบาท ความไม่แน่นอนมีอยู่ในพยางค์อื่น

^๑ นม. ๕/๗

อนึ่ง คาทานี้หมายถึงเฉพาะกลุ่มวรรตคาคาธคือปฐยาวรรตคาคาธเป็นต้นโดยมาก เพราะวรรตคาคาธที่มี ย คณะ ๔ คณะ, วิปริตปฐยาวรรตคาคาธที่มี ช, ย, ช, ย คณะ หรือ จปลาวรรตคาคาธที่มี น, ย, น, ย คณะ จะมีพยางค์ที่ ๗ ในบาทที่ ๒ และที่ ๔ เป็นลหุไม่ได้ ดังนั้น ฉันทโหมัญชรสันสกฤต (ปริจเฉท ๕ คาคา ๘) จึงกล่าวว่า ลักษณะที่กล่าวมานี้หมายถึงเอกกลุ่มวรรตคาคาธส่วนใหญ่ มีข้อความในคัมภีร์นี้ว่า

ปโยเค ปายิกํ อาหุ เกปเยตํ วตตลกฺขณํ
โลเก'นุญฺจภูติ ขุยาตํ ตสฺสญฺจกฺขรตา มตา.

บัณฑิตบางท่านกล่าวว่าคาคาธในอุทาหรณ์[นี้]ว่าเป็นลักษณะ ของกลุ่มวรรตคาคาธนี้โดยมาก ลักษณะของวรรตคาคาธนี้ปรากฏ ในโลกว่าเป็นอนุญฺจภูตฉันท อนุญฺจภูตฉันทนั้นมี ๘ พยางค์

* * * * *

คาคาธสามัญ

๑๒๘. น ทิสฺสเตตฺถ ยํ ฉนฺทํ ปโยเค ทิสฺสเต ยทิ
วิสมกฺขรปาทำ ตํ คาคา สามญฺณนามโต.

หากคาคาธใดไม่มีพบในคัมภีร์วุดโตทยนี้ แต่มีพบในอุทาหรณ์ คาคาธนั้นมีพยางค์หรือบาทไม่เท่ากัน พึงทราบโดยชื่อว่า คาคาธสามัญ

คาคาธมาตราพฤติในปริจเฉทที่ ๒ และคาคาธวรรณพฤติในปริจเฉทที่ ๓-๕ รวม ๑๐๘ คาคาธเหล่านี้ มีพบมากในพระไตรปิฎกและอรรถกถา ท่านจึงนำมาแสดงไว้ในคัมภีร์นี้ แต่คาคาธอื่นที่มีได้กล่าวไว้ยังมีอีกเป็นจำนวนมากกว่าที่ได้กล่าวมาแล้ว คาคาธเหล่านั้นมีพยางค์ในแต่ละบาทไม่เท่ากัน หรือแต่ละบาทมี คณะต่างกัน ท่านถือว่าไม่ผิดฉันทลักษณ์ เพราะคัมภีร์นี้แสดงชื่อคาคาธที่ใช้มาก มิได้แสดงไว้ครบบริบูรณ์ คาคาธดังกล่าวนี้เรียกว่า คาคาธสามัญ คือ คาคาธที่ ฉันทลักษณ์ไม่ได้ระบุชื่อเฉพาะ

เนื่องจากฉันท ๖ พยางค์กระจายครูลหตามปัตถารนัยได้ ๖๔ แถว ดังนั้น
 คาถา ๖๔ ชนิดจึงมีได้ในฉันท ๖ พยางค์ วุตโตทัยปกรณ (ปริจเฉท ๓ คาถา ๔๖) ได้
 แสดงคาถาชนิดเดียว คือ ตนุมัชฌา (มี ต, ย คณะ) ส่วนคัมภีร์วฤตตรัตนากร
 (ปริจเฉท ๓ คาถา ๗-๑๐) แสดงคาถา ๔ ชนิด คือ ตนุมัธยา (มี ต, ย คณะ),
 ศศิวนา (มี น, ย คณะ), วิชุลเลขา (มี ม คณะ ๒ คณะ) และ วสุมดี (มี ต, ส
 คณะ) คัมภีร์ฉันทโหมฏฐริมครก็แสดงคาถาไว้ ๔ ชนิด คือ ตนุมัชฌา (มี ต, ย
 คณะ), สสิวนา (มี น, ย คณะ), โสมราชา (มี ย คณะ ๒ คณะ) และ วิชุลเลขา
 (มี ม คณะ ๒ คณะ) โดยคล้ายตามฉันทโหมฏฐริสันสกฤต ดังนั้น คาถาอื่นที่
 ท่านมิได้ระบุชื่อไว้จึงชื่อว่า คาถาสามัญ

มีข้อสังเกตว่าคาถาบางบทในพระไตรปิฎก แม้ไม่มีแสดงไว้ในวุตโตทัยปกรณ
 นี้ แต่ก็มีปรากฏในคัมภีร์ฉันทอื่น เช่น บาทคาถาในคัมภีร์ขุททกนิกาย รัตนสูตร
 ว่า ตสฺมา หิ ภูตา นิสาเมถ สพฺเพ บาทนี้มี ต คณะ ๓ คณะ และครุ ๒ พยางค์ วุต
 โตทัยปกรณมิได้ระบุชื่อของบาทนี้ไว้ในฉันท ๑๑ พยางค์ แต่บาทคาถานี้มีชื่อว่า
 วิธวังกมาลา ตามกฎที่แสดงไว้ในคัมภีร์ฉันทโหมฏฐริภาษามคร (ปริจเฉท ๒) ว่า
 วิธวังกมาลา ตโย ตา ครุ เทว (คาถาที่มี ต คณะ ๓ คณะ และครุ ๒ พยางค์ ชื่อ
 ว่า วิธวังกมาลา) ด้วยเหตุนี้ คาถาที่มีพบในพระไตรปิฎก แต่ไม่พบชื่อเฉพาะ
 ในที่นี้ จึงไม่ผิดฉันทลักษณ์

การเรียกชื่อคาถาสามัญมีบัญญัติไว้ในฉันทสันสกฤตก่อน ทั้งนี้เพราะ
 คัมภีร์ปุราณเป็นต้นมีคาถาที่ไม่ตรงกับลักษณะของคาถาในปิงคฉันทสูตร,
 วฤตตรัตนากร และฉันทโหมฏฐริ เป็นต้น เนื่องจากเป็นคาถาเก่าที่ไม่นิยมใน
 วรรณกรรมสันสกฤตยุคหลัง เรื่องนี้ยังเกี่ยวเนื่องกับคาถาในภาษาบาลีอีกด้วย
 เพราะคาถาบางบทในพระไตรปิฎกบางบทก็ไม่ตรงกับฉันทลักษณ์ อธิบายว่า
 พระพุทธเจ้าทรงเป็นพระสัพพัญญูผู้รู้แจ้งเรื่องราวทั้งหมด จึงทรงทราบลักษณะ
 ของคาถาและข้อยกเว้นโดยละเอียด ดังนั้น พระองค์จึงทรงแสดงธรรมให้ตรง

ตามฉันทลักษณ์ได้ จะสังเกตว่าคาถาทั้งหมดในเมตตสูตรเป็นคิตติคาถา หรือคาถาส่วนใหญ่ในคัมภีร์ธรรมบทก็เป็นคาถา ๘ พยางค์ประเภทวัดตคาถา การแสดงธรรมในลักษณะนี้ย่อมจะยังศรัทธาปสาทะให้เกิดแก่เหล่าบัณฑิต อย่างไรก็ตามคาถาบางบทที่พระองค์ตรัสแสดงก็ไม่มีกล่าวไว้ในฉันทลักษณ์ ทั้งนี้เพราะวุดโตทัยหรือคัมภีร์ฉันทบาลีสันสกฤตอื่นๆ แสดงเฉพาะคาถาที่ใช้มาก ยังมีคาถาอีกมากที่ไม่ได้แสดงไว้ ถือว่าเหลือวิสัยที่ปราชญ์ผู้บัญญัติชื่อคาถาจะแสดงให้หมดสิ้นได้ แต่พระสัพพัญญูทรงหยั่งรู้และแสดงธรรมด้วยคาถาเหล่านั้น ดังนั้น พระสังฆ-รักขิตเถระจึงกล่าวว่าคาถาอื่นจากที่ฉันทลักษณ์กำหนดเป็นคาถาสามัญไม่ระบุชื่อ

ความจริงพระผู้มีพระภาคทรงขจัดกิเลสได้โดยสิ้นเชิง จึงปราศจากความกังวลในการแสดงธรรมว่าต้องตรัสให้ตรงตามระเบียบในฉันทลักษณ์ หรือลบอักษรเป็นต้นเพื่อให้คำสละสลวย จุดมุ่งหมายในการแสดงธรรมของพระองค์คือการชี้แนะให้ผู้ฟังเข้าใจและปฏิบัติตามได้ แม้พระสาวกรูปอื่นก็เช่นเดียวกัน ดังนั้น พระพุทธองค์จึงไม่ทรงกังวลที่จะรักษาฉันทหรือคาถา การที่พระอรรถกถาจารย์ พระฎีกาจารย์ หรือนักไวยากรณ์กล่าวว่า “คำนี้มีตรัสไว้เพื่อรักษาฉันทให้พยางค์ครบจำนวน” ก็ดี “ตรัสเพื่อรักษาคาถาให้มีครูลหุตามแบบแผน” ก็ดี “เพื่อให้คำสละสลวย” ก็ดี เป็นเพียงคำกล่าวตามไวยาหารของชาวโลกทั่วไป ข้อความที่กล่าวมานี้มีปรากฏในสัททนีติปกรณ์ (สุตตมาลา สูตร ๑๙๑) ว่า

ยํ ปเนตถ ฉนฺทานุรฺกฺขณตฺถนฺติ จ วุตฺติรฺกฺขณตฺถนฺติ จ สุขุจฺจารณตฺถนฺติ จ วุตฺตํ. ตํ โลโกปจฺจรมตฺตวเสน วุตฺตนฺติ ทฎฺฐพฺพํ. น หิ ภควา ฉนฺทญฺจ วุตฺตญฺจ รกฺขติ, นาปิ สุขุจฺจารณตฺถํ อกฺขรโลปาทิกํ กโรติ. โย หิ สาสงฺโก สภาโย, โส อณฺเณสํ ปณฺหิตานํ สงฺกาย อุปฺปชฺชนกนินฺทาเมยฺย ฉนฺทญฺจ วุตฺติญฺจ รกฺขติ, สุขุจฺจารณตฺถญฺจ อกฺขรโลปาทิกํ กโรติ. ภควา ปน นิราสงฺโก นิพฺภโย. ภควโต ปาวจเน ขลิตํ นตฺถิ. โส กถํ ปรปฺปวาทํ ปฏิจฺจ ฉนฺทญฺจ วุตฺติญฺจ รกฺขิสฺสติ, สุขุจฺจารณตฺถญฺจ อกฺขรโลปาทิกํ กริสฺสติ. วุตฺตญฺเหตํ อภิธมฺมฏีกายํ

“ภควา ปน วจนานํ ลหุครุภาวํ น คณฺเติ, โปธเนยฺยานํ ปน อชฺฌาสยา-
นุโลมโต ฐมฺมสภาวํ อวิโลเมนโตว ตถา ตถา เทสนํ นียาเมตฺติ น กตฺถจฺจ อกฺขรณํ
พหุตา วา อปฺปตา วา โจเทตฺตพฺพา”ติ.

อนึ่ง คำไดอันเรากล่าวไว้ในที่นี้ว่า เพื่อรักษาคันท์, เพื่อรักษาคาถา หรือ
เพื่อให้คำสละสลวย คำนั้นพึงทราบว่ากล่าวตามโวหารของชาวโลก เพราะ
พระผู้มีพระภาคย่อมไม่ทรงรักษาคันท์และคาถา ทั้งไม่ทรงกระทำการลบอักษร
เป็นต้นเพื่อให้คำสละสลวย อธิบายว่า บุคคลใดมีความหวาดระแวง เขาย่อมรักษา
คันท์และคาถา ทั้งกระทำการลบอักษรเป็นต้นเพื่อให้คำสละสลวย เพราะกลัวคำ
คำหนี่ที่เกิดจากความสงสัยของบัณฑิตอื่น แต่พระผู้มีพระภาคทรงปราศจาก
ความหวาดระแวง คำผิดพลาดย่อมไม่มีในพระดำรัสของพระองค์ พระองค์จัก
ทรงรักษาคันท์และคาถา ทั้งกระทำการลบอักษรเป็นต้นเพื่อให้คำสละสลวย
เพราะคำจ้วงจาบของผู้อื่นอย่างไร? สมจริงดังสาธกในคัมภีร์มูลฎีกาว่า

“พระผู้มีพระภาคไม่ทรงนับความเป็นลหุครุแห่งพระดำรัส ทรงกำหนด
พระเทศนาด้วยประการนั้นๆ มิให้ผิดสภาวะธรรม โดยคล้อยตามอหยาศัยของ
เวไนยชน ดังนั้น จึงไม่พึงทักท้วงความมากหรือน้อยของพยางค์ในบางแห่ง”

ตัวอย่างคาถาสามัญ

ธนฺปาลโก นาม กุญฺชโร
กกุฏกปฺปเกทโน ทุณฺนิวารโย
พทุโธ กพลํ น ภูญฺชติ
สุมรติ นาควนสฺส กุญฺชโร.^๑

ช้างตกมันชื่อธนบาล ยากที่ใครๆ จะห้ามได้ ถูกล่ามไว้
ไม่ยอมกินอาหาร พญาช้างรำลึกถึงแต่ป่าที่อยู่ของช้าง
คาถานี้ไม่มีชื่อตามฉันทลักษณ์ แต่ละบาทก็มีพยางค์ไม่เท่ากัน คือ บาทที่

^๑ พ. ธ. ๒๕/๒๓๔/๗๒

๑ มี ๑๐ พยางค์, บาทที่ ๒ มี ๑๒ พยางค์, บาทที่ ๓ มี ๙ พยางค์ ส่วนบาทที่ ๔ มี ๑๒ พยางค์ จึงเป็นคาถาสามัญ

บุพพิเทโห จาปร- โคยานํ ชมพุทโโป จ
 อุตตรกรู เจติ สียํ จตฺตาริเม มหาทีปา.^๑

ทวิปใหญ่เหล่านี้มี ๔ คือ บุพพิเททวิป, อปรโคยาน-
 ทวิป, ชมพุทวิป และ อุตตรกรูทวิป

คาถานี้เป็นคาถา ๘ พยางค์ แต่บาทที่ ๓ มี ๙ พยางค์ จัดเป็นคาถาสามัญ เช่นกัน คาถานี้มีพบในคัมภีร์อภิธานัปทีปิกาที่เขียนก่อนวุฒโตทย การที่ผู้แต่งเขียนคาถาสามัญในคัมภีร์นั้น คงเนื่องจากความจำเป็นที่หลีกเลี่ยงไม่ได้ เพราะเป็นคาถาแสดงชื่อของทวิป ๔

คาถาที่ ๑๒๘ นี้อิงอาศัยข้อความจากคัมภีร์วุฒตรัตนากร (ปริจเฉท ๕ คาถา ๑๒) ที่กล่าวเป็นอุปคิตีคาถาว่า

วิสมกฺขรปาทำ วา ปาเทหุสมํ ทสรมมิว
 ยํ ฉนฺโท นุตตมตฺร คาถาติ ส วิญญูมิ พฺรุตฺ.^๒

คาถาได้อันข้าพเจ้ามิได้กล่าวไว้ มีบาทที่มี[ลักษณะของ]
 พยางค์ต่างกัน หรือมีบาทไม่เสมอกันเหมือนทศธัมมคาถา
 (คาถาแสดงธรรม ๑๐) ปราชญ์ผู้เชี่ยวชาญฉันทลักษณ์เรียก
 คาถานั้นว่า คาถาสามัญ

คาถาสามัญที่กล่าวไว้ในฉันทลักษณ์บาลีและสันสกฤตนี้ หมายถึงคาถาที่มีพบในคัมภีร์ที่แต่งก่อนคัมภีร์ฉันทเท้านั้น มิใช่ประสงค์จะให้นักศึกษาเขียนคาถาแบบไม่มีกฎเกณฑ์ แล้วถือว่าเป็นคาถาสามัญ ถ้าท่านต้องการเช่นนั้นแล้วจะประพันธ์กฎฉันทลักษณ์ขึ้นมาเพื่อประโยชน์อะไร? คัมภีร์กาวยาทรรศะ

^๑ อนป. คาถา ๑๘๓

^๒ วร. ๕/๑๒

(ปริจเฉท ๓ คาถา ๑๕๒) ได้กล่าวถึงโทษของบทประพันธ์ชนิดหนึ่ง คือ ภินน-
วุตตโทษ (โทษเสียคาถา) โทษประเภทนี้เกี่ยวกับคาถาที่มีพยางค์ในบาทไม่เท่ากัน
หรือมีครุลหุไม่ตรงตามที่ฉันทลักษณ์กำหนดไว้ มีข้อความในคัมภีร์นั้นดัง
ต่อไปนี้

วณณานํ นฺยฺนตาธิกํ ครุลหฺวยถาจิตติ
ตตฺร เอตํ ภินฺนวุตฺตํ เอส โทโส สุนินฺทิตฺโต.

คาถาใดมีความน้อยหรือมากแห่งพยางค์ หรือมีการ
ไม่ดำรงอยู่ตามฐานะของครูและลหุ คาถานั้นมีโทษนี้ชื่อว่าภิน
นวุตตะ (เสียคาถา) โทษนี้น่าตำหนิยิ่งนัก

ด้วยเหตุนี้ เราจึงควรศึกษาระเบียบทั่วไปที่ฉันทลักษณ์กำหนดไว้ พร้อม
ทั้งข้อยกเว้นบางอย่าง เพื่อเป็นอุปการะแก่การศึกษาวรรณกรรมบาลี ตลอดจน
สามารถแต่งกวีนิพนธ์ให้ถูกต้องตรงตามฉันทลักษณ์ได้

คำว่า ฉนฺท ในคำว่า น ทิสฺสเตตฺถ ยํ ฉนฺทํ มีความหมายว่า “คาถา” ดังคัมภีร์
อมรโกศ (ปริจเฉท ๒๓ คาถา ๒๓๑) กล่าวว่า ฉนฺโท ปชฺเช’ภิลาสเ จ (คำว่า ฉนฺท
เป็นไปในอรรถว่า คาถา, ความปรารถนา) วุตฺโตทฺทียปกรณํไช้ ฉนฺท ศัพท์ใน
คาถานี้ตามคัมภีร์วฤตตรัตนากร แต่คัมภีร์ฉนฺโทมัญชรวิภาษามคธ (ปริจเฉท ๕
คาถา ๑๐) ใช้คำว่า ปชฺช ที่ปรากฏชัดในอรรถว่า “คาถา” โดยกล่าวว่า

น ทิสฺสเตตฺถ ยํ ปชฺชํ ปโยเค ทิสฺสเต ยทิ
วิสมกฺขรปาทํ ตํ คาถา สามณฺณนามโต.

หากคาถาใดไม่มีพบในคัมภีร์ฉนฺโทมัญชรนี้ แต่มีพบใน
อุทธารณ์ คาถานั้นที่มีพยางค์หรือบาทที่ไม่เท่ากัน พึงทราบ
โดยชื่อว่า คาถาสามัญ

คำว่า ทิสฺสเตตฺถ ตັตฺตบพเป็น ทิสฺสเต + เอตฺถ

คำว่า วิสมกฺขรปาหํ ตັดบทเป็น วิสม + กฺขรปาหํ

อิติ วุดโตทยเย นนทลล วิสมวุดตินิกุเทโส นาม

ปญจโม ปริจเณโท.

จบปริจเณทที่ ๕ ชื่อว่า วิสมวุดตินิกุเทศ

ในคัมภีร์ฉันทน์นามว่าวุดโตทัย

ปริจเฉทที่ ๖

ฉัปปัจจยวิภาค

(จำแนกนัย ๖ อย่าง)

พระสังฆราชิตเถระแสดงคาถามาตรภาพฤติและวรรณพฤติในปริจเฉทที่ ๒-๕ แล้ว บัดนี้ ท่านจะกล่าวถึงวิธีกระจายครุหลุเป็นแบบต่างๆ ตามปัตถการนัย เป็นต้น ๖ อย่าง จึงแสดงปริจเฉทที่ ๖ นี้เป็นลำดับสุดท้าย

การจำแนกนัย ๖ อย่างในปริจเฉทนี้ เกี่ยวกับคาถาในฉันทที่กล่าวมาแล้ว มีคำอธิบายโดยสังเขป ดังต่อไปนี้

๑. ปัตถการนัย คือ การกระจายพยางค์เป็นครุหลุในลักษณะต่างๆ โดยเริ่มตั้งแต่แถวที่มีครุทั้งหมดจนถึงแถวที่มีหลุทั้งหมด แต่ละแถวที่กระจายพยางค์ออกนี้จะไม่มีการหลุซ้ำกันเลย

๒. นัญฐานัย คือ การหาครุหลุด้วยการใช้เลขแถวที่จำได้ เช่นเมื่อรู้ว่า ตนมัชฌมาคาถาอยู่ในแถวที่ ๑๓ ใน ๖๔ แถวที่กระจายตามปัตถการนัย แต่ลืมนึกว่า คาถานี้มีครุหลุอย่างไร? ก็ใช้วิธีนี้หาครุหลุของคาถานั้น

๓. อุททัญฐานัย คือ การหาเลขแถวด้วยการใช้ครุหลุที่จำได้ เช่นเมื่อรู้ว่า ตนมัชฌมาคาถามีครุหลุคือ ๒ ๒ ๑, ๑ ๒ ๒ แต่ลืมนึกว่าคาถานี้อยู่ในแถวที่เท่าไร? ก็ใช้วิธีนี้หาเลขแถวที่แน่นอนของคาถานั้น

๔. สัพพกัลการียนัย คือ การหาจำนวนครุหลุทั้งหมดในแต่ละแถวที่กระจายตามปัตถการนัย เช่นเมื่อรู้ว่าตนมัชฌมาคาถามี ๖ พยางค์ ก็ใช้วิธีนี้หาจำนวนครุหลุในคาถา ๖ พยางค์นั้นว่า เลขแถวที่มีครุ ๕ หลุ ๑ มีกี่แถว หรือเลขแถวที่มีครุ ๔ หลุ ๒ มีกี่แถว เป็นต้น

๕. วุตตสังขยานัย คือ การรวมจำนวนแถวของครุหลุในแต่ละฉันทที่กระจายตามปัตถการนัย เช่น เมื่อต้องการทราบว่าคาถา ๖ พยางค์มีทั้งหมดกี่แถว ก็ใช้วิธีนี้

หาจำนวนแถวในคานานั้น เป็นต้น

๖. วุดตอัทธานัย คือ การแสดงระยะด้านกว้างและด้านยาวของแถวที่กระจายครูลหตามปัตถารนัยซึ่งเขียนไว้บนพื้น

คัมภีร์วฤตตรัตนากร (ปริจเฉท ๖ คานา ๑) แสดงนัยทั้ง ๖ เหล่านี้ว่า

ปตฺถาโร นฏฺจมุทิกฺกุจ- เมกทฺวาทิลคกริยา
สงฺขยาน'มทฺธโยโคติ จเพเต ปจฺจยา มตา.

นัยมี ๖ อย่างเหล่านี้ คือ ปัตถารนัย, นฏฺจนัย, อุททิกฺกุ
นัย, เอกทฺวาทิลคกริยานัย (สัพพคกริยานัย), สงฺขยานนัย
(วุดตสงฺขยานนัย) และอัทธโยคนัย (วุดตอัทธานัย)

คำว่า ปจฺจย ในที่นี้ แปลว่า “นัย” คัมภีร์วจันตโกชิติกาแสดงรูปวิเคราะห์ว่า
ปติ อยฺยนติ อากจฺฉนติ เอเตหิ ลิสฺसानุสฺसानํ สตุถการานญจ ญาณาทิสยาติ
ปจฺจยา (นัยอันเป็นเหตุมาแห่งญาณอันยิ่งของศิษยานุศิษย์และคันถการก ชื่อว่า
ปัจจย)

ปัตถารนัย

๑๒๙. ปตฺถาเร สพฺพเค ปาเท ปุพฺพคา'โร ลปเร สมา
ปุพฺพเพ ครุ เต จ มิเม กตฺตพฺพา ยาว สพฺพลา.

ในการกระจายครูลห เมื่อตั้งบาทคาถาที่มีครุทั้งหมดแล้ว พึง
เขียนลหุใต้ครุพยางค์แรก, เขียนครูลหุที่เหมือนกัน[กับแถว
บน]ในที่ถัดไป และพึงเขียนครุอยู่หน้า[ลหุ] อนึ่ง วิธีทั้งสามนี้
พึงกระทำจนถึงลหุทั้งหมด

เมื่อจะกระจายครูลหตามปัตถารนัย พึงตั้งจำนวนครุทั้งหมดก่อน ในที่นี้จะ
ใช้เลข ๒ เป็นสัญลักษณ์แทนครุ และใช้เลข ๑ แทนลหุ ต่อจากนั้น ก็พึง
กระจายครูลหด้วยวิธี ๓ อย่างเหล่านี้ คือ

๑. เขียนลหุใต้ครุพยางค์แรก (ปฺพพคา อโร โล)
๒. เขียนครุลหุถัดไปให้เหมือนกับแฉวน (ปเร สมา)
๓. เขียนครุอยู่หน้าลหุ (ปฺพเพ ครุ)

เมื่อเขียนครุลหุจนถึงแฉวที่มีลหุทั้งหมด การกระจายครุลหุตามปัตถารนัย ก็เป็นอันสำเร็จลงแล้ว แต่ถ้าเขียนแล้วไม่ลงตัวเป็นลหุทั้งแฉว ก็จัดว่ามีข้อผิดพลาดในแฉวใดแฉวหนึ่ง ต้องกลับไปตรวจดูแฉวเหล่านั้นว่าถูกต้องหรือไม่ แฉวที่เขียน ถูกวิธีจบกระทั่งลงตัวเป็นลหุทั้งหมดจะไม่มีครุลหุซ้ำกันเลย จะยกตัวอย่างโดยสังเขปดังต่อไปนี้

ตัวอย่าง ๑

(๑) ๒

(๒) ๑

ในแฉว (๑) เขียนครุไว้ แล้วเขียนลหุใต้ครุในแฉว (๒)

ตัวอย่าง ๒

(๑) ๒ ๒

(๒) ๑ ๒

(๓) ๒ ๑

(๔) ๑ ๑

ในแฉว (๑) ตั้งครุทั้งหมดไว้เป็นรูปว่า ๒ ๒, ในแฉว (๒) เขียนลหุข้างล่างและเขียนครุอีกหนึ่งพยางค์เหมือนข้างบนเป็นรูปว่า ๒ ๑, ในแฉว (๓) เขียนครุ ใต้ลหุเป็นเลข ๒ แล้วเขียนลหุเป็นรูปว่า ๒ ๑, ในแฉว (๔) เขียนลหุไว้ใต้ครุ แล้วเขียนลหุเหมือนแฉวนเป็นรูปว่า ๑ ๑

ตัวอย่าง ๓

(๑) ๒ ๒ ๒

(๒) ๑ ๒ ๒

(๓) ๒ ๑ ๒

(๔) ๑ ๑ ๒

(๕) ๒ ๒ ๑

(๖) ๑ ๒ ๑

(๗) ๒ ๑ ๑

(๘) ๑ ๑ ๑

มีข้อสังเกตว่า ถ้าแถวบนเป็นเลข ๒ พยางค์ แถวล่างต้องเขียนเป็นครุ ๒ พยางค์เช่นกัน ดังเลขแถวที่ ๔, ๕

ตัวอย่าง ๔

(๑) ๒ ๒ ๒ ๒

(๒) ๑ ๒ ๒ ๒

(๓) ๒ ๑ ๒ ๒

(๔) ๑ ๑ ๒ ๒

(๕) ๒ ๒ ๑ ๒

(๖) ๑ ๒ ๑ ๒

(๗) ๒ ๑ ๑ ๒

(๘) ๑ ๑ ๑ ๒

(๙) ๒ ๒ ๒ ๑

(๑๐) ๑ ๒ ๒ ๑

(๑๑) ๒ ๑ ๒ ๑

(๑๒) ๑ ๑ ๒ ๑

(๑๓) ๒ ๒ ๑ ๑

(๑๔) ๑ ๒ ๑ ๑

(๑๕) ๒ ๑ ๑ ๑

(๑๖) ๑ ๑ ๑ ๑

การกระจายครูลุตามปัตถารนัยนี้ไม่ยากนัก แต่ต้องอาศัยการฝึกหัดเหมือนคณิตศาสตร์ ถ้าครูลุมีพยางค์มากก็จะมีแถวมากตามจำนวนพยางค์

จุดมุ่งหมายของปัตถารนัยคือเพื่อให้รู้ครูลุในลักษณะต่างๆ ของฉันท์พยางค์หนึ่งๆ ครูลุเหล่านี้ก็คือลักษณะของคาถาทั้งหมดในฉันท์ หมายความว่า ฉันท์แต่ละประเภทจะมีครูลุต่างกันหลากหลาย ครูลุที่พบในปัตถาระแถวหนึ่งๆ จัดเป็นคาถาหนึ่งๆ ทำให้คาถาในฉันท์มีจำนวนมาก แต่คาถาที่มิกล่าวไว้ในคัมภีร์ฉันท์นั้นมีไม่มากนัก ทั้งนี้เพราะท่านแสดงเฉพาะคาถาที่มีพบมาก ครูลุทั้งหมดในแต่ละฉันท์จะปรากฏชัดตามปัตถารนัยนี้ กล่าวอีกนัยหนึ่งคือ คาถาทั้งหมดในแต่ละฉันท์จะปรากฏด้วยปัตถารนัยเท่านั้น เช่น ฉันท์ ๑ พยางค์กระจายครูลุได้ ๒ แถว จึงมีคาถา ๒ ชนิดในฉันท์นั้น หรือฉันท์ ๒ พยางค์กระจายครูลุได้ ๔ แถว จึงมีคาถา ๔ ชนิด เป็นต้น

ฉันท์-จำนวนคาถา

พยางค์	ชื่อฉันท์	จำนวนคาถา
๑	อุตตะ	๒
๒	อัจจตะ	๔
๓	มัชฌา	๘
๔	ปติฏฐา	๑๖
๕	สุปติฏฐา	๓๒
๖	คายัตตี	๖๔

๗	อุณหิกา	๑๒๘
๘	อนุญจุภา	๒๕๖
๙	ชคตี	๕๑๒
๑๐	ปันทิ	๑๐๒๔
๑๑	ติฏจุภา	๒๐๔๘
๑๒	ชคตี	๔๐๙๖
๑๓	อติชคตี	๘๑๙๒
๑๔	สักริ	๑๖๓๘๔
๑๕	อติสักริ	๓๒๗๖๘
๑๖	อัญฐิ	๖๕๕๓๖
๑๗	อัจญฐิ	๑๓๑๐๗๒
๑๘	มิติ	๒๖๒๑๔๔
๑๙	อติมิติ	๕๒๔๒๘๘
๒๐	กติ	๑๐๔๘๕๗๖
๒๑	ปกติ	๒๐๙๗๑๕๒
๒๒	อากติ	๔๑๙๔๓๐๔
๒๓	วิกติ	๘๓๘๘๖๐๘
๒๔	สังกติ	๑๖๗๗๒๒๑๖
๒๕	อติกติ	๒๒๕๕๔๔๓๒
๒๖	อุกกติ	๖๗๑๐๘๘๖๔

คำว่า ปตถการ มีรูปวิเคราะห์ว่า ปตถกริยนฺเต วิตถกริยนฺเต ครุลงหรูปตาย
 วณฺณนา มตฺตา วา อเนนาติ ปตถาโร (วิธีเป็นเครื่องกระจายพยางค์หรือมาตราโดย

ความเป็นรูปครูลหุ ชื่อว่า ปัตถาระ)

คำว่า ลปเร ตัฒบหเป็น โล + ปเร ลบสระ โอ ใน ล อักษร

คำว่า มิเม ลง ม อาคมเพื่อห้ามการเชื่อมคำระหว่าง จ และ อิม เป็นรูป
ว่า จิเม

* * * * *

นฏฐนัย

๑๓๐. นฏฐสส โย ภเวยงโก ตสมี โลทุธิกเต สเม
วิสเม เตวกสหิเต ภเวยยทุธิกเต ครุ.

เมื่อหารแถวของคาถาที่เสียไป[คือจำครูลหุไม่ได้] ถ้าผลลัพท์
ลงตัว ลหุอักษรย่อมี ถ้าผลลัพท์ไม่ลงตัว ครุอักษรย่อมี ส่วน
ในผลลัพท์ที่ไม่ลงตัวอันมีเลข ๑ [เพิ่มเข้ามา]นั้น เมื่อหารซ้ำ
อีก ถ้าผลลัพท์ลงตัว ลหุอักษรย่อมี ถ้าผลลัพท์ไม่ลงตัว ครุ
อักษรย่อมี

สมมุติว่าจำได้ว่าตณมุขฉมาคามิ ๖ พยางค์ อยู่ในแถวที่ ๑๓ ของ ๖๔ แถว
แต่จำครูลหุของคาถานี้ไม่ได้ ก็ใช้นฏฐนัยหาครูลหุด้วยการใช้เลขแถวที่จำได้
ดังต่อไปนี้

๑. เขียนเลขแถวไว้แล้วหาร ๒ ในที่นี้เขียนเลข ๑๓ แล้วหาร ๒ ได้
ผลลัพท์ ๖ มีเศษ ๑ (เหตุที่ใช้เลข ๒ เป็นตัวหาร ก็เพราะครุเป็นอักษรแรกใน
แถวปัตถาระ)

๒. ถ้าผลลัพท์ลงตัว พยางค์ที่กำลังหาอยู่ก็เป็นลหุ (๑) ถ้าไม่ลงตัว
พยางค์นั้นก็เป็นครุ (๒) ในกรณีแรกนี้ผลลัพท์ไม่ลงตัว จึงหาพยางค์แรกได้ว่า
เป็นครุ (๒)

๓. ในผลลัพท์ที่ไม่ลงตัวมีเศษ ๑ นั้น ให้เพิ่มเลข ๑ เข้ามาแล้วหารซ้ำอีก

ในที่นี้เอาผลลัพธ์ ๖ + ๑ เป็น ๗ แล้วหารอีก

๔. ถ้าผลลัพธ์ลงตัว พยางค์ที่กำลังหาอยู่ก็เป็นหลุ (๑) ถ้าไม่ลงตัวพยางค์นั้นก็เป็นครุ (๒) ในที่นี้ใช้ ๗ หาร ๒ ได้ผลลัพธ์ ๓ เศษ ๑ เนื่องจากผลลัพธ์ไม่ลงตัว จึงหาพยางค์ที่ ๒ ได้ว่าเป็น ครุ (๒) ต่อมาเอา ๓ + ๑ เป็น ๔ แล้วหาร จะได้ผลลัพธ์ที่ลงตัว พยางค์ที่ ๓ จึงเป็นหลุ (๑) หลังจากนั้นก็ตั้ง ๒ แล้วหารอีก ผลลัพธ์ก็ลงตัว พยางค์ที่ ๔ จึงเป็นหลุ (๑) ตอนนี้ครูลหุมี ๔ พยางค์คือ ๒ ๒ ๑ ๑ ก็หารต่อไม่ได้ แต่ต้นมุขฉมาคาถามี ๖ พยางค์ จึงเหลืออีก ๒ พยางค์ พยางค์ที่เหลือจากวิธีการให้เขียนเป็นครุทั้งหมด ดังนั้น ครูลหุที่หาได้จึงมีครบ ๖ พยางค์คือ ๒ ๒ ๑ ๑ ๒ ๒ ตรงกับต้นมุขฉมาคาถาที่ประกอบด้วย ต คณะ (๒ ๒ ๑) และ ย คณะ (๑ ๒ ๒)

คำว่า ภเวยฺยงโก ตັตบทเป็น ภเวยฺย + งบโก คำว่า งบก แปลว่า เลขแถว

คำว่า โลทุริกเต ตັตบทเป็น โล + อทุริกเต คำว่า อทุริกเต แปลว่า กระทำให้เป็นครึ่ง [คือหาร]

คำว่า เตวกสहित ตັตบทเป็น ตุ + เอกสहित

คำว่า ภเวยฺยทุริกเต ตັตบทเป็น ภเวยฺย + อทุริกเต

* * * * *

อุททิฏฐนัย

๑๓๑. เอกาทินุกุกเมนงเก	ปุพฺพพาโห ทุริคุณฺเณ ลิเช
มิสฺสเกหิ ลหฺภูเจหิ	เสเกหฺพุทฺธิฏฺฐกํ ภเว.

บุคคลพึงเขียนเลขที่เป็น ๒ เท่าตามลำดับเลข ๑ เป็นต้น ใน
เบื้องล่าง[ของครูลหุที่จำได้] ตั้งแต่เลขแรกเป็นต้นไป อุท
ทิฏฐนัยพึงมีด้วยเลขที่ตั้งอยู่ได้ลหุอันผสมกัน [คือบวกเลขกัน]

และมีเลข ๑ [เพิ่มเข้ามาบวก]

หากจำครูลหของคาถาได้ แต่ไม่รู้ว่าคาถานั้นอยู่ในแถวไหนของแถวปัตถาระ
ทั้งหมด ก็ใช้วิธีนี้หาเลขแถวที่แน่นอน เช่น เมื่อจำได้ว่าครูลหของตณมุขฌมาคาถา
คือ ๒ ๒ ๑ ๑ ๒ ๒ ก็ใช้วิธีนี้หาเลขแถวที่แน่นอน ดังนี้

๑. เขียนครูลหของคาถาที่จำได้

๒. เขียนเลขทวีคูณเป็นสองเท่าคือ ๑ ๒ ๔ ๘ ๑๖ เป็นต้น ได้แถวครูลห
เหล่านั้นโดยเริ่มจากเลข ๑ เป็นต้นไปจนครบจำนวนครูลหที่ต้องการหา

๓. นำเอาเลขที่อยู่ใต้ลห (๑) มาบวกกัน แล้วบวกกับเลข ๑ ที่เพิ่มเข้ามา

ตัวอย่าง

๒ ๒ ๑ ๑ ๒ ๒ (ครูลห ในคาถา)

๑ ๒ ๔ ๘ ๑๖ ๓๒ (เลขที่เขียนเป็นสองเท่า)

บรรดาเลขแถวข้างต้นนี้ เลข ๔ และเลข ๘ อยู่ใต้ลหคือ ๑ จึงนำเลขเหล่านั้น
มาบวกกันเป็น ๑๒ แล้วบวกกับเลข ๑ ที่เพิ่มเข้ามาอีก ก็เป็น ๑๓ ดังนั้น
ตณมุขฌมาคาถาจึงอยู่ในแถวที่ ๑๓ ของแถวปัตถาระ

คำว่า เอกาทินุกฺกเมนงเก ตັดบทเป็น เอก + อาทิ + อนุกกเมน + องเก

คำว่า ปุพฺพาโร ตັดบทเป็น ปุพฺพา + อโร

คำว่า เสเกหฺพทิจฺฉกํ ตັดบทเป็น เสเกหิ + อุทิจฺฉกํ

คำว่า เสเกหิ สำเร็จรูปมาจาก ส (กับ) + เอเกหิ (เลข ๑) มีรูปวิเคราะห์ว่า
สห เอเกน เย วตฺตุนตฺติ เสกา (เลขที่เป็นไปกับด้วยเลข ๑ เรียกว่า เสกะ)

* * * * *

สัพพคลกริยานัย

๑๓๒. วุตตกขรสมา สงขยา ลิขย เสโกปรุปริ
เอเกกหีนเมกาทิ- นุญจาเน สพุพคาทิกิ.

เมื่อเขียนเลขที่เท่ากับพยางค์ของคาถาพร้อมกับเลข ๑ [ที่
เพิ่มเข้ามา] เป็นชั้นๆ ต่อมา แล้วกระทำให้ลดลงทีละชั้น
ครั้นมีเลข ๑ เป็นต้นขึ้นไปเป็นแถว[จากเบื้องล่าง] คาถาที่มีครุ
ทั้งหมดเป็นต้นพึงมี

ถ้าต้องการจะทราบว่าเป็นชั้นที่ ๖ พยางค์ แถวที่มีครุ ๖ พยางค์มีกี่แถว, แถว
ที่มีครุ ๕ ลหุ ๑ มีกี่แถว หรือแถวที่มีครุ ๔ ลหุ ๒ มีกี่แถว ก็ใช้วิธีนี้หาจำนวนแถว
โดยมีวิธี ๓ อย่างคือ

๑. เขียนเลข ๑ ให้เท่ากับพยางค์ของคาถา
๒. เขียนเลข ๑ เพิ่มเข้ามาในบรรทัดบนสุดและทางขวามือจนกว่าจะครบ
พยางค์ของคาถา

๓. บวกเฉียงขึ้นไปให้ลดหลั่นลงมาจากชั้น

ในที่นี้จะแสดงตัวอย่างของตณัมัชฌมาคาถา ๖ พยางค์ ดังต่อไปนี้

๑. เขียนเลข ๑ จำนวน ๖ ตัวจากล่างไปบน

๑
๑
๑
๑
๑
๑

362

วุดโตทยมัญชรี

๔. บวกเลขเฉียงจากล่างไปบนให้ลดหลั่นลงมา

๑	
๑	๖
๑	๕
๑	๔
๑	๓
๑	๒
๑	๑

๕. เขียนเลข ๑ เพิ่มเข้ามาทางขวามือ

๑		
๑	๖	
๑	๕	
๑	๔	
๑	๓	
๑	๒	
๑	๑	๑

๖. บวกเฉียงจากล่างไปบนเหมือนก่อน

๑		
๑	๖	
๑	๕	๑๕
๑	๔	๑๐
๑	๓	๖
๑	๒	๓
๑	๑	๑

๗. เขียนเลข ๑ เพิ่มเข้ามาทางขวามืออีกเหมือนก่อน

๑			
๑	๖		
๑	๕	๑๕	
๑	๔	๑๐	
๑	๓	๖	
๑	๒	๓	
๑	๑	๑	๑

๘. บวกเฉียงจากล่างไปบนเหมือนก่อน

๑			
๑	๖		
๑	๕	๑๕	
๑	๔	๑๐	๒๐
๑	๓	๖	๑๐
๑	๒	๓	๔
๑	๑	๑	๑

๙. เขียนเลข ๑ เพิ่มเข้ามาทางขวา

๑				
๑	๖			
๑	๕	๑๕		
๑	๔	๑๐	๒๐	
๑	๓	๖	๑๐	
๑	๒	๓	๔	
๑	๑	๑	๑	๑

๑๐. บวกเฉียงจากล่างไปบน

๑				
๑	๖			
๑	๕	๑๕		
๑	๔	๑๐	๒๐	
๑	๓	๖	๑๐	๑๕
๑	๒	๓	๔	๕
๑	๑	๑	๑	๑

๑๑. เขียนเลข ๑ เพิ่มเข้ามาทางขวามือ

๑					
๑	๖				
๑	๕	๑๕			
๑	๔	๑๐	๒๐		
๑	๓	๖	๑๐	๑๕	
๑	๒	๓	๔	๕	
๑	๑	๑	๑	๑	๑

๑๒. บวกเฉียงจากล่างไปบน

๑					
๑	๖				
๑	๕	๑๕			
๑	๔	๑๐	๒๐		
๑	๓	๖	๑๐	๑๕	
๑	๒	๓	๔	๕	๖
๑	๑	๑	๑	๑	๑

๑๓. เขียนเลข ๑ เพิ่มขึ้นทางขวามือ

๑						
๑	๖					
๑	๕	๑๕				
๑	๔	๑๐	๒๐			
๑	๓	๖	๑๐	๑๕		
๑	๒	๓	๔	๕	๖	
๑	๑	๑	๑	๑	๑	๑

วิธีนี้สำเร็จด้วยการมีเลข ๑ ในบรรทัดแรก ๗ ตัว กล่าวคือเลข ๖ ตัวเป็นจำนวนพยางค์ของอนุพัจน์คาถา อีก ๑ ตัวเป็นเลขเพิ่มเข้ามา แม้เลข ๑ ที่เขียนขึ้นไปข้างบนก็มี ๗ ตัวตามนัยนี้เช่นกัน ผลลัพธ์ของนัยนี้คือจำนวนคาถาที่มีครบทั้งหมดเป็นต้น เป็นเลขริมสุดทางขวามือ

โดยสรุป จำนวนคาถาที่มีครุทั้งหมดเป็นต้น มีดังต่อไปนี้

๑						
๑	๖					
๑	๕	๑๕				
๑	๔	๑๐	๒๐			
๑	๓	๖	๑๐	๑๕		
๑	๒	๓	๔	๕	๖	
๑	๑	๑	๑	๑	๑	๑

คาถาที่มีครุทั้งหมด = ๑ คาถา
 คาถาที่มีครุ ๕, ลหุ ๑ = ๖ คาถา
 คาถาที่มีครุ ๔, ลหุ ๒ = ๑๕ คาถา
 คาถาที่มีครุ ๓, ลหุ ๓ = ๒๐ คาถา
 คาถาที่มีครุ ๒, ลหุ ๔ = ๑๕ คาถา
 คาถาที่มีครุ ๑, ลหุ ๕ = ๖ คาถา
 คาถาที่มีลหุทั้งหมด = ๑ คาถา

วิธีนี้ยังมีการบวกอีกแบบหนึ่งโดยบวกตรงจากล่างไปบน ไม่บวกเฉียงเหมือนวิธีที่กล่าวมาก่อน โดยมีวิธีสังเขปดังนี้

คาถาที่มีครุทั้งหมด = ๑ คาถา
 คาถาที่มีครุ ๕, ลหุ ๑ = ๖ คาถา
 คาถาที่มีครุ ๔, ลหุ ๒ = ๑๕ คาถา
 คาถาที่มีครุ ๓, ลหุ ๓ = ๒๐ คาถา
 คาถาที่มีครุ ๒, ลหุ ๔ = ๑๕ คาถา
 คาถาที่มีครุ ๑, ลหุ ๕ = ๖ คาถา
 คาถาที่มีลหุทั้งหมด = ๑ คาถา

๑						
๖	๑					
๑๕	๕	๑				
๒๐	๑๐	๔	๑			
๑๕	๑๐	๖	๓	๑		
๖	๕	๔	๓	๒	๑	
๑	๑	๑	๑	๑	๑	๑

* * * * *

วุตตสังขยานัย

๑๓๓. ครุกริยางกสนโทเห

ภเว สงขยา วิมิสฺสิตะ

อุทฺทิกฺขจฺกสมหาโร

เสโก เวมฺ สมานเย.

เมื่อรวมหมู่เลขแถวของครุกริยานัย (สัพพคลกริยานัย) แล้ว
จำนวน[คาถา]ย่อมมี อีกนัยหนึ่ง หมู่เลขแถวของอุททิฏฐนัย
ที่เพิ่มเลข ๑ เข้ามา ย่อมนำมาด้วยดีซึ่งจำนวน[คาถา]นี้

เมื่อต้องการจะทราบจำนวนแถวปัตถาระในฉันทแต่ละพยางค์มีทั้งหมด
เท่าไร หรือคาถาที่กระจายครุลหตามปัตถาระนั้นมีทั้งหมดกี่คาถา ก็ใช้วิธีนี้หา
โดยมี ๒ นัย คือ

๑. รวมเลขแถวของสัพพคลกริยานัยทั้งหมด
๒. รวมเลขแถวของอุททิฏฐนัย กับเลข ๑ ที่เพิ่มเข้ามา

ตัวอย่างปฐมนัย

๑						
๑	๖					
๑	๕	๑๕				
๑	๔	๑๐	๒๐			
๑	๓	๖	๑๐	๑๕		
๑	๒	๓	๔	๕	๖	
๑	๑	๑	๑	๑	๑	๑

ผลลัพธ์ของสัพพคลกริยานัยที่นำมาบวกกัน คือ $๑ + ๖ + ๑๕ + ๒๐ + ๑๕ + ๖ + ๑ = ๖๔$ ดังนั้น แถวครุลหที่กระจายตามปัตถาระนั้นในฉันท ๖ พยางค์
จึงมีทั้งหมด ๖๔ แถว กล่าวอีกนัยหนึ่งคือ คาถาในฉันท ๖ พยางค์มีทั้งหมด ๖๔
คาถา อนึ่ง แม้ผลลัพธ์ของนัยนี้จะเหมือนกับผลลัพธ์ที่ได้จากการกระจายครุลห
ตามปัตถาระนั้น แต่นัยนี้แสดงวิธีหาจำนวนครุลหเร็วกว่าการใช้วิธีปัตถาระซึ่ง
ต้องใช้เวลามากกว่าจะรู้ผลลัพธ์ที่แท้จริง

ตัวอย่างทุติยนิย

๒ ๒ ๑ ๑ ๒ ๒ (ครุฑหูในตนมัชฌาคาถา)

๑ ๒ ๔ ๘ ๑๖ ๓๒ (อุททิฏฐินัย)

พึงบวกเลขทั้งหมดในอุททิฏฐินัยพร้อมทั้งบวกเลข ๑ เพิ่มเข้ามามาก คือ
 $๑ + ๒ + ๔ + ๘ + ๑๖ + ๓๒ + ๑$ (เพิ่มเข้ามา) = ๖๔ ดังนั้น แกวครุฑหูที่กระจาย
 ตามปัตถการนัยในฉันท์ ๖ พยางค์ จึงมีทั้งหมด ๖๔ แกว

คำว่า ครุฑกริยาภุสณโทเห ตัตบทเป็น ครุฑกริยา + อภุสณโทเห

คำว่า อุททิฏฐิภุสสมาหาโร ตัตบทเป็น อุททิฏฐิ + อภุสสมาหาโร

คำว่า เสโก ตัตบทเป็น ส + เอโก

คำว่า เวม ตัตบทเป็น วา + อิม คำว่า วา เป็นบทนิบาตมีอรรถปักขันตระ
 (ฝ่ายอื่น) แปลว่า อีกนัยหนึ่ง

คำว่า วิมสิสึเต สำเร็จรูปมาจาก วิ บทหน้า + มิสสุ ธาตุ (โยเค = ประกอบ)
 + ต ปัจจัย

คำว่า สมานเย สำเร็จรูปมาจาก ส บบทหน้า + อา บบทหน้า + นิ ธาตุ (นเย
 = นำไป) + อ ปัจจัย + เอยย วิภัติ

วุตตอ์ธานัย

๑๓๔. สงขเยว ทวิคณเฏนา วิตุการายามสมภาวา

วุตตสสุทธรนตราณจ ครูลาน จ องคูล.

พึงเขียนนี้วหนึ่งแห่งช่องว่างของครูลหุและนี้วหนึ่งของครูลหุ
 ดังนั้น เมื่อสังขยา (ฉันทักขรสังขยา = จำนวนพยางค์ของ
 ฉันท, ปัตถการสังขยา = จำนวนปัตถการะ) ถูกคูณด้วย ๒ และ

ลบด้วย ๑ ก็เป็นระยะด้านกว้างและด้านยาวของคาถา

วุดตอ์ทณัยเป็นวิธีแสดงระยะด้านกว้างและด้านยาวของแถวปัตถาระที่เป็นตัวแทนคาถาซึ่งเขียนขึ้นบนพื้นดิน กล่าวคือ เครื่องหมายของครุที่เป็นรูป (s) หรือ (~) และลหุที่เป็นรูป (l) หรือ (-) คนสมัยก่อนมักเขียนยาว ๑ นิ้วโดยมีขนาดเท่านิ้วกลางหรือข้อต่อกลางนิ้วกลางเป็นมาตรฐาน และช่องห่างของครุลหุเหล่านั้นก็ห่างกัน ๑ นิ้วเช่นกัน ดังคัมภีร์วฤตตรัตนากรปัญญา (อธิบายปริจเฉท ๖ คาถา ๙) กล่าวว่า

อิห อญฺคุลสทฺเทน มชฺฌิมญฺคุลิมชฺฌมปพฺพโต ที่มฺนตโต วา กถียเต.

คำว่า อญฺคุล (นิ้ว) ในที่นี้ กล่าวถึงนิ้วจากข้อกลางในนิ้วกลาง หรือจากด้านยาวของนิ้วกลาง

การหาระยะด้านกว้างและด้านยาวของคาถามีวิธีดังต่อไปนี้ คือ

๑. ตั้งจำนวนพยางค์ของฉันท์ คุณ ๒ ลบ ๑ ผลลัพธ์จะเป็นจำนวนนิ้วในด้านกว้างของคาถาปัตถาระ

๒. ตั้งจำนวนเลขแถวปัตถาระ คุณ ๒ ลบ ๑ ผลลัพธ์จะเป็นจำนวนนิ้วในด้านยาวของแถวปัตถาระ

ตัวอย่างฉันท์ ๓ พยางค์

๒ ๒ ๒

๑ ๒ ๒

๒ ๑ ๒

๑ ๑ ๒

๒ ๒ ๑

๑ ๒ ๑

๒ ๑ ๑

๑ ๑ ๑

วิธีหาระยะด้านกว้าง คือ ๓ (พยางค์ของฉันท) $\times ๒ - ๑ = ๕$ นิ้ว

วิธีหาระยะด้านยาว คือ ๘ (เลขแถวปัตถาระ) $\times ๒ - ๑ = ๑๕$ นิ้ว

สำหรับในด้านกว้าง พึงเขียนครุหลุให้มีขนาด ๑ นิ้ว รวมเป็น ๓ นิ้ว ส่วนช่องว่างของครุหลุมี ๒ ช่องๆ ละ ๑ นิ้ว รวมเป็น ๒ นิ้ว เมื่อรวม ๓ กับ ๒ นิ้วก็เป็นระยะด้านกว้าง ๕ นิ้ว ส่วนในด้านยาว ครุหลุมี ๘ พยางค์รวมเป็น ๘ นิ้ว และช่องว่างในระหว่างก็มี ๗ ช่องๆ ละ ๑ นิ้ว ครั้นรวม ๘ กับ ๗ นิ้ว ก็เป็นด้านยาว ๑๕ นิ้ว

ถ้าต้องการจะหาระยะด้านกว้างและด้านยาวของฉันท ๖ พยางค์ ก็พึงทำตามนัยที่กล่าวมานี้ คือ

วิธีหาระยะด้านกว้าง คือ $๖ \times ๒ - ๑ = ๑๑$ นิ้ว

วิธีหาระยะด้านยาว คือ $๖๔ \times ๒ - ๑ = ๑๒๗$ นิ้ว หรือ ๕ ศอก ๑ นิ้ว

คนสมัยก่อนนิยมเขียนครุหลุและช่องว่างในระหว่างด้านกว้างและด้านยาวให้ได้ขนาด ๑ นิ้วบนพื้นดิน เพราะเชื่อว่าถ้าเขียนตัวเล็กกว่านี้ คนสายตาไม่ดีย่อมจะดูได้ไม่ชัด แต่ถ้าตัวใหญ่กว่านี้ คนสายตาดีก็จะดูเกะกะ จึงบัญญัติให้เขียนมีขนาด ๑ นิ้วเป็นระดับปานกลางสำหรับคนทั่วไป แล้วใช้วิธีนี้เป็นเครื่องหาความกว้างยาวของเนื้อที่ซึ่งเขียนแถวปัตถาระไว้ คัมภีร์ฉันทโศภการตี (หน้า ๔๗) นำข้อความจากคัมภีร์ปิงคณพยาชยามาแสดงว่า

เอกลงลนตรา วณณา จกขุสฺส มชฺฉิเมน หิ

ลิขิตา ฉนฺทเลขมฺหิ นาณญํ หิ จกขุวฑฺฒกํ.

ช่องว่างระหว่างอักษร[คือครุหลุ] และอักษรที่มีขนาด ๑ นิ้ว เป็นขนาดเกือกุลแก้ดวงตาได้ปานกลาง ท่านจึงเขียนไว้ในฐานะที่เขียนคาถา [คือแถวปัตถาระที่เป็นตัวแทนคาถา] เพราะช่องว่างระหว่างอักษรและอักษรอื่น[จากนี้] ไม่เป็นขนาดเกือกุลแก้ดวงตา

คำว่า สงขเยว ตັตบทเป็น สงขยา + เอว

คำว่า ทวิคุณเฏนา ตັตบทเป็น ทวิคุณา + เอก + อุนา

คำว่า วุตตสสุทฺถนฺตรานญจ ตັตบทเป็น วุตตสสุ + อทฺธา + อนฺตรานํ + จ

อิติ วุฒโตทยเย นนฺทสิ นปฺปจฺจยวิภาโค นาม

ฉนฺโฬ ปริจฺเณโท.

จบปริจเฉทที่ ๖ ชื่อว่า นปฺปจฺจยวิภาค

ในคัมภีร์ฉันทน์นามว่าวุฒโตทย

* * * * *

นิคมนคาถา

๑๓๕. เสนุตฺตรายตนวาสิกสิลเถร-

ปาโท ครุคฺคฺคณฺครุชฺชยตํ มเมโส

ยสฺสปปภาว'มวลมพ มเยทิสฺสปี

สมฺปาทีโต'ภิมตฺติทฺธิโร ปฺรตฺถเ.

แม้ข้าพเจ้าก็ยังประโยชน์ของผู้อื่นอันกระทำความสำเร็จแห่ง
ผลที่น่าปรารถนาเช่นนี้ให้สำเร็จ โดยอาศัยความสามารถ
ของพระเถระใด พระสิลเถระผู้ประเสริฐ พำนักอยู่ในนิกายเส
ลันตรมูลายตนะนั้น ผู้เป็นครูของข้าพเจ้า หนักแน่นใน
คุณธรรม ขอจงข้าณะ[กิเลสมาร]เกิด

คาถานี้ระบุนามอาจารย์ของพระสังฆรักขิตเถระว่าคือพระสิลเถระ จึง
สันนิษฐานได้ว่าท่านคงจะเรียนฉันทลักษณ์กับพระสิลเถระ ดังนั้น จึงได้เอ่ยนาม
อาจารย์ของท่านและแสดงความเคารพในคาถานี้ พระสิลเถระก็คือพระสิลวังสเถระ
ผู้ประพันธ์คัมภีร์ธามัญจุสา พระสังฆรักขิตเถระเป็นเจ้าคณะนิกายเสลันตรมูลา-
ยตนะซึ่งเป็นนิกายหนึ่งในประเทศศรีลังกาต่อจากพระสิลวังสเถระ สมัยนั้นนิกาย

ในประเทศศรีลังกามีทั้งหมด ๘ นิกาย คือ

๑. เสด็นตรายตนมูลนิกาย
๒. อุตตรมูลายตนนิกาย
๓. สโรคามมูลายตนนิกาย
๔. มหาเนตตปสาทมูลายตนนิกาย
๕. ทักขิณมูลายตนนิกาย
๖. กัมปปรมูลายตนนิกาย
๗. เสนาปติมูลายตนนิกาย
๘. วาหทีปกมูลายตนนิกาย

พระสีลวงสเถระพำนักอยู่ที่ยักขคิริเลณวิหาร (วัดถ้ำเขายักษ์) ข้อความนี้
ทราบได้จากนิคมคาถาที่ ๔ ของคัมภีร์ธาตุมัญจุสว่า

สทุหมมปงฺเกรฺรหราชหฺโส
อาสิฏฺฐมฺมฏฺฐิติ สีลวฺโส
ยกุขทุทิลเณฯขุยนิวาสวาสี
ยติสฺสโร โสยมิทํ อกาสิ.

พระสีลวงสเถระผู้เปรียบเสมือนพญาหงส์ในปทุมชาติ
คือพระสัทธรรม หวังความตั้งมั่นแห่งธรรม พำนักอยู่ในวิหาร
มีนามว่ายักขคิริเลณะ เป็นพระเถระปกครองหมู่ภิกษุนั้น ได้
ประพันธ์คัมภีร์ธาตุมัญจุสนี้

อนึ่ง พระสังฆรักขิตเถระยังได้ศึกษาไวยากรณ์กับพระโมคคัลลานเถระผู้แต่ง
โมคคัลลานไวยากรณ์ และศึกษาพระวินัยกับพระสารีบุตรเถระผู้แต่งคัมภีร์ฎีกา
พระวินัยชื่อสารัตถทีปนี ทั้งนี้เพราะท่านได้กล่าวคำมอบน้อมครูของท่านไว้ใน
คัมภีร์ฎีกาของไวยากรณ์และพระวินัยที่ตนประพันธ์ขึ้น

คำว่า ปาท ตามปรกติแปลว่า “เท้า” แต่เมื่อเข้าสมาสกับ เถร ศัพท์เป็นรูป

ว่า เถรปาท ก็มีอรรถว่า “ประเสริฐ” เหมือนคำที่กล่าวถึงสัตว์อันได้แก่ สීห (ราชสีห์), กุญชร (ช้าง), นาค (นาค), ปุญคว (วัวตัวผู้) ซึ่งเข้าสมาสกับบทหน้าก็มีอรรถว่า “ประเสริฐ” เช่น มุนีสีโห, มุนิกุญชร, มุนินาค, มุนิปุญคว (มุนีผู้ประเสริฐ) ดังคัมภีร์ฉันทโสทรตถวิภาสินี (อธิบายคาถา ๑๓๕) กล่าวว่า

ปาทสทโทปาทานิ ตวตฺร อจฺจนฺตาทรวเสน.

ส่วนการกล่าว ปาท ศัพท์ในที่นี้ ย่อมมีโดยเนื่องกับความเคารพยิ่ง

คำว่า ปภาว (ความสามารถ) คือความแตกฉานในพระไตรปิฎกและไวยากรณ์ บาลีสันสกฤตเป็นต้น ความสามารถนี้เป็นเครื่องอบรมให้พระสังฆรักขิตเถระ มีสมรรถนะในการแต่งวุดโตทัยปกรณ์โดยอิงอาศัยฉันทสันสกฤต

ปิ ศัพท์ใน มยทิสปิ เรียกว่า อัญฐานปโยคะ (ประกอบไว้สลับที่) คือ แม้จะอยู่ท้ายคำว่า อีทิส ก็ต้องนำมาแปลร่วมกับคำว่า มยา โดยปกติ คำว่า ปิ หรือ อปิ จะวางไว้ในตำแหน่งไหนในประโยคก็ได้ โดยขึ้นอยู่กับความเหมาะสมกับบริบท แต่เวลาแปลต้องนำมาแปลเข้ากับบทที่มีข้อความเกี่ยวเนื่องกัน ปิ ศัพท์นี้มีอรรถว่าครหา (ตำหนิ) กล่าวคือ แม้ข้าพเจ้าผู้เป็นศิษย์ก็แต่งคัมภีร์นี้เพื่อให้สำเร็จประโยชน์แก่อนุชนรุ่นหลังได้ ปิ ศัพท์ดังกล่าวยังรวบรวมอรรถว่าสัมภาวนา (ชมเชย) ดังนั้นว่า ครูของข้าพเจ้าย่อมจะสามารถแต่งคัมภีร์นี้ได้โดยง่าย ตามปกติ ปิ ศัพท์ที่มีอรรถครหา มักจะแสดงอรรถสัมภาวนาโดยอ้อม ส่วน ปิ ศัพท์ที่มีอรรถสัมภาวนา ก็จะแสดงอรรถครหาโดยอ้อมเช่นกัน

คำว่า เสนนุตรายตน ตัตบทเป็น เสนล (ภูเขา) + อนฺตร (ช่อง) + आयตน (ที่อยู่, วัด เหมือนคำว่า เทวายนตน = ที่สถิตของเทพ, เทวาลัย)

คำว่า คุณครุชชยตํ ตัตบทเป็น คุณครุ + ชยตํ ช้อน ช อักษรเพื่อรักษาฉันทฉันท วุดโตทัยบางฉบับมีรูปที่ชะว่า คุณครุ ชยตํ แต่รูปนี้ไม่งามเพราะจะทำให้เข้าใจผิดว่าเป็นพหูพจน์

คำว่า มเมโส ตัตบทเป็น มม + เอโส

คำว่า ยสฺสปปภาวมวลฺมพ ตັตฺตบฺทเป็น ยสฺส + ปภาวํ + อวลฺมพ

คำว่า อวลฺมพ สำเร็จรูปมาจาก อว บทหน้า + ลพิ ธาตุ (อวลฺมพเน = อาศัย, ยึดห่วง) + ตฺวา ปัจจัย แปลง ตฺวา เป็น ย แล้วลบ ย อักษรเหมือนคำว่า ปฏิสงฺขา ที่มาจาก ปฏิสงฺขาย = ปฏิ บทหน้า + ส บทหน้า + ขา ธาตุ + ตฺวา ปัจจัย

คำว่า มเยทิสฺส ตັตฺตบฺทเป็น มยา + อิทิสฺส

คำว่า สมฺปาทีโถภิมตฺสิทฺธิกริ ตັตฺตบฺทเป็น สมฺปาทีโถ + อภิมตฺสิทฺธิกริ

* * * * *

๑๓๖. ปฺรตฺถสมฺปาทนโถ ปุณฺณนาถิกเตนหํ
ปฺรตฺถสมฺปาทนโก ภเวยฺย ชาตฺตชาตฺตยํ.

ด้วยบุญที่ได้รับจากการยังประโยชน์ของผู้อื่นให้สำเร็จ
ขอให้ข้าพเจ้าพึงเป็นผู้บำเพ็ญประโยชน์แก่ผู้อื่นในทุกๆ ชาติ

คานานี้แสดงว่าพระสังฆรักขิตเถระแสดงความปรารถนาในการบำเพ็ญบารมี
เพื่อมาตรัสรู้เป็นพระสัมมาพุทธเจ้า ทั้งนี้เพราะพระโพธิสัตว์ท่านนั้นจึงจะปรารถนา
บำเพ็ญประโยชน์แก่ผู้อื่นคือบารมี ๓๐ ทศ มีข้อความเกี่ยวกับเรื่องนี้ในคัมภีร์
ฎีกาเก่า (อธิบายคาถา ๑๓๖) ว่า

อนนฺ อตฺตโน พุทฺธตฺตปตฺถนมาวิกโรติ.

ท่านแสดงความปรารถนาในความเป็นพระพุทธรเจ้าของตนด้วยคานานี้

* * * * *

๑๓๗. อวโลกิตมตฺเตน ยถา ฌปฺปจฺจยา มยา
สาธิตา สาธยนฺเตว- มิจฺฉิตตฺถมฺปิ ปาณินโน.

ข้าพเจ้าให้สำเร็จ[คือเข้าใจ]ฉับปัจจัยนัยด้วยการแลดูเท่านั้น
ฉันใด แม้เหล่าสัตว์ก็พึงให้สำเร็จประโยชน์อันตนปรารถนาแล้ว
ฉันนั้น

คาถานี้แสดงปัญญาที่เฉียบแหลมของพระสังฆรักขิตเถระว่า ท่านศึกษา
ฉับปัจจัยนัยเอง มิได้เรียนรู้จากครูผู้สอน และยังแสดงความปรารถนาดีต่อผู้อื่นว่า
ขอให้เหล่าสัตว์จงบำเพ็ญประโยชน์ตนที่เป็นโลกียะและโลกุตตระเถิด

พระสังฆรักขิตเถระมีปัญญาประจักษ์แก่มหาชนด้วยผลงานของท่าน จึง
เกียรติคุณเลื่องลือในรัชสมัยของพระเจ้าปรากรมพาทุ (พ.ศ. ๑๖๙๖-๑๗๒๙)
แห่งเมืองอนูราธบุรี ประเทศศรีลังกา คัมภีร์ศาสนาวาทที่พระเทวรักขิตะแต่ง
ด้วยภาษาสิงหลได้กล่าวยกย่องพระสังฆรักขิตเถระไว้ร่วมกับพระเถระผู้มีชื่อเสียง
ในยุคนั้นว่า

เอกสุตฺติยา เนกสทฺสคนฺธธารณสมตฺถา วชิรูปมณฺณา สาริปุตฺตมมหา-สา
มิปาทปฺปฏฺตโย สัฆรักขิต-สุมงฺคฺล-วาจิสฺสร-ธมฺมกิตฺติ-นาคเสน-อานนฺท-เวเทห-
พุทฺธปฺปิย-อโนมทฺสตีตฺยาทโย มหาเถรวรา อเนกปฺปการา ฎีกาฎฺฐกถาโท เจว
ตฺปเวโสพายภูเต คชชปฺชชคณฺฉิปทาโท อเนกปฺปกาเร ปกรณฺเ จ สมฺปาเทตฺวา
ภควโต สาสนํ โชตยีสฺสุ.

พระมหาเถระผู้ประเสริฐมีพระสารีบุตรมหาสามีเถระเป็นต้น และพระ-
สังฆรักขิตะ, พระสุมังคละ, พระวาจิสสระ, พระธรรมกิตติ, พระนาคเสน, พระ-
อานนท์, พระเวเทหะ, พระพุทธรูปิยะ และพระอโนมทสตีเป็นต้น ประพันธ์คัมภีร์
อรรถกถาฎีกาต่างๆ และปรกฏเป็นอันมากมีร้อยแก้ว, ร้อยกรอง และคัมภีร์บท
เป็นต้น ซึ่งเป็นเครื่องช่วยในการศึกษาคัมภีร์อรรถกถาฎีกาเหล่านั้น ได้เผยแผ่
ศาสนาของพระผู้มีพระภาค

คำว่า สาธยฺนเตวมิจฺฉิตตฺถมปิ ตตฺตปทเป็น สาธยฺนตฺ + เอว + อิฉฺฉิต + อดฺธํ
+ อปิ

คำว่า สาธิตา สำเร็จรูปมาจาก สาธ ธาตุ (สิทธิมิหิ = สำเร็จ) + เณ ปัจจัย
+ ต ปัจจัย

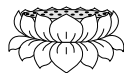
คำว่า สาธยนต์ สำเร็จรูปมาจาก สาธ ธาตุ + ญ ปัจจัย + อนต์ วิภัติ

อิติ สงฆรูกขิตมหาสามิเถเรน วิรจิต

วุดโตทยปกรณ ปริณิฉิต

จบวุดโตทยปกรณอันพระเถระนามว่า พระสังฆรักขิตมหาสามิ รจนแล้ว
โดยประการฉะนี้

มหาสามิ เป็นสมณศักดิ์สูงสุดของพระลังกาในสมัยก่อนที่พระมหากษัตริย์
ทรงแต่งตั้ง มีพัดยศประจำตำแหน่ง เทียบได้กับตำแหน่งสมเด็จพระสังฆราช
ของไทย พระภิกษุผู้ได้รับตำแหน่งนี้มีทั้งหมด ๑๐ รูป คือ พระสารีบุตรเถระ,
พระสังฆรักขิตเถระ, พระเมธังกรเถระผู้เป็นอรัญญวาสี, พระอนิมทัสสีเถระ,
พระวนรัตน์เถระรูปแรกผู้อยู่ในสโรคามมูลายตณิกาย, พระธรรมกิตติเถระรูปแรก,
พระวนรัตน์เถระรูปที่สอง, พระสิริราหุลเถระ, พระมังคลเถระ และ พระสิริ-
สรณังกรเถระ

คำลงท้าย

๑. เขฟางคณิศเร รมเม	ท่ามะโอ อิติ สณฺณิเต
อาราเม นิวสนุตสส	มหาเถรสส ธีมโต.
๒. สสตุติมฺหคฺค-	มหาปณฺทิตลณฺณิโน
โย ปาเยสิ สสิสฺสานํ	ฉาณชรีมนคฺคิยํ.
๓. คณฺธสราภิวํเสน	ธมฺมนุเตวาสิภิกฺขุณา
หิตจิตฺเตนํ สตุถํ	กตํ ยาทิ สมตฺตตํ.

พระมหาเถระผู้ทรงปัญญา ฟ่านักอยู่ ณ วัดท่ามะโอ นครลำปางอันน่า
รื่นรมย์ ดำรงสมณศักดิ์ว่า อัครมหาบัณฑิต โดยอาศัยความสามารถของท่าน
ยังให้เหล่าศิษย์ตื้นนํ้ามนคือปรีชาอันทรงค่า พระคณฺธสราภิวํสํ ศิษย์ของท่าน
ได้ประพันธ์คัมภีร์นี้ด้วยจิตเกื้อกูล บรรลุความสำเร็จ

๔. ปตฺตี อิมสฺส ปุณฺณสฺส	มาตาปิตาทโย ชนา
สมํ ลภนฺตุ สพฺเพปิ	สุขนฺตุ อุกฺโตภยา.

ขอปวงชนทั้งหมดมีมารดาบิดาเป็นต้น จงได้รับส่วนบุญนี้เสมอกัน และจง
มีความสุข ปราศจากภัยอันตรายเกิด

๕. สพฺเพ โสกา วิคฺคณฺตุ	โรคา เวรา จุปฺพุทฺวา
ทีฆายุกา ปธาเรณฺตุ	หิตํ สาสนวฺพุทฺธิยา.

ความเศร้าโศก โรค เวร และอุปสรรคทั้งปวงจงพินาศไป จงมีอายุยืน ดำรง
ประโยชน์เกื้อกูลเพื่อความเจริญแห่งพระศาสนาเกิด

บรรณานุกรม

เกทการัญญะ. วฤตตรัตนากร. พาราณสี:โรงพิมพ์เจ้าข้ามภาสันสกฤต, ๒๕๓๒.

คังคทาสะ. ฉันทโหมฏฐรี. พิมพ์ครั้งที่ ๖. กัลกัตตา:โรงพิมพ์กัลกัตตา,

๒๓๔๓.

นายจ่อเฉง. พื้นฐานฉันท. ย่างกุ้ง:โรงพิมพ์แตกกะโต, ๒๕๑๕.

นายม่องจ่อ. นามกรณที่ปนี. ย่างกุ้ง:โรงพิมพ์ซัมพุมิตสวยปิฎกัต, ม.ป.ป.

นารายณศาสตรี. ฉันทโกมุที. พาราณสี:โรงพิมพ์เจ้าข้ามภาสันสกฤต, ๒๕๑๕.

ปิงคละ. ปิงคลฉันทสูตร. กัลกัตตา:โรงพิมพ์ลลิตะ, ๒๓๘๐

พระกุมาระ. ฉันทนิสสัยใหม่. มณฑลเญ:โรงพิมพ์สุธัมมวดี, ๒๔๙๗.

พระโกวิทะ. ฉันทโภาวดี. มณฑลเญ:โรงพิมพ์มณฑลภุมมิปิฎกัต, ๒๔๘๑.

พระญาณกิตติ. พาลาวดาร. ลำปาง:วัดท่ามะโอ, ๒๕๔๑.

พระธัมมัสสามีภวัก. ฉันทโสนนยปฏิปณิ. ย่างกุ้ง:โรงพิมพ์ดินภาวะ, ๒๕๑๔.

พระมุนินทาภวัก. ฉันทโสรัตถทีปกะ. ย่างกุ้ง:โรงพิมพ์เนลินชา, ๒๕๓๒.

พระวชิรปัญญา. ฉันทโสรัตถเมทินิ. มณฑลเญ:โรงพิมพ์ปิยจีมณไพปิฎกัต,

๒๕๐๗.

พระวิสุทธาจารย์. ฉันทโหมฏฐรี. ม.ป.ท. ม.ป.ป.

พระสังฆรักขิตะ. วุฒโตทัยปกรณ. ธนบุรี:พระธรรมคุณาภรณ์[เข้า จิตปณโย

ป.ธ.๙], ๒๕๐๘.

พระอัครวงศ์. สัททนีติปกรณ, ๓ เล่ม. กรุงเทพมหานคร:มูลนิธิภูมิพลโลกิขุ.

๒๕๒๑- ๒๕๒๓

พระอินทอาจารย์. ฉันทโภาวัตถสาลินิ. ย่างกุ้ง:โรงพิมพ์ซัมพุมิตสวยปิฎกัต,

๒๔๙๙.

“วจนัตถโชติกา” ใน ฉันทฎีกา ๓ จองตะแว [คัมภีร์รวมฉันทฎีกา ๓ คัมภีร์].

ม้นดเล่ย์:โรงพิมพ์เทศาภิภักต์, ๒๕๐๕.

ศรีวิสวนาทกวิราชะ. สาคิตยทรรปณะ. นีวเตลฮี้:โรงพิมพ์โมโลลาล พนารสี-
ทาส, ๒๕๒๙.

